

АНТОН СТРАШИМИРОВ

СЪЧИНЕНИЯ

В СЕДЕМ ТОМА

Под редакцията на
Д. Б. Митов, Жельо Авджиев, Илия Волен,
Минко Николов и Пенчо Пенев

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София * 1963

АНТОН СТРАШИМИРОВ

СЪЧИНЕНИЯ

ТОМ ЧЕТВЪРТИ

ЕСЕННИ ДНИ

ВИХЪР

ХОРО

РОМАНИ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София * 1963

СЪЧИНЕНИЯ

АНТОН
СТРАШИ
МИРОВ

4

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

том четвърти

1.62 лв

Български писател

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

4

A. Cooper

ЕСЕННИ ДНИ

Вот и наступил последний день лета. Последний день, когда еще можно увидеть в природе все, что было в ней в течение всего года. Последний день, когда еще можно услышать в природе все, что было в ней в течение всего года.

Вот и наступил последний день лета. Последний день, когда еще можно увидеть в природе все, что было в ней в течение всего года. Последний день, когда еще можно услышать в природе все, что было в ней в течение всего года.

Вот и наступил последний день лета. Последний день, когда еще можно увидеть в природе все, что было в ней в течение всего года. Последний день, когда еще можно услышать в природе все, что было в ней в течение всего года.

Вот и наступил последний день лета. Последний день, когда еще можно увидеть в природе все, что было в ней в течение всего года. Последний день, когда еще можно услышать в природе все, что было в ней в течение всего года.

Вот и наступил последний день лета. Последний день, когда еще можно увидеть в природе все, что было в ней в течение всего года. Последний день, когда еще можно услышать в природе все, что было в ней в течение всего года.

Вот и наступил последний день лета. Последний день, когда еще можно увидеть в природе все, что было в ней в течение всего года. Последний день, когда еще можно услышать в природе все, что было в ней в течение всего года.

СЕДЯНКА

Беше ясна нощ — една от първите есенни нощи. Звездите трептах бисерни по ведрото и широко небо, което се свеждаше към изток над далечните морски води, закриваше се на север зад тъмния Балкан, губеше се на юг отвъд Странджа, а на запад се сливаше с нощта по равна Тракия.

— Тичай, Радке, че я подолки какъв са огън наклали! — свъртяха се на хоровището до чешмата три поделки. — Донес съчки от плета, сбри паздер, че да дигнем пламен до небо!

И се дигна пламен до небо. Довлякоха после камъни и пънове около огъня, че завървяха моми и булки: носят триножки столове, насядват и работват.

Не след много високо се отразиха в звездната нощ трите светли огънове по втъналите в мрак махали на Болярево. И ниско, проснато се понесоха проточените песни от момински гласове, прекъсвани само от глуми и кръшен смях.

— Хо, драгинко, побързай, че да не ти подлеят вода! — каза една млада невеста, като бързаше с натъкната на пояс хурка към седянката.

Тези думи бяха хвърлени на двамина момци, които също вървяха към седянката, но с бавни стъпки.

— На водата огън, како Цвято! Па ти го подклаждай! — отвърна задиреният момък.

Невестата пристъпи в колото около огъня:

— Добър вечер, стрино Николище, подранили сте! — рече тя, но гледаше девойката, която седеше току до Николища.

— Какво си, Ангелино, хариш ли?

— Че защо сама-самининка, булка Цвято? — отвърна старата Николица.

Тя беше височка и плещеста жена, с широко мургаво лице, което вече се премрежваше от бръчки, но се оживяваше от остри сиви очи.

Девојката Ангелина дигна лице да се усмихне на булка Цвята, но едноман витите ѝ вежди трепнаха, тя скочи на нозе наред с другите моми: двамата ергени бяха доближили и високо поздравиха.

Единият от тях — тоя, на когото булка Цвята преди малко подхвърли думите си — беше височък, напет, с въздълго румено лице, къдра руса коса, сини очи, остър нос, тънки устни, с току-що засукани червени мустачки. Той сега спря поглед на Ангелина. Тя му се усмихна свенливо и бърже наведе зарумениялото си лице. Като треперлива тополя стоеше сега тя сред изправените девојки. Тънкоснага, стройна, с буйни гърди, обло личице, по брадичката и бузите на което играеха лучисти трапчинки, Ангелина криеше под извитите си и тънко склучени черни вежди светлите очи на плаха сърна. Тя беше рядка хубост, за каквато тук старите казваха, че само са слушали, но каквато на своето време не са желали поради страх от туна турска беда. . .

Невеста Цвята я изглеждаше изпод вежди. Тя продължи да я гледа и когато момите насядаха.

— Какво си я загледала, Цвято — каза глухо Николица, — ще я урочасаш.

Цвята объркано събра нещо. Свободно тя би казала: «Ех, че етърва ще имам, ако даде бог!»

Николица поклати глава и без да скрие хитрата усмивка на свитите си устни, метна поглед към синеокия момък:

— Джонко ще си остане с песните.

Само който познаваше припрения говор на Николица, би могъл сега да доземе от тия нехайно изговорени думи, че те не казваха това, което тя мислеше.

Невеста Цвята въздъхна. Всички се умълчаха: езиките не се развързваха. Една подявка дори се прозя.

А в далечния тъмен фон на нощта, там, където звездният свод се врязваше в просторите на безкрайното море, се подаде огненият диск на пълната луна.

Недалеч гърлесто псе зави грозно.

— У, невидяло се, сякаш е вълк! — каза другарят на синеокия момък — по-къс от него, но плещест, с тунтуресто мургаво лице. — Вие като на мор: не е на добро! Хайде, Джонко, да се запиляваме!

— Че къде бре, Грозьо? — попита булка Цвята.

— Където има по за света седянка и където кучета не вият! Ами че ако това ще сте вие тази вечер, такава седянка аз. . .

Грозьо преплесна не за пред света думи и натърти:

— Да видите как са се свъртели долнокрайки!

— Брей, чева сте сколасали да ги навестите? — почуди се уж невеста Цвята, която добре знаеше, че Джонко и Грозьо си идеха направо от къщи.

— Дали сте били и при катунарките-подолки? — преплесна Николица така дяволито, че момите на един глас извиха висок смях.

— Ние се наседенкувахме при долнокрайки, после при катунарките-подолки, че рекохме сега да свърнем и при вас, колкото да ви не е хатър — каза надутото Грозьо и лукаво загледа Ангелина.

Тази наивно дигна лице и спря учуден поглед на Джонка.

— Е, право си е — скърши зла усмивка Николица, — то баш моми са долнокрайските катунарки.

— Чева е лъжа?

— Е, кои са там бре, Грозьо? Я кажи да чуем? — подсмиваше се невеста Цвята.

Грозьо спокойно зареди имена.

— Виж ги ти бързите, хем наистина са измиткали по там — повярва Николица.

А Ангелина се поначумери.

— Стига лъга, Грозьо — обади се сега Джонко. — Да не бях аз, досега бълхи щяха да скачат по тебе.

— Отде знаеш? — ококори му се Грозьо. — Ти мляскаше още, когато аз избиколих ония.

— Я мълчи! — махна ръка Джонко и лицето му светна: сред общото заглавляване Ангелина дигна към него очи и запъпра босилкови клепки. Този я изгледа със замъглен поглед, а тя се усмихна широко и после наведе пак хубавото си божур лице.

— Кого ще лъжеш бре, Грозьо, нали ви знаем, че се не делите с Джонка? — каза Цвята.

— Севдата дели човека!

— Да се севдосаш макар! — избухнаха в смях жените. — Хайде, запилейте се, тичайте при белоликите подолки!

А Грозьо спокойно се прозя и се наклони да покаже как с катунски припев се продават вретена. Но тъкмо тука го наближи едно малко момче — слуга в кметския хан — и му пришепна нещо. Грозьо, както си беше навел ухото, посмигна, а после изпъчи гърди и високо каза:

— Е, като ме пъдите, аз пък ще ида при подолки.

— Къде, Грозьо? — сопна се Джонко.

— Ти почакай, аз ей сега ще дойда — отвърна той и се изгуби.

Джонко погледна подозрително слугата и той обясни:

— Батко Дойно — писарят го вика.

Между това момите запяха. Сред техните извивки Джонко долавяше тънкия глас на Ангелина и всяко кършане на тоя глас му свиваше сърцето. Накрай той дълбоко въздъхна. А после сепнато дигна глава — жегна го пак нещо. И загледа към дола, под който далеч край просторното блато вече белееше в лунната синева широкото шосе. Никъде ничия сянка не се видеше — Грозьо не се задаваше.

Момите пееха своите проточени песни, гласовете им се бавно носеха над селото и се пресрещаха с припевите из другите седенки. Едната от тях беше в Подоле (до самото блато, където бяха колибите на рогозарите-цигани), а другата — в Долнокрайската махала, под

високия мегдан, през който минава широк път и където са черквата, училището, общинската канцелария и новият съдружнически хан на кмета и писаря.

Месечинката леко се издигаше по високото небо и звездите се стъписваха пред нея, ставаха по-далечни — правеха ѝ сякаш път, та тя все по-силно светеше и полусенките по земята гъстееха.

Грозя все още нямаше. Джонко отиде на чешмата и се облегна о широкия камък. Той беше неспокоен. Момите прекъснаха песента с гласен смях. И девойки две, уловени за ръце, с тропотен бяг отърчаха на чешмата, пиха водица, попръскаха се палаво и се повърнаха. Джонко ги проследи с очи. Не ще ли се наклони да дойде и Ангелина? Той гледаше, а накрай се затъжи и думи на позната песен сами се сплетоха на езика му. Това ставаше с Джонко вече от година време — след като се върна от служба и почнаха да му захвалят вред гласа. И запя той сега, отначало тихо, като само за себе си, а после попроточи звънливия си глас. Думите на песента все по-допадаха на самия певец — той пееше:

Сладно ле, тиха гълъбка море,
сладно ле, златна ябълко!
Расла си, сладно, при майка море,
кахъри не си виждала.

Седянката беше онемяла.

— Глас ли пък има, Цвято, твоя драгинко! — промълви първа стрина Николица. Гласът ѝ бе сега тъп, челото ѝ се набръчка, тя пресилено се наведе над работата си. Не че се беше пробудил ясен спомен в душата на старата жена — не, а сякаш само сърцето ѝ се посгръ — това нейно старо, закоравяло сърце. . . «Кръвта ни тегли — мислеше тя сега, — това е! . . . Даню, господи, баре те да не се зачернят, та да не почернят и други.»

А момите се сбутаха, една стара жена рече, та запяха зла отпявка на Джонковата песен:

Стани ми, майко, откачи
моята ситна байлама,
ситничко да ти поцанкам,
жалничко да ти попеям.
Мене ми либе не дават,
ами я дават другиму!

Гласно въздъхна Джонко и викна отдалеч:

— Свири бе, Боньо! И ако ме наистина не рачат,
аз сам ще си тропам като самодивски драговник.

И сирак Боньо — най-едрият и здравеняк ерген в селото — засвири с кавал. Наловиха се накрай и момите, разсмяха се, затропаха. . . А когато хорото се прошари съвсем, Джонко не се подвоуми: наведе упорито глава, отпусна се от момците и се хвана при Ангелина; той пхна мъжка ръка под везания ѝ колан, та тя изтръпна. Но песните и смехът упойваха и младите забравиха своята горчива неволя. Ангелина забрави какво ѝ е татко ѝ говорил и каква е тя думала в къщи. А Джонко — в неговата памет бяха сега липсали заканите на Ангелининия баща, на кмета, та и на самия негов татко. И когато хорото се сгъстеше, та Джонко и Ангелина си прилепваха раменете, младите глави се навеждаха една към друга, очите се замъгляваха, а ръцете им стискаха еднакво буйно колан и пояс — притегляха се сочните снаги.

А седянката се усилваше и все по-се разрастваше. Пяха, приказваха и Боньо пак засвири.

Сега вече се озова и Грозьо, но придружен от Дойна Майдовски, общинския писар.

Джонко се втренчи в тях и тънка усмивка му изкри-ви алените устни. Припряно дръпна той Грозю настрани и като гледаше с неприкрита вражда писаря, каза:

— Грозьо, не ща да те питам за нищо и не ща да ми казваш нищо. Едно е: тоя е дошъл тука, ще каже — рекъл е да ергенува. Ха сега, нека той играе при Ангелина — на, аз няма да играя при нея. Нека играе, да видим!

— Защо пък тъй, Джонко?

— Сега без приказки. Иди му кажи! — отсече Джонко, разтрепера се и се залови на хорото при ергените.

Дойно Майдовски изви назад ръце и нехайно гледаше хорото. Той беше облечен в къса черна абичка, в черни плитки потури, носеше сив калпак, но обут беше в лачени половин чепици. Когато отиваше в града, той се обличаше и в граждански дрехи с чизми. Беше тънък и висок, с мъничко лице, с голям нос и със сплесната долна челюст, която се закриваше от граждански изострена брадичка.

Джонко идеше в низа на хорото тъкмо срещу Ангелина и не снемаше очи от нея. Но на лицето му нямаше вече ни сянка от младежка унесеност — бузите му се бяха обтегнали и сминови гънки играеха по ъглека на устните му, а погледът на сините му очи беше лъскав и остър.

Грозьо постоя, сякаш недоумяваше как да постъпи след Джонковите гневни думи. Той дори не наближи Дойна. Накрай обаче понацупи дебелиите си бърни и сам се хвана при Ангелина.

Джонко повеселя.

— Тропай, Грозьо — викна, — ботушите са мои!

— Кой те пита — отвърна Грозьо, — аз ги засвоих: тегли ме на съд!

— Засвои ли ги? — кресна Джонко.

— Засвоих ги! — тропаше Грозьо.

— Едно! Две! Три! — махна триж ръце Джонко, спусна се като стрела и отвлече настрани Ангелина.

— Немой ме, Джонко! — преви се тя и си теглеше ръцете, пръстите на които се чупеха в Джонковите шепи.

Всеки момък беше намерил мома да задирия.

— Мирноте брей, че да ви не станем — викна Николица и грабна главня от огъня.

Всички се смириха и момите насядаха. Само великанът свирач, Сирак Боньо, не се беше задириал с никоя мома. Сега той се изпъчи при Дойна писаря и викна на Джонка:

— Какво ще речеш, приятелю? Досърбяха ме ръцете! Ха да побелим липа. . .

Момите се спотанха плахо, жените проточиха вратове, Дойно Майдовски прежълтя, а момците се изсмяха.

— Трай си, Боньо! — смигна Джонко на свирача да не задирия писаря. — Варивото е още на огъня. Да видим кому ще се сложи, па посем. . .

Сега пък момите извиха смях. Само Ангелина наведе глава и лицето ѝ пламна — божур.

Най-после старите жени почнаха една по една да липсват. А и време беше: среднощ превалише. Та че иззад близките плетове скрити ергени вече замерваха огъня с буци пръст — пъдеха жените.

— Мари хей, моми, хем да не сълмувате много, че бащите ви са вече по оборите — каза край и стрина Николица, като стана също да си ходи, па скритом кривна глава на Ангелина — подсещаше я да се не мае.

Веднага след нея момци и моми се смесиха насядали, разсмяха се, раздърлиха се и се наддумваха.

— Брей, да прибираш тия си кречетала, че изсъхват ха! — кресна една от момите, Ангелинина съседка, па скочиха двете дружки и тръгнаха да си ходят.

Грозьо им подсвирна — той се правеше, че задирия Ангелинината дружка. И наистина, нея задирише той. Но Джонко се нещо усъмни, проточи врат и след малко сепнато се озова пред самата Ангелина.

— Ангелино! — каза той, като кривна глава и я загледа ухилен.

— Какво, Джонко?

— Нищо. . . Кажи ми сбогом.

— Сбогом ти, Джонко.

— Носи си много здраве! — отвърна глухо тоя и още по-глухо додаде: — Спи си сладко!

И като се обърна към Грозя, викна му соннато:

— Ела бе!

Грозьо някак гузно го наближи. А Дойно Майдовски, спрял недалеч от седянката, хвърляше очи към

дола, където сякаш нарочно приказваха високо трима селски нощни пазачи.

— Я кажи сега какво ти говори тоя! — каза Джонко и избели очи към писаря.

— Нищо, какво?

— Казвай да видим! На очи ми кажи! — натърти Джонко.

— Е, какво, нали знаеш — Дойно ходи по Ангелина. . .

— Е, тоя — настръхна Джонко, — какво той още иска? — и готов беше да се спусне върху Дойна.

— Ти разбери — възпря го меко Грозьо, — човекът само на дума пита. Казва, силил го кметът за Ангелина и дума, ако ти държиш здраво за нея, той ще си иска мома от тяхното село, от Малево.

— Нека иска, ако ще, и от града! През девето село да поиска! А ти, Грозьо, ако ще ми си приятел, остави го — да видим какво може!

— Аз, Джонко, ако приказвам с него, по приятелство с тебе приказвам. Ако искаш да знаеш, Дойно откога да е искал Ангелина, ама. . .

— Какво «ама»? Нека я иска, да видим.

— Няма какво да видим, Джонко: то като я поиска той, и ще му я дадат.

— Може.

— Аз толкова знам. А на тебе с добро няма да я дадат.

— Че сега ли го намери ти това с ума си!

— Е, като думаш, че ще гледаш с добро, по закон. . .

— А пък по закон няма да ми я дадат, то. . .

— Прави, що щеш.

— Върви бе! — кресна Джонко. — Защо стсиш? Върви му кажи, нека я иска! Хайде де! Може за това да беше ти тръгнал сега по Ангелина. . . да я изпиташ!

— Аз ли? — изви глас Грозьо.

— Ами че да свършиш работа за Дойна. . . зер,

писар е той, къща има, хан дигна, работа върти с кмета. . . Х-х-х, кучета и котки ще ви дерат!

— Джонко! — кипна и Грозьо.

— Какво, ха? Защо ти дружиш с него?

— Сметка ли ще ти давам бе?

— А, сметка, ха? Виж какво било! — задърпа се назад Джонко и мереше с очи приятеля си. — Аз теб не съм те знаял бе! И бил съм ти като побратим. . . тю! От днес не си ми приятел!

— Джонко, ревних аз Ангелина по-рано от тебе — каза Грозьо, — на, и днес го думам: няма за мен сега друга мома в цяло село. . . И дорде се тя не глави, аз няма да хвърля мерак на никоя друга. . .

— Е?

— Ти знаеш, само по приятелство с тебе. . . като ти е тя дала дума, когато аз бях на войска. . . само по приятелство с тебе. . .

— Хубаво приятелство!

— Ама то не ще приказка: носи си много здраве! — махна ръка Грозьо.

Джонко сумтеше и продължаваше да го мери с очи от глава до пети. А Грозьо кривна глава и пристъпваше към писаря.

— Тръгнал съм бил да върша работа за нам кого си — бърбореше той и изведнаж се обърна към Джонка: — Добре, знай тогава, от утре на, аз съм ти противна страна!

Джонко изтръпна. Челюстите му се заключиха. Той проточи яростно врат. А Грозьо повика дружески Дойна и потеглиха. Джонко длъжко ги гледа и накрай извика:

— Грозьо, върба не се остри! Върши и мисли!

Грозьо не се обърна. Джонко се застоя замислен, като объркан в гора човек. След малко обаче той сопнато се насочи напред и се спусна по уличката край дола, накъдето се беше изгубила Ангелина с другарката си.

Двете девойки се бяха заговорили току пред Ангелинини и плахо се разбягаха, щом чуха бързите стъпки на Джонка. Ангелина залости вратника и спря пред пруста у тях. Отдъхна си и после дяволито загледа към пътя, като не забрави да се вслуша дали някой от домашните ѝ не е буден.

— Ангелино! — викна глухо от плета Джонко.

Ангелина изтръпна и потегли уж да влезне в малката стаичка отстрани на пруста. Тя спеше там, когато се връщаше от седянка, за да не буди най-вече буля си, Драгойковата невеста, която от деня си беше ранна майка. В горния кат на къщата никой не живееше. Тази голяма къща Ангелинин татко, дядо Стоилко, беше изградил, когато кметува, та в горния кат водеше гости — началници, управители, депутати. За да се запълни сега той, оставаше да оженят Ангелина за приведен зет.

— Ангелино! — извика по-силно Джонко.

Ангелина го позна още при първото повикване, но се боеше да ги не чуе някой, та сега дърливо прошепна:

— Ще ни чуят бре, Джонко!

Но се досети, че Джонко не я чува, та на пръсти слезе от пруста, затича се към вратията и престорено извика със задавен глас:

— Да си идеш, който си!

— Ангелино, ела: нещо бързо имам да ти кажа.

— У, какъв си. Джонко, ще ни чуят!

— Не щат, милинке, ела!

— Иди при люляка — пришепна Ангелина уж с досада, после тихо отвори вратцата на наведената към дола градинка и се изгуби под сенките.

До люляка имаше прелез на плета, за да се слиза в дола за вода. Ангелина и Джонко не за пръв път престояваха тука.

— Знай, Ангелино, Грозьо и писарят се сдумали. . . сдумваха се ей сега — ще те искат, Ангелино — шепнеше

и след малко Джонко, покатерил се на стълбицата и се хванал о люляка.

— Е, нека, Джонко: какво могат?

— Рекох да ти кажа, милинке! — отвърна Джонко и посегна, хвана я за рамото. — Защо се не покачиш, защо се теглиш. . . Или ми се боиш?

— Ами, боя ти се! — промълви глухо Ангелина, покачи се на едно стъпало отвътре и също се хвана с една ръка о люляка.

Сега Джонко посегна и я хвана подръка за плещката.

— Недей ме, Джонко! — замоли се Ангелина, но и сама въздъхна.

— Мъка ми е, Ангелино! — шепнеше Джонко и я теглеше да се качи по-горе.

— Не щат, Джонко — пробъбра Ангелина, без да знае какво говори, и изкачи още едно стъпало.

— Татко ти ще иска да те даде, Ангелино!

Ангелина го не чуваше вече — тя се беше благатко унесла. Той си прилепи бузата о нейната и я притегляше, сключил ръце през плещите ѝ.

— А ако искат да те дадат, Ангелино?

Ангелина потрепера, готова сякаш да простене, но моминската свенливост надви, тя се въздържа, прекара шепите си по бузите на Джонка и рече:

— Не щат, Джонко, милинки. . . Ха, пусни ме сега! — и се задърпа.

— Не бягай, постой! Не пушам те пък! — запали се Джонко.

— Ох, ще ни видят, че тогаз. . .

— Какво тогаз? Скок оттука и хайде дома!

— Амй. . .

Ангелина притисна лицето си на рамото му.

— Какво? — почуди се Джонко.

— Ще те питам. . . не съм те питала, пък думаха разпо — бълбеше Ангелина, като все още си криеше лицето.

— Кажи ми, Линче, какво?

— Майка ти. . . тя, Джонко. . . тя рачи ли ме? — попита изведнаж Ангелина и си дигна спокойно сколуфите — така — да поприкажат нещо и за в работа.

— Глупавка ти! — опули се Джонко. — Дойди, върви! Мама и буля щат ни на вратите посрещна. И щат те приведе, милинке, вече като своя си.

Ангелина отпусна угрижено лице и въздъхна.

— Какво, ха?

Ангелина помълча. Може да мислеше защо и нейният татко не е такъв. Но Джонко ѝ стисна раменцето, та тя изведнаж забрави всичко.

— Мило ми е, Джонко, като ми думаш тъй — рече и му се усмихна щастлива.

— Ти си гълъбка! — целуна я Джонко.

Лицето на Ангелина се запали, свят ѝ се зави, но все пак съумя да залише Джонка:

— Чакай, виж — зашепна му припряно, — ще те питам. . . за какво щях да те питам?

Тя нямаше за какво да пита Джонка, но намери:

— Ха, тази песен бре, Джонко. . . за сокол и малка мома. . . ти я припываш гълъбка. . .

— Е?

— Нея нъ, думат, сам си я изкарал.

— А, изкарал съм я. . . пригодиш думи. . .

Ангелина се изсмя превзето.

— Какво, ха? — попита Джонко, залъган от спонтаността на Ангелина.

— Нарочили я. . . ужка на мене си я изпял. . . Кръстили я вече. . .

— Как я кръстили? — запали се пак Джонко и буйно притегли Ангелина. Той знаеше за коя песен го тя пита и как са я кръстили, но то ли беше важно сега?

Обаче Ангелина пръпна като подплашена птичка:

— Пусни ме! Идат!

— Думай как я кръстили! — държеше я яко Джонко и не се опомняше.

— Ангелинината я кръстили. . . Ох, бе иде някой! Джонко се опомни, но не я пусна: той се вслуша.

Наистина, счуха се стъпки — изшумя нещо иззад плета на Николинини, а долетя сякаш говор и по пътя отгоре.

Ангелина гъкна: Джонко метна крак и се прехвърли в градината.

— Недей ме, милинки! — свари да промълви Ангелина, склучена в прегръдките на Джонко.

— Еднаж се живее! — прегъна я той като крехка върба. — Треперушко ти! — шепнеше.

— Хора идат — пробъбляха розовите устица още веднаж, но вече подавена, дори несъзнателно усмихната, уви и тя ръце о Джонка.

А люлякът над тях се пробуди: разпери клоне, разпусна листе и закри замилвалите се млади от придирчивата луна.

Зад плета у Николинини се движеше сянка. То беше старата Николица. Тя се улучи навън и чу, когато Джонко дойде бежешком, та повика Ангелина. И старата жена ги следеше сега с пръст на уста. А щом Джонко скочи в градината при Ангелина, Николица се смая и отпусна ръце: устата ѝ зинаха и странна усмивка се разля по нейното зло и черно лице. «Божке, свеждах ги и крих, и крих. . . Мари луда! — проточи тя врат и уж да викне на Ангелина, но странната усмивка още по ѝ изкриви лицето: тя се спотаи. И си каза: — Бог нека съди! С мене на младост не би, ей сега! Кръвта ни тегли, това си е.»

А говорът от пътя се усили: идеха Грозьо и Майдовски, отиваха си за отсреща и кривнали бяха край Ангелинини, защото самият им разговор ги водеше покрай тук.

А не за добро свеждаше случаят в тоя нощен час четиримата тия млади, които бяха тъй различни помежду си, както са различни рибите в моретата и цветята в градините.

Най-близките помежду си от тях — Джонко и Ангелина — бяха само дотолкова близки, доколкото е близко гордото и пернато лале с миризливата, скритна теменужка. А Грозьо и Дойно — те, макар много да

си казваха и да се вереха сега, всъщност нито единият, нито другият издаваха тъкмо онова, което им беше на душата. Грозьо бе най-юначният и зъл по нрав ерген след Джонка в селото. Ред беше вече да се ожени, но не можеше да спре на никоя мома, защото не се спогаждаше с татка си в къщи. А писарят Дойно Майдовски се беше заселил вече от две години в Болярево, но едвам пролетес дигна глава като ерген. Всеки се почуди тогава: Дойно като другоселец можеше да се ожени в селото само за мома, която още не е задирена от никой ерген. Но да тръгне по хора и седенки, че да съперничи като ерген — не, това срамеше всички момци в селото: никой не беше зачитал Дойна като ерген! Той дружеше със старите, някаква работа въртеше с кмета, сновеше из града и не минаваше за ерген. Затова нека си поискаше сега, която мома ще, но да тръгне по момите — това не беше ред!

И Грозьо се свенеше, че се сговаря с чужд човек за ергенство в селото. А на Дойна Майдовски беше му все едно какво му е на Грозя в душата. Сега те припряно се уверяваха в нещо, което ги плашеше, и си казваха неща, които знаеше цяло село, че и сами те ги знаяха, та нямаше защо да си ги разправят. А все пак се задъхваха от вълнение!

Те говореха защо не дават и няма да дадат Ангелина на Джонка. В турско време в Болярево е имало само един чорбаджийски род — тоя на хаджи Джонко чорбаджи, дяда на Джонка. Той имал два сина: Жельо и Петър, Джонков татко. По онова време в Болярево се явил Томо Вълчарят, козар, с четирима сина и една дъщеря. От тях сега са живи дядо Стоилко, Димо Болярски — кметът — и Николица, сестра им. Запомнило се е, че някога в Болярево се потурчили първенци и загонили своя непотурчен род. Потурнаците станали бейове, после спяхи на 12 села — Гьокленска спяхия, в която влизало Болярево. Те прогонили непотурчения си род. И сега Томо Вълчарят се е явил в Болярево като гранка от тоя прогонен някога християнски род на потурнаците. По това време хаджи Джонко чорба-

джи гласел да дига сватба за по-големия си син Желя, който бил годен за първата хубавица в селото. А Вълчарската дъщеря (Николица) тогава се любила с втория чорбаджийски син Петра — Джонковия татко сега. Николица чакала чорбаджията да ожени първия си син Желя, за да дойде ред и на нея да стане чорбаджийска снаха. Но Вълчаровият първенец Стоилко ударил око на Жельовата годеница, та една нощ заедно с баща си и с другите си трима братя нападнали селото, отвлекли годената за чорбаджийския син мома и с нож над главата ѝ накарали попа да венчава. . . Тогава старият хаджи Джонко чорбаджи наковладил пред турците Вълчарския род. И не взел за по-малкия си син Вълчарската дъщеря, сегашната Николица. Тази се разболяла от мъка и след година сама пристанала на селския говедар. Така се загонили двата рода — Вълчарският и чорбаджийският. Хаджи Джонко чорбаджи дал по-големия си син Желя в града. И той останал ерген, не прежалил главеницата си, която му отнел Вълчарският син, дядо Стоилко. По-малкия си син, бая Петра, хаджи Джонко чорбаджи задомил за малевка и го задържал при себе си, та дълго устоявал срещу Вълчарци. Най-после станало българско. Тогава всички Вълчарски синове се пригодили за стражари и турили накрай бача си Стоилка за кмет в Болярево. Така чорбаджии в селото станали Вълчарци, а хаджи Джонко чорбаджи бил намразен от хората.

Тази стара вражда не беше заличена и не изглеждала да се заличи в скоро време. Хаджи Джонковият първенец Жельо живееше бездомен в града, дигаше бини, трупаше богатства и вършеше за очи добро навред по селата и околоръст, а ето 30 години той в родното си село Болярево нито беше стъпал, нито пък мислеше да стъпва. А брат му Петър, Джонковият баща, сега беше наследил имота на хаджи Джонко, живееше си кротко в село, но не се даже поздравяваше с Вълчарския род. Николица пък, Вълчарската дъщеря, и до ден днешен не стъпваше у бацьови си. Тя беше нагледвала майка си на умирање, та ѝ наследи къщата. Ней-

ните братя, Вълчарците, не се държаха по-меко: те бяха изкарвали, че хаджи Джонко чорбаджи е скритом продал на един цариградски грък целия днешен чифлик в боляревското землище. Преди, в турско време, е нямало помен от тоя чифлик, а сега, ето 15 години вече, болярци трошеха пари по съдилища против това зло. Вълчарци изкарваха, че то е от хаджи Джонко чорбаджи: той скритом, като селски чорбаджия, е можал в размирното време да продаде тоя чифлик уж от страна на селото, а всичките взети пари е дал за сермия на осраменения си от Вълчарци син Жельо, та оттам този се е толкова много замогнал в града.

Хаджи Джонко чорбаджи отдавна лежеше в гроба, също и старият планинец Томо Вълчарят. Оставаше налице в селото дядо Стоилко, който беше отнел годеницата на чорбаджийския син, та доби от нея дъщеря — Ангелина; с него беше брат му Димо Болярски, сегашният кмет, а срещу тях бяха Жельо Хаджиджонков, който си живееше ерген в града (и на когото за твърде голямата му глава гръците бяха извадили прякор «Кефалът»), и още брат му, бае Петър, който си живееше в село с двамата си оженени синове и с ергена си Джонко. Но срещу Вълчарци най-враждуваше самата им сестра Николица, която не прощаваше на братята си, че се смразиха с Джонка чорбаджи, та тя не само не стана чорбаджийска снаха, ами, като се беше твърде имала с бае Петра, полиня и накрай премрежи очи и пристана на самия селски говедар.

— Тя е стара вражда — говореше сега Грозьо на Майдовски, като се бяха спрели до плета близо до люляка. — И не ще приказка: какъвто е дядо Стоилко, та че и кметът, на вятър само Джонко къса опинци по Ангелина. Така си е, стига само ние с тебе да речем. . .

— Какво? — мигаше лукаво Дойно Майдовски.

— Какво да е. . . Ако ти се боиш да се изстъпиш по-яко за Ангелина, остави да видиш що мога: ей ме нă! Пък аз си добре знам, че Ангелина е дала дума на Джонка, та може да сторят, че Ангелина да му пристане, токо мен не ще ми трепне око. Ако ти се боиш, аз не!

Да вярваш: мен не ми трепва око от нищо! Нека се сговорим с кмета: една нощ щем я открад. . .

Грозьо не си доиздумай. Изпод люляка, до който стоеше той, две ръце държаха объл камък. И ето тия ръце сега замахнаха, та тоя тежък, черен камък се стовари върху Грозя.

Бедният момък не гъкна дори — повали се като покосен. И градушка сякаш удари — прах се дигна: много плетове се заогъваха, пробудиха се всички селски псета — някаква хала прекоси през сред селото. Джонко бягаше. . .

Първа отърча Николица. Тя видя Грозя, прострян на земята, а Дойна, сврян от страх, под плета.

— Поразници, убил ви бог! — закрещя Николица и се правеше като да е сега скочила от сън. — Що би, света Богородичке, тъй изеднажки! Господ да ви убие, проклетници!

Дойно се възправи като лев и се развика за караул.

— Що ревеш бре? — сопна му се Николица.

Караулът гузно отърча — кметът беше поръчал да пазят Дойна.

— Джонко беше! Ей ми бога! — прекръсти се Дойно от страх.

— А ти отде го видя, ха? — озъби му се Николица. — Гледай го, говори като подплашен заек.

— Уби Грозя. . . ей такъв камък беше. . . Джонко го уби! — не се съвземаше Дойно и се наведе край Николица, която опомняше Грозя. Тоя беше закачен малко по главата, но камъкът трябва да беше ударил двете му плещи, защото клетникът едвам дишаше.

— Ами, убил го бил! На че ще си стане момчето! — говореше Николица. — На главата му няма ни като един лешник дупка, едвам шурти кръв. . . Дигнете го бре! — кресна тя на караула. — Какво зяпате? Или искате да разбудите селото? Водете го у дома му!

И като се поострани старата жена, тепърва ѝ наkipя и отвори страшни уста срещу писаря.

— Джонко бил, гледай го ти! А отде си го видял в

тъмнината, ха, кажи де?! Ама ти си, що всичко бъркаш, ябанджийско куче! Да не хароса бащо ми, па бил и кмет, дето се заяда със селото, че да не харосаш и ти, мазник, дето се вреш в нозе, що те ритат!

След малко улицата опустя.

Ангелина през това време се беше свряла в чергите си у прустната стаичка и се зави презглава. Случва се, в късна нощ сред мъртва тишина подухне вихрушка, свие листа и прах издалеч, че мине като видение. И побият ви тръпки. Често в такива минути човек, без да ще, си спомня неща и страшни, и лоши, и срамни, които му са минавали през главата, па обхване го мъка и току забърза — тича да се скрие под стряха, да замижи и да забрави кое е време, какво е било, какво е и какво може да е. . . Така беше сега с Ангелина: там, в градинката, вихрушка мина по нея, вихрушка като от летен зной. И отмина: останаха само тръпки да пълзят като мрави по окършената ѝ снага. Свиваше се тя сега в чергите и треперене като лист. Тя се беше изтръгнала от Джонка като опиянена; чу падане някакво, но не знаеше какво стана; после обезумя от страх, като чу да се вика караул. Но скоро всичко мина като вихрушка и пак останаха да пълзят тръпките по окършената ѝ снага. . . И после всичко, всичко се сля в душата ѝ и се изви като мъгла — тъмна и страшна, но все пак само мъгла, — под която нейде дълбоко в сърцето ѝ се гнездеше нещо сладко и гузно. . . Но скоро тази мъка в душата ѝ почна да се вие на облачета. Съвестта на плахата девойка се будеше. Тя чувствуваше, че нещо чудно, нещо като къс от сърцето ѝ се разръфа там, из цветята под люляка. Там — низ шибоа, гергините и безлистните вече гюлове по пътеката до градинските вратца. Там най-после, до стоборната дъска, о която Ангелина безсилно се облегна, за да се опомни, когато се дигна от земята.

А в това време Джонко, за когото Ангелина сега се боеше дори да мисли, изведе от бащиния си двор жребца и пъргаво му се метна на голо, па препусна към бащините си егреци. Очите му светеха, сърцето биеше,

а хладният дъх на нощта, който играеше по пламналото му мъжествено лице, оведряше душата му. Скоро младият момък изправи глава като цар и сякаш му текна нещо: дръпна с жилави ръце буйния кон за гривата, изправи му главата, стисна си нозете под корема му, сви животното като в клещи и го възпря!

Не, нищо не беше текнало на младия момък! Дося му се само да укроти — то се знае — себе си, а пък сви и сдърви коня.

Защото Джонко бягаше наистина сега затова, че беше сторил страшна поразия с Грозя, но все пак и друго имаше в душата му, което го караше да бяга, да лети като вятър. . . тъй да бяга, тъй да лети, като кога на война сред сражение би смогнал да грабне неприятелско знаме и сред куршуми и гранати да хукне към българския лагер. . . С такъв страх и с такова смътно тържество би бягал той и тогаз, както бягаше сега. На езика му сладнеше, макар и да му пресъхваше гърлото: устните му се лепяха и разлепваха от някаква влага с чуден дъх — като дъха на Ангелина, — а очите му се премрежваха от упоя, слад.

Ангелинината любов и милувки, набираните в Джонковата душа през цяла една година ядове, радости и вяра, най-последно вероломството на Джонковия връстник и приятел Грозя — всичко това трупаше сега огън в буйната кръв на младия момък и будеше в него пернатото мъжко чувство като след славна победа. Че и победа беше! Победа над враговете, над всички врагове! Победа в това, че не друг, а той и само той може вече да изправи Ангелина до рамото си пред олтара! И победа най-последно над лъжата въобще: сега нека знаят, че Ангелина е един него избрала между всички, че само него тя е имала и има на сърце и че само нему е отдала всичко — и глава, и живот, и всичко!

Конят, смушкан, хукна пак. И гората екна:

Коня яхам, коня аджамия,
аз на него дважд по аджамия.

Пееше Джонко.

— Да не си пръкнало макар! — го проследи нечий дрезгав глас в мрака сред гората. — Вълци ти яли главата! Тъй ли пък сега се улучи!

ПРИЗОРИ

Михо Баланът, Грозьов татко, копаше под дъба «Черковище» — диреше имане. Появяването на Джонка и изчезването му прекъсна тайните думи, които говореше Баланът, и му развали работата. «Няма сега да се хване» — премисли той и почна да псува. Баланът от няколко часа работеше тук, диреше оня котел пари, който закопали турските гъчове. когато са бягали по руската война, и който вече толкова юруци бяха идвали да търсят. Под дъба зееше цял трап. Баланът се губеше в него, беше се изморил до разтреперване и прекосването на Джонка дойде само като ключ, който му отвърза езика. Със студена пот на чело Баланът загледа плачливо по пакостника ездач и се хвърли гърбом на ровката пръст. Той склучи ръце под главата си и със замъглени очи загледа звездите.

Те, безчетни, премигваха и изрядко някоя политваше в безднените простори и угасваше. Млечният път се чертаеше цял — дигаше се далеч иззад Балкана, извиваше се още по-далеч — пряко Странджа — и се пилееше към Беломорските брегове.

Баланът мислеше: на поразия сякаш все нему се случват несрети. Ето, да не беше го стреснал тоя сега — кой ли бе? — все едно, да не беше го стреснал! . . . Баланът бе копал от часове и в душата си доземаше, че ако е имало тук нещо, изкопал го би досега. Но той, като същ иманяр, сега мислеше и чувствуваше, както мислят и чувствуват ловците: несрета ли е, от хора ще е, а не че дивеч няма или че земята не крие по цели казани лири.

Баланът не беше същински иманяр. Той при кметството на Ангелининия баща, дяда Стоилка, достигна да е и помощник-кмет. Но тогава помощниците събираха данъка и сами носеха парите в града, та веднаж той с дяда Стоилка и със селския пандурин тръгнаха да занесат 8000 лева. А по пътя ги нападнаха хайдутини, пандурина убиха, тях извързаха и отнесоха парите.

По тази случка в селото се говореше различно. Едно обаче беше налице: оттогава Баланът заряза и ниви, и ред — стана иманяр. И често думаше: аз ще върна на селото тия пари!

И ето тази нощ бившият помощник-кмет щеше да осъмне залутан в гората и окършен, като да не се е връщал цяла неделя от нивите си, които все още не беше споходил през тази есен.

Глухо и мъртво беше околоръст. Баланът дигна на рамо търнокопа и лопатата си, изпъшка и тръгна към село.

Но на равното той се изплаши и почти хукна: нему се мярна горе, на шосето от Малево за Болярево, току на най-високото място по хълмистото «Яничерище» някакво видение.

То беше стар белобрад турчин на кон — сякаш вожд някой на свирепите някогашни еничари, възкръснал сега и спрял тук в тоя нощен час.

Турчинът яздеше бял кон. Високият фес на главата му беше обвит с тънка шамия, на която беше затъкната сега орехова вейка; бялата му брада покриваше гърдите, преплиташе се със сребърните му, прехвърлени през шия часовнични кордони, и достигаше до широкия му пояс, който беше подут и едвам закриваше сребърните дръжки на два кобура. През рамото си турчинът беше прехвърлил синя чохена абичка, от каквата чоха му бяха и широките шалвари, които се развяваха край седлото на коня. Тоя имаше рядко украшение на гърдите си: два големи глигански предни зъба, споени на полумесец, а сред тях пиринчена звезда.

Старецът беше спрял и унесено гледаше надолу.

Току под него Болярево спеше по двете криле на своя осенен от тополи дол, а по-ниско, пряко махалите Поделе и Долнокрай, се разстилаше широкото блато — гладко като огледало. В него сега се отразяваха все по-слабо звездите, които вече гаснеха по небето.

В Болярево никъде не светеше. Само в една от стаячките на новия хан мъждееше свещ. Там спеше Дойно Майдовски. Като никога той още не беше угасил свещта. То бе чудно. Дойно Майдовски беше скъперник. Той стана писар в Болярево отпреди две години, но се пресели тук от родното си село Малево едвам миналата година. Той беше син на стария малевски учител Майдовски, който го бе учил две-три години и в града. Баща му се помина, та двамата му зетъве се скараха за наследство. Дойно взема страната на едного от тях, съдиха се с другия и ето през това време той стана писар в селото си. После малевският кмет се хвана, че злоупотребил пари, та го промениха, а новият кмет беше бащо на оня от Дойновите зетъве, с когото тоя се съдеше. Затова кметът го уволни от писарство. Тогава Дойно се заяде в селото си, почна да снове по селата, че после и в града. Тук той ходеше и при управителя, и при началника, пък — чуваше се — ходел и при турския консул. Говориха — плащало му се да следи какво става по селата и какво минава по границата. Дойно Майдовски иначе въртеше хубава работа: раздаваше пари на зелено. Пъргав и отракан беше младият човек, та кое боляревци удариха око на него, кое той — на боляревското празно писарско място, и най-после се настани тук, па не след много продаде всичко свое и стана боляревец. Селяните до някое време му се чудеха: той намираше да спечели пари от всичко! Придума малевските каракачани и ги прехвърли в боляревските пасбища! Караше циганите нему да продават рибата, която ловяха без патент; да му плетат кошове, да му тъкат рогозки, та че да му берат дори круши и ябълки из гората и всичко носеше уж да дарява на големци в града, пък то продаваше отнесеното и това всеки знаеше. Болярци не бяха виждали

човек, който да печели без свян пари. А тази пролет Дойно съвсем слиска боляревските първенци: свика ги ведно с кмета и им откри чудни кроежи. Сду-ма се с един грък да отворят скеля на Гьокленския бряг, който беше само един час път от Болярево. После щял да направи шосето да не минава под село, ами посред, през мегдана. И тука щял да дигне хан, ако му продадели селяните място; при тоя хан щял да до-кара машина, че да прави сода, а после и ром, та се-лата да се стичат на пазар в Болярево; а по-сетне той щял да подведе околните села да носят на продан жи-тото тук, в Болярево, и щели да го изнасят през Гьок-ленския бряг, където на времето си наистина е имало скеля. . . . Боляревските първенци се чудеха. Но кой не се радва на добро! И му продадоха място сред сел-ския мегдан — там, където се издигаше сега ханът, който писарят построи орташки с кмета.

Дойно седеше сега замислен. Но се досети за нещо: слезе и свирна. Един от селския караул, който винаги се въртеше около хана, отърча. И скоро те заедно се озоваха под люляка на Ангелинината градинка. Дойно прошари с ръце по земята, допила малко кръв, из-текла от главата на Грозия, и най-последно намери, какво-то диреше: дигна камъка, с който Джонко беше ударил Грозия.

И бърже се повърна в хана.

В това време по селския дол идеше Баланът с тър-нокоп и лопата на рамо, докато от другата страна, от-към Малево, се появи с белия си кон старият неизве-стен турчин.

Караулът в това време вече дремеше пред канцела-рията. Дойно Майдовски угаси свещта в стаичката си и надникна от прозореца. Той не видя стария турчин на кон, а само дълго огледва селото. И поклати зака-нително глава.

Кому се заканваше той? Навярно не на Джонка. Защото Дойно вече мислеше, че след ергенската по-разия тая нощ Джонко е в капана. А все пак писарят

се закани сега. Който го познаваше, би рекъл, че той се заканва на цялото село. И може: сега е време, ко-гато на много хора се дощява да вземат целия свят в ръката си!

Когато на заранта менците вече дрънкаха по чеш-мите, Михо Баланът крачеше понаведен към новия хан и сърдито мърмореше под нос. Големият му калпак се беше навел над меснатото му чело, сивите му дебели вежди се бяха сключили, паламарските му мустаки се извиваха на сърп около широките му уста; той беше разгърден и сутринният ветрец развяваше рунтавата му пазва.

— Пòврага, пòврага! — мърмореше той. — Гледай ти, насмал да го убият, песия син! Само да ми има сега насреща жандарин, че да заразправа.

Ханът още не беше отворен. Баланът се тръшна на пейка при масата отвън и зареди:

— Брей, да го осакатят насмал! Ама аз ще го бия, песия син! Само нека се не дигне днес да иде на ни-вата, че било и с половин глава, ще го бия за едното чудо, бир да е ходил войник! Ба! На орехи ли ще играем ние тука?

А денят се будеше. Из задните врати на хана излезе същият оня турчин, когото Баланът видя снощи на кон. Сега той го не сапикаса. Турчинът с едно килимче под мишца отиде при стария голям орех, току под хана, и се застоя. Той се любуваше на хубавия край — на огледалното блато, на синята боляревска река от-дясно, на равните ливади, на просторните пасбища и гори, зад който бучеше морето. После той постла килимчето си, коленичи и се молеше благоговейно, като често се кланяше.

А скърцаха коли по всички посоки. Скоро и децата припнаха по улиците — селото бе будно.

Ангелина се луташе в градинката си, прибираше семена от летните цветя и поливаше есенните. Тя скочи на нозе още в тъмни зори и зашета. Върху всичко тука се чувствуваше нейната ръка. Сама девойка на баща и майка, тя беше вече поела работата на къщовница: дворът и градинката бяха под нейна наредба. И до днес тя бе обичала всичко това като свое. А сега се оглеждаше като чужда и се вслушваше дали не говорят нещо в къщи за нея? Но отвътре сегиз-тогиз се чуваше само как пращи буйният огън на огнището — нищо повече. Все пак очите на Ангелина не преставаха да блуждаят: вълнуваше се и на устните ѝ играеше плаха усмивка. От време на време дългите ресни на еленовите ѝ очи трепваха като на плач — но на плач със сръдния — нека я подсторят най-послед; какво? — ще поеме гората. . .

А птичка една, с алена главичка, с жълта като смин гушка, кацнала най на върха на стария висок бряст у сред Николичина двор, чупеше тих гласец, сякаш се мъчеше да вникне в смутената душа на огрижената и плаха девойка. Не може да се каже, че Ангелина го слушаше, но все пак при първите лъчи на слънцето тя оведри лице и на няколко пъти усмихнато си оправя сколуфите, па накрай, поседнала до цветята, неволно хвърли очи на люляка край плета. . . След малко тя, свита като гузна, затананика нещо, очите ѝ загледаха дяволито, па току пропя глухо:

Меглено, моме хубава,
Меглено, златна ябълко,
горя си да те целуна!
— Целувай, либе, не питай.
Недей ми нишан оставя,
да ме не види майка ми. . .

На последните думи тя си притисна с длани пламналите бузи, свря лице в полата си и се изкиска. . .

Това беше сън, омая, детство у прегрешилата вече млада душа!

Вратата се отвори и Ангелина прежълтя: яви се чичина ѝ, кметката, изгледа я отдалече като свекърва и без да я поздрави, влезе в къщи.

На Ангелина се стори, че разбра защо тя иде. И наистина, дядо Стоилко след малко излезе, като мърмореше нещо. Той изгледа Ангелина, но не ѝ каза нищо, а си взе тояжката и твърде сърдит се запъти към новия хан.

Тук, пред хана, Баланът, облегнат на масата, гледаше с влажни очи като пиян. Нямаше още никой, с когото да заговори, та затуй сегиз-тогиз той мърмореше:

— Ама да ми е око на ниви, господи, да ми е око на ниви! То дядо Стоилко ме излъга мене. . . Дано ме щастieto намери, че тогаз. . . А има, кабил не е, по гьокленските юртлуци все има имане. . .

— Брех, да бръкна, тъй хе, в куп лири! — прошари по едно време той с другата си ръка под масата и се ухили. — Малей, плюл съм ти, дядо Стоилко, на хилдвата лири, що ги спечели с човешка кръв! Така да се знае: ще му върна и ония хиляда гроша, дето ми ги даде той като на просяк!

— Ба, подранил! — рече и се изкашля дядо Стоилко зад Балана.

Тоя се обърна и ухили гузно.

— На, тамам си мислех да дойдеш. . . Моят Грозьо нощес. . . таквоз. . .

— Ку-кучетата ще им рѣфат месата — така да знаеш! — изрѣмжа дядо Стоилко.

— Че. . . защо бе, свате?

— На куршум ще ги нанижа — почна кресливо дядо Стоилко, като запърши косматите си ръце. — Държат на, добре ги виж: седмина поганци съм съсякъл до днес, седемдесет българи ще пречукам! Ти си бил, друг, трети, знайте си: ерген ли имаш, да го заптъосаш! Заптъосайте ги, ви думат: мене Стоилко да ме не викат, ако. . .

Старецът не си доиздума: съзря братя си, кмета Болярски, който излезе из хана заедно с писаря, па се изплю и каза:

— Вълци му яли и селото! Кмет, кмет ли е, бил ти брат!

Болярски се ухили:

— Бате, пратих да ти доведат приятеля, за да го придумаш да ни намери сина си, зере се е скрил по тавани...

Кметът, Димо Болярски, не мязаше на братя си, дядо Стоилка, който беше висок, с широки плещи, още от младини понаведен като пехливанин. Дядо Стоилко на главата си носеше рунтав калпак, често се бръснеше и дебелиите си, сега досущ бели мустаци засукваше надолу. Той дори и при кметуването си не е обличал подплатена абичка. А Димо Болярски беше досущ по-друг: не тъй висок, тънък; ходеше прав като войник, носеше хубаво изкалпен и ниско подстриган калпак, а от плещите си не снимаше гайтанлия абичка, подплатена с хубава кожа. А най-се делеше той от дядо Стоилка по лице: ниско чело, гъсти склучени вежди, вдлъбнати очи, дясното от които беше криво. Димо ходеше с къса чаталеста черна брада и засукваше мустаци високо нагоре особено когато срещнеше млади жени, които той изглеждаше от глава до пети. Това му се прощаваше: човекът беше ходил десетина години конен стражар, докато стигна да стане старшия. Когато разбойници нападнаха по пътя за в града дядо Стоилка и Балана, та им взимаха 8000 лева, събрани от данъци, и убиха пандурина, тогава Димо ги изследва като старши стражар, а после, по селските избори в Болярево, той пак като старши дойде, сговори се с батя си, че избра себе си и свои хора за общински съветници, та стана кмет.

— Как е Грозьо, чичо Балане? — обърна се той сега към Балана. — Нощес Джонко го кръстил, ха?

— Стана... превързахме го кое — отвърна намусен тоя.

Баланът не се имаше с кмета — псуваше го где седне, где стане.

— И двамата да докарате, че да им извиете ей тъй ръцете назад! — натърти дядо Стоилко.

Отдалеч се показаша бае Петър, Джонковият татко, и пандуринът по него. Кметът беше пратил да го докарат. Дядо Стоилко засука мустак и устреми светли очи към водения Джонко — чорбаджиев наследник. А Баланът още се чудеше на първите му приказки.

— Ама... ама по закон ли е туй бе, свате? — заекна се той.

Майдовски бърже се сложи при Балана и му зашепна. Грозьо да лежи неделя-две, да лежи и да яде: Джонко ще му плати и гюнделици, и за лекар, и за сакатлъка.

Дядо Стоилко слушаше, позамижа и изведнаж блъсна с пестник масата:

— Мене слушай бе! — кресна той на Дима: — Батьо ли съм аз тука, или какво? Шушу-мушу — не знам; и двамата в драголника.

— Кюти де! — сучеше мустак Болярски.

— Ама с чия щерка се те гаврят бе? — насочи се дядо Стоилко. — С моя или с твоя?

Бае Петър наближи. Той беше висок, подпълен рус човек; поклатваше се, като вървеше; обличаше се спретнато, закопчан винаги до шия и винаги гладко обръснат. Сините му очи гледаха кротко, на малките му уста се губеше готова усмивка, а по всичко личеше у него, че в чуждото се не вира и никому не е мислил и не мисли злото. Цял той беше отпуснат някак, но понякога гледаше изпод вежди, та поличаваше скривана гордост на заможен човек и на доволен баща.

— Добро утро, викали сте ме — каза той сега.

— Къде ти е Джонко? — изсумтя кметът.

— Не го знам, кмете; няма го никакъв.

Дядо Стоилко измери братя си гневно с очи и се изплю.

— Мър, мър, сякаш на поп говори! И той бил кмет!

— Е, пък, ваша милост, кажете какво има — обър-

на се към него бае Петър. — Говоря ви като чорбаджии и лошо не ви рекох, нито пък в душата си крия нещо лошо. Знам, подочух някаква за сина си. . .

— Гледай, подочул бил! — изсумтя злобно ухилен дядо Стоилко, а Балайът пресилено се изсмя.

— Слушай! — изгледа Болярски с крвото си око бае Петра. — Наша милост няма какво да казва на тебе! Още сега да намериш Джонка, че ще го караме в града!

— Няма къде да бяга той, кмете; дошъл си носеска, извел жребца и го няма. Токо ще си дойде, къде ще, човек не е убил!

— Не е то. Защо го тогава криеш? — неочаквано се намеси с тъй глас Майдовски.

— Защо ще го крия, писаре?

— Криеш го! — кресна дядо Стоилко и като протегна сноп от бялата си коса, продължи: — Петре, тия бели коси виждаш ли? Нека в зандан да изгния, ама хей, куршум, куршум ще му тегля.

— Стар чорбаджия си, казва се. . .

— Казва се зер! — пресече го дядо Стоилко и се удари в гърдите. — Чорбаджия съм!

— Не лютя се; било е някога, каквото е било. Защо сега да си думаме противни приказки? Само мой Джонко ли е ерген в селото и само той ли. . .

— Чуй бе, чуй! — разтрепера се дядо Стоилко и го прекъсна запенен. — Коренът ви да изсъхне! Не са му краката на твоя ерген за моя праг — толкова! Брей че цигани хора, брей! Ерген бил имал: спъни го, ти казвам, че ще му ги пречупя, ей ми бога!

— Чева казвам нещо бе, брате. Запътосвам го, ама не мога!

— Не можеш! Хе, мале! Татко като ми земеше оная суровица, че като ме съпнеше и ме подложеше под коляно. . .

Бае Петър се усмихна.

— Не мой да казваш — рече той, — колкото за ергенство, не мож му отсъди. Чева тебе, Стоилко, са отсъдили на времето?

На дядо Стоилка потрепераха устните: споменът за младини, когато той насила отведе хаджи Джонко-чорбаджиевата гласена снаха, го възгордя сега.

— Не мери високо, Петре! — викна той и си плесна дясната длан. — Не мери, ти думам: не ви е длан с наша да се мери!

— И не е за мерене, Стоилко! — отвърна глухо бае Петър. — Вие сте чорбаджии днес.

Обърна се после към кмета и благо рече:

— То не е тъкмо туй холам, кмете, ами я не придирвайте, джанъм: ерген е, младини. . .

Димо позеленя; кривото му око се избели. Когато селяните го виждаха такъв, бояха му се: знаяха, че Димо някога е идвал до полуда. То било на времето си, когато в града се гласял бунт против правителството. Димо Болярски е водел като старши стражар затворените тогава: извеждал ги на изпит пред управителя и пред началника, та там не можал да слуша бунтовниците, че не се покорявали, ами още говорили противни думи. И тогава той през нощите на няколко пъти се чак забравял: слизал при бунтовниците и почвал сам да ги изпитва; разярявал се и повалял ги, та биял, биял, догдето и сам заплаквал от инат, че не се покорявали на правителството.

— Да не съм ти видял още еднаж жабешкия сурат, догде не доведеш мазника си тука! — кресна той на бае Петра.

— Като го иска селото — пробъбра огорченият баща, извърна се и намусен, промърмори: — Не видяло му се и селото!

— Брътвиш. . . бррр. . . какво брътвиш — подскочи като ужилен Болярски и блъсна бае Петровата ръка, — горе главата! Ей тъй, като войник! Джонка да ми докараш тук, ти викам!

— По егреците трябва да е, кмете — прежълтя бае Петър. — Ще пратя да го викат.

И премижа кроткият човек, а на ум си рече: «Луд... какво ще се заядам с него. . .»

— Ще пратиш я, какви ще ги бъркаш! Ако дочаски се не вести, ще дигна караул и вързан ще ми го доведат! — препрати го Болярски, като страшно въртеше кривото си око.

ГЪОКЛЕНСКИЯТ БЕЙ

— Канцеларията... да я няма на света! — промърмори Баланът пак, като остана сам пред хана. Болярски и Дойно отведоха дяда Стоилка в канцеларията, че беше дошел куриерът от града, а те чакаха вест по боляревското дело за гръцкия чифлик.

Баланът от години не беше стъпвал в канцеларията. Когато му потриваше нещо, пращаше Грозя. А сега му се дощя да иде: нямаше човек в Болярево, комуто да се не свиваше сърце от делото по чифлика, който изневидяло поникна на боляревското землище току след Освобождението.

В турско време боляревци не знаеха турчин в селото си. Но не много преди да се размири, засели се в циганските колиби при Подолска махала един кеседжия и скоро почнаха да липсват от селото ту кон, ту вол. Пощуряха тогава и циганите: по цели нощи биеха тамбури и разиграваха кючеци. Тогава Вълчарците от Болярево първи се прочуха: една нощ подпалиха те от четирите края циганските колиби и кеседжият се спаси, като успя да се скрие в блатото из гъстата тръстика. Не след много същият този кеседжия с още двама арнаути дигнаха стражище отвъд големия мост, където боляревската река се втича в ръкава на блатото за към морето. През тук е пътят на 12 села — на целия някогашен гъокленски спахилък — за в града. Кеседжият с двамата арнаути се явиха като царски хора — пазели уж моста, пък то тарашуваха поясите на хората и изредиха да бият болярци. А тогава вече все по-по се размиряваше и се слушаше, че ще

има сеч. Най-после болярските първенци начело с хаджи Джонко чорбаджи се угрижиха. А кеседжият от моста пушаше приказки: Болярево има много мера, та нека му дадели под село място за ниви и ливади, че тогава нека да видели турските хаймани дали ще може край Болярево птичка да прехвъркне. Сега се не помни добре, но тогава първенците викали няколко пъти кеседжия и се пазарили с него да им пази селото. Така нарочили му място край блатото на поляната, че и ливади му додали, но до свършен пазарлък не е дошло: селяните скочили и решили — нека ги всичките изколят, но не искали да прибират поганец в селото си. И само тъй се свършила тази работа. Скоро потръгнали низами и кеседжият с двамата си арнаути вече не се видял. Ала щом след войната русите си отишли, дошли от града адвокати с управителя и началника и заградили где да си е място под Долнокрайската махала, тъкмо по онази поляна, която била отстъпена на кеседжията. Там сега е чифлик: има го един цариградски грък под тапия; заграбил е петдесет и повече селски ниви и ливади.

Тоя гръцки чифлик беше заграбил и две Баланови ниви — най-добрите му според него. От 15 години селото водеше дело против гръка. През деня си се чу, че спорът ще се разгледва пак в Пловдив. И сега чакаха вест. На Балана се щеше да иде в канцеларията, за да чуе какво е станало. Но вместо да стане, той замърмори и още повече се излегна на масата.

— Не ща ниви... нищо не ща! Да мога подуши само онова място, декато го разправят в «Катърджика» — отвъд гъокленските юртлуци! Хе, хе, тогава ти, дядо Стоилко, стори на пестил и чорбаджийството си, и челядта си!

В обърканата душа на бедния Балан пак просия неговата странна мечта: ще се пресели в града, хан ще отвори, а тия тук — и кмета, и всички селяни — ще ги остави да се джангозят като баби при лехуса.

Зад Балана някой се изкашля. Изправен до стената, печеше се на есенното слънце белобрадият турчин —

гост. Той си гладеше брадата и се взираше надалеч, където блато, ливади и боляревската синя река се къпеха в златото на зората. Посред ливадите, между реката и блатото, вървеше широко шосе към черния дървен мост, под който се пръскаше реката и правеше ново блато. Отвъд моста се видеше развалина — черна и грозна: останки от турското стражище, а по-нататък, под блатото, се криеше бялото ново здание на полицейски участък. От това място наляво, по целия бряг на блатото, бяха просторните боляревски пасбища, които се даваха под наем на каракачани.

Старецът турчин блуждаеше с очи по там, а вслушваше се и в мърморенето на Балана. Той го не заговори, защото тоя му се видя като пиян. «Катърджик» запомни само старецът от несвързаните думи на Балана, после отиде до ъгъла на хана, седна на камък и извади от пазвата си нещо, увито в мушама, отви го и разкри дебела, пожълтяла хартия като карта.

Баланът се беше опулил по него и накрай си рече:

— Яла един читак. . . виж, книга гледа! . . .

И стана. «Какво ли го вее насам — помисли и потръгна към него, а като видя, че тоя скри книгата, в която гледаше, усъмни се и зина, като да се досети за нещо. — Я, скри я, читакът му неден — прошепна, — има си хас!» . . .

Па наближи го ухилен и каза високо:

— Как би тъй, аго, в наше село; какво те гони?

— Работа ми е, айол — отвърна старецът.

— Дотук ли?

— Изморих се. . . Дотук: отдалеч ида, из Едирненско.

«Ба, по що шури тоя» — си рече Баланът, протри ръце и покани турчина с кафе.

След малко старецът турчин питаше:

— Накъде са тука гьокленските юртлуди?

— Тамо, край морето! — опули се изненадан Баланът. — Ама гората им веке не е наша, боляревска: царщината ни я зима. Ти не знаеш, аго, то нашето село се обърка, обърка! И царщината, и тамо чифликът,

и селата наоколо мери и ниви ни зимаха, и ливади, и пасбища. . . ще, много! И всичко ще разправа аз. . .

Баланът беше заредил и се заплесна. Турчинът не можа да го разбере.

— Че защо, кому ще разправам? — попита.

— Било и на началника. Сега е тука българско и всичко се пита от началника. Е, по що ходиш, аго? — премижа хитро Баланът.

— Ама и чифлик ли имате в мерата си? — попита беят.

«Извърта приказката, май с читак» — премисли Баланът.

— Имаме я, а ти как смяташ? Хем се излюпи тъй, да речеш, кокошка го излюпи! Хе, там на! — посочи той чифлика, който, разлят с големите си стрехи, се чернееше при ливадите под Долнокрайската махала.

И заразправи Баланът как и що е било. Разказа за кеседжията, за хаджи Джонко чорбаджи, за харчовете на селото по съдилища. Умно и прибрано говореше Баланът, тъй умно и тъй прибрано, както можеше да говори само преди да бе помощник при дядо Стоилковото кметуване.

— То има спасение — каза накрай той, — ама иди го намери де! В Едирненско ние си имаме един бей, гьокленски бей, та у него е селската ни тапия. . .

Турчинът загледа настрани и попита:

— Че какво дири у него селската ви тапия?

— Как какво? — зина Баланът. — То се знае, имало спяхия тук. . .

И пак заразправи:

— Някога, преди много години, когато последният гьокленски спяхия е щял да запусти спяхилъка си и да се изсели в Одрин, погрижил се, та извадил султански фермани — тапии за всяко село поотделно в спяхилъка си. А преди да тръгне, събрал първенците, та им раздал тапиите. Само на боляревци той не дал тапията. «Боляревската тапия ще зема с мене — казал, — защото Болярево ми е дядово село.» Тия бейове били от потурнашко потекло, та тоя сега поръчал още никой

да не посяга на боляревско землище, защото да се зна-
яло: гьокленските бейове щели от род на род да пре-
дават тапията, за да са подкрепа на Болярево винаги,
когато дотрябва.

— Така се рекло и уж има един от тях жив в Едир-
ненско — говореше Баланът, — и уж рекоха, че му
сторили хабер да прати тапията, а той не го е чул ни-
какъв.

— Е, че какво ще сторите с тапията? — попита пак
нехайно старият турчин.

— То се знае какво: на съд ще излезем с царщината
и ще си повърнем де да си е гори, че ще пратим и човек
с нея в Цариград, та да намерят кочана и да видят има
ли по тоя кочан продаден чифлик на наше землище.

Турчинът все гледеше настрани.

— Счу ми се одева — каза той по едно време, —
ти спомена «Катърджик». . . То не е ли близо до гьо-
кленските юртлуци?

Баланът съвсем се залиса.

— Ка щяло да не е? Близо е, по към гората — отго-
вори той, а настрани пришепна: «Ба, тука наистина
има риба работа!»

После се присламчи при турчина, сложи ръка на
коляното му и глухо го замоли:

— Ами ти си ми кажи по що ходиш, ха? Ти само
ми кажи и хич се не бой! Ти ме не знаеш мене: косъм от
главата ти няма да падне, защото аз, ако съм еднаж
сторил. . .

Баланът сви език уплашен. Той се беше така уверил,
че старият турчин иде да дири имане и че заедно те
ще го намерят, щото, за да му спечели приятелството,
насмалко щеше да изтърве от езика си нещо, което
рядко признаваше дори и пред себе си.

Турчинът не забеляза Балановото объркване; той
беше унесен в нещо добро и хубаво, та се поусмиваше.

Тъкмо по това време към канцеларията засноваха
селяни и се чуеше висок говор. Баланът премигна и
стана.

— Хайде, аго, да те гостя у мене, че да се пораз-
говорим — рече той.

На стария турчин домиля от това гостоприемство.
Той се позамисли и рече:

— Ей що, айол: мерак ми е да ви поразгледам ме-
рата. Ако си нямаш работа, ха да ме разведеш: белки
за добро ще е.

— Хич дума ли иска? — проточи Баланът врат. —
Кой бяга от добро, аго?

ДЖОНКО

А след малко, когато Баланът водеше стария тур-
чин у дома си, шумът около канцеларията се беше
усилил и се пренесе по селото. Мъже на една страна го-
вореха, жени — на друга.

Николица беше минала отсам дола и говореше ви-
соко сред куп жени.

— Амо-хо-о, все са техни шмекерии! Една давия
като се не свършва ей вече 15 години, та сега ли ще се
свърши? То се знае, че няма да се свърши. И сега, за
да залъжат селото, рекли — да си земели селяните на-
сила чифлика. То ако можеше тъй, откога да са го на-
правили селяните, токо нали се опитваха? Само ще
сторят да се сбият пак с чифлишките хора, та па да
зачерният някоя и друга челяд.

— Ма, Николице — отърча булка Цвята и зашеп-
на, — кметът викал наш Джонка и щял вързан да го
кара в града.

— Нека! — намуси се Николица, но пребледня. —
Аз не ти ли рекох: той ще си остане с песните!

— Язък е ма, Николице — замоли се Цвята. —
Батьо ти е кметът: речи му! Като не щат да му я дават,
защо да го затварят момчето? Клетият ми драгинко!

— Ами, клетият — кривна Николица, — нека си
събира ума! И не друга, ами аз ще ида да говоря на

моя прокопсан бацьо, че бил и кмет. . . Да посоя аз всички, всички в наше село! — отсече тя и кривна, та прекоси дола. Но не у дома си отиде Николица, ами хлътна у бацьови си; у дядови Стоилкови, и още от вратните кресна:

— Ма, Нано, какво е туй ма: осрамахме се на цяло село ма! Моите бацьовци дигнали селото на главата си, за да хванат Джонка и да го карат вързан в града. . .

Ангелина замръзна на мястото си. А Стоилица, белолика като в моминството си, но разлята сега, с угрижено лице, с подпухнали като от плач очи, кротко попита:

— Че защо ма, како?

— Защо? Защото ревнел Ангелина. . . защото бацьовците ми са рекли да си правят оня писан чифутин, писаря, ябанджийския граматик, когото не лаят и кучките из село — него на, да правят зет! Ей защо! И сега дошло им уж писмо от града, че в общината думали, ще дигнат селото да земат насила чифлика. . . Ма знайте си: бацьовците ми ще разчушкат мъжете и ергените по тая свада с чифлика, че токо виж някоя вечер ви дошли с оная малевска краста, па бил и писар, па ей ви главеж, а до неделята насила сватба. Ангелино-о — изви глас Николица, — да думаш на баща си мари, че жива ще те погребят!

А Джонко още се не вестяваше в село. Той снощи подплаши Балана, когато той копаяше за имане под черковището. И чу псувните му, та спря коня и сякаш се поопомни.

От тоя час се пробуди у младия момък оня червей, който гложде сърцето на сгрешилия човек и отгонва всяка радост, мир и спокойствие от душата му.

Джонко до тоя ден не беше почувствувал през живота си такъв червей в своята душа. Или не, той беше чувствувал нещо такова, но много отдавна, хе, в детинството си. Баща му веднаж на сбор игра на пиянко и му се падна една хубава градска лампа с голямо и обло като месечина стъкло. Край нея Джонко се върта

цял ден, чудѝ се, разгледва я, догдето — без да разбере и сам как — катурна я, та с резлив звън цялата лампа се превърна на остри стъклени късчета. Ето, тези късчета на строшената лампа тогава се бяха врязали в детската душа на Джонка. Но до днес не беше му се случвало да стори друга пакост. Джонко не беше в къщи такъв, какъвто сочеше навън. Колкото се показваше той зъл и силен сред моми и момци през седенки и попрелки, толкова беше в къщи тих и послушен: на майка си до ден днешен не бе се сопвал, а бащините му думи бяха закон за него.

И сега за пръв път през ергенството си и след служенето във войската нему се стори, че пак извърши пакост — строши нещо, като оная хубава лампа в детинството си.

Той спря коня след псувните на Балана и се поозърна: беше сред преплетените сенки на гората. А тежки са нощните сенки в гората! Зад тях и сред тях витаеше нещо по-страшно и от смъртта — нещо такова, което сякаш ни готви примка. . . Джонко стегна с лявата си ръка гривата на голия кон, а дясната изви на хълбока. Притисна си после нозете, извити под корема на коня, и го смушка пак.

Не след много обаче, когато на егреците го обкръжиха бащините му овчари и техните едри като вълци рунтави псета, на Джонка поотлекна и лека-полека се посъвзе.

— Първане — рече той на най-младия и висок като върлина овчар, — ти утре по зори ще слезеш в село да питаш татко какво е там. А ти, Нанко — обърна се той към втория овчар, — утре ще пооставиш дядо Кралъо за малко с овцете и ще слезеш до «Кръстат камен» да ми кажеш дали ще ме дирят тази нощ тука — аз ще бъда там.

После взе от овчарите един клашник и се изгуби в гората — слезе на «Кръстат камен». То е една скалиста усоя над пенливата тук боляревска река. Под една грамада зъбери, току над пенливите води, пред полянка, се дълбае пещера. Единият от зъберите над

Нея е препречен от повален камък, та образува кръст. От това е и названието на тоя спотаен кът.

Джонко влезе в пещерата, зави се с класника и веднага дълбоко заспа като убиец. Но и като убиец скоро се сепна и скочи на нозе. Съмваше, но бе мъртва тишина. Нощта е в последна дрямка. В дрямка е и старият лес околоръст. Вековните липи, понавели листата си, мълчат и не благоухаят като през пролет. Никаква светлинка още не играе по бледожълтите листа. Като че ли всичко се бои да не прокуди нощта; дори и реката клокоти по-глухо сред острите тук скали.

— Джонко-о! — чу се глас над «Кръстат камен». — Нема да те ди-рят но-щес! — редеше думите си овчарят. — Първан отиде на село!

— Харно! Като дойде, тука да ме дири! — отвърна Джонко.

И вече тишината не се възцари: почнаха да летят нощни птици — бягаха в дупките си пред настъпващия ден. А дневните такива скоро раздвижиха клоните на дървесата, спущаха се към реката, пръхваха с криле, като да умиваха гуреливите си очички, и с плахи гласовце отлитаха високо в небето — посрещаха деня.

Джонко се унесе и не се огледваше. Все му е едно ден ли е, или нощ; облачно и тъмно ли е, или ясно и хубаво. А денят настъпваше и разкриваше околоръст чудни хубости, които се случват само рядко в топла есен. Отсреща, по брега на реката, цъфнал е минзухар — сякаш е пролет! А по-нататък, под гората, към село се белеят цветовете на ягоди: дали не ще вържат пак миризливи и сладки плодове, от които напролет почервенява тук цялото бърдо?

Джонко стоеше унесен пред обърнатата към запад пещера. Скалата под нея се е прерязала, прави цяла полянка като дворче на колиба и в ъгъла на това дворче навела се е над реката попрегърбена трепетлика. Джонко отиде под нея. Долу реката се пенеше и ближеше скалата, която бе догоре обрасла със зелен мъх — мек и лъскав като кадифе. Младият момък и сам не знаеше защо му текна да премери с очи дали би могло да

се слезе оттук в реката, или дали може човек здрав и читав да скочи долу. И едното, и другото беше немислимо. Джонко се навъси и изпъшка. След малко, обърнат към пещерата, той вече ясно пресмяташе. Сред зъберите горе само една пътека отдясно водеше за в пещерата, но над тая наляво имаше дълбок прорез, та през там човек също би могъл да скочи на полянката пред пещерата. «Ако зема пусия на пътеката — помисли си Джонко, — а друг, да речем Сирак Боньо, клекне тук при трепетликата, птиче дори не би могло да прехвъркне насам!»

Така мислеше озлобеният момък и не видеше чудото на гората, измамата на есента — не видеше, че всичко набъбва и се готви да цъфти като на пролет. . . През тази есен далеч по Българско полювето цъфнаха, кестените вързаха, та мирис имаше и когато заваля сняг. . . Мирис имаше, здравецът пак ухаеше. И Джонко най-последно почувствува нещо, па поду гърди и се изкатери по пътеката. Горе, до «Кръстат камен», той постоя и хлътна в гората.

След малко се разля песен:

Тръгнала майка, Стояне бре,
на манастир да иде.
Манастир се залюля,
кървава роса зароса.
Майка Стояна питаше:
— Казвай си, сине, грехове,
на младост върло хайдутство!

Гората си беше вече постлала листе и Джонко се просна на тая мека, но тъжна постеля. И въздъхна младият момък, закри с лакът намръщеното си чело.

Кому какво зло беше той сторил?

След доста дълго време сепна го зов откъм пещерата:

— Джонко-о, кам те?

Викаше Първан, пратеният в село овчар. И Джонко, цял изтръпнал, тръгна към пещерата.

Обаче след няколко стъпки, когато той излезе на открито, та слънцето изведнаж го огря цял, нему стана мило и драго. На младия момък поотлекна. Той като че си каза: когато е тъй мило в света, не може хората да искат нему, на Джонка, само злото. . . То ще се уреди и. . . и той ще доживее да се има с Ангелина тъй добре, както никой досега не се е имал с невестата си.

— Да си вървиш още сега, Джонко! — рече му Първан навъсен. — Баща ти дойде в къщи, а пък. . . сълзи му на очите. Кметът много го псувал, скочил да го бие. . . Да си идеш още сега!

Джонко пребледня. И слушаше. . . Грозьо се опомнил още снощи, нищо му не било. — Но това Джонко не запомни. Той само стоеше като вцепен и накрай почна да си хапе устните — може от плач; може от гняв, а може и от едното, и от другото.

След час пред село зад Джонка се озова отневидяло пандуринът. Той видя бае Петрова овчар тази заран и се досети, че Джонко е някъде по егреците. Затова го прицакваше тук. И го подбра сега към канцеларията.

А когато вече влизаха в селото, кехаята викаше на едно от бунищата:

— Се-ля-ни, хеей, сби-рай-те се на общината, че ще зе-ма-ме чи-фли-ка, ха-а-а!

БОЛЯРЕВО

Прави бяха думите на Балана: Болярево беше се «объркало». До Освобождението болярци владееха пространните си гори и пасбища, без някой да каже, че те не са техни. Сега не беше тъй. Новата държава намери, че по едно султанско ираде от старо време селски мери и пасбища, щом се покрият с гора, стават държавно владение. Селата пък около Болярево — Малевево и Хобуля — надумаха стари хора и след няколко сбивания с болярци обсебиха им част от пасбищата.

Така Болярево, като нямаше тапия по султанския ферман и като се скара със съседните села, нямаше как да си опази горите и землищата: не можеше поне със стари хора от околността да докаже къде са границите на мерата му и кои гори са стари, кои — нови. А към всичко туй дойде и гръцкият чифлик, за който Баланът право каза, че се яви в землището им като излюпен. Веднага след Освобождението дойде един цариградски грък с тапия в ръка и обсеби где да си е място — чифлик. . . Всички околни села бяха готови да засвидетелствуват, че на боляревска земя не е имало никакъв чифлик. Но самите болярци сбъркаха, като заговориха за оня кеседжия, когото хаджи Джонко чорбаджи е искал да прибере в селото през размирното време, за да ги пази, та му обрекли ливади и мера. Вълчарци от омраза към хаджи Джонка чорбаджи додадоха, че той е свършил тази работа с чифлика: имал е селския печат, продал е скрито цял чифлик в селската мера и така е обогатил ергена си син в града, който наистина изглеждаше днес да има безчетни богатства. Така Болярево се сбърка и от 15 години пилееше и последната парица от селските приходи по съдилища и адвокати. А имаше Болярево големи приходи. За пасбищата отвъд блатото взимаха от каракачани 140 турски лири за всяка зима — от Димитровден до Георгиевден, когато каракачаните отиваха в Балкана. Напред те взимаха от същите 170 турски лири, но намалиха наема само защото кметът не искаше да променя наемателите — били честни хора. При това привлекли бяха към тях и малевските, от които взимаха още 20 лири, макар че можеха взе и повече от 50 лири (кметът пък казваше: «Нека е малко, че да е здраво. . .»). През лятото градски соватчийи — джелепи и касапи — извеждаха едър добитък на соват, та Болярево имаше и от тях средно 30 лири приход. Напролет идеха джелепи за овни чак от Цариград и тук свъртваха огромните си стада, та на Болярево все оставяха 10—15 лири за пасене. Най-после тук се стичаха копанари и купуваха вековни върби, та ката година оставяха на общината 10—20 лири. Всичкият

този приход отиваше до парица по съдилищата, тъй поне твърдяха по-първите селяни, с които се съветваше кметът. А и не стигаше този приход, та на два пъти боляревци — всички глави на челяди — дадоха по две лири пак за същите харчове. Несгодите отдавна бяха дошли до кокал и боляревци няколко пъти се вече бяха опитвали насила да обсебят чифлика, та нека гъркът да ги съди и да си го вземе назад. Но при всеки опит — дори двама убити има — полицията се намисаше и отблъскваше болярци. Затова тия винаги се явяваха на депутатските избори, гдето се рекло, и с кучетата си, само за да имат подкрепа от правителството, че с добро ли, със зло ли да си обсебят чифлика. Но в последните депутатски избори излезе нещо опак: боляревският адвокат Сребърничев се кандидатира за депутат с чифлишкия адвокат Златарчев. Боляревци се запалиха: те не искаха по никакъв начин да гласуват за последния. Но току в навечерието на изборите Сребърничев доведе в Болярево Златарчева, събраха първенците и се сговориха: те няма да дадат на гърка да спечели чифлика — щели да направят делото пак да се отложи, че после ще видят дано я наредят тъй, че един ден, когато полицията е записана в друго, болярци да нахълтат в чифлика и да си го обсебят. А стане ли това, после те (адвокатите) ще протакат делото на гърка още 15 години, през което време болярци ще придумат гьокленския бей, който се намирал в Едирненско, да им даде стария ферман — тапия на Болярево. А с тази тапия боляревци ще си повърнат всички отнети пасбища и гори. Така Сребърничев убеди болярци да изберат и Златарчева. Наистина, в Едирненско болярци бяха намерили гранката от старовремските си спахии: един стар бей, който имал двама сина — бейове при султана. Тези обаче се провинили пред царя си и единият бил убит, а другият избягал в Ингилишко. Баща им, старият бей, живеел усамотен в чифлика си и държал само една жена, нямал харем, а с други бейове и паши не дружел. По това го намерили болярци, че наоколо-врѣст по Едирненско тоя бей си спечелил прякор «Гя-

ур бей от Гьоклен». В Болярево се беше запазил добре споменът, че някога, в незапомнено време, един от гьокленските спахии е отвел от Болярево мома Чимиширка, която му била близка роднина, и насила я потурчил, та тя от него рожба добила, но то — родено-неродено — дума продумало: «Где се е чуло, видяло род от две вери, венчило от една и грешна рожба без вяра?» От това се разбирало, че гьокленските спахии били от българско потекло «гяури», което име е останало тям и в Едирненско. Болярци разузнаха и прати-ха по турци молба на тоя «Гяур бей от Гьоклен» в Едирненско да им прати тапията, която болярци слушали да е останала в тоя бейски род. Но бейат отвърна пак по турци, че тапията не е изгубена, току тя не му е в ръка, а когато улучи сгода да я има, или сам ще я донесе в Болярево, или пък ще повика някои от първенците им, за да им я връчи с ръката си.

Три години бяха се изминали оттогава! Болярци не забравяха тази тапия и току се одумваха за нея, но вече никой не вярваше и не очакваше да се намери и донесе тя.

Болярево беше на крак. От Сребърничева, боляревския адвокат, наистина имаше тая заран известие, че в съда гъркът насмалко щял да спечели делото, но Златарчев се съгласил, та могли пак да го отложат. Сега на боляревци не оставало друго, освен още днес да прогонят чифлишките хора, да обсебят чифлика и да изорат нивите му: за другото да не се грижели.

Кехаята се провикваше по-бунниците и селяни навъсени сновяха по дворове и улици — одумваха се и говореха припряно. Никой още не се свърташе пред общината. А сред мегдана неколцина хора бяха заобиколили един белобрад старец, който сочеше да е пийнал.

— Ази думам — говореше старецът, — като не е писмото от съда, я от началника. . .

— А бе то, че писмото не е от съда или от началника, е още нищо — отговаряше припряно един висок, с войнишки калпак мъж на около 30 години. — Какво ти чинят тебе съдът и началникът при депутатите,

токо. . . кум ми е кметът, ама аз пак ще кажа своето: мене ме е страх, че ще земат да разчушкат селото уж за чифлика, а пък ще свършат друго. . . Едни ще гледат сватба, а други — брадва.

— И аз това думам, Стилияне — поде старецът. — Депутат е Сребърничев, токо и гръчкият адвокат Златарчев, нали и него избрахме; депутат е върли той! Думахме си да го не избираме, ама. . .

— Е, то е още нищо: адвокатин вяра няма. . .

— Ама как, Стилияне, нали сам кметът до вчера хоротеше: Да ни е само Сребърничев, думаше, откога да сме си земали чифлика, ама Златарчев бъркал, гръчкият адвокат що бил.

— Все пак по партия са едно, дядо Марине — заклати угрижено глава Стилиян, както се викаше мъжът със солдашкия калпак, — нали и него вие избрахте за депутат. . . То е още нищо, токо. . .

— Как да е нищо, Стилияне, как да е нищо? То таквоз. . . знае се, ние го избрахме, ама тям, нали ги видите, печалбата им е все от назика. Е, зер може и напук един другиму да си правят сега, а ние ще сторим тук беля с чифлишките аргати, ще се утрепе някой, че тичай тогава пак при них, адвокатите, давай си и ризата от гърба. . . Сиромаси сме вече, Стилияне, оголихме се!

Стилиян пое дъх и дълбоко изпъшка.

— И аз това думам — изсумтя той. — И да не мислите, че говоря, защото ме е нещо яд на кума ми, кмета, токо знайте си: помежду има и друго! Друго има, ви думам! — поотдели се Стилиян, като за да си иде, и с извърната към купчината селяни глава доиздума си: — Да ми помните приказката! Моят кум, сегашният ни кмет, си е дип на мястото, ама да си отваряме очите да не дойде ред да ни е кмет Дойно писарят. И сега пак той всичко бърка. Отзарана са пратили да хванат Джонка бае Петров, че щели да го карат в града, защото снощи се уж сджокал с Баланов Грозя. А всичко туй става само за да се стори път на писаря. Селяни, ще разчушкат тия днес селото само да

земат Дойна в рода си: ще го женят за Ангелина, ще му даде дядо Стоилко воденицата си! А после с все свое богатство кметът и Дойно ще ударят на голямо и ще вършат в селото ни, каквото вече им скимне.

«Аз толкова знам» — каза Стилиян високо, но като на себе си и с бързи стъпки тръгна към училището. Той отиде при новия болярски учител, който беше едно младо и гръдоболно момче, та бе зло и люто. Селяните знаеха, че Стилиян много дружи с учителя, и се чудеха.

Сега старецът се загледа по Стилияна, поклати глава и си рече:

— То учителят го учи него. . . намериха се. . . А учителят много мрази нашия писар. . . Пък може и тъй да е!

ДВА ОСТРИ КАМЪКА

В това време Дойно беше с Болярски в канцеларията. Той пришепна нещо на кмета и тоя отиде у баща си, у дядо Стоилка. След малко, когато Дойно излезе до кръчмата, двамата братя вече идеха.

В кръчмата същият оня старец, който преди малко говореше със Стилияна, сега беше свъртял и други селяни, та се черпеха.

— Батьо — зашепна Болярски на дядо Стоилка, като седнаха при Дойна Майдовски пред кръчмата, — виж сега: ей ти на Дойно! Ще стане ли оная работа? Сега му е времето: по бъркотията с чифлика кое селяните ще са записани, кое пък Джонко и други ергени ще разкараме по града, а ние тъй — надвене-натри. . . по-евтинко. . .

Дядо Стоилко наведе глава, вратът му се изчерви, седна той на стол, зачовърка земята с тояжката си и смънка:

— Една ми е щерката, Димо, та. . .

— Е, и Дойно ни е един в селото де — отвърна Болярски и взе ръката на Дойна. — Писаре бе, я си дай ръката! На те наш зет: ха кажи сега да чуем и тебе!

— Не съм крил, бай Димо — отговори ухилен Майдовски, — стига да ме рачите в рода си. И аз си имам кое от що, пък и вам бог дал от много повече. . . Кой ще бяга от вас?

— Казвай, бащо, готов ли си да ти додем довечера? — попита Болярски.

— Е па — смънка пак дядо Стоилко, но изкашля се и се оправи. — Ама не-тизика, брате! То ти си моя страна. Нека писарят си намери тайфа, па. . . не ще го върнем.

Тъкмо тук пандуринът привеждаше Джонка през мегдана за към общината.

— Тука, доведи го тука! — викна му Болярски.

Можеше отдалеч да се следи как Джонко менеше лице. А красив беше той, като вървеше сега пред свития пандурин! Висок, с пристегнат от пояса кръст, наперил ония широки рамене, пхнал едната си ръка в пояса, а другата заклатил, изправил врат, накрехнал калпак над вежди. . .

Изгледа го Болярски и въздъхна. Нему бяха му се намерили всичко две деца, и двете мъжки, а поминаха се едно след друго от гърло. Пък жена му, повреди ли се, какво, напълня и не добиваше вече.

— Личен е — проговори сега през зъби Болярски, като изглеждаше Джонка. — Погледам го и ми се до-свижда чак: хе, да ми е син, облякъл бих го в сърма, па ат бих му купил и пустил го бих да се шири по света — младост да младава.

Болярски не галеше ергените и те му се страшно бояха. Затова и селяните го захваляха, макар понякога да си казваха, че той ги бие и трепе, защото сам си няма рожби. . .

— Гледай какъв е ахмак! — извърна кривото си око Болярски към пандурина, когато той доведе при тях Джонка. — Тръгнал му по пеша, като поп по вла-

дика. Какво ме зяпаш? Защо не си вързал ръцете и на тоя поплювко?

Джонко изтръпна и през зъби попита:

— Аз си ида сам. . . викали сте ме и ида. . . Защо да ме върже?

— Защото си поплювко, та нощем, скрит зад плетове, причакваш да убиваш хора.

Болярски изговори това набързо и незабелязан от никого, кимна на пандурина.

— Не съм ги аз причаквал — разтрепери се Джонко, като да очакваше страшно зло, — не съм ги причаквал, а те ме сами следили. . . Пък, ако е да ми свържете ръцете, то сам да си ги извия, токо. . .

— А бе то само ти един още не си се вредил в училищната изба на греда, та затуй си чешеш езика — каза Болярски с грозна усмивка на уста и изведнаж кривна очи на пандурина, — хъ!

В един миг стана нещо със страшна бързина: пандуринът се подръпна още при първото кимване на кмета и се спря зад Джонка, а сега подскочи и се хвърли на раменете му, за да му извие ръцете. Страшно изчъткаха мишците на двамата силни мъже. Но Джонко, види се, беше бърз и гъвкав като змия — никой не разбра как стана: пандуринът се претъркули пред нозете на Болярски. . .

Дядо Стоилко скочи разтреперан. Стар пехливанин, сега той като че искаше да помери силите си с тоя упорит юнак. Но Болярски се засмя — зъл като турчин и потаен като грък.

— Не се смей, кмете! — изръмжа Джонко.

— Ама да не мислиш, че ще ми избегнеш? — избе-ли тоя кривото си око.

— Ако. . . ако е за връзване — давеше се Джонко от вълнение, — ако толкова трябва, на ми ръцете — на ми ги. . . вържи, ама. . .

Болярски спокойно отрязва ремика на ножчето си, който беше препасан над пояса му.

— Ама знай — говореше Джонко, като стоеше гър-

бом с извити ръце към кмета, — нямаш право! Грозьо още снощи се е дигнал, нищо му не било. . .

Болярски беше дори зафюфюкал с уста и сви Джонковите ръце, та ги омота с дългия ремик.

— Ти се покорявай на правителството — говореше той през нос, — па не питай кому какво е.

Из кръчмата на хана наизлязоха старецът и други селяни.

— Кмете — заговори глухо Джонко и се оставяше да го вържат, — чуй, нищо му не е на Грозя, напук го правиш, думам ти. . . И зпй, знай, че. . .

— Какво има да знам бре? — кресна Болярски, като беше вече вързал ръцете му.

— Не ме осрамвай, ти думам, отвържи ме!

— А ха, чунким честта ще ви падне, зер чорбаджийски род сте. . . хе бре, келеш! — подскочи изведнаж Болярски, па светкавично залюци Джонка по врата и го тласна. — На ти и дажба, че да знаеш как се дига ръка на селския пандурин, и то пред кмета!

Джонко почервения, позеления, после пак почервения и сълзи замъглиха страшния му сега поглед.

— Добре — изсумтя той отсечено и гордо пристъпи към кмета, — бий. . . що спря? Бий!

Джонко трепереше: личеше, че е готов да се разреве от ярост и болка.

А Болярски тепърва се запалеше.

— Пред мене скача да бие пандурина! — сви той рамене и като че се усмихна на Джонка, но наново избели очи и с бързотия и сила удари му крак, тласна го в гърдите и го повали.

Джонко простена — не от плач, а като задавен.

— На на теб да си наш зет! — ритна го страшно кметът. — На ти още!

И после кресна на пандурина:

— Що стоиш бе, дърво! Ще те прогоня, никаквик! Дигай го и хай в училищната изба!

Пандуринът изправи Джонка и мърмореше:

— Опираш се, ха? На сега!

Джонко се огледа — беше цял окалян и изпашен. . .

И пребеля младият момък като платно, а очите му се наляха с кръв.

— Кмете — изръмжа той, — над мене още татко ръка не е дигал. . .

— Мълчи! — дигна десница Болярски.

— Разкъсай ме, кмете! — отпусна глас и Джонко, па изви очи, като да показваше, че и кмета би потърколил като кълбо, както беше потърколил и пандурина. Разкъсай ме със зъби ей сега, тука ме разкъсай? — ревна. — И речи яко да ми вържат ръцете! Яко, зере знайте си, селяни! — обърна се той към другите: — Знайте: да си не видя само ръцете отвързани, глави ще късам!

— Кротко бре, момче! — пристъпи пийналият старец пред Джонка. — И аз тъй рекох еднаж на чаушина в турско време, ама и досега си ми е крива плешката. Глей го ти него — извърна се старецът към другите селяни, — ще се противи, глави щял да къса! Ба!

— Махай го от очите ми! — викна Болярски на пандурина. — Аз ще му докарам ума в главата!

— Ехе, кмете — ухили се старецът, — той се не докарва, дорде не чукнат годинките. . . На, аз, да речем. . .

Майдовски дръпна кмета настрани и му пришепна: «Да повикаме още сега Балана и да му направим заявлението до прокурора в града, че да иде с Джонка и с преписката.»

А пандуринът се спогледа с тях, посрещна зловещото кимване на кмета и отведе Джонка в училищната изба.

БОЛНИЯТ УЧИТЕЛ

Селянинът Силиян, който преди горната случка бе приказвал на мегдана с пийналия старец, сега беше в училището. Там в една мъничка стая лежеше на дъсчен креват новият учител. Той беше млад, болен момък, до-

шъл в селото преди месец. Никой още не беше го опознал, защото той не дружеше с никого. За него знаеха само, че е сестрин син на училищния инспектор и че не могат го изпъди, макар да е болничав и опак.

Стилиян плахо потропа на вратата отвън. Учителят се не обаждаше. Но селянинът сякаш беше привикнал на нещо тук, та сега погледна през ключалката, видя гневния поглед на болния учител, устремен към вратата, поколеба се малко и накрай натисна мандалото.

Тези двама хора се бяха свързали със странно приятелство. Един ден болният учител се залута из старата боляревска гора. Там се бяха попилели жени и моми от селото да берат желъд. По едно време една мършавка, но млада селянка луташе се, де луташе, па току се препречваше пред учителя. Тоя обаче не сапикасваше това; той се вдълби в една тъмна усойка и налучка чуден извор в трапа под две стари с преплетени клонови лески. Тъй като момъкът не беше жаден, той спря око повече на леските, отколкото на изора. А тия, леските, бяха дънерести, клонати и тъй преплетени, че мязаха на градска асма. Учителят се почуди, скимна му и се покатери над тях да види дали ще го удържат. След малко той, позабравил болестта си, седеше на леските като на люлка. И ето тука отневидяло се яви при него пак оная мършавка, но млада селянка със зебло желъди на гръб. Тя се втренчи ухилена в учителя, слезе в тъмното при извора и рече:

— Хайдушко е това кладенче, учителю, ти не си видвал такова. Слезни от леските. . . ела, ела да видиш, много е студена водата.

Учителят, без да се досеща, слезна от леските и се спусна в тъмното при извора.

— Ти ще си ни учител, ха — попита селянката и уж чистеше тръни от полите си, та ги повдигаше.

— Аз ще съм — отвърна учителят, взрян в бистрата като сълза вода на извора.

— Че поседни да те разпитам, на, тук поседни — правеше му селянката място при себе си. — Ела да те разпитам имаш ли сестри и либе?

Едвам тук болният учител се сепна и се огледа като жегнат.

— Седни. . . тук не ще ни видят — прошепна селянката като лукава мома.

Учителят изтръпна, пръстеното му лице се зачерви и веждите му заиграха като на бесен.

— Хм. . . ти мъж имаш ли? — проговори той зъл.

— Имам. . . и деца си имам — хилеше се още селянката.

— Да станеш сега оттука — разтрепери се учителят, — да си вземеш желъдите и да вървиш при децата си, зере и кучетата не те ядват!

Селянката стана като попарена, нарами си желъдите и се изгуби към селото. Вечерта тя, осрамена и гузна, се опита да превари мълвата и рече на мъжа си Стилиян — той беше нейният мъж: «Какъв е тоя учител, дето е дошъл нов — заварих го днеска на хайдушкото кладенче в Старата гора и заговорих го за майка му, за сестрите му, а той, като ми се сопна: «Върви си гледай децата» — ми рече. Такъв възгордян човек. А гледаш го кротък и личен.

Тия думи бяха жегнали Стилияна. Осрамен му беше домът. Той се бе оженил и после отиде на служба във войската, а през това време татко му се помина. Венчал го беше Болярски, та той нагледваше дома му. Думаха, сам Болярски отначало полъгал Стилияница, но в село не вярваха: това е голям грях за кум. А всички знаеха, че Стилияница, когато веднаж се връщала от града, останала в участъка при моста, имала се със старшията, че лъгал я после и пограничният пристав. От това чернило Стилиян после остана на свръхсрочна служба като подофицер. Без сърце ще да е служил обаче, та го уволниха и ето от пролетес се беше прибрал в селото си.

Стилиян разбра какво може да е било и защо болният учител ще е сгълчал жена му. И кой знае защо, още същата вечер отиде при тоя. . .

— Аз, учителю, съм мъж на оная жена, която си

гълчал днес в Старата гора — му каза той тъжно, па седна и изпъшка.

— Е, какво? — ухили се злобно учителят.

— Бях младши във войската, учителю.

— Не ми викай тъй — прекъсна го учителят, — мене ме викат Василев.

— Бях младши във войската, г-н Василев — поправи се Стилиян, — и се прибрах сега в село, а и тука няма оправия.

— Каква оправия, брайно?

— Знае се каква: селските ни работи са ударили досущ на батак. . .

Този им беше първият разговор. Тогава Василев скочи и наруга Стилияна — да се не грижел той за селото, ами да си уредял къщата, че нахалост е ял солдашкия хляб, като храни сега такава жена. Стилиян потопа очи, но не стана да си иде. И сякаш с мълчание се бяха разбрали тогава тия двама нещастни хора, та се сприятелиха. Стилиян благоговееше пред Василева, а тоя го съжаляваше и хокаше.

Сега Василев лежеше на кревата си и само мълком изглежда Стилияна, когато тоя влезе.

— Ще стане нещо лошо в селото, господин Василев — каза Стилиян.

— Нима досега е било добре? — отвърна тоя и се закашля.

Те се бяха разбрали като за какво добро трябва да говори човек в света. Веднаж Стилиян поразвърза език, та каза:

— Мислиш, пресмяташ, а пък то всичко е вятър. Ами че защо да се кара човек с хората, било и за селски работи? Няма защо да се тровиш в света. Родил си се, живееш, а ей сега може да се килнеш в гроба — защо да се тровиш? Кому топло, кому студено, а тебе ти е все едно.

— Я виж, то и у тебе имало душа бе, българино — отговори му тогава Василев и се широко усмихна. А после лицето му се изведнаж помрачи и заговори: — Тъй е, Стилияне! Току аз все пак бих искал да направя не-

щичко, за да може на тая пуста земя да има по-малко сиромаси и простаци, по-малко пияници и развратници, а пък такива шпиони, изедници и шарлатани като вашия писар с чукундурестото лице и такива бесни диваци като вашия кмет с кривото око — такива хич да ги няма. . . хич!

Два дни след този разговор Стилиян се беше скарал за пръв път със своя кум — кмета, — кой знае защо!

Сега Стилиян дърливо изглежда учителя и каза:

— Аз не казвам, че е било добро, токо ти сам нали ми рече да питам и узная като какво ще стане по сватовството на писаря за дядовата Стоилкова шерка. . .

— Аха, за хубавката оная Ангелина! — стана Василев и очите му се позамъглиха. — Хе, тя е хубава! — ухили се след малко той, като си надви на кашлицата. — Истина, румена е като ябълка, а изглежда здрава като неранза. . . право!

Младият болен учител беше виждал Ангелина — Стилиян му я показа, а после и на самия него текнуваше да минава, за да я погледа. . . Хубава беше Ангелина! А при туй Стилиян му беше разправил, че тя се задира с Джонка бае Петров и че може и дума да са си дали, но старите се гонели.

— Какво има? — попита Василев неспокоен.

Стилиян разправи.

— Не им е за чифлика — говореше той. — Аз от жените узнах одева. Сама Николица, кметовата сестра, го казала: братята ѝ пратили да хванат Джонка и щели вързан да го закарат в града, че уж посегнал нощес да убие едного си, а пък селото ще разбъркат в бой с чифлишките хора само за да си дигнат довечера годежа и до други ден, в неделя, да венчаят — те, писаря за Ангелина. . . Всичко правят, колкото да разгонят мъжете и ергените, та да си направят сватбата без крамоли.

— Ба! — стана и закрачи Василев. — По-скоро две планини ще се съберат, отколкото да видим нашата хубавица с оная мишка — писаря.

Между туй долу, в избата под училището, вече се

чуваше шум, тежки блъскания и сега Василев едвам си доизговори: ужасен рев се промъкна из всички междини на пода.

Двамата приятели изтръпнаха.

— Бият... пак някого бият! — промълви плахо Стилиан.

Василев проточи врат и изхрипя: кашлицата го задави, но той ѝ надви, взе си револвера и хукна навън.

ЧИФЛИКЪТ

Когато пандуринът беше подбрал вързания Джонко да го кара в училищната изба, той се спогледа с кмета и писаря. И щом въведе момъка в избата, пандуринът го сграбчи за нозете, повали го и дължко се бори, докато го привърза на една греда. През всичкото това време Джонко пъхтеше и не проговорваше. Истина, той до днес не беше прекарвал това: да го «вържат на греда»! Но все пак то не беше за него ново: ергените, особено свинарчетата, които от нищо не вземат и не се отвикват да пекат и ядат крадени прасета, често разпразяха през смях за тая греда в училищната изба и закъде и как бие пандуринът. Та Джонко пъхтеше сега и не проговорваше. Но когато накрай пандуринът го уви на кълбо около гредата и из един тъмен кът изнесе няколко дебелки тояги, на неприучения млад момък умът се взе и изплашен като дете, той извъртя очи и сякаш обезумя: изрева като звяр.

На този рев болният учител отгоре се втурна сега в избата. Пандуринът, натиснал врата на Джонко с коляното си, биеше и хъкаше. Той беше разярен и не видеше бесния учител с револвера, та когато тоя най-после изхрипя, пандуринът скочи стреснат и дигна сопата си да се брани. Тогава Василев насочи револвера си, гръмна, но, види се, не улучи, тъй като сред дима от гърмежа пандуринът профуча край него и хукна

навън. Болният учител се спусна да го гони. Но на вратата се спъна о нещо. То беше сопа, навярно изтърваната от пандурината тояга за биене. Учителят я взе и се затири...

Навън много селяни, събрани пред общинското управление, хукнаха към училището. А едноман из дола Николица тичаше и крещеше:

— Боньо бре-е, тичай, убиха ти верния приятел! Джонка бият, брее! Тичай!

Николица едничка в цялото село беше проследила какво става с Джонка, минала беше отсам дола и сега чу рева, чу и револверния гърмеж, та почна да вика на помощ верния Джонков приятел, великана-свиращ Сирак Боньо. А Василев нищо не видеше и нищо не чуваше: той на два скока понастигна пандурината и с все сила запрати тоягата, улучи го по нозете и тоя поора земята. Тъкмо тук отневидяло полетя като хала Сирак Боньо — свиращът, най-едрият момък в селото, тоя, когото Николица сега викаше. Той не тичаше, а скачаше като камилска птица на своя широк чатал от дълги нозе.

Боньо на един скок свърна край пандурината, ритна го и изпсува, а на учителя бърже каза:

— Хвала ти, учителю, и сполай ти!

Па хлътна в училищната изба.

А селяните откъм общината се спряха пред вдетения от болезнен гняв учител.

Между туй Боньо свари да намери в мрака на училищната изба вързания Джонко, изряза ремъците, в които беше омотан, па двамата момци свариха да се озоват пряко плетищата. Тук Боньо се провикна с гороломния си глас:

— Да чуете брей! Глави, глави ще падат!...

През това време кехаята вече беше повел Балана към канцеларията, където го викаше писарят, за да му направи заявление до прокурора срещу Джонка.

Бедният Балан не знаеше защо го викат и се тюкаше с помътнели от объркване очи:

— Толкова ли е припряло на селото за Балана? Много съм дотрябвал! Работа имам, им думам, ама йо! А знаеш ли колко мога да изгубя? — обръщаше се Баланът към кехаята. — Знаеш ли? С шепа лири, с котел!

След малко в канцеларията Болярски, позеленял, завлече Балана в писарската малка стаичка, където Майдовски вече седеше с натопено перо, и изръмжа на тоговъ:

— Новият учител забърка каша: Джонко избяга! Заявление ще направиш до прокурора! Акт ще направиш за бягане! Ще го тикнем в дупката без право на гаранция, като разбойник.

След малко селяните се събраха пред канцеларията, за да обмислят как да изгонят чифлишките хора, за което ги свикваше кехаята. И Болярски сам отвори дума за ергените. Той искаше селото изведнаж да нападне на чифлика и да прогони аргатите; да се не маели, че ще трябвало да се постегнат юздите на ергените, защото не се знаело какво те може да извършат още тая нощ. Селяните по стара привычка помълчаха, после почнаха да приказват помежду си доста открито, като че нямаше кмета при тях, и най-послед без противоречие, без крамоли, без дори да влязат в пререкания с кмета, решиха, че то с ергените е лесно, а с чифлика се не може тъй: трябва по-стари хора да идат на сговор с чифлишките аргати, че дано склонят тия да си идат. То не е за вярване, току все пак да им се каже: такъв е правият ред. А после — лесна е тяхната: колко са те там? Всичко 12 мъже!

Така решиха селяните, избраха петима стари хора да идат в чифлика на сговор и почнаха да се разиждат. Само дядо Марин, оня пийнал старец, с когото по-напред беше говорил на мегдана Стилиян, се позапали накрай и каза думи пряко мяра: той упрекна Болярски, че бил тамам за кмет, току люто и припряно пипал — не трябвало е одеде нахалост да разлютва ергените; защо да връзва посред бял ден бае Петров Джонка? То това може, не е да не може и трябва то за ерге-

ните, че инак ще пошуреят, току нека да не е тъй открито, ами по-прикритичко, кога господ спи... Това каза дядо Марин, но селяните го и не доизслушаха — не бяха им по угода тия думи: кметът, като стяга ергените и държи ред в селото, върши службата си и не е хубаво да му се месят.

Болярски остана в кръчмата, а петимата нарочени старци се упътиха на сговор в чифлика. Там те се дълго бавиха. Това, което искаха селяните, беше право: когато не им е продаван никакъв чифлик в мерата, защо да оставят някакъв богат грък от Цариград да им работи толкова ниви, да им коси толкова ливади, да им захваща толкова бранища, когато дори и царството няма файда от неговата печалба, тъй като парите си той изниса в Турско, в Цариград, а пък болярци хем пари по съдилищата пилеят, хем пък ей 15 години не могат ни да стъпят в някое парче от чифлишките земи? Те сега ще си вземат чифлика. А аргатите са бедни хора, речи като болярци — със своите сиромашки челяди. Защо да се трепят със селото? Нека се приберат в Болярево — селяните ги приемат: ще ги нагледват, докато се настанят на работа другаде... Ще направят някак нещо за тях добро, защото Болярево е голямо село, та и тъй, и инак, щом рекат, ще прогонят аргатите от чифлика.

Но и аргатите право думаха. Чева за хатъра на болярци те сега ни в туй, ни в онуй време да останат на пътя? Челядите им в града и тъй си мрат от глади! Пък то на човека и царството, и родното село, та че и правото е все там, дето му е печалбата: на грък работели или на българин, в село или на чифлик — тям е все едно — техните дечица все не ще си доядат и не ще си допиват. А колкото за това, че селяните и тъй, и инак щели да ги прогонят, то хич не се знаяло, защото много-то хора били като много баби, а килаво дете: те пресмятат, че лесно ще надвият, но когато на малкото хора им притъмнее на очи, отпусчат му края — трепят де кого завърнат...

Така селяните бяха прави за себе си и аргатите —

за себе си. Истина, и едните, и другите виждаха, че има една правда, която е и над двете страни. Тази правда беше законът. Законът трябваше да отсъди кому се пада чифликът. И селяните нямаше защо да се трепят с аргатите: ни едните бяха криви, ни другите. А все пак сега ни едните, ни другите от тях напомняха тази висша правда. Защото, когато аргатите подвеждаха приказката до тоя ред — до закона, — сами виждаха, че дип явно говорят за в полза на своя господар и във вреда на селото. А когато пък селяните идваха дотам, също премълчаваха, не говореха за правдата на закона, защото тази правда според тях твърде явно говореше в тяхна полза и във вреда на аргатите. И едните, и другите искаха да постигнат сговор, пък то не можеше.

А адвокатите Златарчев и Сребърничев отсъстваха сега. Също нямаше и съдиите, които решаваха по съвест, та изкарваха и едната, и другата страна прави. Те, съдиите, ето вече 15 години пресмятаха съдебните разноски и за удовлетворение на законите привикваха през година, през две ред имена (за съдиите народът е имена с прилагателни: длъжник, ищец, обвиняем, обвинител, гарант и свидетели), за да заповядат на същите тия имена да се сврат пак в съдебните дела.

По едно време един след друг в Долнокрайската махала се стичаха по-войнствените мъже в селото, подбираха си колове и със светнали очи чакаха края на сговора. И ето те сапикасаха, че из чифлика се измъкна един от аргатите и изви като по работа надясно, към боляревската река. Селяните пуснаха по него едно пъргаво момче, за да го проследи. След малко то се върна разпъхтяно: аргатинът стигнал реката и хукнал край брега за към дървения мост. Беше ясно: той отива в полицейския участък отвъд моста да вика стражари на помощ...

Изведнаж се разля глъч в цялото село.

А слънцето се издигаше, припичаше и тъжната есенна прелест цареше навред по хубавия Гьокленски край.

ПРЕСТЪПЛЕНИЕТО НА БАЛАНОВ ГРОЗЬО

В това време под селото, през Долнокрай, вървяха към ливадите Баланов Грозьо, пеш, с превързана глава, и старият белобрад турчин, яхнал своя бял кон. Сега из неговия пояс не се подаваха сребърните дръжки на пищовите му — те бяха натикани дълбоко в пояса и не поличаваха отвън; нямаше му на шията и шестовръвните сребърни кордони — скрил ги беше; а също липсваше от гърдите на коня му пиринчената звезда с полумесеца от глигански зъби. Старият турчин сега сочеше като прост джелепин, каквито идат от Цариград напролет. И вървеше той пред Грозя, младежки яхнал на коня си. А Грозьо го поглеждаше отподир изпод дебелията си превръзка, която му опасваше темето и челото. Не би било мъчно да прочете човек по лицето на намръщения момък, че той крои нещо нечисто. «Око не ще ми мигне — мислеше Грозьо. — По имане ходел... книга някаква бил гледал... Ба, само да подуша мястото, да доловя белега и — може да си го пречукам! Хе, хич няма да мигна — знам се аз!»

Не след много те вече настигнаха самото място на едновременно спахийско гътче Гьоклен. То е едно каменисто бърдо, сега обрасло с рядък храсталак, наведено към долинката на една малка горска рекичка, която още тук се влива в морето. От нейното устие брегът на морето почва да се издига отсечено и когато вече се изравни с Гьоклен, прави такъв страшен яр, от който не всеки би посмял да надникне. Този яр на няколко пъти се е цепил и събарял, та доле между брега и морето стоят пръснати пясъчни могили, обрасли тук-там с магарешко тръне и татул. На едно място в

тоя яр личи вдлъбната дебела каменна стена. Тази стена е старовремско кале, което върви през бърдото и отива до три часа по билото на планината. Под това кале до рекичката е бил Гьоклен, който си имал и скеля на морето. Сега тук е всичко заличено. А на времето са се дигали по туй бърдо кули и сараи, харемлици и градини. . . Един македонец-въгляр се свил преди години тука на печалба, изровил си сред камънаците пеш, а то се открило дупка. Стекли се селяни, чоплили, дълбали. . . дошли после учители от града и изкопали старовремска християнска черква. . . не кула, не сараи, не джамия!

Седи старият турчин сега на белия си кон и бавно язди край Грозия. А разстлала се е пред тях земята със своите гори и поля, реки и море. Само глухо е някак — животът се е посвил в села и градове. А слънцето припича, но като че се не радва, нито се сърди вече на земята: припича нехайно. Чувствува се, че зима иде, че сняг и ледове ще обковат вред, та земята ще си отпочине, ще се напои, ще набъбне, за да бликне из нея побуен живот. А тогава слънцето изново ще блесне, ще трепти от жар и ще пече пак жълти нивя, зелени ливади, безкрайни пасбища и гори по възродения сега за стария този турчин тих и хубав Булгаристан. . .

Язди турчинът край Грозия и тъжно огледва всичко като стар стопан, който е продал онаследената си от баща и деди земя. . .

Грозьо се задъхваше зад него. С младия момък ставаше нещо. Той по пътя намери една недълга цепеница, премери я с шепата си и избели очи към стареца: с един замах ще го повали. И не хвърли вече цепеницата.

Баланът тази заран беше въвел стареца турчин в къщата си някак спотаено. Той изкряска на Грозия да се маха от очите му с тази превързана глава — да вземе брадвата и да нацепи дърва на дръвника. А Грозьо тогава още се косеше в себе си. Да са що от що богати, той би се пресрамил — поискал би Ангелина. . . напук на Джонка! И защо да я не иска, когато Дойно писарят

му говореше, че нему било все едно: той ще си вземе мома от Малево. Би поискал Грозьо Ангелина, току — къде? Младият момък се тухкаше и почваше да се гневи на баща си, че е станал посмешище на селото и е осиромашал със своето иманярство. И когато тоя го прати на дръвника да цепи дърва, а сам остана да си шепне с турчина, Грозьо се усъмни и по едно време отърча и подслуша. Баланът говореше на турчина, че един македонец е намерил имане в Гьоклен: изровил там една черква. . . Грозьо настръхна от едната само мисъл — да намери имане. Тъкмо тогава влезе у тях кехаята, за да води баща му в общината. Баланът се обърка. Но гъзен от години, той сега бързо-бързо се накани да върви в общината: може да го арестуват! И викна Грозия настрана, па му зашепна:

— Да държиш днес бре, днес да държиш! Тоя читак иде чак от Едирненско — имане дири! Книга някаква гледа, в Гьоклен иска да го заведе. . . За «Катърджика» пита! А все извърта приказката, май с читак. Ха сега, заведи го, ти си по-млад, заведи го и отваряй очи на четири: той иска да изгледа местата и някоя нощ ще изрови имането, та ще духне. . . Млад си, песи сине: виж да му дойдеш дѫхаки. Върши — струвай, земи му тая книга, дето ще е белегът на мястото! Инак да не ми си излизал пред очите. . .

Когато да тръгне към общината, Баланът пак свари и пришепна на Грозия:

— Ще ти зема Стоилковата щерка, ей ми бога!

Сега Грозьо нищо не помнеше от бащините си думи. Той и сам беше намерил с ума си, че старият турчин ходи да дири имане, но че това няма да го огрее, не бива да го огрее: читак е, лесна му е сметката. Грозьо се само давеше от вътрешна някаква мъка и колчем старецът се извърнеше да го запита за нещо, момъкът пребледняваше и ръката му, без да ще, стисваше цепеницата — готова да я извърти върху побелялата глава на неизвестния друговец.

А тоя рядко се извъръщаше да го запитва. Колкото по се отдалечаваха те от селото, толкова по се оживява-

ше странният старец. Той току се взираше ту в клонат орех, ту в стволест дъб, ту в обрасъл с бурен трап, ту пък в забит някъде камък. А когато излязоха над Гьоклен, старецът се хвана за брадата. . .

И почна да разпитва Грозя: какво е запомнено в село, докъде е било Гьоклен, где е била спяхийската кула и не е ли имало джамия?

Грозьо се въртеше около коня и поизтръпваше. Инак той знаеше, че кули и сарай е имало, трябва да е имало и джамия, но не знаеше кое-къде е било, та и никой вече не знаел това. . .

Старецът си дърпаше брадата: никакъв спомен от петвековно величие! Нито следа от войни и геройства! Ни една кула, ни един сарай и никъде какво да е име от паши и бейове! Всичко е сякаш метла помела! Раята крепне, заличава чуждото, подправя своето, а от тях, от всичко онова, което през пет века е градил османлийският меч, е — от него е останало ето това. . . тия, човекоподобни камъне, завалени над купчини, купчини гробове! . . . Пороят протекъл — изтекъл и само камъните останали. . . И всичко друго е, както си е било от паметвека: морето е все тъй хубаво, широко, бездънно: то бучи и сега тъй, както е бучало, когато тук са се дигали крепости и черкви, после кули и сарай, а сега гора и камъне. . . И от сините, бездънни води тук пак лъха същата оная сила — дъх на тъмни бездни, — която е лъхала през всички векове по тия пресечени от водите морски брегове на планинската българска земя.

Дълго се огледва старият турчин. Най-после той извади от пазвата си увита мушама, разви я и разгърна пак оная дебела хартия като карта, която разгледваше отзарана при хана, когато го съзря Баланът.

Грозьо опули очи и страшно пребледня. Тази ще е книгата, за която му говори баща му. И момъкът се изблеци сега като омагьосан: той дойде в онова положение, когато човек се води сякаш от злата си орисия и безсвастно си копае сам гроба. Грозьо още по пътя пресметна, че какъвто си е сиромаш и тъй, както го ос-

рами снощи Джонко, не е работа да се връща вече с празни ръце в Болярево. Ако му се не случи сега да хване белега на мястото, където се крие имането, което дири тоя турчин (Грозьо нито веднаж не помисли, че друговецът старец може да ходи по друго), той, Грозьо, ще се запилее някъде по гурбет, ама тъй далеч, щото ни да го видят, ни да го чуят. . .

— Аз чух, айол, баща ти спомена отзарана място едно «Катърджик» при Гьоклен: него баре не знаеш ли? — попита турчинът по едно време, но не дигна очи от книгата си, държеше на нея пръст и пресмяташе.

Стана нещо страшно: двете жили по врата на Грозя се подуха — ще се пръснат; очите му хлътнаха като на мъртвец; пипна той и с двете ръце цепеницата си и се стъписа.

Турчинът не подозираше нищо, не се извърщаше дори и това го спаси засега: зад него Грозьо трепереше, тъй трепереше, като че наистина беше вече убиец. Но тъй като турчинът не забеляза всичко това, Грозьо отпусна бавно цепеницата и се огледа околоръст. Нямаше никого. Тогава момъкът се заекна и глухо каза:

— «Катърджик» ли?

— Я — потвърди турчинът, пак без да се обърне.

— То беше едно място там. . . ей там на яра, но се събори. . . изйде се от морето и се събори — излъга Грозьо.

Старецът бърже се извърна: дали се посепна от страшно отпелия глас на Грозя, или пък се почуди, че «Катърджик» е към морето, когато по неговата книга трябваше да бъде нагоре по реката в гъстата гора? Грозьо се смрази! Той пресметна, че мястото на имането е «Катърджик», и затова с лукавството на убиец продължи лъжата. . .

— Така е, аго. «Катърджик» е на яра и се изйде, събори се. . . Само да видиш: цяло старовремско кале се там види и овчари са намирали там пари. . . ронят се пари. . .

— Кале, ха? — промълви турчинът любопитен и смушка коня си към страшния яр.

Човек не убива, а убиват револверът, ножът, брадвата. . . Дори и когато души някого, убиецът не извършва убийството, а го извършват неговите ръце — пръстите и ноктите му. Защото човешката душа се бои от душата на подобния си, та тя никога не убива! Наопак, щом се почва убийството, самата душа на убиеца трепери и се дави в проливаната кръв, къса се и се гърчи, като че ли се мъчи да кресне и да спре извършването от човешките оръжия, от човешките мускули злодеяние.

Когато турчинът си смушка коня и отиде при яра, нозете на Грозя го повлякоха несъзнателно след него. Но тъй като ръцете му още не посягаха да почнат злодеянието, душата му немееше — като че ли младият момък само се залъгваше от злата си мисъл. Може би той не ще смее да пристъпи към такова грозно нещо. . . Всъщност и човекът, и душата му бяха само на една стъпка пред убийство. И яви се колебанието: ръцете скриха цепеницата зад гърба му; очите му замигаха хитри и плахо, а езикът на своя глава продължи лъжата.

— Ето калето — говореше Грозьо сега с креслив глас. — Слезни, аго, и се наведи от яра да видиш под калето дебели темели, откъдето се ронели пари. . .

Турчинът не го погледна и го не послуша: като добър ездач, той си изравни коня със страшния яр и с младешка пъргавина се мъчеше да се надвеси от седлото над страшната пропаст.

Грозьо извъртя очи. «А, читак — мина му през ум, — не слизаш, боиш ми се!»

И с пребеляло лице мургавият момък скочи и дигна в жилавите си ръце цепеницата. . .

Тъкмо тук турчинът беше успял да надникне над грозната пропаст. И изплашен от бездната, над която се бе надвесил, изтръпна. Той се опита да се пооттегли и изведнаж избели ужасени очи — мярна му се цепеницата на Грозя. . .

Грозьо беше вече замахнал; той почна убийството и душата му се пробуди, сгърчи се, простена. В страшния този миг бедният момък, който никога в живота си не бе помислювал човек да убива, сега неволно пресметна, че е грозно да удари самия турчин. Пък нямаше и нужда от това: той и без това беше готов да се провали в пропастта. . . И цепеницата му със страшна сила се сложи върху задницата на коня. Животното и тъй трепереше от ужас при яра. А сега пръпна, сви си от болка задните нозе, забрави се сякаш, полюля се и с едина крак хлътна — изплъзна се от ронливата пръст. Сега злото облада убиеца: едното му око видя как хлътна кракът на коня в пропастта, а другото се вцепи в стареца: той като да порасна над коня и инстинктивно, но с турска ярост се озъби и страшно махна камшика си към Грозя. Челюстите на Грозя тракаха; той се блъсна о коня, окото му към турчина светна — камшикът го закачи, но другото му око беше в задните крака на коня — пръстта се ронеше под тях. . . Това трая сякаш цял час! И стана нещо ужасно: старецът турчин беше още веднаж замахнал с камшика си, но чалмата му отхвъркна, ръката му се дигна високо и — изведнаж той изчезна: вместо него остана едно чудовище — две вцепенени в земята копита, една запенена муцуна, едни ужасно избелени биволски очи. Облак прах се дигна: изчезна и последната страшна сянка на коня. . . Грозьо сякаш не уби: пропастта грабна жертвите му. И това беше дважд по-страшно! Скъса се нещо в сърцето на младия момък. Нему отлекна уж, но го обхвана и грозата, дойде му да хукне нанякъде, а не можеше: нозете му се тресяха. . .

Долу между яра и водите на морето от събаряния през векове бряг се бяха образували песъчливи могили, обрасли с трънак и татул. Не след много по тях пълзеше разпъхтеният Грозьо, който беше слязъл тук, като избиколи през реката. С избелени очи той се озърташе, диреше като хиена труповете. И това, което най-послед зърна, го накара да замижи. Белият кон на неизвестния турчин не беше кон, а някаква пенлива

и кървава купчина от меса, кости и седло. Близко до него в едно трапче лежеше със забита в пясъка глава нещастният старец. Той сочеше по-запазен, та Грозьо се поуплаши и лицето му почерня — въглен жив! А когато се наведе да го тършува, нозете му се прекосиха, момъкът отскочи настрани и безумно погледна ръцете си: те се бяха окървавили. Снагата на турчина беше още топла, но членовете му се бяха изпотрошили, кожата му се препукала, през нея бликнала кръв, та му се измокрил дори и дебелият пояс. . . Грозьо трепереше: той трябваше само да бръкне в пазвата на тоя кървав труп — там скри старецът завитата в мушама книга. Най-после момъкът се престаши: само с пръсти разгъна антерията на жертвата си, допила с избелени очи мушамата, стисна я в ръката си и хукна да бяга — нему друго не трябваше!

Подир малко Грозьо си изми ръцете, изтърка ги с пясък — ситен, чист и хубав морски пясък — и залисан някак, пое с бързи стъпки пътя за към село.

Когато не след много той се озова над пасбищата отвъд блатото срещу Болярево, нещо странно се разкри пред очите му: под село, около чифлика, пъпলেখа селяни и гърмяха пушки, като че ли имаше битка.

— Бият се. . . с чифлишките аргати се бият! — проговори той с глас и очите му светнаха: младият момък подскочи и хукна към побоището в селото с пълното помрачение на настървен от кръв човек.

ДЖОНКО И АНГЕЛИНА

Преди да се почне битката на чифлика, жените из селото се чугулеха край плетищата и тълкуваха случките с по-голяма припряност, отколкото мъжете.

Само Николица поблъска при своите съседки пестник о пестник напук на бацьовците си и се прибра у дома си. Тя трепереше от гняв, че и от драгост: идеше

и да се смее, да се смее, че Джонко и Боньо тъй юнашки избягаха от ръцете на брат й — кмета. . . Бедната стара жена! Тя сега живееше с моминството на Ангелина. Завъртя чекръка, а умът й се замая в хиляди припрени мисли. «То Джонко сега, като избягаха със Сирак Боня, нека сторят да отвлекат Ангелина, па...»

На прозореца отзад къщата, където имаше пътечка край високия плет, се мярна ергенски калпак, светна кавалът на ловджийско шишане и се почука. Николица зина поразена.

— А бре, Джонко! — втрещи се старата жена. — Какво дириш тука бре, поразийо? Дирят те и под земята!

— Отвори ми, стрино! — пришепна той с пръст на уста и избиколи къщата.

— Хубава стрина ще съм ти аз! — отговори му Николица. — Ще те хванат бре!

— Нека дойдат! — трепереше Джонко. — Николице, ти майка, ти баща! Повикай ми Ангелина!

— Ба, ей сега, на коляното ми е! — кривеше му се тя. — Върви да оправиш лудориите си, че тогава дири момичето!

— Не ми се карай ма! — навъси се Джонко, но очите му се насълзиха.

— Да не ти се карам ли? Чакай! — запени се старата жена, втурна се, зарези вратата отвътре, изви ръце на хълбок и проточи към Джонка врат:

— Да ми кажеш. . . Казвай, снощи като прескочи при Ангелина в градината. . .

— Е?

— И не трепнува! Ще ми се преструва! Край не е, лудо, стори ти нещо на момичето!

— Стрино, не ме трови — изчерви се Джонко.

— Чева не ви гледах снощи бре, харо?

Джонко се извърна.

— Добре, като си ни гледала — натърти той, — знай тогава: там и бог гледаше! Ха сега, повикай ми я!

— Божке, ей го какво дума! — слиса се Николица. — Ама аз ги гледах и си рекох. . .

— Гледала си! — усмихна се горчиво Джонко. — На, аз ти казвам: жена ми е вече Ангелина, чуеш? Върви ми я викай! Върви, че ей сега самин ще скоча у них.

— Ха де, ако ти е яка главата за брадва!

— Не ме подсторвай! Думам ти, ще убия и нея, и себе си!

— Успири се бре, диво! — омекна Николица.

— Очите ѝ, Николице — развесели се изведнаж Джонко, — очите ѝ като черни черешки: в чаша да ги изпиеш!

— Да си седнал там, в къта — блъсна го Николица. — Ще те зареза. . . Гледай го ти, като те е допарило да я видиш, хей ти път, хе, върви я виж! — и изхвъркна навън.

Джонко веднага отърча на задното прозорче.

— Боньо, дай ми шишането! — пришепна той. — И бди, приятелю!

Николица не беше видяла Боня; тя надали подозираше кроежа на верните тия луди-млади. Чева сред бял ден?

— Склони не склони, приятелю, думам ти да я отведем още сега — каза Боньо.

— Не, Боньо, не ща, ако тя не склони. А тя няма да склони. И ще я туря на клетва, че става, що ще: една глава нали е на рамене!

— То сега можеше — сви се Боньо под прозореца недоволен! — Там селото е цяло рукнало по чифлика.

Джонко се облегна на пушката си и се вгледа в огъня. Налегна го тъга — сърцето му се късаше. А на езика му се въртяха думи на песен — лудата кръв кипеше и търсеше да разтуши младата душа. . . И докато очите му горяха от гняв, устните му зафюфюкаха; скърши той безсвастно език — затананика:

Ах, Боряни гърло боли.

Гърло боли, бяло гърло!

То не било бяло гърло,

най ми било бисер зърно! . . .

И дълбоко въздъхна, но счуха се стъпки и скоро резето отвън се отмахна.

— Линче — викна Джонко и протегна ръце срещу Ангелина, но не можеше да ѝ се усмихне; а мрачен пришепна: — Не бой ми се! — па сграби ѝ лактите и я отведе на козяка до възглавниците.

— Ох, Джонко, пусни ме! — мълвеше Ангелина.

— Кротките хем, кротките! — навъси се Николица. — Седнете там и се сприкажете, че да ви няма, зере бела не ща.

Старата жена си хапеше неспокойно устните. Тя се изправи на по-големия прозорец и се загледа надолу към чифлика, където селяните се вече трупаха.

Джонко се поозърна, свян го беше да говори при Николица, та ѝ рече:

— Стрино, таквоз. . . по-харно ще е да излезнеш на пруста, че да не дойде някой.

— Аха, ще ти преседне — не щеш ли? — кривна глава тя, без да се обърне.

Джонко потопи очи и зашепна на Ангелина:

— Зле ме нагрози кметът, милинке: не ще има за нас живот в това наше село! Поглеж ме! Страх ме е мене, боя се за тебе!

Едвам тук младият момък се взря по-хубаво в лицето на либето си: то беше заплакано и сега се страшно менеше — ту пламне, ту посърне. . .

— Какво ти е?

— Нищо. . . то е нищо. . . Те какво могат. . . само ние — промълви Ангелина и се задави.

— Какво?

— Само. . . верни само да сме си — бършеше си сълзите тя и не ѝ се разбираше приказката.

Но Джонко я разбра. И лицето му пламна от свян. — Защо каза тъй? Линче, да не си казвала тъй! — привлече я той, а тя си сложи ръцете на рамото му и говореше:

— Ох, горкана съм! Снощи. . . какво ти направи!

Николица до прозорчето на вратата почна да се надига и да хъка, че току кресна:

— Божке, ще се изколят! Джонко, ще се изколят бре! Ох, под село, майчице, с чифлишките хора!

Джонко не разбра. Той скоочи, както държеше Ангелина, и викна към задното прозорче:

— Боньо! — А като се обърна към Ангелина, рече ѝ отсечено: — Това тъй няма да бъде! Върви още сега с мене, ей ни Боньо, верен приятел!

— Избиха ги! — кресна Николица и дръпна резето на вратите. — Джонко, избиха ги! — извърна се тя. — Жандари идат: какво им е криво селото?

И като си стисна през сълзи юмруците, старата мъжествена жена изръмжа:

— Аз тям! — и хукна по дола към чифлика.

— Татко ми, Джонко! — писна Ангелина. — Там е, милинки!

А тъкмо тук се изправи на прага със своята великанска снага Боньо.

— Джонко — заекна се той, — жандари идат, брате: ще избият нашите.

— И бацьо е там, милинки! — трепереше като лист Ангелина.

— Да отърчим и първо тях да опазим! — каза Боньо и му светнаха очите, като да му текна спасителна мисъл...

Джонко се огледа записан, грабна си шишането и спря пред Ангелина. Те като че си казаха нещо, но не се чу да проговорят. А когато се прощаваха, ясно полича, че се делят само за малко време и че са си казали: през море ще бягат, на смърт ще вървят, но свои ще бъдат.

ВОЙНА

Когато на Болярски обадиха, че чифлишките хора са пратили за полиция в участъка отвъд моста, той засука мустак и погна кехаята из селото. И не след много мало и голямо се стече пред чифлика.

Болярски запази при себе си десетина души, въоръжени с пушки караули, а другите мъже — всички с колове в ръце — раздели на три. Една голяма навалица щеше да нападне на главните стрехести порти на чифлишкия двор и щеше да привлече там чифлишките работници; а други две чети от селяни щяха да ударят от двете страни високия чифлишки плет, за да го пробият. Където най-напред се пробиеше вход, там щяха да тичат и другите чети. Сам Болярски се качи над близка керемидена къща от долнокрайската махала да командува.

Щом се дигна шумът в село, аргатите изгониха от чифлика дошлите стари селяни за стговор и се въоръжиха: едни дигнаха брадви, други — железни колове, четирима измъкнаха дългите дръжки на търнокопи, един по-силен нарами цяла коса, а останалите имаха ловджийски пушки. Тия излязоха първи сред двора и дадоха два изстрела. Тогава Болярски заповяда на караула да стрелят през чифлика и куршумите на кримките пропищяха далеч в блатото.

— Да сте махали от ръцете си ония пушки, че ще заповядам да ви изтрепят като пилци! — провикна се Болярски от керемидите на къщата и чифлишките аргати се покориха: скриха пушките.

Тогава четите от селяни с брадви за събаряне и колове за биене се втурнаха на работа. Една голяма навалица се струпа на главните стрехести врати. А едновременно двете други чети от селяни се покатериха на чифлишкия висок плет от двете страни на двора и почнаха да го секат.

Но сметката на Болярски не излезе вярна. Аргатите сякаш се досетиха, че в двора може да ги спришат и да ги навържат. Те се струпаха под стрехестата порта, където се слушаше голям глъч. Болярски се взираше и не можеше да разбере какво има да става. А изведнаж се дигна ужасен рев и писък: аргатите отвътре неочаквано отвориха едноман и двете криле на големите порти, върху които тълпата селяни набягаше отвън. Навалицата се изплаши и се разбър-

ка, мнозина изпопадаха и аргатите свирепостта се нахвърлиха върху тях.

Отначало беше ужасна блелия и нищо не можеше да се види. Но скоро отърчаха и другите две селски чети, изплашените пък се опомниха и вече по-определено се почна едно от ония страшни побоища с бравди и колове, свирепостта на които се не среща и в най-кръвопролитните сражения. Бравдите ужасно се замахваха на глед върху човешки глави и макар да не улучваха, все пак с магическа сила те ту разпиляваха, ту струпваха ужасно развъртаните сопни, които трещяха, пукаха глави, трошеха гръбнаци и дигаха рев, псувни и скърцане на зъби.

Болярски над керемидената къща редеше — командуваше. Десетината въоръжени караули в двора на тази къща трепереха, жадни да се втурнат в страшното побоище.

А далеч пред чифлика боят се пилееше на групи, на групи около разкъсаните по на един, по на двама чифлишки аргати, заобиколени от селяните.

По едно време земята се беше постлала с повалени хора, но те скоро изчезваха — оправяха се едни, другите биваха отвлечани, трети сами пълзяха и се губеха в селото. Рядко оставаха тук-там неподвижни трупове.

Няколко селяни се бяха затирили по един по-сприхав чифлишки аргат, който след няколко опита да пръсне селяните с бравдата си се беше спуснал сред самата навалица, та си проби път и сега се оттегляше към моста. Тъкмо тук се зададе отсреща Грозьо. Той се втурна с молози срещу аргата, викна на селяните, които го гонеха, да го наобиколят, за да го вържат.

— Тичайте да го вържем — викаше той.

В същото това време под селото се бяха задали със своите шишанета Джонко и Боньо.

Селяните отдавна бяха сапикасали цяла върволица конни стражари да препущат откъм моста, но още нехаеха.

Изведнаж въздухът се продра от страшна тръба:

над къщата при Болярски се беше покачил гърдест селянин и надуваше като тръба една голяма фуния за наливане на бъчви. Знакът беше разбран — Болярски го придружаваше със силно махане на ръцете си — привикваше разпилените селяни и им сочеше чифлика. Наистина, запазилите се само няколко аргати (другите бяха кое повалени, кое навързани) се разбягваха и нямаше защо да ги гонят. Сега трябваше да се събори обширният плет на чифлика и да се изсекат всичките сечива в него.

Селяните рухнаха към чифлика.

Тогаво Грозьо остана само с двамина селяни срещу аргата с бравдата. След малко още и аргатът, и Грозьо, и другите селяни сапикасаха стражарите, които тичаха, та стана нещо странно: Грозьо хукна край блатото, а по него бясно се спусна и аргатът с дигната бравда. Още малко — той ще го съсече, ако поиска.

Тъкмо тук се озоваха Боньо и Джонко. Те от село се бяха мълком накарвали да направят някое чудо. И ако видят Ангелинина татко или баба ѝ на лошо, хора ще избият, ама с юначество ще ги спасят. А сега, когато те видяха Грозьо под бравда, забравиха всичко.

— Да го спасим, Боньо! — ревно Джонко. — Дръж, брате, снощи аз щях да го убия на вятър!

И с овчарска бързина младите момци клекнаха и с два гърмежа из шишанетата си обезоръжиха аргата: бравдата на тоя се заби в земята, той коленичи, поора по земята и се извърна към гърмежите страшно изплашен.

Но също Джонко и Боньо се слисаха: оглушиха ги няколко гърмежа. . . Стражарите гърмяха. На Джонко нещо текна: напълни си той шишането и го насочи към стражарите.

— Ба, кучета — рече той, — на цяло село се не стреля!

И изпразни си шишането по направление към стражарите.

Те спряха.

— Де бре-е! — ревно селяни откъм чифлика.

А из село пропищяха още няколко куршума към стражарите. Тогава тези повърнаха конете и хукнаха назад. После, отдалечени, те спряха и гледаха към селото.

Тук всички весело следяха тази работа. Но Болярски просна ръка над очите си, — изгледа далечните Джонка и Боня, позна ги, избели кривото си око, което и без това сега се въртеше страшно, па свирна — привика караулите и им пришепна нещо.

Боньо и Джонка в това време вързаха уплашения аргатин и се чудеха защо Грозьо никак не спря: той изви по пътя край блатото и се изгуби.

След малко десетина караули се втурнаха към Джонкови.

— Вържете туй куче там! — викаха те хитро и Джонко наистина връзваше аргатина.

Ала Боньо изтръпна от първия караул, който го наближи: той посегна да му хване пушката.

— Джонко, бягай! — ревна той и тласна караула, па хукна.

Но Джонко беше вече повален от другите караули. Останалите бяха погнали Боня, та той не видя добре какво стана с Джонка. Боньо се отдалечи зад село, свари да хване до един камък пусия и върна тези, които го гонеха.

НА ИЗВОРА

На утрото след горния шумен ден надвиснаха над Болярево облаци; по обед валя дъжд, привечер се изясни и пак дъхаше не на есен, а на пролет.

И на селския извор под гората екнаха пак кръшните гласове на моми и момци в глуми и закачки.

Към извора водеха две пътеки — по двете страни на Боляревския дол. По тях сега пъплеха — редяха се като жерави — моми и поделки с китки на чела, с

кобилицы на рамо и с лек, наперен ход — стъпват и се подрусват. А отстрани по тревата ергените бавно пристъпваха — с пристегнати в червени пояси кръстове, с накрехнати калпаци, с развени абички и с черни възтесни потури, стегнато закопчани от глезените до кундурите у едни, а у други свити в бели навои и привързани накръст с черни върви.

Момите спираха под извора, сменяха котлите си, туряха ги един върху други, слагаха кобилицата до тях и шушукаха с другките си. Момците се трупаха над извора. Те обикновено се застояваха на една нога, преплетена от свободната, на която само пръстите допират земята. Мустачки засукват, в момите се вгледват и изтежко, горделивко се задирят.

Между събраните момци единият беше с превързана глава.

— Батко Иван отървал яката — рече една от момите и кривна очи към превързания ерген.

— Какво? — понаближи тоя и посегна за китката на задирливата мома.

— Тая китка не е баш за тебе — препречи му пътя друга мома. — Перчиш се, че кметът не те дава в ръка. . .

— Тъй ами! — изплезе се и първата мома. — А то лежал би и ти сега като Джонка в затвор у града.

Ергените над извора се посмъкнаха към момите.

— Да е стоял и Джонко като мене ден и нощ в плявата, че да го не хванат — каза задиреният ерген.

— Стоял той! Защо лъжеш, батко Иване, чева се не перчеше из село още вчера?

Момите извиха кръшен смях. «На че му се хвана лъжата» — думаха.

— Че мен не дирят като Джонка — говореше Иван. — Чева не е знаел, да се е крил. Ей го Боньо, Сирак Боньо, де да го найдет? Няма го!

— Мари тя, Боневата, каквато я разправят — зина първата от момите, но метна око към извора и гузно извика натам: — Ха не зяпай, Стано, ами наливай, че да дойде и нам ред — няма да замръкваме тука!

Тя говореше на Боньовата сестра. Втората мома между това пришепна към ергените:

— Боньо с пушка зел гората и думат —заканил се да убива кмета.

Иван обаче подскочи, грабна китката на първата мома, която се беше извърнала към Боньовата сестра, и като отскочи назад, изплезе ѝ се:

— На че Боньо има защо да се крие, а аз какво съм сторил?

— Брей, батко Иване! — писна престорено момата, на която китката липса.

Иван криеше китката зад гърба си.

— Ами гарвани ли са те кълвали бре, че си се вързал такъв, а думаш, че нищо не си сторил — отвърна на приказката му Боньовата сестра от извора.

— Молим ти се, батко Иване — замоли момата за китката си, като хвана ергена за пояса и си кършеше стройната снага. — Дай ми босилчеца, моля ти се!

— Да не ти е криво, Цвято, че аз ти земам китката? — изплезе се пак гавриво Иван. — Зер, болярска рода сте?

Цвята потопа очи, без да му отпуска пояса. Но другите моми подзеха ергенската закачка.

— Той се не види, че е замязал на юрук, като се е превързал такъв! — преплеснаха и дигнаха кръшен смях.

— Дай ми само босилчеца, батко Иване — замоли се пак Цвята. — Само босилчеца ми дай, а другото земи, моля ти се!

Тя се молеше, но личеше си, че не ѝ е до цветето. Ергенът я хвана за ръката, даде ѝ босилчеца и я задърпа:

— Не кръшкай сега, ела!

— Пусни ме, батко Иване — направи божура момата.

— Да си я пуснал, брей! — втурнаха се момите и уж задърпаха Цвята, пък примесиха се с ергените, заблъскаха се — дигна се смях и глъч.

След малко китките на момите липсеха — те осен-

ваха ергенските чела, втикнати под накрехнатите калпаци.

— То затуй затвориха Джонка, я! — крещяха някои моми, на които китките бяха отишли в нежелани и неверни ръце. — Затуй го затвориха него, че вие му изневерихте и сега се придобряте с писаря!

— Да си се пилял, брей! — писна една мома като ушипана.

— Бах, не ще ли заплачеш, сватя?

Това бяха мома и момък, които сега се гледаха като гущери.

— Ба, ще ти се галя! — сопна се момата, но страховливо додаде: — Чева имате вече вяра!

— Сватя, хайде тогава писарят да остане за тебе, пък Ангелина, като го не рачи него, нека земе мене.

— Не те е срам! Да си млъкнал — озъбиха му се няколко моми изведнаж.

— Нека ти е и тебе главежът като тоя, декато разправят, че е станал снощи — на писаря с Ангелина! — натърти задирената мома.

— Рода ми си, Гинке, ама...

— Какво ще ми сториш, ха?

— Да не си казвала голяма приказка.

— Ба!

— Ама хей, всяка от вас си блънува някой годеж, че бил и като на писарева, токо няма куци и сакати...

— Бре, бре! — се изплезиха със страшна злоба няколко моми, па извърнаха гръб, подръпнаха се на страни и бърже-бърже преплеснаха:

Да би Миланка гледала
такива и онакива,
от вас би направила
на горни врата долен праг.

Едни от момите редяха закачливите думи на песента, други се кискаха, трети бяха вече извили висок смях, когато и ергените се раздвижиха, заблъскаха пестник о пестник и с висок говор редяха, та заглушаваха момите:

Очите ще ви избодем,
на калпак ще ги закичем
и из селото ще тръгнем.

СИРАК БОНЬО

Никой не сапикаса, че из гората току над извора слезе цял великан, наметнат с овчарски клашник. Той беше Боньо. Спря зад ергените и като утихнаха смеховете след закачливата песен, Боньо кресна:

— Аз ще ѝ ги извадя, вяра ѝ клетва!

Всички зинаха:

— Клетва ми е за Джонково вярно приятелство! — усили гласа Боньо. — Да знаете, акрани: ако склони ще Ангелина да иде под венчило с писаря, аз ще ѝ извадя ней очите, било че скочил и светът цял срещу ми!

Високият момък напери широките си плещи цяла планина! Такъв левент ерген в Болярево не се помнеше.

Из момите се отдели Боньовата сестра и плахо викна:

— Батьо, да бягаш!

Те бяха брат и сестра, над които всички в Болярево се умиляваха: Боньо беше и баща, и брат за сестра си, а тая — майка и сестра за него. Те са останали малки без баща. Майка им, врачката Милкана, дала Боня козарче. Съседи ѝ засявали нивите на изполица, а тя врачувала на цяло село — пояла с билки, четяла с брашно на камината, олово пържела с челюстни кости, анатемосвала, боба хвърляла, та ту церяла от лошо, ту изгубено намирала, магии развързвала и намразени хора побратимявала. Тя карала и Боня да ѝ бере билки в зори по роса, а и разпитвала го понякога за къде и как се вият мъгли заран. Боньо ѝ разправял още где се извиват вихрушки в жегата и още где е виждал змии да се преплитат, да се хапят и късат. . . Грешно е да се говори за всичко това и Боньо, докато бе жива майка

му, не дружеше с другите козарчета, за да го не разпитват; той си ходеше самотен. После, когато майка му умря, Боньо събра вързопите билки, вълчите челюсти, оловото, тигана и гърненцата, дигна ги и рече на сестра си: «Те са за тебе, ти си женска страна. Ти да преговаряш наум всичко, каквото си запомнила от мама, та когато се ожениш и набереш грехове, да знаеш и да можеш като нея». . .

След това от самотното козарче отрасте Сирак Боньо — чуден по едрата си снага и дважд по-чуден по нрав. Баба Милкана им беше оставила бащина къща и бащини ниви непокътнати, а отгоре туй остави им и своите спечелени черни грошове. А и Боньо с козарството си навъди цяло стадце, та стана сега на своя нога домакин. Но. . . като че имаше нещо опако у него: на всичко се чуди, на всичко се пули, а за нищо не разпитва. Миналата година, когато новият поп, свещеник Димитрий, служи най-напред литургия, Боньо се нагани да иде на черква. А в черква той стоеше като същ дивак: посвиваше се, но личеше, че е най-едрият човек в селото; скулите на ъглестото му широко лице лъсваха като мешина, очите му — обли шарени очи — се разширяваха и току се пулеха във всякого и във всичко, а сам той, скръстил ръце, стоеше като закован. Боньо в друга черква освен в боляревската не беше влизал и друг поп освен покойния дядо поп Иван не беше слушал. А новият свещеник Димитрий е досущ по-друг: има дебел глас и пее като руски поп, та кънти кубето на черквата тъй, като че и там пеят попове. Боньо нечувал и невиждал нищо такова, опули се и замята очи ту към олтара, ту към кубето. Попът по едно време сапикаса едрият и опулен Боньо, че. . . кой знае какво стана: почна и попът да мята очи ту в Боня, ту в кубето. Най-после почудиха се селяните и селянките: заматаха и те очи ту в попа, ту в Боня, ту пък в кубето. . . Цял ден тогава само за това се говореше в селото: Боньо уплаши попа, а тоя него. . . Новият свещеник обаче се сумяса: попита в кръчмата за Боня, узна, че е син на

врачка, и каза дума: «Грехове ще има, майчини грехове. . . трябва да го причестя». . .

От тази случка и още от една се беше почнало приятелството между Сирак Боня и Джонка. На Боня стана срамно от думите на новия поп, та вече не стъпа в черква. Пък на някой това и трябваше: заговориха, че попът искал да причести Сирак Боня, та тоя се изплашил и вече се не окаждал към черква. Тъкмо по това време из болярските егреци се яви бесен вълк. Една вечер Джонковите овчари (Боньо беше смесил своето стадо с бае Петровите овце) обадили в село, че вълкът, бесният, ги връхлелял, та давил и един Боньов овен. Боньо отърчал на егреците и там преспал. През нощта бесният вълк пак връхлелял. Кучетата го подушили отдалеч и почнали страшно да вият, а овчарите се изплашили и объркали. Боньо тогава дигнал на рамо една от подкованите овчарски чомаги и смигнал на овчарите да вървят по него. Стадото почнало да се лута. Боньо разперил нозе и почнал да прескача храсталациите — дирел вълка, както се дири скрит заек, защото кучетата скимчали и се пилеели от страх пред бесния звяр. Изведнаж нещо се изправя пред Боня като мечка: бесният вълк се издигнал на задните си нозе като човек, из устата му течала пяна, кръвените му очи лъщели като лисичи. Овчарите изтръпнали и по навик почнали да му уукат. А за Боня нямало време — той бил до самия звяр, та отскочил малко, скършил своята гигантска снага, извъртял чомагата в жилавите си ръце и с такава сила халосал вълка, че изтрещяло. Изправеното живоотно се потърколило, изкимчало някак и се съвзело пак, едвам няколко разкрача надалеч. Дорде Боньо го настигне, звярът затракал страшно своите запенени челюсти и пак се изправил. Едвам тук, разправяше после Боньо, му текнало, че може да не надвие на бесния звяр, та мрави попълзели по снагата му, очите му се взели. Па спуснал се той пак върху вълка с такъв рев, че гората екнала. . . Втурнали се тогава и другите овчари, рукунали и кучетата. . .

Страшният вълк бил пребит с тояги. Боньо сам про-

пъдил кучетата и ги опазил от бяс, а на другия ден бае Петър, Джонков татко, викал Боня на обед и го гощавал. Тогава момите на извора преплели в закачките си и това нечувано юначество на Боня. Една мома се е провикнала на един ерген:

— Какво ми се периш бре? Да си като Боня, че да ти се боя, пък то не на бесен вълк, ами ти не можеш до отхаки и на нашето куче.

А ергенът се отзовал ядовито:

— Затуй пък, ако ти повлечеш Боня под венчило, той ще помисли, че го водиш при попа на изповед, и ще духне, та не ще го ни чуеш, ни видиш. . .

И моми, и момци изпокапали от смях. А Боньо се изчервил и зад ушите. Ето при тази закачка Джонко сумясал да защити Боня:

— Брей, спомени попа, пригответи сопа — казал той на ергена. — Не споминай го, че да не се окади и тук да ни ръси, а то ти пръв ще се осрамиш, защото Боньо все ще има барем пукнат грош в пунгията си, за да му даде, а твоят джоб е продънен, че си още ратай на баща си! . . .

Ето след тази случка вече Боньо се не делеше от Джонка. Тоя на първата неделя го заведе и в черква, та старата мълва се забрави. Инак двамата приятели не се дип сдушваха, защото Боньо по седенките повече свиреше и не се задиряше с момите. Не се знаеше дори дали е ударил око на някоя мома. И Джонко не разговаряше твърде с него. Само когато полича, че писарят се сватува за Ангелина, Боньо сам рече една вечер пред ергени: «Брей, кърви ще пролеем и пак няма да дадем Ангелина за писаря!» Оттогава Боньо току душеше нещо, все по намразваше Дойна Майдовски и все по тихаше след Джонка, когато Боньо винаги зовеше «приятелю». Джонко нямаше на езика си тази дума. Но от вчѐра сърцата на двамата момци се бяха досущ слели: Джонко на два пъти нарече Боня «приятелю». Така тоя сега не беше на себе си. И с право: нощес Джонка бяха отвели на затвор в града, а днес из село се узна,

че кметът и дядо Стоилко сколасали снощи скрито да сгодят Ангелина за писаря.

— Бягай, бащо, че ще те зърнат от село и ще те погнат — увещаваше Боня сега сестра му.

А момци и моми се гузно озъртах, всеки спрял на мястото си около извора.

— Който ще ме хваща, нека дойде! — дигна стиснат пестник Боньо и изгледа пак всички. — Вие сте ни акрани, а ви не е криво, че по права бога отведоха Джонка в града сам да оженят Ангелина. . . Пък аз на, днеска по гири се крих, причаках Джонка, кога го караха. . . и видях го. . .

— Ангелина иде, Ангелина иде! — понесе се от единия край на извора и всички се извърнаха към село.

— Мълчи, бащо, Ангелина иде! Бягай! — дърпаше Боня сестра му.

— Нека дойде, сестро! — все по се ежеше Боньо. — И ти да си, сестра да ми е Ангелина, пак не ще я желя! Да ви кажа, акрани: да бяхте видели отнейде Джонка! Кожа и кости е станал за едната нощ! И жив ще той в гроб да влезне!

Моми и момци наведоха очи: Боньовите думи бяха за тях не в реда си; такива приказки на много хора не се говорят. Ала Боньо говореше от душа.

— Да знаете, то е срам за всички лефтери¹ в нашето село! И мигайте си вие, търпете, ама помнете ми приказката и в село я отнесете: зло ще стане в това наше село! Аз го казвам, Сирак Боньо: След тая сватба, декато гласят Ангелина за писаря. . . хъ, камък о камък ще стане! — отсече Боньо и хлътна пак в гората.

ВЕРЕН ПРИЯТЕЛ

Наистина, откъм село се беше задала Ангелина. Но около извора още бяха неми. Момите се спогледваха слисани, а момците свенливо проследи-

¹Общ термин за ергенство и моминство.

ха с очи Боня. Най-послед една от девойките скърши език:

— Ей що е верен приятел! Такъв ми е драг!

— Е, верен приятел си му е бащо на Джонка — проговори Боньовата сестра. — Нощес проследил той Джонка, като го карали в града, и призори скришом свърнал в къщи. Като станах да го зърна, изплаших се, зер, дирят го. А той се унесъл на пруста и щом го наближих, викна ми: «Дай ми, кай, брадвата!» А очите му мътни. . . И угаси ми той газеничето от ръка. «Що ти е, бащо» — питам го. «Дай ми, вика, брадвата: ще изсека целия плет, да го няма от корен.» Що му е крив плетът, токо. . . Изплаших се аз, а той ме погледа, погледа, че токо изпъшка: «Мъка ми е бе, сестро, мъка ми е по Джонка бе!» — рече и сълзи му на очите. . .

Разправяше Боньовата сестра, а момите се вече сбутваха, извили бели шии към селото: зад Ангелина се бяха задали Дойно Майдовски с един ерген.

— Хо-хооо, с Попов Владе е: еля и той е граматик! — завикаха момите.

— Невидало се макар, следят отсреща главеницата! . . .

— Хи, пусти главеник, не смее да се парне до нея!

Наистина Дойно Майдовски вървеше и не дигаше очи от Ангелина, която идеше по срещната зад дола пътека.

Момите свиха езици и се прибраха при котлите си, а някои от момците, без да щат, току се взираха в гората: няма ли да се мерне пак Боньо?

— Писарят не знае, че Боньо е тадес, а то не би се окадил насам — досети се една от момите.

— А тия — кривна глава Боньовата сестра към ергените, — те се придобрят на писаря, че зере ще ги позлати, като е богат. . . такива на!

— А мо, щом ги няма Джонка, Грозя и Боня в селото, чева ни оставят момци?

Ергените се разкашляха. . . А Ангелина вече дойде и намусена си сне котлите настрани.

— Ангелино, щеш ли да си налееш? — попита от

извора Боньовата сестра, но тъй, като че ѝ думаше: «Ти не се бой, всички ще те пуснем да ни прередиш.»

— Добър ви вечер — настигна и Майдовски.

Отвърнаха му само някои от момите. Той се навъси и засука мустак.

— Какъв е засукал мустак като турчин — пришепна уж глухо Боньовата сестра, а чука я всички. — Ха да си налееш, Ангелино — обърна се тя пак към Ангелина.

— Бива, сестро — отвърна тая и сякаш стигаше само да ѝ се чуе гласът: дигна се ек от котли!

— Мари хо, сторете ред на Ангелина — викнаха всички моми на един глас и една през друга раздрънкаха котлите си — дигнаха ги и правеха път.

Ангелина сред две редици дружки мина и почна да си пълни котлите.

— Пуси моми като войници бе! — обади се ерген.

— Ангелина им е царица, па. . . — додаде друг.

— Е, така си е на, що щец? — възразиха няколко моми еднотан.

— А ти що се дърлиш мо, хе? — пристъпи първият ерген.

— Що да се дърля бре? Да се дърли тоя, който се натурва за главеник — клъцна девойката и дигна оглушителен общ смях.

Майдовски се ухили.

— Тука главеници няма, моме: що щат главеници на извор — каза той и се обърна към ергените. — Да не би нощес някой да се е главявал? — попита.

Едно незаергенувало още свинарче зина уж да проговори полека, а горският му глас прокътна:

— Не се облизвай, писаре, като котка след риба!

Момите покапаха от смях. Смееха се и момците, смееше се и сам Дойно. Само на Ангелина трепнаха веждите като на плач. Тя метна кобилицата на рамо и пое пътеката. Но тук неочаквано Дойно пристъпи, хвана ѝ котела отподир, стисна с другата си ръка кобилицата ѝ и се помъчи да ѝ напие вода. Всички останаха изненадани, а най-вече сама Ангелина. Но тя скоро се опомни и се помъчи да си освободи котела. Дойно обаче

държеше яко кобилицата — беше вече пълнал цялото си лице в котела и ѝ напиваше вода. Тогава Ангелина пламна от мъка и. . . не се разбра: Ангелина наистина метна от рамото си и кобилица, и менци, но това не се забеляза, защото в същото това време една силна ръка тласна Дойна, та той отскочи настрани заедно с котлите.

Това беше Боньо — почервенял като рак, а очите му искри пушат. Майдовски се встрещи. Но Боньо го вече не погледна: Челюстите на Ангелина се разтрепераха — такива страшни очи спря Боньо на нея!

— Немой трепери, Джонково либе! — промълви той през зъби. — Що се боиш? Котлите ти аз не исках да свалям, дигни си ги!

Ангелина не мръдваше.

— Смрази се — продължи Боньо. — Грозà ѝ е в душата! А той е в затвор. . . В затвор ти е Джонко, не бой се — вторачи се той пак в Ангелина! — Главявай се за писаря, венчавай се, хе!

От последните тия думи Ангелина потръпна, опита се да погледне слисанко Боня, но сълзи я задавиха, тя се извърна настрана, че даде воля на сърцето си — през плач проговори:

— Кажи му. . . батко Боньо, кажи му на Джонка: само той ми е на сърце. . . Речи му, да знае: много му здраве на Джонка от мене. . . И кажи му, батко Боньо. . .

Тя издума още нещо, но то се не разбираше от плача ѝ, който говореше повече от думите. След това на бедната девойка като че поотлекна. Наведе се тя бърже, дигна излените си котли и ги метна с кобилицата на рамо празни.

А Боньо се опули и ъглестото му широко лице се нажали. Очевидно, мъка му стана, че изказа гневни думи на Ангелина, та простря пред нея ръце във въздуха и проговори от сърце:

— А, не плачи тогай! Не плачи. . . немой така: аз събрках! Драга ми си сега бе, като сестринка ми си! И на, ей сега аз. . .

Боньо дигна високо своята дясна ръка и с детска усмивка прогласи:

— Ангелино, знай си: аз ще му отнеса на Джонка в затвора това твоё много здраве! Да си ми жива! Хай сбогом, сестринке!

И лек от радост, снажният момък изчезна в гората.

ТУРЧИНЪТ ОТ ФАРА

Залезът се багреше. Беше тиха вечер — рядко да зърнеш мухичка. Вред е чисто, но е глухо някак и тъжно. Издалеч се дозима някакво бучене — морето е. Тук излеко подухва ветрец, но там може да е буря: тъмнее някак небето, сякаш откъм водите иде нощта.

Недалеч от гьокленския яр, върху владена в морето грамада, се белее гьокленският фар. Сега на поляната пред фара стояха турчин — пазач на фара — и ханъмите му. Те не погледваха назад, където се губеха сега тъмните морски простори. Морето беше страшно развълнувано и вълните като високи, поройни стълбове изглеждаха черножълти, преди да се пръснат, после се страшно озъбваха и накрай се превръщаха на кипяща пяна, бяла като слонова кост. Но турчинът и ханъмите му нехаеха от яростта на морето; те, види се, му бяха обръгнали и сега мятаха очи към залез слънце, по хубавата и висока българска земя. Навред вишини, гори, ярове и скали, прорязани тук-там от малки, но бистри планински реки. По едно време обаче и високият млад турчин, и веселите ханъми спряха плахи очи надясно, към гьокленския яр. Там морските вълни достигаха самите пясъчни могили и една след друга подплашваха цял облак черни врани, шарени свраки и бели чайки. Тоя облак от хищни птици се виеше все върху едно място, лакомо се спущаше, нацапваше, но нов порой от вълна го пак подплашваше.

Турчинът като опитен моряк тури ръка над вежди, погледна и не се подвоуми.

— Там има леш — каза той. И бърже си нарами

чифтето, па тръгна. «Ако не е някой удавен несретник — мислеше турчинът, — добитък ще да се е изтървал от яра.» Но колкото по приближаваше страшното място, толкоз по настръхваше младият човек — тъй много бяха хищните птици тук и тъй смело се виеха над главата му! «Трябва повече лешове да са» — пресметна опитният моряк, изпразни няколко пъти чифтето си по птиците, поразпиля ги, пристъпи. . . И кръвта се смрази в жилите му: пред него лежаха полуизядени бял кон в бейски такъми, а малко настрани беше и сам стопанинът на тоя кон — с разръфана бяла брада, с изглозгано от кълвежи лице, с раздрани дрехи. По него лъщяха сребърни кобури, златен часовник с дълги сребърни кордони и една пиринчена звезда под извити на сърп два глигански зъба.

Това бе останало от нещастните жертви на Баланов Грозьо. . .

Морякът турчин, поразен, се хвана за брадата. Надви обаче на своя потрес най-после, пристъпи и затършува. Прибра всичко, а все още не се дигаше. Но накрай намери и това, което диреше: той беше пресметнал, че старецът турчин ще е отдалеч, а може и бей някой да е, та потършува и намери в една мешинена чантичка паспорт. След това той погледа още малко двата трупа, но го наби сякаш страх, извърна се и комай избяга от това грозно място — отстъпи го пак на ятата врани, свраки и чайки. . .

Турчинът стигна в жилището си прежълтял от потрес, никому нищо не обади, а бързо влезе в кулето на фенера и запали голямо кандило. Той извади паспорта от чантата, разлепи смачканите му слепени листа и с труд прочете турските слова: «Керим бей, гьокленски спяхия из Хадърджиоглучифлик, Одрински вилает, 67-годишен, висок, синеок, белобрад.»

Намръщеният моряк зина — досети се. . . Той беше служил още при баща си тук на гьокленския фар: 20 години служба навършваше сега в него. И знаеше за Гьоклен, за гьокленските спяхии, за Болярево, за боляревските богатства някога и за негодите сега.

— Аллах, аллах! — хвана се той пак за брадата, длъжко мисли и реши накрай: тури си в ред работата около фара и с бързи стъпки потегли към Болярево.

В това време Майдовски седеше на стол пред канцеларията доста разгневен. Не че се беше засрамил той от това, че Сирак Боньо го изтласка на извора — не, но Ангелининът котел се беше излял и го поизмокри. . . Пък и прекаляваше се: ако ще става, да става! Болярски сам го надума тая вечер да излезе на извора и да напие вода на Ангелина — мома е, трябва да се покърши, че да преклони глава; не бива да се обляга човек само на бащината ѝ воля! И добре. Обаче Майдовски сега вече ще кара на своя глава. Щом се върна от извора, той каза най-сърдито на Болярски: ако ще става, да става още утре вечер — събота, — нека дигнат сватба, а в други ден, неделя — да се венчаят, че да се свърши. Ако ли не — Дойно ще поиска от Малево нарочената от него преди години дъщеря на предишния малевски кмет. Дойно хич не мислеше да прави това. Той добре пресмяташе дядовите Стоилкови богатства — нивите и воденицата с пространната му бахча, говедата, овците и готовите му пари. И намираше, че половината от всичкото това богатство (дядо Стоилка щяха да онаследят син му Драгой и дъщеря му Ангелина — други той нямаше) е толкова голямо, че по-богата невеста околвръст той не би намерил. Та Дойно и не искаше да мисли, че ще изтърве Ангелина. Болярски беше обикнал Дойна — така го бе обикнал, както обикват бездетници угодливите млади хора. И той упорито искаше да направи Дойна зет на баща си, та сега се застъпи да свърши и тази работа. А тъкмо тук, запъхтян, отърча откъм хана Стилиян.

— А бе, писаре — викна той отдалеч, — знаете ли новото? Беят, гьокленският бей, когото слушахме, че живеял по Едирненско, та имал нашата селска тапия, той преди три дни преспал у ходжата в Ахлари и там през нощта чели тапията — нашата тапия!

Майдовски се почуди, но само тъй, като за девета работа.

— Нея, писаре, нашата ферман-тапия! Гостували го човека и го изпратили за към наше село — идел да ни я предаде с ръката си!

— Не думай! — поопули се Майдовски и стана. — Селяните биха се много зарадвали — пресметна той едвам сега.

— Какво думаш, писаре: че то би ни дошло като спасение от небето!

— Преди три дни ли думаш? — заиграха очите на Майдовски.

Стилиян не свари да му отговори: в тази минута ги наближи високият турчин, пазач на гьокленския фар, поздрави ги и стеснено обади това, за което идеше.

— Кятип ефенди — рече той, — един стар мюсюлманин с коня си е прогнул под гьокленския яр.

Стилиян пребледня, а на Майдовски очите се смалиха. Разпита той с лукава свирепост турчина и изведнаж се удари в челото.

— Грозьо го е убил! — каза Стилиян. — Гьокленският бей е! Грозьо го е убил!

А тук като сянка се озова при тях старият Балан. Той от вчера насам заобикаляше около канцеларията като омагьосан.

— Тапията, братя, ще се намери — викаше той сега високо, объркано. — Беят ни я вече носел. . . Гьокленският бей. . . И аз ще си зема нивите. . . Майчице, че намерете ми Грозя! Сина ми намерете, братя!

Баланът през целия този ден беше карал кмета и писаря да му намерят сина, Грозя.

ЕДИН ГЛЕДА СВАТБА, ДРУГИ — БРАДВА

А странно бе изчезването на Грозя. За него се знаеше, че рано, преди боя с чифлишките аргати, излязъл из село с един конник белобрад турчин. Но Баланът

дигаше рамене — не знаел нищо! Той молеше само да му намерят сина. . .

Сега при съобщението от Стилиана и онова от моряка-турчин Майдовски схвана страшна догадка.

И навъсен, той прати-глашатая да вика кмета, а сам влезе в канцеларията и заходи бърже: пресмяташе нещо и посмигнуваше.

На Стилиана, който остана с турчина отвън, мина през ум ужасно допущане: защо писарят изведнаж се догади за убийство? И бедният човек, наежен от болния учител, сега дръпна моряка-турчин настрани да го разпита. През това време из селото се вече мълвеше, че селската тапия е носел самият гьокленски бей, та почнаха да се трупат селяни пред канцеларията. Тоя слух беше пръснат от един ахларец, който го разправи в кръчмата. И сега Стилиан заразпита плахо турчина. Мнителният моряк се считаше за турски царщински човек, та криеше отначало името на бея. Той мислеше да издири как е станало нещастieto и да го предаде в Цариград, та оттам да гонят сметка. Но самите Стилианови думи се пригаждаха към тази сметка на турчина: той се реши най-после и показа паспорта. Стилиан настръхна. Морякът-турчин додаде: «Ако беяте бил убит, целта не е била да го оберат, защото аз намерих и часовника, и парите му. . .»

Най-после отърча и Болярски.

Той днес се чувствуваше по-друг човек. Снощи, след битката за чифлика, той се спогоди с полицейския пристав, който слезе в село и разследва работата. Болярски събра селяните пред пристава и му каза направо: да се удари ключ на чифлика, ако не, той и сам ще си сложи главата, но няма да остави хората на чужденеца да стъпят в него! И приставът нямаше какво да прави — удари ключ на чифлика, натовари на кола ранените и пребити селяни, а стражарите подбраха и чифлишките аргати, та отидоха в града. Тъй болярци останаха засега господари на чифлика.

И доволен беше днес Болярски, по-доволен, отколкото ако би спечелил хиляди грошове. В такива случаи

тоя самоук кмет малко говореше с Майдовски, защото този нехаеше към грижи за селско добро и неведнаж бе свеждал приказката тъй, че ни оттук, ни оттам се изсмееше на Болярски и кажеше: «Я се не трови, бай, Димо, ние ли ще оправяме света? Нека гледаме себе си.»

Сега, когато Майдовски му обади догажданията си, а морякът-турчин разправи пак как е намерил убития бей, очите на Болярски светнаха.

— Чудо, чудо ще сторя! — отсече той и си пристегна пояса.

След малко се разбърза. Поръча да му стегнат коня, въоръжи и пандурина: ще иде и сам на мястото на грозното убийство. . . Него страшно го блазнеше сметката — да намери тапията, та с нея после да удари крак и на Сребърничева, и на Златарчева. Болярски ще иде до София, че ако трябва, и до Цариград, но ще възвърне богатствата на селото си, а после. . .

Болярски смътно догаждаше от досегашното си кметуване, че човек в селото си може да стане такъв силен кмет, какъвто силен не е и князът в София. Болярски нямаше чеда, нямаше отхранени синове, които да му водят полската работа — той боравеше само с ратаи. Затова нему често дотягаше, че не може изведнаж да се свърши работата му. И когато по коситба или по жетва от яд прехвърляше повечко ракийца, нему се взимаше ума, та му текнуваше — да заглуши селото със стражарски свирки, та ако ще би и с камшици да подбере мало и голямо! Какво? Нека му покосят ливадите и да му пожънат нивите. . . Защо е кмет, ако му не гонят толкова чест и ако нямат дотам страх, че да му не свършат работата?

— Ба, то се прекали вече с тия съдения през 15 години — мърмореше той сега и нетърпеливо чакаше да се метне на коня. Болярски яздеше лудо, както лудо ходеше и на лов.

На тръгване Дойно го спря и шепном го попита за нещо. Болярски весело съобрази и отговори високо:

— А-ха, че то и бацько беше сърдит! На овчар, каже,

ще я дам, ама още сега в неделя да се венчават! Хайде, готви се, че до зори ще намерим и Грозьо с тапията, а утре вечер — дигай сватба!

Тъй отговори Болярски и отмина.

Селяните се изненадаха. Всеки се спогледа: нима за писаря дядовата Стоилкова дъщеря, която лудее по Джонка? А Стилиян прехапа устни. . .

— Пък и час намериха — продума един селянин. — Джонко е в затвора, Боньо е по горите, че ето сега и Грозьо убил бея, дето думат. . .

— Кой дума? — кресна изведнаж придран глас откъм пруста на канцеларията.

Там беше клекнал на земята и си стискаше главата бедният Балан. Той слушаше и по-напред какво се говори за Грозя, но от страх пред кмета не се обаждаше. А сега косите му бяха настръхнали.

— Кой дума? — изрева той. — Кметът ли?

— И кметът, и тия, дето са видели, Балане — изви глас Майдовски. — Язък ти на старините: Грозьо, сина ти, е вече убиец!

— Кой е убийца? — спусна се бедният баща върху писаря. — Кой? Ти си убийца, кметът е убийца и дядо Стоилко е убийца! На, вие ни подсторихте и кехаята убихме, дето разбойници рекохте. . . когато помощник бях — аз, аз!

Селяните слушаха и не се чудеха. . .

— Вътре го водете! Тикнете го в караулната стая! — викаше Майдовски.

И кехаята тикна Балана в караулната стая. Но бедният човек трябва да се беше вече хубаво объркал — той се прилепи на вратата и ревеше от все гърло:

— Грозьо бре! Що им, песи сине, уйдиса на ума да убиваш чуждия човек бре! Аз на времето сбърках, послушах Вълчарци и си погубих душата бре!

— То се знае — замърмори Стилиян настрани между селяните. — Подсторили са Грозя да убие бедния бей, колкото да скъсат тапията, че и занаят да обират селото орташки с адвокатите. . . Писарят одева се изтърва пред мене — разбрах го!

Тия страшни думи пропъзяха като стокрака хидра и в последната колибка на селото. А Стилиян отърча в училището при болния учител.

СТИЛИЯН И УЧИТЕЛЯТ

Учителят пак лежеше гърбом на кревата си, покашлюваше и се злъчно усмихваше. Той беше узнал, че кметът е писал в града за вчерашното му стреляне с револвер, и сега пресмяташе какво ще говори на вуйка си, инспектора, който непременно ще го вика в града да го мъмре. Василев страшно мразеше вуйка си и го считаше за «развратник, тъпак и идиот», както го той псуваше; според него вуйка му излъствал учителките, крадял парите на училищните настоятелства и приучвал учителите на шпионство. . .

— Да ти настръхнат косите! — промълви глухо Стилиян, като влезе при Василева.

— Да не са убили Ангелина? — попита този.

На болния учител кой знае как се чинеше, че тия «разбойници» тук (така той наричаше и кмета, и писаря, и хората около тях, че дори и цялото село) може да убият Ангелина. На бедния момък все по-мило ставаше да се замисля за тази девойка — невиджана от него досега красота. Той вчера и днес, а и през цялата тази нощ беше лежал на кревата си гърбом, без да се успокои, упорит и зъл. И всяка минута през всичкото това време беше живял с ежбите в селото, като че ли ако имаше изход за селяните из тия ужаси на вчерашния и днешния ден, той би бил такъв и за неговата безнадеждна болест. Василев сам нищо не можеше да намисли с ума си. Тук, в тия бурни есенни вълнения, в живота на тихото иначе село имаше някакво зло — страшно зло, — но то се криеше в такава мъгла, беше така замутулевено между млади и стари, между бедни и богати, между махали и родове; то се овързваше тъй

безспирно и пак тъй невидимо с околните села, с града, с държавата, с миналото, с настоящето, с бъдещето. . . Тоя кмет, тоя писар, тия кротки, добри, а и свирепи и зли селяни. . . не, тук имаше зло, страшно зло, но бедният учител беше твърде болен, твърде сприхав и твърде унесен с ума си, за да намисли нещо. «След побоищата за чифлика вчера кметът намерил време и вързал Джонка тъкмо когато той е бил готов да сложи и глава за съселяните си. . .» Ето това бедният учител не можеше да разбере; то го пареше, щипеше, бодеше. Един писар — плащан от полиция и от чужда дори държава шпионин, — тоя писар безнаказано израстваше сред едно такова голямо село високо до възможността да грабне всичко, а никой, досущ никой не се сещаше да се опълчи срещу него! Наопаки, ето всички му помагаша съзнателно и несъзнателно да заграби той почти насила най-красивата и най-богата мома в селото. Пред болния момък тоя Майдовски вчера и днес порасна, стана ламя, която скоро ще погълне цялото село. Нему и не текнуваше, че това село има свой вековен цимент, в който някой Майдовски може да пробие само дупка — не и повече! Василев не мислеше; той чувствуваше, кипеше, ругаше и живееше с лудото желание да може с един замах да смаже някак ужасното тържествуващо зло. И ако днес би му казал някой, че това беззащитно село, че тия бездушни селяни са винаги достатъчно будни и духовити да спънат един Майдовски, когато тоя се препречи твърде прибързано в обикновения ход на селския живот, или че са винаги достатъчно прости, но хитри да подиграят дори и самия болен учител с всичките му добри помисли и възторжени чувства, ако, казвам, някой би го уверявал в това, Василев би бил готов да богохулствува. . . Днес бай Петър, Джонковият баща, се беше въртял цял ден в канцеларията: искаше да му дадат нужните документи, че да иде в града и да гарантира за сина си, та да го освободи от затвора. Цял ден пред очите на селото бедният баща — най-заможният човек в селото — бе пъшкал пред канцеларията! Но кметът се подсмиваше

под мустак. . . Заранта каза, че ще му свърши работата следобед, а надвечер просто отсече — утре. Очевидно беше — съботен ден е утре и бае Петър не ще свари да извади Джонка от затвора. Значи, момъкът щеше да прележи там и другия ден. Василев се догаждаше: не ще ли скочат тия тук да оженят още сега, в неделя, Ангелина за писаря? От това бедният учител си закриваше очите. Привечер той беше пратил Стилияна да придума бае Петър: нека си впрегне талигата и да отведе него, учителя, в града; те там ще намерят някак гарант за Джонка.

И думите, с които Стилиян се яви сега, го стреснаха. Впрочем той беше и без това тъй разстроен, че не би имало с какво да го слисат. Злъчен от болестта си, нещастният момък горещо желаше да може кметът и писарят да направят такова извънредно и страшно престъпление, че да потресат целия свят, и тъй да натикат сами себе си в кози рог. . .

— Да не са убили Ангелина? — каза той на Стилияна при първите думи, а после изведнаж лицето му се страшно изкриви, сякаш му текна. — Нека най-после я убият, че така да се натикат сами в кози рог. . .

Стилиян се слиса, че учителят допуска такова убийство. И обади за другото не по-малко страшно убийство на бея. Той дълго разправя. И за последния човек в Болярево било ясно, че ако намерят старовремската султанска тапия на селото си, те ще се избавят от съсипителните разпри с чифлика, със съседни села и с горските власти. Сам адвокатът Сребърничев бил създавал легенда, че стига да се намери селската тапия, той само за 5—6 месеца ще отърве селото от негодите и ще му възвърне всичките богатства.

— Вятър. . . то е вятър! — скочи и заходи сега Василев.

Той не можеше да слуша, когато му се говореше за адвокат. Болният момък мразеше толкова адвокатите, лихварите, кметовете и всички други хора на игрането с пари, хитрина и власт — мразеше ги толкова, колкото по не знаеше и по не разбираше какво те боравят в живота.

Той и сега много малко разбра от всичките пресмятания на Стилияна. За Василева кметът и писарят, щом са подкупили Грозя да убие бея, направили са го било за да скрият тапията, било за друго — то не е важно.

— Вятър, то е вятър! — бърбеше той. — Само ще вземат сега в неделя да венчаят хубавата Ангелина за оня изверг с чукундуреното лице — ето от какво се аз боя — отсече той и впери болнав поглед в Стилияна.

Тоя се поусмихна и му обади последните думи на кмета, че сватбата на Ангелина с писаря утре вече почва. . . Потрепери бедният болен момък. Отпусна се той безсилно на кревата и с ужасна ярост едвам изговори:

— Тогава те са убили. . . кметът и писарят с ръцете са убили оня бей! . . . Те всичко могат! Стовари им на гърба сто кораба грехове, пак са малко!

И онемяха.

— А бае Петър склони ли? — сепна се по едно време Василев.

— Той е щял да иде в града и без тебе — отвърна Стилиян. — Батъо има той там, богаташ е, та него ще моли да потича, та да извадят Джонка от затвора.

Лудо злорадство оживи Василева. Той грабна широкия шал, в който се увиваше винаги, когато излизаше вечер, и каза високо на Стилияна:

— Слушай, българино, върви и ти с мене! Аз ще те направя кмет на това село. Аслъ само ти си едничък, който можеш тук да бъдеш полезен!

Стилиян се зачуди и тъжно се усмихна.

— Недей го и говори, учителю!

— Ти ела с мене! — поведе го Василев. — Аз ще дигна по това убийство целия град на крак и ще натикам тия тук разбойници в миша дупка.

. . . След малко, когато мнозина мъже от село се бяха навърворили към гьокленския яр да видят следите от грозното убийство, бае Петър гонеше охранените си коне към града, а на колата му седяха Стилиян и болният учител.

В града се пръскаше вчерашният петъчен пазар. Бае Петър, уморен от целонощен път, седеше на маса пред бацьова си хан.

— Ако ти е за пари да му искаш, хич го не закачай — говореше му бакалинът бае Лазар. — Ей от зори е изскочил, търчи по селяните, че е узорно време, не като по други години: тази есен вече му са батак седем сенета на близо 5000 грошовци!

Те говореха за бае Петровия бацьо, Кефала Желъо, който, след като на млади години Вълчарци му бяха отвели главеницата, се засели в града. Той от 30 години не беше свърнал в селото си, остана ерген и струпал беше безчетно богатство. Ханът, пред който сега седеше бае Петър, бе бацьов му. Още седем такива кевгир сгради се редяха в чаршията — все негови. А сам Кефалът живееше от години в една тъмна стаичка на тавана и в нея никой не смееше да влиза: там му бяха лихварските сенети. Нямаше в околията село, където да не беше раздал пари. Само в Болярево нямаше такива: на боляревци Кефалът като по инат не заемаше. И колкото добро правеше с по 100, с по 200 лева на черкви по селата, все бяха за други, не за Болярево. Но боляревци все се гордееха с него. Само излеко ще преплеснат скъперничеството му. Веднаж бае Петровата невеста се накарала, уплела шест чифта чорапи и пратила му ги по бае Петра, че Кефалът и зиме, и лете обуваше на босо или в калци кърпените си и прекърпвани големи обуца. Тогава на Кефала му домиляло, че от рода получил подарък, та влязъл в избата на бакалията, изнесъл цяло каче грозденица (в Болярево лозя няма) и се накарал да прати армаган на бацьовите си деца. Но още начаса му досвидяло: напълнил само една стъклена кана и нея изпратил. Но пак със заръки-поръки: за пости да го пазели, само по едно грозденце да ядели. . . А това е смешно за болярци, макар че не дотам. Понякога захваляха те Кефала: «Хвала му — думаха, —

ще остави може на черква по нещо.» Но понякога го окаяваха: «Бил и богаташ. — думаха, — нали не си е женен, опустяло ти богатство без челяд.»

Думите на бакалина Лазар още по угрижиха бае Петър. Той гласеше да моли батя си да стане гарант на Джонка, та да го пуснат. И потъмня лицето на огорчения баща, когато съзря издалеч батя си. Той беше нахлупил на голямата си глава (по-голяма, отколкото може да си помислите — от нея му беше и гръцкият прякор «Кефал») охлузения си от години калпак; навлякъл беше дългото си бозово палто, на което цялото седало е кърпеж от нова сива аба; и нахлузил беше на нозете си големите кърпени обуца, които тракаха като дървени по калдъръмите. . . Май с човек, не достигаха му сякаш пари да се поспретне, да се пооблече!

— Добре дошел, брате! — заклати глава Кефалът, после почука с дяланата си тояга по масата и извика към бакалина: — Лазаре бре, налей ракийца, ама малко, тъй!

— Да си понаквасим устните, братко Петре — обърна се той и отсечено се ръкува с брата си. — Сочиш ми умореничък. Какво те води?

— Ех, бела, бате.

— Хе, бела! Колко ги имам и аз! Усилни години. . . Е, що бела?

— Джонко ми е в затвор, бате.

— Ба-а! Не думай? Ама не харесваше ми той мене! Срещне ме, пък опулил очи. . . Сини му са, а гледат като на хайдутин! Е, що е сторил?

— Не е нещо, бате, токо. . . Селска разправия: биха чифлишките аргати на гърка. . .

— Гледай, гледай — зацъка Кефалът. — Защо ви са дотрябвали вам селски бели, джанъм?

— Що ни са дотрябвали, бащо, токо нали е младо?

— Младо думаш: да си гледа там сиромашията!

— То. . . не е до сиромашия. Зер, не съм ни изял, ни пропил бащиното ни имане: все имам да си се отсрамя в село, токо. . .

— Е, имаш — поухили се извисоко Кефалът. —

Ха, извади го сега от зандана де! Стани му поръчител де! Затова си ми дошел, нали, брате?

— И ще му стана, какво ща. И имам, не че нямам, пък и всичкия си имот ще заложа — потрепери гласът на бае Петра.

— Кукувица ти е изпила ума, брате Петре! — изви глас Кефалът и глътна ракия. — Нека там лежи, какво му е? Гледай го ти, ще залага всичкия си имот! Нека лежи, ти думам, по-харно, и ум да му дойде! Е, зер, заложи си сега все, що имаш, а после да стори нещо да се запилее. . . Зер, младо е, лудо!

— Не ще, бате, къде! — въздъхна безнадеждно бае Петър. — Щуро си ми е, токо дома си е кротък. . .

Двамата братя не сапикасаха, че някой прекоси край тях и спря пред джамлъка на бакалията, където висяха няколко револвера за продан.

— Бай Лазаре, я да ми извадиш тоя револвер! — каза човекът отвън.

Бае Петър се сепна от гласа му: то беше Сирак Боньо.

— А бре, Боньо!

— Бях при Джонка, чичо Петре.

— Хари ли? — просия лицето на добрия баща.

— Хари, чичо Петре, колкото ще харосаме и аз, и дядо Стоилко, и щерка му Ангелина с тяхната сватба утре!

Сякаш сянка висна над всичко след тая гневна закана на Боня. Той прегледа набързо револвера, взема в шепата си патрони от Лазара, втична всичко туй в пояса си и пристъпи към старите.

— За Стоилко Вълчарски ли дума? — попита между това Кефалът.

— За него, бате: жени той утре дъщеря си — промълви бае Петър.

— Какво си се разлютило бре, момче? Защо ти е тоя ливолвер? — обърна се Кефалът към Боня.

— Ваша милост, чича си на Джонка! — разтрепери се тоя. — Чича. . . и богат, и имотен, ама знайте — изгледа Боньо всичките, — пари аз нямам, токо и ниви

ще заложа, овни ще продам и за Джонка, на, за приятел, майки ще разплача! — кресна, тупна нозе и прах се дигна — кривна из улиците, хукна към село. . .

— Какво ще прави тоя хайдук? Той ме окраде! — скочи Кефалът.

А бакалинът Лазар остана зинал и с протегнати по Боня ръце.

— Има си момчето овчици, джанъм — намръщи се бае Петър, а долната му устна потрепери, — ще ви плати. . . Па ако ви ги отнесе, аз ще ви платя. Жена и имот ще заложа, господи, прости ме! — прекръсти се бае Петър, а бакъреното му лице се обля в пот.

Кефалът, слисан, сложи ръка на рамото му.

— Брате, брате бе, що е? Кажу, ти кажи на мене!

— А бе, бате — проговори вече през сълзи бае Петър, — все старата вражда на Вълчарци бе! Синът — ще ми го уморят... в ръка го дадох! Тикнаха го в затвор, зам. . . зам да омъжат щерка си. . . за чужбинско да ѝ омъжат. . . нам напук!

— Хъ, нашел врата за родство! — разбра и се намуси Кефалът.

— Млади бе, бате, залибили се: по седенки било, на извор било. . . И лика си са прилика, цяло село ги днес окайва! Що ни са те криви, бате, за нашите стари вражди? Що са те млади-младинки криви? Джонко ще до утре душа да предаде в затвора. . .

Кефалът замижа. Ставаше нещо в душата на бездомния човек; той бледнееше.

— Не ще, брате — промълви той, но тъй, че едвам се чу.

— Ще, думам ти. Залибило ми се е момчето. . . Зер, отдало се е. . . от все сърце хвърлило мерак.

— А оная, девойката? — попита Кефалът все тъй глухо, без да дигне глава.

— Е, момиче. . . И то му хвърлило мерак. . . А добро е и красно като майка си.

Нещо сякаш се откърти от душата на Кефала, той се заекна:

— Хе, като майка си. . . Може пък, може! — прошепна той и дигна потъмнели очи.

Бае Петър зина плахо. В тоя поглед на брата си той за пръв път се досети за оная безкрайна мъка, която беше пресушила душата на тоя човек и бе го направила зъл скъперник, откъснат от света — откъснат от хората. . . Да стане такъв един човек от Болярево, където тъй обичат дом и челяд, брат и сестра, либе, род и близки. . . и своето мило родно село!

— Хубава е, бате, зер — промълви объркано бае Петър, но сети се и сви приказката. — Ама нищо е то, утре ще я венчят, па ще се умират и селото, и мой Джонко.

Кефалът поклати дважд глава.

— Не ще, няма да се умири, брате! — каза той ясно.

— Ще, бате. Пее той, знае всички песни, а глас има — не е zapomnian в село. Низ егреци ще го пратя, по гори да скита. . . И ще пее, па белки тъгата му ще мине.

Кефалът потръпна; тия думи сякаш му спомняха нещо страшно; той се опита да стане, но нозете му се прекосиха, отпусна се пак на стола и вече като не в себе си каза:

— Защо. . . Защо да му мине. . . Не трябва. . . Хе, какво друго ще му остане. . . Защо да му мине?

Бае Петър се уплаши.

— Тебе ти е лошо, бате? — рече и поднесе му водича. — А аз ти разправам това, защото ми се искаше да го извадя от затвора. Токо, нека лежи. Само майка му не мога да смиря. Че и акраните му, и комшиите токо рекли: ще умре Джонко в затвора, извади го! А как да го извадя?

Кефалът подигна лице, но не можеше да погледне: като че ли му натежаваха клепачите.

— Напук ми правеха — продължи бае Петър, — цял ден ме въртяха и не ми дадоха книга за имотите ми, че да стана поръчител на сина си. Ех, на моя син да не мога поръчител да стана — пламна пак лицето на бае Петър.

— Брате бе — проговори изведнаж Кефалът, гласът му потрепери и протегна той ръце, сложи ги на братовото си рамо. — Аз имам бе. . . ще ти найда бе, брате, 5000 гроша. . . ти да си дошъл при мен. . .

И загорелият от мъка в самотност стар човек притисна със страшна сила в прегръдките си своя брат. После с продран глас извика:

— Брате, 5000 лири да са, пак ще ги найда!

В ТЪМНИЦАТА

През есенните дни по нас провинените селяни се отвеждат направо в затвора, защото по това време участъците за тях са тесни: те през тия дни живеят.

И Джонка отведоха направо в затвора. Там му беше по-добре, защото нямаше стражари като в участъка. Той се намери сред свързани като него хора, които също като него жадно се взираха в железните порти на затвора и крачеха из тесния двор, седяха под двете акации и се вгледваха в модрото небе.

На Джонка беше по-добре в затвора още и за това, че той тука можеше да пее.

Не че му се допя изведнаж — къде! Но следобед спомни как пандуринът го върза на гредата в училищната изба, та. . . скръдна със зъби и затананика. Навярно като утеха срещу злото той си спомни Ангелина.

А затворниците като че ли това и чакаха. Те се свъртяха около му и зинаха в него тъй лакомо, както затворените хора изобщо лакомо зяпат в картини (каквато и да било, стига да е из живота по земята — из живота на градове и села, гори и поля, морета и пустини). Изпърво Джонко се свенеше да разпусне душа.

— Ти пей, щом можеш — му каза един стар разбойник. — Ако са те за зло затворили, момче, ти пей сега, че после ще отвикнеш, тука отвиква човек да пее, не е като навън. . .

След малко наизлязоха и самите надзиратели да слушат Джонка: друг път в тоя затвор надали беше слушано такова пеене!

Рай божи — рай да не види,
който е измислил чужбина,
чужбина, тежка ябана!

Пееше Джонко. И очите на разбойниците преми-
гаха.

— Сякаш сърцето ми къса — говореха те.

Геро ли бре, джелепино,
доскоро беше сиромас,
отскоро стана джелепин.
Дали си бил хайдутин,
или ти господ помогна.

Пееше Джонко и затворниците навеждаха глави.
— Бог за богатство не помага, а хайдутството го
не дава — мълвяха те и челюстите им се сключваха.

Нешо бре, млад гемиджийо!
Покара Нешо гемия-
с триста млади девойки,
с петстотин левент юнака. . .

Пееше Джонко и затворниците притеснено се обтя-
гаха!

— Туй е, виж, друго: ех, де да плувне човек по
море!

А то, морето, синьо и безкрайно, беше тъй близко
тук и пак тъй, тъй далеч!

. . . Така се Джонко разпя още вчера в тюрмата.
А отзарана, щом го пуснаха на двора, той седна под
дървото и се умисли тъжен — кахърен.

— Трябва да си е имал либе! — подметна някой.
И Джонко се ухили. Така наобиколиха го затворни-
ците пак.

— Кой каза тъй? — попита Джонко, но никой не се обади. Младият момък поклати глава и запя:

Момиче, момиче,
де гиди, мряно рибо!
Не стой срещу мене,
изгорях за тебе
като елен за вода,
босилек — за роса!

А очите му се изясниха като синьото небе — същото това, което висеше и над Болярево, над бащина му дом и над Ангелинината градина. Джонко подигна очи, погледна нагоре и като вдетинен зареди:

Гори, либе, гори,
гори, та изгори,
лйох и азе горя,
няма що да сторя!

— Бог да ги убие! — дигна Джонко ръка и изпъшка.

А затворниците се ухилили, сякаш че децата им — самите техни деца или децата на братята и сестрите им, най-милите им невинни души на земята — са се разприпкали сега пред тях.

— То от тази песен още има! — каза някой от тях.

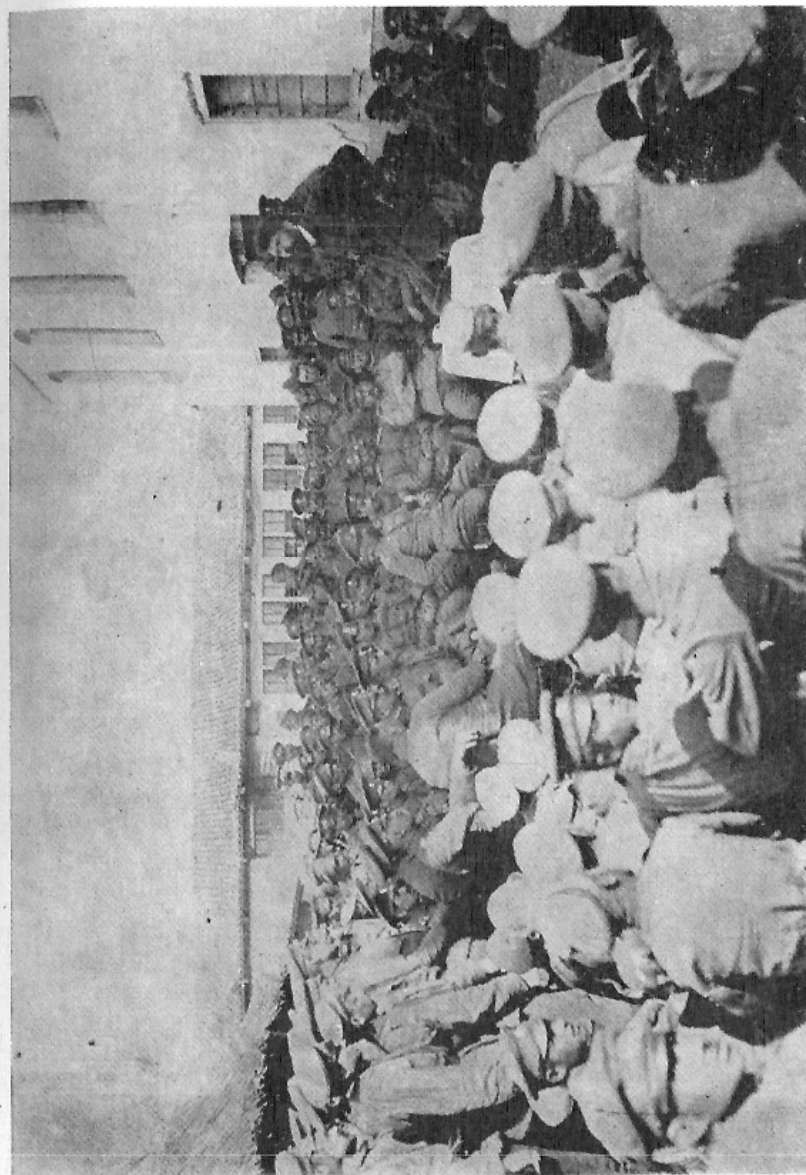
— Край ѝ няма — отвърна Джонко и скочи, изви ръце назад. Сега той заходи като разбойник някой, който носи цял товар грехове на душа. . .

Така го завари и Боньо, когато го навести отзарана, за да му предаде Ангелининото много здраве. Те се възряха един другиму дълбоко в очите, после Джонко взе за рамо Боня, а тоя му рече:

— Много ти здраве от Ангелина! — и му разправи какво беше направил на извора.

Боньо тази заран не знаеше, че в село Ангелинината сватба е ускорена, че тя довечера почва. . .

— Сполай ти! — отговори му глухо Джонко.

Страшимиров говори пред войници през световната война

— А татка ти видях нощес — каза Боньо, — с талигата идеше, аз се убоях и се отбих в гората — не знаех, че са те. Той ще стори да те пуснат още днес.

Джонко трепна като птица. . . Днес втори ден беше той в затвора, но харизал би сега и половината си живот от радост!

И приятелите се разделиха. На Боня се чинеше отпреди, че има много да говори на Джонка, а сега му беше тъй леко, като да е прекарал с него цял ден. И наистина, какво ли много има да си казват двама верни приятели? Каквото мисли и иска единият, такова — и другият. Доста е само да се видят, та че, ако може, да постоят един до друг, като единият се облегне с лакът о рамото на другия. . .

След Боня обаче часовете станаха дължки за Джонка. Слънцето се издигаше все по-високо и все по-приличаше — наставаше омара, която вече не дъжд водеше като напролет, а мъгли, есенни мъгли, и напомняше оная тъжна усмивка, която иде на мнозина дори при предсмъртния им час.

Народът казва, че на такива топли есенни дни само циганите се радват.

Защото те нямат стока ни над земята, ни под земята.

А селянинът се бои от такива дни: те предвещават суха зима.

И Джонко неусетно почна да се убоява от нещо. Не че мислеше за стока — не: той само чакаше да го освободят. Но никой не идеше. И той се омрачи като декемврийски ден: сам не би могъл да каже какво му е. Нещо сякаш го подсещаше, че зло го чака.

Най-после го повикаха: сам чича му, Кефалът, беше дошъл.

Изведнаж целият затвор се стече на двора: отхвъркваше им случайно прилетялата птичка. . .

— Да е жив на баща си и на майка си! — говореха те с любов.

И наистина, с Джонка в затвора беше хлуйнала една лятна вечер в гора или една прохладна морска вълна. . . един вечерен лъх из балканска усоя или ангелска тръба из далечните тайнствени простори. . .

Бае Петър беше останал в хана. Той нагледа изморените си от нощния път коне, похапна си, че и сам се поуспокои, та седна пак навън пред бакалията.

— Чичо Петре! — сепна го познат тъп глас зад него.

Бае Петър не вярваше на очите си: пред него стоеше Грозьо — Баланов Грозьо. . . изпит като мъртвец, очите му хлътнали като на чумав.

— Що дириш сред пазара, Грозьо? — попита шепном бае Петър. — Дирят те и подземни. . .

Грозьо сякаш не знаеше, че го дирят, и страшно се уплаши. Бръкна бърже в пазвата си, извади увита мушама и я втична в бае Петровата ръка.

— Джонко щеше насмал да ме убие — съвка той бърже с езика си, — но после ме спаси, когато чифлишкият аргатин. . . Земи, чичо Петре! Тапията ни. . . султанският ферман за нашето село. . . цялата наша турска тапия!

— Що думаш?! Чакай, братче!

— Не ми е за стоене. . . Вече не ще ме видите — озърташе се Грозьо.

— Ама ти ми разправи, джанъм! За бога, разправи ми как тъй, самата ли турска тапия, дето чух в село за бея. . .

Грозьо се опули страшно.

— Чете ми я сега Араб ходжа тук. . . Остай си, чичо Петре!

— Да те почерпя бе, братленце! — обърка се от радости бае Петър.

— Черпната мен ще ми е черната земя, чичо Петре! — заекна се Грозьо и вече отминаваше. — Носи много здраве в село. . . на татка ми много здраве! Речи му: тази книга гледаше турчинът. . . не е дирел имане клетникът!. . . Нека ме татко не плаче, чичо Петре! — викна Грозьо и кривна из улиците.

— Сполай на бога — говореше бае Петър, записан

от радост. — Нека ти бог прости греха, момче! — каза той по Грозя и мъчеше се да се замисли, искаше да отгатне нещо, но то му шукваше из ума — тъй силно се беше изненадал добрият човек!

А то беше ясно; бае Петър го разбра от Грозьовите думи: турчинът не ходел за имане. . . Убил го е Грозьо, за да изрови той сам имането. . . И Баланът е знаел това. . .

Бае Петър се подоглади. Но изведнаж пак му шукна то из ума. Не можеше и тъй, и инак да се досети какво е догадил от думите на Грозя.

И не можа да се досети: отдолу по улицата се зададе Кефалът, придружен от Джонка, а зад тях с бързи стъпки ги настигаха Стилиян и болният учител. Бае Петър се опияни от радост. Той в града винаги се държеше хлабаво, а сега се досущ забрави, като видя и сина си. Извади тапията, дигна я високо, засочи я на своите хора и се ухили до уши. . . Но се сепна: стана нещо.

Стилиян не се стърпя, та догони Джонка и му извика още отдалеч:

— Тичай, Джонко, в село, че отиде ти Ангелина: днес ѝ се почва сватбата, а утре е вече под венчило с писаря!

Джонко се вцепени, като че не можеше да разбере. Нему още му беше скършено някак. В душата му смътно се гнездеше някакъв страх. Идеше му и сам да си каже: «Зло ме чака!» Тъй силно му липсваше досега всяка радост, макар и да се виждаше свободен. А все пак той не разбра думите на Стилияна — не му се искаше да ги разбере!

— Остави се, холам — намуси се Кефалът на Стилиановите думи, — че то е сега обед, къде ще стига в село? Ей оде и бабинът Милканин сирак — кой му е казал, не знам — дойде и от ръцете ми откраде ливолвер, па хукна в село. . . все по тая сватба. . . Ама къде ще стигне! Че кое е то време сега!

Джонко вече не слушаше; устните му посиняха, той всичко разбра. . . С това си чувство сега той море би

преплавал! Очите му светнаха — искри пушат. Натисна си той калпака и погледна нагоре към баща си. . .

— Ха, омай си, тате! — промълви, вместо да извика. Нозете му потрепяха, като да се разиграха яйкове под тях. Изведнаж странна усмивка му изкриви устните и махна ръка. . .

— Сполай ти, чичо, че ме изведе! — викна той на Кефала. — Ще дойда, декато и да съм, щом ме подирят!

И закри с широки стъпки, докато си пристягаше пояса, а после почна да бяга с войнишки бяг и едвам след това прах се дигна по него — хукна и се изгуби.

— Накъде пък търти такъв сега — измърмори Кефалът и лицето му се страшно омрачи.

Бае Петър ги посрещна запъхтян. Радостта по лицето му се вече примисаше с плаха грижа: той разбра защо и накъде хукна Джонко. И набързо втична тапията в ръцете на Кефала.

— На, бате! — проговори преплетено. — Селската ни тапия е. . . Господи, нахалост се порадвах. Зло ще стори това момче. — Нашата тапия бе, бате, ферманът! Грозьо ей сега ми я даде. . . Баланов Грозьо, зел я от бея, когото убил, като мислел, че с тая книга дири имане. . .

Бае Петър погледна учителя: едвам сега разбра той, че тази беше догадката, за която не можеше да се досети.

Кефалът обаче нищо не разбираше.

— Ба, ба, аз ще вървя! — махна ръка бае Петър. — Грозьо я носил да му я чете Араб ходжа и оттам ще е узнал, че това е тапията. . . Дай да ти я разчетат, бате, пък аз. . . ще вървя аз! — сдъвка и забърза към хана да си впряга колата.

Стилиян не можеше да разбере. Той се беше изцяло уверил, че Болярски с писаря са надумали Грозю да убие бея, та да скъсат тапията. Човек се най залисва, когато повярва в лъжа, която е сам неусетно скроил.

— Ами че ние и на началника, и на следователя казахме, че кметът е подсторил Грозю да убие бея! — зина той сега страшно уплашен.

И наистина, Василев беше водил Стилияна, та те наговориха в града за страшното убийство в Болярево, устроено от кривоокия кмет и писаря «шпионин», за които немалко се знаеше и тук. Още отзаран следователят със стражари на файтон тръгна за Болярево. И сега бедният Стилиян се почувствува тъй осрамен, както надали беше и тогава, когато се увери, че жена му, неговата по закон жена, го срами на всяка стъпка.

А болният Василев нехаше. Кефалът, слисан, разбра най-после какво държеше в ръката си: болярската тапия, същата оная, която той преди години, след смъртта на баща си, сам беше търсил. На стария богат човек бе домъчняло тогава да чува как Вълчарци чернеха и баща му, и него, като говореха, че хаджи Джонко чорбаджи по цариградска тапия е продал в мътното размирно време чифлик в селското землище и с тия пари е обогатил сина си — него, Кефала. А той. . . пара по пара е късал — от жилище, от дрехи, от обуца, от пране и от залък, от сън и от здраве, — та бе натрупал това си богатство!

— А-а-а! — изсумтя той сега и широко разкри очите си, като да се досещаше за някой сън, който му е предсказвал нещо. — Ей на, че ще видят! Аз ще си похарча половината сермия, ама всички ще видят, че татко ми нищо селско не е продавал и не ме е той обогатил. . .

СВАТБА СЕ ДИГА

Следователят с лекаря пристигнаха в Болярево следобед. Те подбраха кмета, за да идат до гьокленския яр, на самото място при убития бей. А потърсиха и писаря.

Но Майдовски дигаше сватба. Той по привычка скъпернишки нагледваше за всичко потребно, като изпрати попа за вула в града.

Следователят нещо сумтеше, беше сърдит. И селяните разбираха защо е той такъв: снощните лудешки кръсци на Балана бяха предавани и повтаряни във всяка къща. . . Само Болярски нищо не подозираше. Той не беше чул думите на Балана, та посрещна следователя най-гостоприемно. Но когато той строго и грубо заяви, че иска и писаря, защото иначе направо ще го арестува, това жегна Болярски: той като че ли се досети за нещо и страшно се разяри.

— Писарят ми е в отпуск — отвърна кривоокият с разтреперана челюст. — Човекът дига сватба днес и утре ще се венчава за батьова ми дъщеря. Ако пък вас са надули там в града, нека ви кажа: аз съм тук кмет и отговарям!

Болярски знаеше, че снощи бае Петър е отвел в града учителя и Стилияна, та за тях се и досети сега. Следователят поомекна и се съгласи само да изпита писаря, като разгледат мястото на убийството.

Селото онемя, щом като те заминаха. Всеки очакваше да види какво има да става. Можеше да затворят и кмета, и писаря. А на болярци не беше текнувало да си нарочат друг кмет освен Димо Болярски: на тоя ергените му бяха взели страха, че и всички селяни се посвиваха пред него, всеки си вървеше в пътя и нямаше да се делят на партии.

Следобед следователят и другите се върнаха в селото. Морякът-турчин от гьокленския фар беше предал на следователя всичко, каквото намери върху убития бей. Очевидно беше, че ако бейт не е сам паднал с коня си от яра, ами е убит, то убийството е извършено не за обир. . . Оставаше да се мисли, че възелът на престъплението е в изчезналата тапия. От паспорта на убития се виждаше, че той е Керим бей от Гьоклен, същият, който е преспал в Ахлари, чел там боляревската тапия, с нея дошел в Болярево, слязъл е в кръчмата и оттам Баланът го завел у дома си, после кметът бърже повикал Балана в канцеларията, там писарят се затворил с него, а не след много Баланов Грозьо дошел с турчина, тоя си взел коня и слезли по ливадите. . .

Нямаше Грозя, нямаше и тапията, а убитият турчин не беше обран, значи, убит е, за да му се вземе тапията. Защо би трябвало на Грозя да убива човек, за да вземе селската тапия? Не, подучили са го кметът и писарят!

Всичко това се разнесе из цялото село и селяните, наежени, почнаха да се чугулят на тумби край плетищата. То се знае, нима добро ще види едно село, щом държи с години кмет, който е зинал да заграби в ръката си света цял.

Когато най-после стражарят на следователя подбра от хана записания със сватбата си Майдовски и го заведе в канцеларията да бъде изследван, селяните рунаха на мегдана. Някои по-млади вече възбужаха. Ами че ако тука няма крушка опашка, нима следователят ще вика със стражар писаря навръх сватбата му? «То учителят е право казвал — се обади един. — Не сме чак дотам — да нямаме в селото си човек за кмет!» «Ами кого, брате?» — се отзоваха други. «Па било Стилияна. Слушаме, учителят думал за него.»

— Как, Стилияна? — обади се изведнаж няколко гласа учудени.

— Стилияна ли?

Един гъкна и се изсмя, та се разсмяха всички. . . А Болярски в канцеларията се потеше. Той беше потъмнял в лицето като черен пън.

Следователят отсече:

— Вие, господин кмете, че и писарят ще ми трябват в града.

— Утре е неделя! — изведнаж настръхна Болярски. — Че и сватба сме ние дигнали, а то. . . да знаеш, господине, аз бих и писаря довел, за да ви натрием там носа!

Следователят се спогледа с лекаря, пошушукаха си нещо и си взеха с файтона пътя за в града.

Дядо Стоилко пръв отърча в канцеларията. Той завари брата си, че пухти от мъка и гняв, а Майдовски се беше умислил и свил.

— Какво е? Селяните се трупат. . .

Болярски изгледа мрачно батя си и махна ръка.
— Аз мисля добро за селото, пък то — рече той. — Сватбата няма да я бъде утре! Не е време! Това с Грозя е голяма бела. Аз ще ида и ще превърна в града света с главата надолу!

Дядо Стоилко се втрещи и изведнаж изпъчи гърди. За тия думи той сега дигаше юмрук и на царя! Как? Да дигне сватба той, дядо Стоилко, и сега... Хъм, Димо може да върви по пръждомите, бил му и брат!

— Ами такова — смънка и Майдовски, — че аз, вика се, съм пазарил вече и гайдарите...

Болярски мълчеше и страховито си хапеше въсите.
— Добре!... Тъй да е — процеди най-после той през зъби и се изпъчи, както правеше само когато се запиеше в кръчмата. После простря във въздуха ръка и кресна: — Тогава де гайдарите? Нека дойдат! Изкарайте бъчви вино! И думам ви, който ни сватбата не зачете и който ни виното не пие, него ще да гоня до девета рода!

— За кум какво ще речете? — пробъбра сърдито дядо Стоилко, като се беше обърнал гърбом към братя си.

Майдовски премижа слисан: той беше забравил за кум... Е, нима за кум ще мисли, когато вече му се чинеше, че е взел в ръка и Ангелина, и дядовата Стоилкова воденица? Той днес беше повече мислил за това, как може да тласне настрани Драгоя, Ангелинина брат, който бе толкова прост и тежък човек, че и не поличаваше да е от Вълчарския род...

— Хъ, кум! — махна ръка Болярски. — И не трябва сега! Вие главещ още не сте направили — тепърва главещ! И до зори да ни постоят прави младоженците, че после намери шем и кум, не бой се! Аз тям — скръцна той зъби и поклати глава — заканваше се на селяните, които можеха сега да мислят, че следователят ще го затвори. Той, Болярски, ще ги накара не само да станат кум на бацьовата му дъщеря, ами и да подскачат, както им свирне.

Тъкмо по това време Николица хлътна пак у дядовия Стоилков двор, пое бързо стълбите и се надвеси през прозореца в малката гостна стая. Там беше заключена Ангелина. Тя се късаше да плаче.

— Защо си се разцирила мари, глупава? — кресна ѝ Николица. — За да те чуят и да те говорят през цял живот ли? Да си онемяла, щура, че хаир няма от тебе! И довечера като перпелешка да припкаш пред главещниците си, а утре като свещ да стоиш под венчило! То е за тебе и сватба, и гроб! Премисляй, луда: Джонко ще си лежи в затвора с години, а ти след няколко месеца би се осрамила, никаквице, със земята се би изравнила! Това ти било писано! — прегръкна старата жена, повърна се и вече на долното стъпало процеди: — Прокле-ти, триж клетки да са моите братя!

В РЕКАТА Я ДИРЕТЕ СЕГА

А по това време през поля и гори предеше пътя към Болярево онемелият Джонко. Той пъшкаше, силеше се, слушаше: не, няма да стигне Сирак Боня. И когато се досущ смрачи, бедният момък почна все по-често да въздиша и на няколко пъти изви гласен въздъх. А далеч зад него бае Петър шибаше конете и болният учител със селянина Силиян се озъртаха от колата, но не, те не можеха стигна Джонко: влюбеният има криле...

И пак в същото това време из града препусна файтон към Болярево. В него прегърбен като на триножник седеше Кефалът. Той бързаше сега за в родното си село: след тридесет години!

А в Болярево, пред хана на Дойна Майдовски, писнаха гайди. Около намусения Болярски се трупаха сватбари, накичени с книжни китки и с бъклицы в ръка.

Само у дядови Стоилкови беше още глухо. Истина, на пруста се бяха събрали вече няколко девойки, род-

нини на Ангелина. Те ще ѝ пеят, ще я редят, ще я гиздят. . . Но стоеха тъжно свити: Ангелина все още беше заключена в гостната стаичка над стълбите и от време на време се припываше и пак заглъхваше. . .

Майка ѝ беше втикнула в ръката ѝ вземо, заставила я бе да седне на чергата, тури ѝ газениче на стол до нея — нека взе, да се теши. И Ангелина взеше. А се е замаила и все едно и също мисли — ще умре, жива ще се погребе! Дигнеше ли тя очи към отворения прозорец, сърцето ѝ трепваше — през прозореца можеше да се прескочи, но къде, като е такъв мрак. . . Само веднаж светна сякаш в най-дълбокото място на душата ѝ, че той — не Джонко, него Ангелина знаеше, че е в затвора, — а Боньо, той сега може да е до дървения мост, далеч сред ливадите, и може да лежи под върбите там, та ако Ангелина би му се обадила. . . Че защо не, тя би се доверила на Боня, а той би я отвел със сестра си някъде, догде Джонка пуснат от затвора. . . И защо да я не отведе? Нали малевката, гдето пристана на стражаря от Пода, е така сторила: дигнали да я женят, а тя стане, че при братовчеда на стражаря, защото тоя бил по службата си в града и се върнал едвам след три дена. . .

«Джонко ще ти лежи с години в затвора — знай!» — отекваха се в ушите на Ангелина лютите думи на Николица и бедната девойка замираще.

Навремени тя мърдаше устни побъркана и шепнеше: — Ка-какво те смятат?! . . . Джонко ни избива! Избива ни всинцата. . . Боже, само да го пуснат!

По едно време Ангелина скочи на нозе и цяла трепереше. Поогледа се, спря очи на иконостаса в ъгъла, пред който гореше кандилце, както винаги в събота вечер, па повлече я и коленичи. . . Кой я научи на това? Тя не беше коленичвала да се моли — не са я учили. И защо се тя молеше? Да пуснат Джонка, че да дойде да ги избие ли, както тя мислеше? Или се молеше да не идва? Тя се само-кръстеше; молитва като за нейната болка тя не знаеше. Изпъшка после и отиде пак на вземото си. Взе, а плач я дави, сълзите ѝ се

не изчерпват, премрежват ѝ очите. И запя. . . Майка ѝ беше рекла още през деня да припыва, за да си надвива на плача. Запя. Думите ѝ късаха сърцето. Но хвана я сякаш зло — иска сама себе си да оплаче, — та разля глас:

Гръмни ме, боже, божне ле,
убий ме, боже, божне ле,
да не виждам, да не гледам
мойто либе в чужди ръце.

— Пак ли ма, щерко ма! — отърча Стоилица и завари Ангелина, простряна на чергата и примряла от плач. Бедната майка си зачупи ръцете. И ней очите бяха подпухнали — плакала е и тя невям. Но пълничкото ѝ сминово лице я не издаваше. Още от моминство, още когато Стоилко я направи насила своя невеста, като я отведе от най-личния и най-първия ѝ в селото драговник — още оттогава се бе тя научила да си прави кораво сърце.

— Изплака си очите ма! — заокайва тя сега с ясен, спокоен глас дъщеря си. — Немой, галенкото ми! Бог е милостив, мама! Белки е на добро, дъще!

— Ох, почернихте ме! — бърбеше Ангелина, отмаляла от плач. — Мале, кажи им, мамичке, мъртва ще ме утре венчечат те!

— Стопанке — викна от къщи с дрезгав глас дядо Стоилко. — Хей, Стоилице, дека те, джанъм?

Страх се възцари в целия дом.

— Хей ма, на! — забърза Стоилица, но Ангелина се хвана о полата ѝ:

— Не ме оставяй, маминке! — писна тя с все гърло.

— Направи си кораво сърце ма, рожбо! Ей, ще дойдат гостите, дъще: татка си ще осрамиш! — шепнеше бедната майка.

— Ха де, де ти е Ангелина? Ха, че гостите идат! — изкашля се дядо Стоилко отвътре.

— Опомни се мари, дъще! — затисна Стоилица устата на дъщеря си и изтръгна послите си от ръцете ѝ,

— Мамичке, погребяхте ме! Жива ме погребяхте, мамо! — давеше се Ангелина.

— Де плач, де! Да не дойда! — изръмжа дядо Стоилко до самите врати из къщи.

А на заключените врати към чардака отърчаха да прислушват Ангелинините дружки.

— Вези, теши се, на, че те слушат отвън момите! — каза Стоилица и влезе в къщи.

Ангелина, отмаляла от плач, се вслуша замаяна в шепота на чардака. Защо се бяха събрали дружките ѝ! Да я редят ли? Че как тя ще ги в очи погледне?

И яд обхвана отчаяната душа на безпомощната девойка. Погледна към вратата за в къщи: да може да зарези там, та да не могат влезе при нея. . . Но като че си рече: нека влязат, нека правят с нея, що щат, тя нищо няма да прави, няма и да плаче, ще нехае — нека умре до утре, та да се научат! . . . И начумерена, сухо запя:

Него водят на венчило,
мене носят на носило. . .

По двора и по стълбите се дигна шум от много стъпки. И Ангелина гъкна: годежниците идеха — сватбарите за утре! Някои проточиха вратове от стълбите през прозореца и високо поздравиха:

— Добър вечер! Добър вечер!

А едновременно момите от чардака запяха:

С първо либе да се любя,
с първо либе да се земна.
Днеска годеж, утре сватба!

Тази песен те трябваше да пеят после, когато Ангелина щеше да се изправи при Дойна Майдовски вече като годеница. Но майка ѝ подучи момите да запеят сега, за да не чуят гостите, ако Ангелина писне.

А Ангелина се само скова. После скочи на нозе и пробъбля:

— Ами сега, маминке? . . . Сега?

И избели очи. Стори ѝ се, че те идат — всички идват и ще се втурнат в стаята ѝ. Заогледа се. . . Място да се крие ли диреше? А цяла трепери и се вслушва. И наистина, стъпките вътре в къщи сякаш се трупаха пред вратата за в нейната стаичка.

«Защо им аз не казах? — мина ѝ светкавично през ума. — Защо им всичко не казах? Леля Николица. . . тя знаеше. . . защо им тя не каза всичко, всичко? На мама нека-кажеше, на татка, на баща Драгоя.»

— Идат! — трепна Ангелина и пребеля като платно: някой из къщи се хвана о мандалото на вратата.

Бедната девойка трепереше като лист. И се вслуша с луд страх.

— Няма. . . Ще бягам! — уж се поуспокои тя, че никой не иде, а очите ѝ се изцъклиха, тя наистина се заозърта като обезумяла. — Няма да стоя! — рече. — Да бягам при леля! Ще бягам!

И припна към прозореца. Навън беше гъст мрак; по стълбите и на двора нямаше никой. Ангелина отскочи назад с отчаян изблик на пъргавина; грабна в ръка столчето, като положи газеничето на земята, и отиде пак до прозореца. Навън все още беше глух мрак. Тя стъпи на стола, от него седна на прозореца, пусна си нозете навън, полекичка се обърна с лице към прозореца, зацепи ръцете си о него и леко провлече снага по стената, достигна да настъпи стълбата, постоя безсилна от страх и . . . изчезна в мрака.

А на вратата откъм къщи наистина беше спряла Стоилица и се двоумеше. Трябваше вече Ангелина да се спретне, че да измие изплаканите си очи и да се приготви за пред гостите. Бедната майка не знаеше как да постъпи, та се поспря при вратата, после си дръпна ръката от мандалото и като почака сгода, пришепна на домакина си:

— Стоилко, Ангелина ще ни осрами!

— Ба, че толкова ли душа има у нея? — засука нехайно мустак тоя, изви назад ръце и влезе при Ангелина.

— Ба, дека ти е Ангелина, Стоилице — пробъбра той, като огледа пустата стая. — Ангелино, къде си, моме?

Газеничето беше положено на земята, столчето — до прозореца. Но дядо Стоилко знаеше, че има хрисима дъщеря, и не се сещаше.

— Жено, хей! — откряна той вратата и викна. Стоилица отърча.

— Дека ти е Ангелина?

— Сега плачеше тука!

— Е, затова питам я: нека ме чуе тя мене, че ако може, нека пак плаче.

— Остави я, Стоилко.

— Не меси се, викай ми я тука!

— Какво ще я викам: отишло е момичето да си мие очите — заогледва се Стоилица и додаде: — Тококога е сварила да излезе...

— Викай ми я по-скоро тука, ти казвам! Да ме чуе тя, че да види що е баща!

— Ох, остави я, Стоилко — замоли се Стоилица. — Ще подсторим момичето да ни засрами.

— Върви я викай, не чуеш ли? — кресна старецът и Стоилица изскочи. — Ще плаче! Гледай я ти! За един Хаджиджонковски хаймана... за онакъв един, пфу!

— Няма я, Стоилко! — върна се изплашена Стоилица, изскочи пак навън и отърча на чардака при момите: те може да са отворили на Ангелина зарезените отвън врата, които извеждаха на чардака.

— Нямало я! На орехи ли ще играем? — опули се дядо Стоилко.

— Ангелино мари! Ангелино! — завика глухо Стоилица отвън, дръпна резето на затворените врата и се спогледаха баща и майка...

Газеничето гореше, положено на земята; столчето стоеше до прозореца... И Стоилица писна: тя се досети.

Скоро и домакини, и сватбари бяха на крак: тършуваха в цялата къща, по двора, на пътя...

— Няма ми дъщерята! — писна Стоилица.

— Казвай дека е, ти знаеш! — насочи се по едно време дядо Стоилко над нея. — Ти зна-еш, майка си! Знаеш ти!

Стоилица гъкна, после дигна падналата на косичника ѝ пребрадка и бърже се пребрадваше, като за да хукне нанякъде. Но изведнаж пълната и спокойна жена сякаш се възвиси на ръст, дигна ръце и се насочи като тигрица:

— Рожбата ми дайте! — ревна тя към всички, като че още се боеше да спре очи към мъжа си. — Дайте ми рожбата! Убиха ми я, майчице!

— Жена, нефела! — ритна я Стоилко.

— Ти я уби! — обезумя бедната майка и вече се запени, юначна, страшна! — Стоилко, очите ще ти издера! Ти ме зачерни мен за цял живот! Рожбата ми дай, тя си е моя, моя си ми е! — викаше и с грозна сила се блъскаше в гърдите.

И сега на двора се дигна глъч и рев. Стоилица хукна по стълбите, а по нея и дядо Стоилко.

Долу крещеше Николица — крещеше на селяните, които диреха Ангелина:

— Що стоите бре! В реката я дирете бре! Вървете! Момичето дойде при мене, ама аз го напъдих! Напъдих го! Да се дави го пратих! В реката да иде, му рекох.

— Батьо-о! — писна тя към дядо Стоилка. — Върви я дири сега в реката, батьо-о!

— Сестро ма, Гано! — пресрещна я Стоилица безумна.

— В реката е! — пробъбла Николица, прегърна я и грозно заплака.

— Жени никакви! Пфу! — недоумяваше дядо Стоилко.

В РЕКАТА

А думите на Николица криеха самата истина.

Ангелина, след като избяга от бащина си дом, отърча у леля си Николица, закъдето се беше нарочила.

А тази, змийски зла през целия ден, сега се беше за-
творила в къщата си сама-самичка като кукувица,
изредила беше безчет клетви по батьовците си и сякаш
си бе рекла, като многожди в живота, че вече нехае за
нищо в света.

И наистина, да би се в тоя час селото подпалило от
четирите края, тя не би излязла да подаде някму
кратуна вода. А сега Ангелина се блъсна о вратата,
повали се на пруста и глухо зариде:

— Лельо!

Николица настръхна. И все пак не се дори помръдна
от къта си. После онемя и вън. Тогава старата жена се
запени отвътре:

— Върви се дави мари, никаква! В реката върви,
дива! Или ще чакаш тука да те намерят и да те повлекат
за косите.

Ангелина отвън само гъкна и пак онемя. Тогава
Николица скочи яростна и кресна отвътре до самите
врата:

— Пъдя те мари, ти нямаш ли срама? Пъдя те!
Да си се махнала от къщата ми! Да си се махнала, че
ще изляза да те удуша и мъртва да те хвърля в бащина
ти двор!

И онемя. А после тя чу, че с тъпо стенание Ангелина
се отдалечи. Тогава старата жена изведнаж се тръшна
на земята и зариде като дете.

А след лелините си страшни думи Ангелина, като
че беше упътена, та не се подвоуми: слезе бърже в сел-
ския дол и сякаш я влачеха нанякъде — тръгна край
вадата, излезе на равното, пое ливадите и викна да
плаче.

Тя бързаше, защото трябваше да върви нанякъде,
докато се реши на нещо. А потръгна към моста, защото
там... кой знае дали не защото водата там беше дъл-
бока и бистра?... Или защото ней в къщи ѝ се беше
мярнало като насъне, че там, под върбите до моста, е
Боньо?

Това ѝ се мярна одеде в стаичката ѝ. И то беше може
би едно от ония откровения, които добрият ангел е

правел на мъчениците през всичките времена и ги е спа-
сявал от нещастие.

Защото Боньо наистина беше спрял до моста и сега
спеше в дълбок сън под върбите. От три дни лутане
едрият момък грохна. А миналата нощ той не беше ни
мигнал. И когато тази заран грабна револвера от бакал-
ницата в града, та хукна, Боньо целия път до село взе
като машина — само на две места пи вода, но не седна, а
вървеше равномерно със своите широки стъпки на вели-
кан човек и уверен беше, че ще стигне в село навреме.
През целия път той нито веднаж се не замисли като
какво е нагласил да прави? Сякаш доста беше, че се е
решил, а там в село той ще види какво трябва... И тъй
като едвам се здрачаваше, когато той стигна на
моста, отби се под върбите и седна — трябваше да се
смрачи, та да го не види никой. Нозете му трепереха,
страшна умора се разля по цялата му снага, просна
се той на тревата и си притисна челото, премижа —
свят му се зави. След малко, вече в полудрямка, на
Боня се сви от болка сърцето. Той се огледа, спомни
си къде е и по какво ходи, та като че ли се отчая в
нещо! Истина му сякаш от сърце това негово родно
село, тази сватба на дядови Стоилкови, че дори и сам
този Джонко с несретната си участ... Ако сега го не
обореше сън, той би си казал: «Нозе да ми изсъхнат,
ако се свъртя аз вече в това наше село...»

Откъде дойде това слабодушие у тоя млад, мъжест-
вен човек? Ако биха го уверили, че му е съдено да
отсече цялата боляревска Стара гора, той не би се
отчаял: сякъл би гората от тъмно до тъмно и никога
не би се питал ще свари ли да я изсече през живота
си. А сега беше готов да прокълне и да напусне зави-
наги това село и тази гора... Защо? Нима се знае?
Нима сме ние разбрали от себе си защо нашите неза-
помнени деди са напускали някога своите братя и се-
стри, жени и деца, и мил край, и родина и са се затир-
вали по четирите краища на земята боси и гологлави,
да проклинат човешките радости и да учат отричане от
грешния земен живот — да учат целия свят на това?

Боньо дълбоко спеше под върбите — отморяваше великанската си снага. А по едно време нещо звънна сред нощната тишина. И момъкът сепнато дигна глава. Разля се сладост по цялата му снага. Усмивка на живот и щастие: далеч из пътя откъм града долиташе ясен мъжки глас, проточил волна, но безкрайно тъжна песен. Пееше Джонко! Той пееше може би нарочно, та дано го чуе Боньо, ако са се наближили.

— Джонко е! — трепна Боньо и скочи на нозе. Песента се чуваше все по-близо и по-близо.

Боньо се заслуша и отначало не можеше да се опомни: някакъв друг глас откъм село му пречеше да слуша. . . Изведнаж долетяха ясни думи от кръвен женски плач-припев:

— Че без баща ли съм, божне ле, божичко, или без майка, или съм клето сираче? . . .

Една сянка, сянка на жена — боса, чорлава, с безумно ридание — прекоси край Боня и се втурна към ниския, обрасъл с камъш бряг на реката.

— Ангелина! — викна с дрезгав глас Боньо.

Девојката хукна изплашена. И чу се в нощта плах писък като на русалка. Тогава отчаян рев процпа мрака на нощта:

— Джонко-о! — извика като ранен Боньо и се хвърли по Ангелина.

Загльхна. Сянката на Джонка се мярна на моста, той видя хора да се давят и долови сякаш друг вик из тръстиката: гласа на Ангелина. . .

След минута на моста нямаше никой! Водите по реката бяха тихи, а пряко тях обширни сазища шумяха и сега натам като че ли се виеше змей. . .

Не след много откъм село отърчаха троица селяни. Те бяха пратени от Болярски. Той не беше повярвал на Николица. И все пак прати хора към моста, а сам дигна караул и търсеше из селото изчезналата гласена невеста.

— Тука ще е! — викна първият разпъхтян селянин, като слезе под моста. — Тука загльхна гласът.

— Я вижте, ей! — дигна другият селянин нещо, което се омота в нозете му.

То беше пребрадка.

— Ангелинина е! — настръхна първият селянин.

И заогледаха намерената пребрадка. Тя беше на Ангелина. Прехапаха устни бедните хора и втурнаха се отвъд моста да вземат лодка от рибарите.

След малко откъм селския дол на Болярево тичаше жена с вик. То беше Николица. Само тя едничка беше останала да вярва, че Ангелина е тръгнала да се дави — знаеше я тя и знаеше как се беше тя с Джонка имала. . .

— Ангелино! Ангелино мари! — пресипнала и замаяна, викаше бедната жена сред мрака, като тичаше по селската река към големия улей на водите при моста. — Ох, луда и шура, чева се удави мари? Лъох, какво аз сторих, вишни господи! Лъох, какво ѝ аз рекох, света Богородичке! Ангелин-о-о! Божке, прибери ме и мене сега при нея! Ангелино-о-о!

— Да мълчиш! — поникна покрай селската река пред нея тъмна сянка, по която шуртеше вода като из улей.

— Ти си жена, ти можеш! — шепнеше ѝ след малко тази сянка. — Ще те чакам над село и никому гък, зере. . .

Николица беше дигнала ръце към небето. По шосето откъм моста се чува стъпки: единият от селяните търчеше да извести в селото, че до моста са намерили пребрадката на Ангелина. И сянката пред Николица изчезна. Тая забърза към село и сега страшно виеше:

— Ангелино-о, ох, луда и шура, чева се удави мари-и?! —

— Отиде! Язык за хубавото девойче, Николице! — настигна я селянинът.

И забързаха да отнесат към село страшната вест.

Късната преполовена месечинка изгря. Под черния дървен мост се трупаха вече селяни. И чуваха се техните дрезгави гласове по реката.

— Тегли насам лодката, Иване!

— Насам дайте канджите... в дълбокото!

— Превара черна! Тичайте бе, братя!

И селяните се стичаха. Имаше хора нагазили и с дрехите си. Те се пилееха далече из тръстиката. По едно време някой извика:

— Калпак найдох, калпак!

Викът идеше из тръстиката. Мястото, гдето беше намерен тоя калпак, бе стъпкано. Но селянинът не сапикаса това. Рукнаха по него селяни.

— Варей, млада-младинка! — окайваха те и разгледваха калпака.

— А бе мяза ми да е Джонковият! — като че, без да ще, се изтърва из нечий уста.

Калпакът беше хубав, къдрав. Не можеше да не се подозре, че това е Джонковият калпак.

— Джонков сякаш че е! — потвърдиха и други слясани.

В това време с плачевно пъхтене пристигна и дядо Стоилко.

— В реката е, братя, тичайте! — викаше той и не слушаше. — Щърка нефела, тю!

А вече търсили бяха вред и в най-дълбокото: нямаше какво да закачат дългите канджи.

— Река е, отвлича! — думаха угрижено селяните.

В чуждото нещастие се лесно вярва. А дядо Стоилко накрай отсече:

— Като я няма в реката, може и да не се е хвърлила...

— Джонковият калпак се намери в тръстиката — му подсказаха.

Старецът подскочи като ужилен. Но не можеше да премисли нищо: записан беше човекът!

Отърча най-после и Болярски, придружен от караулите, с които претършуваше селото. Майдовски беше липсал; Болярски го дири в селото, но го нямаше. Нещо се късаше сега в душата на кривоокия корав човек. Да не би пък наистина той, Майдовски, да е подучил Грозия да убие бея? Болярски се не питаше защо е дотрябвало на Майдовски да убие стария бей. Той само се съмняваше сега — в целия свят се съмняваше. Следователят не искаше ли да арестува него, Болярски, да го арестува пред цялото му село, и то за такова едно убийство? И не ще ли са говорили селяните през целия ден какво не за него? Може някои сами да са подсторили Ангелина да избяга и сега са я укрили. Защо го нямаше Майдовски? Те гласяха уж още утре, след сватбата, да слязат в града, че да издирят Грозия и да го накарат да си каже правото, а после да вземат от него тапията, че да направят такова добро на селото, щото от срам да превият врат всички...

Болярски стисваше навремени пестник и му се чинеше, че с един замах сега ще намери и Ангелина, и Грозия с тапията...

— Джонковият калпак, Джонковият е! — чу сега той да говорят селяните. — Баща му е в града, та може да е направил да го пуснат от затвора и ако Джонко е дошъл да свари тука, когато Ангелина се е давела...

Болярски усети, че му се разигра цялата лява страна на лицето, а кривото му око го позаболя.

— Где го намерихте? — свря се той между селяните и разгледа калпака.

После качи се на лодката и отиде на съмнителното място. Много ясно беше: там са седели хора. Болярски огледа с трескаво око мястото: незнайните са прекосили из тръстиката, личеха по-големи и по-малки стъп-

ки. Край тръстиката — тука можеше да се излезе на брода под селото. А оттам — по реката, че в Старата гора.

Болярски повъртя мокрия калпак в ръцете си и излезе на моста. Кривоокият човек беше страшен. Кой е казал, че калпакът е Джонков? Селяните се чугулеха около му.

— Бе, дете мое! — плачеше настрани дядо Стоилко и стискаше в ръката си Ангелинината пребрадка.

— Не плачи бе! — свика му Болярски. — На, аз ти думам: това е инатска работа! И аз ще ги намеря! Селяните се смълчаха.

А тъкмо тук в навалищата се намеси висок, тънък, млад овчар с клашник.

— Господарят. . . тук ли ми е господарят? — пита-ше той, проточил дълъг врат над всички.

— Ба, бай Петровият овчар! — отзоваха се се-ляни.

Но овчарят се изплъзна изсред тях, пое моста.

— Кмете, бай Петровият овчар! — извика един досетлив селянин.

Болярски се наежи.

— По що ходиш бре? — кресна той на овчаря.

Момъкът се сепна, спря на моста и гузно отговори:

— Господаря си търся.

— Къде ще търсиш господаря си натам? — потръг-на Болярски към него.

— У града е той — поотминаваше нерешително ов-чарят, — от града ще дойде. Поръка ми е да го при-чакам! — викна овчарят и като видя, че Болярски вече вървеше към него, тупна нозе и хукна.

Болярски спря. «Поръка ти е, ха? — прецеди той през зъби. — Аз ще им дам да ме разберат!»

И повърна се, та кресна към всички:

— Хайдете в село! Никой не се е давил. Това е инатска работа. А като е за инат, аз ще им покажа у кого го има!

Болярски се опиваше от ярост и ставаше сякаш по-едър (тъй както други хора, когато се разлютят,

се свиват и сочат по-дребни, отколкото са). И не виж-даше вече нищо наоколо си. Не виждаше, че няма нито един селянин, който да му се радва, макар никой още да не разбираше какво е станало. Те всички отначало с предпазливо бързане, а после комай с тичане се спу-снаха към селото.

А тук настъпи ново слисване: нямаше я Стоилица. . . Болярски си захапа мустаците и почна да се усмихва. После поръча да му привикат Николица. Но в къщата на тая дори и огънят в огнището беше изгасен: нямаше и нея никъде! Болярски се ядоса и отиде сам с карау-ла в къщата на бае Петра. Цвята, Джонковата буля, излезе слисана, но. . . не знаеше какво да каже: Пе-тровица вечерта с плач си легнала, а сега и нея я ня-маше никъде. . .

Виж ти жени! — почна да се люти и дядо Сто-илко, но някак с учудване, като да му беше толкова за сръдня, колкото и за радост. . .

А Болярски досущ спокойно подбра караула, взе и дядо Стоилка със себе си и тръгна право към бай Петровите егреци. Там ще да са: овчарят на моста от-там е пратен да причака бай Петра. . . На излизане от селото обаче Болярски свърна и у сирак Боня, да пита сестра му не си ли е той идвал. Но нея я нямаше — отишла да спи при някоя дружка из селото: нали е сирота. . . Болярс и обаче каза: «Аха, и тази е лип-сала! Добре, добре!»

В ПЕЩЕРАТА

Страдни са мъглите, които падат по езерата и бла-татá край Черно море. Тях не видите откъде идат: не са като ония по полите на Стара планина, нито като ония по Дунава и по Добруджа наесен! По полите на Стара планина мъглите излизат из усойте и се завалят над градове и села; а над Дунава и по Добруджа

те са влашки мъгли; тях ги видите, че пъплят като облак прах по равното отвъд, дойдат после, та възседнат великанската река и изрядко само надвиват на още по-великанския бряг, покатерват се над него, но по-насам не идат. Разстилат се само надолу по Добруджа. А край морето не е тъй; тук мъглите излизат сякаш от всяка страна: от пяната на вълните, от шуплите на пресъхналите през лятото блатата, от разлетите най-после на вливане в морето реки. И изчезват те тъй незабелязано, както и незабелязано обхващат земята. Не е като край Балкана и по Дунава да траят по дни — час-два, и няма им помена! Само влагата им остава — лека, но миризлива, възкисела влага.

След горещия вчерашен ден сега посреди нощ небето се събра със земята: падна гъста, тежка мъгла. И както винаги тук, дойде тя изневидяло, та изравни бреговете с реките, планините с полята.

Пред пещерата под «Кръстат камен» над Боляревската река — на същото онова място, където беше преспал Джонко, когато удари Грозия — там сега гореше буен огън. Пред него стоеше мокър човек, сушеше дрехи, а по-настрани беше изправена една кремъклия овчарска пушка. По едно време из пътеката откъм гората се чува нечий бързи стъпки и се понесе глас:

— Кам те бе, Джонко! Ще се изгубя в тая пуста мъгла!

— Ей ме, хе! — обади се Джонко открай огъня: той сушеше измокрените Ангелинини дрехи.

— Да ни е жива стрина Николица, брате! — скочи Сирак Боньо от скалата с вързоп дрехи подръка.

Боньо беше оная тъмна сянка, която пресрещна Николица, когато тази тичаше към моста и привикваше Ангелина. Той я накара да му изнесе тя над село сухи дрехи и не укри от нея где са Джонко и Ангелина. Каза ѝ само да си свива устата. И сега тичаше с вързоп, метнал на рамо своето шишане, което отпреди бе скрил в гората.

— Само полека, Боньо — посрещна го Джонко с

посърнало лице, без усмивка, — ще я събудиш, приятелю! — показва той с очи към пещерата.

— Ти как прекара, а? — попита по-глухо Боньо и се вгледваше в измъченото лице на приятеля си.

Джонко му не отговори, а се заогледва — като че преглеждаше мястото, за да определи какво трябва да правят, ако бъдат нападнати. Той знаеше, че току тъй не ще мине всичко, че тепърва ще има зло. И не-весел беше Джонко. Той щеше да се удави, когато се хвърли във водите при моста: улучи дълбоко място, заблъска се безумен, та би се удавил, ако Боньо не беше тъй силен и тъй висок. После пак Боньо го заведе при Ангелина и утъпкаха онова място в тръстиката, където селяните намериха Джонковия калпак. Джонко се залиса от всичко това, склучи му се душата и не би могъл да каже как смогна да доведе Ангелина до бащините си егреци. Сегиз-тогиз ще се наведе, ще я погледне в лицето, сякаш за да се увери, че е тя, па ще я притисне до страната си и пак ще забързат. На егреците Джонко прати Първана, младия овчар, да мине под село, да пресрещне как да е по пътя от града баща му и да му обади, че са живи. След това взе две сухи аби и клашник от овчарите, па доведе Ангелина тук в пещерата, постла ѝ клашника, зави я с абите, помъчи се да я разсмее и едвам когато тя заспа, той се сети, че не е страшно да запали огън — няма да се вижда. Така той дигна клада на полянката пред пещерата и зачака Боня. А когато чакаше, пак му домъчня, веждите му се склучиха. . . и не се зарадва сега на приятеля си.

— Ти, брате — рече той на Боня, — ще заемеш пусия тук! — и посочи му трепетликата, която надничаше от високата скала над реката. — Аз пък ще се залостя на пътеката, че. . . ако ме убият. . .

— То още не сме до умирачка — отвърна Боньо, — аз ще снова низ гората горе, а ти, брате, дай на Ангелина да се преоблече, та да не простине!

И пое пътеката — изгуби се в мъглата с шишането си на рамо. Джонко събуди Ангелина.

— Стани, милинке. Боньо донесе от село сухи дрехи, а аз запалих огън.

— От село ли?

— От леля ти.

— Казал ли ѝ е? — потрепери Ангелина.

— Не го питах, ама то е все едно: нали ще трябва да узнаят? Помръзнало ми си, Линче! — притисна я Джонко и я отведе при огъня.

— Не съм, милинки! — отвърна свенливо тя и седна до него.

— Грей ми се, треперушко! — замилва я Джонко.

— Не ща. . . не ми е студено. . . Искam тѣй — сложи Ангелина главата си на коляното му и заплака.

— Линче, немой! Какво ти е?

— Да умрем! Нека умрем сега! — прохлипа Ангелина.

— Да не си казвала това! Или се боиш?

— От що да се боя, Джонко? — облегна се тя на рамото му. — Не бях ли прежалила всичко?

— Я ми се засмей! — дръпна я Джонко. — Засмей ми се, пиле, ама тѣй, че да екне гората!

— Ох, какъв си! — мъчеше се да се усмихне Ангелина. — Не мога още, Джонко.

И загледа го тя мило, светло, като че си не вярваше на очите. После додаде:

— Такъво ми е. . .

— Какво?

Ангелина бавно сложи ръце на раменете му, притисна си лицето о неговите гърди и пробъбра:

— Сън ми е сякаш бе! Мил ми си!

А гората надолу към селото почна да шуми. През гъстата мъгла не можеше да се види нищо. На препречения временен мост до брода на Боляревската река загълчаха по едно време жени. Но изведнаж се смълчаха. После се чуха шумните колела на талига, а подалеч, откъм село, дойде наежен и бърз глъч от много хора. То бяха караулът, който бързаше с кмета и с дяда Стоилка към егреците. Не след много те минаха по мостчето отвъд реката и поеха стръмната гора. Ако

мъглата не забулваше всичко, те биха видели наляво, зад един дъб, жени, които се бяха разтреперили. Също мъглата им попречи да видят току над реката и талига, която двама мъже разпрягаха. Те сега също така се бяха спотаили. Единият от мъжете при талигата пропълзя към караула, послуша и когато тоя отмина, каза високо:

— Кметът беше, господарю, хем с дяда Стоилка: кабил не е, отиват да дирят Джонкови!

— Бре, Първане! — викна изненадано една от жените край дъба.

Мъглата пречеше на очите, но не и на гласовете — те се познаха.

— Ба, господарке! — подскочи Първан. — Господарят е тука!

ИЗ МЪГЛАТА

Жените забързаха. Те бяха Петровица, Стоилица и Боньовата сестра, които Николица скрито беше събрала в село. Тя на своя глава им каза къде са Джонкови и че по Боня им е пратила дрехи, та ги подбра и сега вървяха из мъглата, диреха пътеката за «Кръстат камен». Те се бяха изплашили от шума на караула и от тоя на талигата и затова се скриха зад дъба.

— Господи! Стопанке? — обади се втрещен сам бае Петър.

— Давили се, Петре! — заплака Петровица.

— Нали са живи — промълви бае Петър и зина, като позна Стоилица. — Ба, Стоилице!

— Нека са живи, свате Петре, па всичко може да свършим с добро! — каза тая.

— Чул те, господ, сватя! — прекръсти се бае Петър. — Возех от града учителя и Стилияна, а зад моста ме пресрещна Първан — сам Джонко го пратил. Тѣй и тѣй — ми дума. Зе ми се ума. Оставих учителя

и Стилияна да си идат пеши в село, а сам хукнах насам. Ох, господи, дано нещо кръвнина не падне!

— Кръвнина ли? — обади се зад всичките Николица, която и не приближаваше. — Нека се опитат, да видим! Петре, да ме заведете вие мене. . . ще, заведете ме при младите, че аз. . . аз очи ще дера и не ще оставя да падне косъм от главата им!

И изведнаж старата самотна жена захлипа, но като че не от плач, а от яд, от мъка и от злорадство. Бедната жена! Тя до днес не беше проговорвала с бае Петра и поздравът не беше му посрещала от онова време на младост и щуро моминство, когато тя се беше имала с него всякак.

А докато старите разменяха тези думи, овчарят Първан свари да се наведе до ухото на Боньовата сестра и бърже ѝ разправяше нещо, па току се изправи и радостно рече:

— Аз ще отърча да обадя на Джонкови!

— Върви, Първане! — разпрегна си конете бае Петър и ги пусна в ливадата.

Боньовата сестра шепном предаде на жените това, което Първан ѝ обади.

— Дано, господи! — прошепнаха Стоилица и Петровица.

— Ама как да не скочи селото цяло? — ококори се мъжки Николица. — Да видите само вие: то каквото е тоя учител, че бил и болен, ще дигне той сега света на крак! Мало и голямо ще юрне насам. . .

След малко далеч из мъглата се носеше отсеченият глас на боляревското клепало: навярно никога това клепало не е блъскало тъй. А по едно време сред мегдана на селото екнаха и няколко гърмежа от револвер.

— Пуснете ме, бей, жив ще си изгоря! — ревна от селската караулна стая бедният Балан.

Той от вчера стоеше затворен. Днес следователят бе казал, че ще го изиска от града, та го не освободи-

ха. А сега той мислеше, че има пожар, като се гърми, та се късаше в затвора си.

— Хайде да го пуснем! — смили се Стилиян.

Той и учителят Василев биеха клепалото и гърмяха: решили бяха да дигнат селото на крак.

А Болярево дълбоко спеше. Утре беше неделя — ден тежък: в селото джелепи ще рухнат и лихвари. . . Ех, мили, хубави и мъчни есенни дни!

Но будеше се сега в среднощната доба заспалото село. Като мъдния се носеше по всички къщи новина — селската тапия се намерила, сам Грозьо Баланов я издал. Учителят чудо ще разправи на селяните!

— Не бива да се освободи Баланът! — каза Василев мрачно на Стилияна. — Нека селото да не знае всичко! Ние ще кажем, че тапията е намерена, но че е у Хаджиджонковия род! Селяните трябва да строят главата на кривоокия Болярски!

И селяните се стичаха, готови да строят не само една глава. . . Не след много мегданът пред канцеларията се задръсти от мъже и жени: те искаха да чуят. . . сега и децата трябваше да чуят кой и как ще спаси селото! А Стилиян и болният учител като че се караха. Стилиян не искаше да излезе и да разправи на селяните това, което щеше да дигне всички на крак. А Василев. . . той добре пресмяташе: Стилиян трябваше да излезе, че да се хареса на селяните! И разгневен, Василев викна с болничавия си глас:

— Селяни, мене не гледайте: аз ви не ща ни добро, ни зло! Болен човек съм аз! Ей Стилиян ще ви разправи за какво добро ви будим в тоя късен час!

Тълпата, притисната от тъмната мъгла, забъбра:

— Ти, учителю, да ни разправиш! Какво може Стилиян?!

И гълчаха. А изведнаж от края на улицата се дигна шум, почна да расте — друг шум и глъч, особен, странен, с извивания. . . Файтон вървеше там.

— Той, брате! Тука карай, тука са! — викаха много гърла и упътваха файтона към канцеларията.

— Кмета го няма в село, чорбаджи — викаха.

— Ама нашият чорбаджия от града ли? Джонковът чича ли? — чугулеха се от всички страни бедни селяни.

Да, той беше това, Кефалът! След тридесет години, ей в какъв час той стъпваше в родното си село! Селяните не си вярваха на очите: чудо трябваше да има, някакво голямо добро за селото.

Василев, като видя Кефала, свитичко се отдръпна и задъхано рече на Стилияна:

— Ще видите сега кой ще разправи най-добре всичко на селяните. . .

А Кефалът неспокойно се озърташе във файтона, накара най-последния файтонджията да спре и сърдито се обърна към селяните:

— Да не е кръвнина паднала? Какво сте скочили в късна нощ всички на крак? Още ли ще срамите селото?!

Тълпата онемя за минутка и веднага всички на едно гърло заговориха:

— И осрамахме го, чева го не осрамахме?

— Когато с години държим за кмет тоя, декато хора убива. . .

— И оголиха ни! И ризите от гърбовете ни насмал да продадат.

— Що стоите бе, хора! — креснаха някои вече из навалищата. — Сега може в гората кръв да пролеят. Ще намерят Джонкови и кръв ще пролеят!

Кефалът не можеше да разбере. Стилиян, винаги пресметлив, свря се сега при него и бърже му разправи какво беше станало.

— Те не са убивали. . . Кметът ви не е убивал! — викна Кефалът, като се изправи на файтона си. — Какво таквоз вие: не бива тъй! На, аз ви казвам, кметът ви е харен, токо. . .

Старият човек пое дъх, навъси поределите си вежди и извади нещо в ръката си.

— На, братя, ей ви я тапията! Чиста-чистинка — днеска ми я четоха в града ходжи. . . Нищо не е продавано от мерата ни! Да ми вярвате: татко ми, покой-

ният, зло не е учинил на селото ни! Молба ми е, братя, затова ви съм и дошел: Кротко да си живувате. . . и да речете сега. . . кмета си да намерите и да речете; на, и пари ще дам аз. . . Все, що е мое, на братови ми чеда ще остане. . . и на Джонка клет, дето го сега, думат, гонили в гората. . . затова съм дошел. . . Чакайте, чакайте! Воля ми е, да знаете, да има мир и слога. . . да се земат. . .

Онемя стъгдата. Кефалът беше заговорил глухо, а сега повиши глас:

— От бога е дадено. . . дом и челяд да си има всеки! Тъй. . . воля ми е. . . на свой харч ще ви оправя всичките съдби по чифлика и по гори, и по мера. . . нека има слога! Мой братов Джонко, като е по мерак с девойката, ще, дето са бегали сега. . . Хей, чакайте, само кротките, брей! — викна Кефалът към единия край, откъдето селяни вече бяха хукнали към гората.

— И ти, чорбаджи. . . с нас ела, чорбаджи! — загърмя тълпата.

— Кротко щем я изкара, чорбаджи!

— Хвала ви на рода, на Хаджиджонкова род!

Няколкостотин селяни и селянки се раздвижиха, а когато и файтонът се изви и тръгна сред тълпата, няколко запасни от един край ревноха:

— Ура!

Като по знак гъстата мъгла се процепи от всички гърла.

— Ура! — викаха и тези, които никога не бяха викали тъй. . .

НЕ КРЪВНИНА, А СВАТБА

Гората отсам и отвъд реката трещеше. Няколко гърмежа къде егреците вселиха страх сред непрогледната мъгла. Боньо се беше зацепил у дънера на един бряст

до пътеката под «Кръстат камен» и викаше на Джонка:

— Ти върви, приятелю, при Ангелина... че да се не уплаши.

Джонко си хапеше устните. Уморен беше младият момък, уморен в душата си. И ще убива, какво ще — и баща си би заклал; щом го тъй гонят... Но не щеше му се на Джонка никаква свада; той не си беше отдръхнал, нито можеше да се порадва на радостта си...

— Джонко! — чу се глухо над скалата.

Познат глас беше. Свирна триж.

— Хо, Първане! — скочи Джонко.

— Аз съм, Джонко! Да живеете! — отвърна Първан и се плъзна по скалата.

— Радост ви нося! Ама кметът е вече с караул горе — не слушате ли ги да гърмят по егреците? Дядо Лазар ще се уплаши, може да изкаже, че ще ни преварят — бърбореше Първан, а радостта не обаждаше.

— Ама да вървим ли нанякъде? — бледнееше Джонко.

— Не бе, идат бе... и сестра ти иде, Боньо — каза Първан и ергенски се обърка...

Па разправи. Ако Джонко и Боньо биха видели някъде приятели да се прегръщат и целуват, те сега биха се тъкмо тъй прегърнали и разцелували... Но те не бяха виждали нещо такова. А Ангелина стоеше на камъка пред пещерата и трепереше, поразена от разказа на овчаря. Съзря я Джонко и подскочи като елен.

— И майка ти иде, Линче! И мама, и тате! — викна той и за пръв път през цялата тази нощ измъченият момък прегърна своето либе от все младежко сърце, зацелува я и я не пущаше...

— Че къде сте... къде сте, деца? — се понесе из гората бае Петровият глас, та наруши мълчанието пред скритата пещера. Джонко пое за ръка Ангелина и леки като сърни търтиха те на посрещка...

— Не сте сторили добро, синко — проговори бае Петър, но гласът му го издаваше — радост трептеше в душата му, — токо бог е съдия за такива работи

А когато Джонко поведе Ангелина, та заедно целу-

наха десницата на благодатния за минутка баща, гласът на тоя трепна, старият човек вече през сълзи каза:

— Е, деца, нека сега господ помогне и вам, и мене в радостта ни!

— Я виж ги ти! — загълча изведнаж Николица, като видя, че Ангелина писна, а писна и Стоилица, та се прегърнаха като на раздяла, а не като на среща. — Виж-ги ти! Умряло ли оплакват мари? Син ли изпращаш на война? Засрами се! — дръпна тя Стоилица. — Да си я зела за ръка и да си се радвала! Ей тъй! — взе тя Ангелинината ръка и я тикна в майчината ѝ. — Ха сега, предай я като майка в ръцете на човека ѝ! Него си тя обикнала и негова ще си е, та и бог ще им се радва!

И Стоилица покорно поведе Ангелина пред Джонка. Но сълзите ѝ я давиха.

— Земай си я бре! — замести я и тук Николица. — Тъй сте ми драги! И да знаеш, Джонко, цялото село ще ви облажава! Па имай си я, синко, и все тъй си я милувай! И все тъй си я милувай, зере...

Николица можеше още да говори, макар да бликваша вече и ней сълзите. Но глух глас откъм гората пропиха:

— Тичайте при пещерата! Идат!

— Боньо! — сепна се Джонко.

То беше Боньо. Той и тук се не забрави, а отскочи и прислуша шума в гората. Из дола, край реката при Малевския път, идеше голяма гълчава, а отгоре, из пътеката откъм егреците, изведнаж се чува да цъкат пушки.

— Идат, приятелю! — каза Боньо. — Но и учителът със селяните иде!

Когато овчарят Първан беше пресрещнал бае Петра откъм града и разправи какво се е случило с Джонка и с дядовата Стоилкова щерка, болният учител и Стилийн скочиха от талигата и търтиха пеши към село, като бяха казали, че те ще дигнат как и как селяните. А това беше възраждало Първана, та той го бе предал на Боня.

— Цялото село са дигнали! Трещи гората надолу! — говореше Боньо сега и пъдеше към пещерата жените с Ангелина.

— Ама какво има да сторят бре? — кресна Николица и сякаш говореше в очи на бацьовците си. — Чева то може насила?

— Ба-а! — отзова се из мрака в гората глас, от който тук всички изтръпнаха: — То може, скопосна сестро! Могло е и ще може!

Болярски беше това — зъл и смел пристъпва, полича му и сянката из страшната мъгла.

— Убих го! — изръмжа Боньо, клекна и си насочи шишането.

Бай Петър с изцъклени очи отхвърли пушката от коляното на Боня.

— Кръвнина ли искаш да падне бре, момче? — викна той.

— Ха де, да видим, тъй ли се лесно на мен стреля? — подби се Болярски и пристъпваше, па подсвирна и...

И изведнаж няколко души — чу се — тупнаха с нозе — скочиха от скалата пред пещерата, па пушките им зашракаха. Джонкови бяха обградени...

Боньо се разяри:

— Тичайте бре, селяни, брее! — разтвори той гърдите си и изтръгна из тях такъв гороломен рев, че би пробудил и спящите.

Склонът над реката гъмжеше от селяни. Викове от силни по-силни зацепиха мъглата и след малко вече се разбираше нещо от това, което стотина гърла викаха — нещо смътно, чудно и не за вярване... «Идем — чуваше се, — чакайте... Джонков чича иде — старият чорбаджия...»

— Нима? — изтръпна и караулът, и бай Петър, и всички.

— За слога идем, за слога! — долитаха наблизко гласове.

— Ба, щерко ма? — кресна иззад караула гласът на дядо Стоилка. Той сякаш тепърва се събуди. Ста-

рият планинец тласна брата си и кресна на Боня: — Молим ти се бе, братче! Не съм ли и аз баща?

Но взря се в бай Петра, позна го, вкисна сякаш и се ококори като стар петел.

— Недейте да падне кръвнина, бреей! — викаха селяните вече наоколо по гората. — Недейте, че избиваме се в тая мъгла, ха!

— Да не сте мръднали! — скръцна зъби Болярски. — Хей, вие там — викна той на караулите, които бяха скочили от скалата. — При жените ли е момата? Доведете я!

Никой не помръдна... Никой го не послуша!

Стъпките на множеството селяни вече се слушаха. Те приближаваха сега предпазливо и викаха.

Дядо Стоилко се заогледва записан и проточи врат към брата си.

— Ама аз ли съдя на моята челяд, или ти, ха, брате? — рече той, изви се и глухо додаде: — Пък то... писарят вече може и да са го затворили жандарите... че на, може да идат и тебе да хванат...

— Чакайте! Чакайте, братя! — втурна се по пътеката откъм гората човек. — Аз, аз сбърках! — извика той и всички го познаха.

То беше Стилиян. Той бе сякаш прислушал думите на дядо Стоилка и каза сега:

— Жандари няма! Джонков чича иде, тапията носи...

— А-а! — стъписа се поразен Болярски.

Преди минута, когато никой му се не покори на заповедта, тоя корав човек навярно за пръв път в своя живот се беше объркал. Но това стана у него тъй, както се объркват другите хора в катадневните си несгоди, все пак объркал се беше човекът: не сумясваше какво ще стане и какво той сега ще трябва да направи, за да пречупи (ако не да насочи към другото) тоя нож, който тук, сред тази непрогледна мъгла и след тайнственото убийство на неизвестния бей, беше насочен от незнайна ръка срещу му и щеше да го промуши в гърдите...

Сега веждите на Болярски се високо дигнаха и челото му се набръчка от такова учудване, при каквото на някои хора се взима умът. . .

— Тапията ли? — глухо попита той.

— Тапията, куме — отговори Стилиян. — Ей ти бай Петър: Грозьо сам му я даде. . . Той, Грозьо, убил бея — кажи бе, бай Петре! — обърна се Стилиян към бай Петра. . .

— Имане, рече, дирели — отговори, като че без да ще, бай Петър. — Имане. И Грозьо убил турчина, за да намери сам имането. — Бай Петър се взираше в мъглата: селяните там се чугулеха, водеха някого — не батя му ли?

Болярски изведнаж се удари в челото. Той забрави сякаш всичко друго, изгледа хората наоколо си и високо каза:

— Ей на как е било! Така е станало то, та Грозьо е убил бея!

След малко, когато пропъплаха селяните и над скалата, и под нея, бог стори чудо: сякаш с ръка махна, та мъглата изчезна и се бялна денят.

А Болярски се беше облегнал на скалата и се показваше, че слуша това, което Кефалът говореше с треперлив глас. Всъщност той нищо не слушаше. Всичко, което сега ставаше около него, и всичко, което се говореше, като че не се отнасяше вече до Болярски. Той само си хапеше мустаките и не дигаше очи да погледне някого. Сега на тоя корав човек му беше на плач, загдето тъй лесно се узнаваше, че е невинен.

Но. . . Кефалът каза нещо в старческото си говорене, изтърва той дума:

— Грях е да правим зло — каза. — Нека да не става, Стоилко, сега това, което стана с нази на младост. Тогава то беше. . . то е нещо от. . . от голяма простотия. . .

На тази дума се сепна Болярски; потресе глава и впи крив поглед в Кефала.

— Ти се не сърди, Димо! — забеляза го тоя. — Аз от душа думам. Нямам си челяд, брате, и все, що е мое, то е на братовата ми челяд. Е, остави ща по нещо на черкви за душата си — това е. А съдбите на селото ще оправим — аз го рекох, — на свой харч на ще гоня тая работа. Пък ти гледай селото, брате, кметувай си, че ти иде отръка и селяните ти се радват. . .

— Да знаете — обърна се Болярски към всички селяни, — аз от утре вече не съм ви кмет!

Смълчаха се всички. Кефалът кривна глава. И изведнаж някой викна сред тълпата:

— Тамам харно бе, българи! . . .

То беше болният учител. Той цял трепереше. Чудно как е търпял досега. . .

— Тамам харно — повали той своя говор и повиши гласа си, — като не рачи сам, още по-добре: коджа село сте, та. . .

Не го доизслушаха.

— Учителю, молим ти се, не меси се — наскачаха няколко селяни.

— Не е прилика да се меси! — говореха уста след уста в навалищата. И дигна се глъч околоръст.

— Нека си идат, да си идат! — чугулеха се около учителя селяни. — Идете си в село, даскале, идете си!

— Стилияне, идете си бе. . . Вървете в село! — препратиха ги тумба селяни.

А други се струпаха около Болярски.

— Такива да ги нямаме! — хилеха се те на Болярски. — Вчера за селото глава щеше да сложиш. . .

— Не ща! — махаше глава Болярски.

Но безчет ръце го тупаха по рамо.

— Щеш, Димо, щеш, какво? Ние тебе си те искаме! — викаха. — Тамам сега с тапията в ръка да се озъбиш на всички, пък то. . .

— Това няма да го бъде бе: Болярски ще си ни е кмет! Ба-а-а! — тичаха от всички страни селяни.

— Ура-а! — викнаха пак запасните. И Болярски се ухили. . .

— Мирете се бе, братя! — наскочаха старци. — В мир и слога да си живеем бе!

Запритискаха се, раздърпаха стария възел на кръвна вражда между Вълчарци и Хаджиджонковия род и разнишиха тоя възел, разкъсаха го. . .

Пръв дядо Стоилко протегна ръце към бае Петра, прегърна го и промълви:

— Бог да ни милува чедата, брате!

А после подведоха Джонка с Ангелина. Те целунаха ръка на Болярски и той ги прости, потупа по рамо Джонко и с крива усмивка на уста рече:

— Инатеца ти го няма по цял свят, ама си юначина. . . и драг ми си!

Само Кефалът още стоеше настрана. Тогава дядо Стоилко пристъпи, хвана дъщеря си за ръка, поразтрепери се, поведе я пред стария бездомник и глухо каза:

— Прощавай, Желю, прощавай, брате!

Бедният Кефал! Поклати триж своята голяма, голяма глава, протегна ръка, за да я целуне Ангелина, и тъпо рече:

— Нека бог прощава на всички! — па извърна се и обърса бликнали сълзи по старческите си очи.

Ех, мили, хубави, тъжни и мъчни есенни дни! Храната е в пълните хамбари; веселието е по хора и седенки; тъгата е по изрежданата младост на вчерашните отрастъци, а мъката — ах, тая черна мъка по тия видими и невиджани несгоди!

Болярево се будеше. . .

Да, мили, хубави, тъжни и мъчни есенни дни! В тях е животът по нас и в тях е теглото. Защото нима е тегло на оран, сеитба, коситба? Нима е тегло на жетва и вършитба? Трудът — макар и черен, макар и денонощен — е благодат от бога. Но пък нима е в него животът? О, тежки са есенните дни — дни на разплата с бляновете на сърцето и дни на възмездие за човешката слепота, бездушие и коравина!

Болярево се будеше. . . Почналата от снощи сватба се доизкарваше. Само Дойна Майдовски го няма. По обед узнаха, той през нощта се запътил към Ахлари да разпита уж за убития бей, пък останал в близкото село Дунево да прибира лихвите и да разменя записите на своите длъжници.

А болният учител лежеше в стаичката си на гръб, кашляше и дрезгло мърмореше по неразбраните селяни:

— Несретен Грозьо, той един не се ни видя, ни чу. Татка му, Михо Баланът, откараха в града за разпит по сина му, но той вече не отговаряше: досущ се побърка бедният баща!

В И Х Ъ Р

Предлаганите страници са само истински
преживелици от похода срещу Турция през 1912 г.
Едни от споменуваните лица загинаха още тога-
ва, а други са живи. Оставих ги с действителните
им имена. Моля за прошка, ако това се зловиди
някому.

А. Страшимиров

София, 1. IX. 1922 г.

МОБИЛИЗАЦИЯ

Големан обу кръстосани с черни гайтани калцуни, привърза над нозете си македонски цървули, притисна каскет на вежди и като разпусна ластика на виенското си пардесю, уви се в него като в римска тога.

И излезе.

Той искаше да демонстрира. Вчера гимназисти, студенти и неголяма гражданска тълпа развяха знамена из улиците и поздравиха войната. Големан вървя с тях развълнуван и недоволен. За освободителна война се говореше от години, тя бе искана в многохилядни митинги, нямаше мислящ човек в страната, който да не съзнава необходимостта ѝ. И Големан смяташе, че сега целият народ трябва да е на улицата — всички, всички да се слеят в траурно шествие след черните македонски знамена. Страната се хвърляше в свирепства от нечовечни побуждения, от страшна престъпност, от помрачаване и на най-светлите хора, от превръщане на народа в тъмна тълпа. Трябваше да се направи всичко нужно, за да залегне в душите инстинктът на борещите се за мир и за човечност, на борещите се по историческа необходимост. А това не се правеше. И прекарал изтеклата нощ в мъчително раздумие, писателят излезе сега да демонстрира.

Големан не можеше да се освободи от едно свое впечатление из вчерашната демонстрация. Мъж и жена, почнали живота си с лъжа — употребили кървави пари от борчески македонски чети за свое щастие, — вчера вървяха сред демонстрантите и се тресяха от плач.

Пред тъмнежите на войната тези паднали хора сочеха откъснати от своя кръст, пречистени за смърт. Големан искаше да види техните сълзи у всички. Това ще облагороди душите, ще предотврати сърцата от прекомерно зло и ще освети предстоящите гробници. С такива сълзи да влязат всички във войската — всички, които застъпват мисъл в малката страна. Да влезе и най-слабият: ще го подкрепят във физическите трудности войниците от народа. Работните маси имат открита душа, те се групират около беззаветните натури и с това поставят пиедестала на всички нетленни паметници.

С тия мисли Големан намери своята рота в безкрайните софийски казарми, дочака ред и се записа. А после се изгуби в тълпата запасни.

Тя беше вече внушителна. Вървяха черни маси от близки и далечни села. Те идеха студени, мълчаливи, със сух, почти безразличен израз в лицата. Нямаше гайди и кавали, никак не се срещаше пиан човек, нито се мяркаха жени освен изрядко някоя майка, навярно стара вдовица, дошла да допрати син — надежда в живота.

И в ничие лице не се четеше страх, и в ничии очи нямаше възторг.

— Не вярват може би в предстоящата грозота? — се питаше писателят, търсещ тайниците на народната душа.

През бавенето си в казармата Големан беше хвърлил поглед върху облепените списъци на взводовете от последния набор. В единия от тези списъци имаше само трима неграмотни, а в другия — един-единствен. «Столица е» — съобрази писателят в първия момент. Но пак провери. Не, войниците бяха от колиби из непристъпните дебри на Искърската клисура. Големан беше трогнат. И потръгнал из широката улица към храма «Св. Неделя», той самодоволно мислеше:

«Младите хора са ония, които надхвват и старите в такива кървави подеми. А с младите в България вече е постигнато много: ето, всички са грамотни. Те четат, разсъждават и тълкуват пред по-старите хора събития-

та. И народната маса е свикнала с мисълта за неизбежната война, затова тя сега не е изненадана и е спокойна — не се стряска и не се трогва.»

След малко Големан се видя засбиכולен от група офицери. Той беше чужд на професионалните военни и почти не дружеше с тях. И сега се изненада от застените маса сфицери, които го бяха обкръжили, и познатите лица, на които не можеше изведнаж да отличи. Но веднага се опомни. То бяха неговите съвременници от първите редове на интелигенцията — учители, съдии, академици, търговци, семинаристи, инженери, професори, архитекти, художници, писатели, артисти...

— А-а, аз бих желал да видя и друга армия, непосредствените началници на която да са хиляди възпитаници на най-първите университети в света! — резонираше след малко Големан.

И го обзе утешна гордост. Той беше уверен сега, че неговият народ ще воюва, без да се оскоти. «Ние не допуснахме народът ни да се превърне на помрачена стан — мислеше той — и не ще се сраим да вървим сега с него в неизбежното кръвопролитие.»

Свикнал със скритната мълчаливост на човека в своята страна, Големан вече не се взираше в лицата и в погледите на срещнатите групи запасни, за да чете в техните души. Обзе го увереност в съдбата, почна да мери достойнствата на народа си със сами себе и защото никога не беше се съмнявал в своята гражданска воля, той предвкушаваше още в тоя първи ден всичкото благо, което ще последва от грозотите на неизбежната война. Неговият изстрадан народ ще наложи своята правда на света, непременно ще я наложи...

И Големановото настроение да демонстрира, за да опомни българите, се изпари. Пък и ония тълпи познати хора, които срещаше той сега, вземаха походната му готовност за понятна и го питаха сърдечно в коя войскова част е и кога тръгва.

— Всеки отива, изключение няма, то се не допуска в самите души! — резигнираше Големан.

Само посивелият, току-що излязъл в оставка столичен кмет — инвалид от Сливница — спря с възторжени думи писателя:

— Дочакахте деня вий, непоколебими борецо за македонската кауза! — викаше той на всеуслишание и го сочеше на минувачите. — Ето го, цял живот се бори с перо за свободата на Македония, сега тръгва и с пушка. Бъдете като него!

Големан отмина в нова треска. Оживяха в паметта му кървавата върволица светли хора, които той бе изпращал през десетилетие в борби там, в осеяните с безкръстни гробове македонски планини. И обзе го тъмна вражда, забрави той себе, хуманността потъмня в душата му. «Сега дойде всекиму редът! Никой никого не трябва да насърчава, всеки ще върви. И ще вървят с доброто и злото в душите си. Остави ги: то е съдба! Борбата ще бъде безпощадна, ще се възцари свирепа жестокост. И нека! Векове, кървави векове са напластили през поколения страшна вражда в самата плът на българина. Да се разлее, да се разлее тая вражда! Това е час на горка разплата».

Стар държавник, първи от суровите в страната, прекъсна мислите на тъмно разчувствувалия се писател.

— Заминавате ли? — попита го той.

— Аз съм към тукашните полкове — усмихна се виновно Големан.

— Е, по-добре. Мъчно ще е сега по треновете за ония, които се числят в провинцията. Сбогом.

Стисна старецът ръката на писателя и го изпрати без усмивка, сухо, като че ли и той, старецът, ще тръгва. . .

И свърши Големан с мисли, чувства, съзерцателство. Престана да е, което си въобрази, и се почувствува в сами себе това, което виждаше да е всеки: войник — безропотна единица в решенията на нещо страшно стохиялни маси мъже.

Големан се обмундирова и се загрижи за себе като войник. Той беше служил някога, преди двадесет години, като учител и стоя в строя само три дни — маларичен бе, в блатист край, при Черно море. И не научи да владее пушката. А сега всички в страната бяха на оръжие и оставаше само едно съревнование: кой да бъде по-добър войник. Големан потърси човек, дръпна се в един кът на казармата и с голяма сериозност проучи частите на пушката.

Занят така с непосредствената задача на войник, писателят дълго не забелязваше дигналия се голям шум в задния двор на казармата. Тук бяха нахлули тълпа студенти, водени от посивял професор: ще се запишат войници, но искат предварително да им се отпусне музика, да демонстрирали из града. Държаха се речи, крещяха и това звучеше за Големана съвсем фалшиво. Многохилядната селска маса от запасни и не се трупаше да види какво става: тя, селската маса, бързаше да мине под «таргата», т. е. да се запише, да се обмундирова, да се вреди, да не стане с някого грешка, че да го влачат после като неявил се навреме и да го съдят, и да го наказват.

При Големана се отби познат живописец с пеница на уста — навярно човек, който много е говорил.

— Ще запишат и студентите, ще хвърлят в огъня цялата интелигенция! А знаете ли какво се върши във военните канцеларии? — зашепна той трескаво.

— Какво се върши?

— Всички нестроеви служби са дадени на строеви офицери, а на тяхно място ще хвърлят в огъня запасните подпоручици, цвета на интелигенцията!

— Вие запасен подпоручик ли сте?

— Думата не е за мене — аз ще вървя — брат погребях аз в Македония — ще вървя, тази вечер се обличам, не ме гледайте такъв. Но войната е професия на действующите офицери, сега е ред тях да видим, те да водят.

— Облечете се и вървете в частта си. Ние трябва да се мобилизираме на един дъх, опълчваме се на борба с голяма държава. А другото ще разправяме след войната — след войната, след войната! — прекъсна и изпрати Големан художника. А останал пак сам, той мислеше. «Резон е да се разполага винаги с известен запас от делови офицери: ще остават и по-големи части без началници»...

Добрият писател — човек на увлеченията — беше вече готов да прощава всичко на началниците, стига да водят към победа! Той не съзнаваше, че все по-сяпо се поглъща от подема, че мечтата за победи става за него единствена страст и че душата му зрее да хвърли в игра всичко...

Големан се залута сред тъпата резервисти и се вслушваше в техните недомлъвки. Всяка думица му се чинеше, че открива желана страна от народната душа.

А сред войниците още нямаше войнственост и никой не мислеше за силата на противника. Хората бяха още в себе си, огледваха се и се преценяваха.

— Бей, десет годин, отка бе'ме на маневри, а? — клатеше глава стар резервист, опрял коляно о свой съслуживец.

— Има.

— Хе-хе, я не съм стрелял оттогай.

— Я съм стрелял.

Мълчат. Един изправен до тях се наведе:

— И я съм стрелял — на сватби, хи-хи!

— Е па такава стрелба, да ме простиш, ете —

— Маки, стреляли сме ние за женки, а за свобода не сме йощ стреляли — това си е!

Разнесе се дрезгав смях. Големан загледа тъмните лица. Отде излизаха тия книжни думи у тях? Те за свобода още не били стреляли... А никой не поглеждал писателя: не бяха за него те, тези думи...

И Големан отмина самодоволен. То не можеше да бъде друго: трезвата и открита душа на нашия човек, който е господар на дома си, не е могла да не почувствува вече цената и смисъла на своя държава, на

своя войска. От новото време масата на народа не е очаквала и не е могла да види друга облага освен свободата. А «да стреля» за нея тази маса ще е все подготвена сега, отколкото бяха бащите и дедите при Шипка и Сливница...

По-настрани, облегнати до зид, пушеха с лулички други двама твърде стари резервисти. Големан ги заговори: те може би са опълченци? Не, не са: излязоха негови съслуживци. А! Колко са те грохнали...

— Храните се вие, граждането, имате си спестено, па си угаждате и се държите до старост, а ние де можем? — мънкаше дружески ухилен единият от резервистите.

— Е, сега вече чорбата ще е една.

— Баш, ха-ха! Мака че е за вас.

— Не ще е. Всичко се понася, когато се отива на смърт. Претръпва човек.

— Право, виж, а? — вторачиха се един в друг грохналите мъже. После единият кривна глава:

— Хе... а какво е, ка'гледа човек младите!

— Защо?

— Ние сме стари, за нас нищо, брате. А речи как се на младост мре, хе!

И потопа селякът очи в тиха скръб. Но другият зажумя и отсече:

— Е па... народ се ражда, ете... а земя се с кръв печели, земя не се ражда!

Големан дълго повтаряше тия думи... Вековете са чертали своите скрижали в душите на тъмните люде: те не мъдруват пред събитията, разбират ги и ги посрещат с преживяното от поколенията.

В единия край на казармата стана някакво раздвижване, насядалите по целия двор млади и стари войници се възправиха: явил се беше дивизионният началник. Той скоро отмина и утихна шумът. Сега същият художник, който преди малко се беше загрижил за съдбата на запасните подпоручици, отърча пак при Големана.

— Чухте ли какво е станало? — блещеше той очи,

бледен от вълнение. — Един полковник се загрижил за съдбата на артистите, прехвърлил Христо Ганчева в допълнителната дружина, но снощи дивизионният началник срещнал същия Ганчев, нахокал го и го изпратил в първия действующ полк. . . Скандал!

Големан се жегна от неприятно чувство, но скоро пресилено се разсмя.

— И много добре! Жертвуват, значи, и театра си, всичко жертвуват, добре е, ха!

— Помислете, за бога! — удиви се добрякът художник.

— Я се успокойте — усмихваше се нервно Големан. — Жертвуваме и учителството си. А какво друго имаме ние да скъпим? У нас и в последното селско училище имаше повече мисъл, отколкото в театър, в изкуство и в литература. Ние до днес само играхме на национална култура. Дано тоя преход сега ни избави от тая игра и ни сведе на дело. Нека се пожертвува всичко!

Художникът се опомни и изведнаж се пречупиха обтегнатите черти на лицето му.

— Наистина, аз не знам какво става с мен — смънка той. — Може би ще бъда убит: тъй ми е мило за всички. . .

Тези думи бяха казани съвсем просто. То бе един мъничък миг, една болна конвулсия на сърцето, някакъв трепет може би от сянката на високо надвисналата смърт. Големан забрави смеха си и тъжно се взря в прозрачното лице на смутения художник. И мистично недоумение обзе душите на двамата хора. Те си стиснаха ръцете и се разделиха със странно чувство, което ще ги кара сега да бягат един от друг — да бягат може би, докогато видят смъртта в очи там, при сраженията.

После, при походи и след кръвопролитните боеве, старият писател суеверно питаше познатите си за съдбата на художника. И когато късно, след Чорлу, Големан узна за неговото загиване при Селиолу (беше вечер през ясна нощ), той на няколко пъти се събужда

да търси една неспокойна мъничка звезда на север, в която бе мистично загледан тъкмо когато му бяха обадили за загиването на предчувствувалия смъртта си художник.

* * *

Воинствената вълна се надигаше със зловещо подчинение на всички пред дълга. Лицата на жените се обтегнаха, очите им хлътнаха и погледите — даже на жените погледите — станаха съсредоточени. Манифестациите се прекъснаха, преди да се разраснат. И бавно се възцаряваше странно затишие. Кръчмите се затваряха рано — нямаше посетители. Говореха, намалял е до минимум броят даже на обикновените престъпления. Известен неуловим от полицията апаш намерил път да се уговори с градоначалството: срещу обещание да го не арестуват записал се доброволец в дружината на прочут легален теоретик на анархистите. . .

— Не разберъш! Нима у вас и анархистите ще воюват срещу Турция? — чудеше се един нихилист москвичанин, който сега всеки ден навестяваше Големана. Тоя човек беше бездомен чужденец и не чувствуваше, че готвената сега война е възжелана от малкото българско племе.

В казармата вече поличаваше известна болезнест. Селяните се сплотяваха, смятаха, че сега, както винаги в живота, голямата тежест на предприятието ще легне главно върху тях: те загледаха извисоко гражданите. . . А между последните проговорваше инстинктът да използват връзките си с ръководните кръгове — не вече за да изпъкнат, а за да останат в сянка. . . Това особено поличаваше у по-впечатлителните южани — у бюрократите-македонци. Един снажен охриданин, гимназиален учител, все някак не намираше подходяща униформа. Личеше, нечий невидим пръст го бута настрани, в сянка. «Солдатството не е за люге от фамилия» — подбиваха го други граждани.

Охриданинът нехаеше. Друг, прилепчанец, пак гимназиален учител, подобострастно се лепеше о Големана: прилепчанецът е английски възпитаник, той би могъл — в щаба на македонските комитети — да услужва на английски журналисти, та... не може ли да се нареди някак това? Големан се беше отрекъл да мисли сега за по-важни от солдатството патриотически мисли, но прилепчанецът не се отчайваше и се лепеше о него.

В казармата се заговори, че комисията ще прегледа ония, които се записали за болни. Такива бяха доведени от селата и на коли. Към тях се вредиха подначалници от министерствата, разни чиновници и охранени мъже, всички страдащи от нещо. Комисията ги прегледа и някои от доведените с кола из народа останаха в строя, а много от охранените граждани вече не се вестиха в ротата. После, в похода и във войната, Големан ги срещаше: артелчици, кашавари, коняри... А охриданинът учител съвсем липса: не се намерили удобни за него дрехи, останал човекът в София, цивилен, да приготи заедно с един писател ново издание на учебниците си: ще трябва за Македония, която предстоеше да се освободи...

Големан снизходително се смееше: нали не може и без такива хора в света?

* * *

Ротата се оформи — 312 души! Всички се явиха още в първите два дни. Само ротните списъци не бяха в ред: българинът не е канцеларист. А ротният командир не попадна на тон — словохотлив е, дотягва. И не почувствуваха го войниците като свой. Те още в първите дни почнаха да чупят език: «13-та рота е, лихо число, все ще трябва да куца нещо.»

Субалторите офицери бяха двама: единият педагог, софийски възпитаник, а другият народен учител от Новоселци. Педагогът е цяла мечка, бил от Рила,

широк, набит, космат, черноок, а с бели трапчици по бузите и макар веждите му да са склучени, широка усмивка често му открива лицето като пълна месечина. Той е гимназиален учител, но забравил педагогията и предавал гимнастика. Бил известен ловец — тъкмо ще е на мястото си сега в ротата. «Тази рилска мечка — мислеше Големан — ще измести ротния командир и ще земе ротата в ръка, стига да е кадърен на възторг.» Новоселянецът — народен учител — е дребничък усмихнат шоп, с черти на суровост, но има меко гласле и твърде се стеснява.

В ротата няма войнствен човек. Всички смятат, че ще се разнесе черният облак, не ще се обяви войната. Има един класик — учител по латински, — един издател на сензационни романи, един печатар — скопянец, — един статистик щипянец, един народен учител, един комита от Княжево, бил четник на убития в Македония полковник Янков, друг комита — тетовец. Тук е още прилепчанецът — английски възпитаник. И още княжевският кмет — планина човек. Няколко евреи и арменецът Степанян, часовникар. Фелдфебелът е младо момче, с глас като алпийска тръба. Старшиите са стари хора и много напомнят помощниците-кметове по селата: гледат да угаждат на съселяните си.

Големан е в първи взвод и взводен му е педагогът субалтор офицер. А отделънен му е касапинът Киро, височък човек, с хлътнали малки сини очи и с жестока турска усмивка на уста. «Тя ще се е създала, когато тоя човек е клал грамадни биволи» — мисли Големан, защото Киро е касапин от кланицата, а не месар.

Вече всички знаят, че в ротата има писател, който ще ги описва после, след войната, ако оцелее. Това слушат и селяните, но то не ги затрогва, те снизходително се усмихват към писателя: той е блед и слаб, «не че издържи».

Около Големана в строя са: двамата Вълчовци от Кривена, келнерът Юрдан и сарачът Аврам Серфати. Наоколо са още: Лозеновците от Гурмазово, братята

Кольо и Добри от Гайтанево, големият бай Стоян и широколикият костинбродец Никола, който е бил в погранична рота навръх Рила, та познава турците и мисли, че от Демиркапия над Самоков те могат да нахълтат към София, т. е. към Костинброд, където е челядта на Никола.

Строевият двойник на Големана е бае Митре — къс заможен селянин от Гайтанево, в Искърската клисура. Той сочи стар, а едвам е сключил 35-те, пуши с луличка, рядко се усмихва, важен е и се държи снизходително със съселянина си Инко, който в редицата е отрядно до самия Големан. Инко е височък, тънък, съвсем рус, със сини славянски очи и винаги е готов да разпусне лице на широка любвеобилна усмивка. Начело от предния на Големана ред е Гьорго Недков — висок, дълговрат, с виснали по двете страни на устата тънки мустачки. Той е човек с направа на южен славянин, но е с чувствително тъмна кожа и с мнително заглєдващи татарски очи. Гьорго напомня на Големана един герой от хърватски разказ, който е неохотно отишел на война, но там отнел неприятелското знаме, шумял, ревал, отличили го с ордени, а после, като се върнал в селото си, забравил всичко това и станал пак свит и страхлив орач. Големи планински деца! Елешница, родното село на Гьорго, е нейде под Мургащ.

13-та рота квартируваше в мансардата на триетажна прогимназия. Тук всеки ден се предаваше трескаво мълва, че пръв ще тръгне за границата 37-и полк. Навярно това беше тъй във всички полкове. Но случи се, че мълвата се потвърди за полка на Големана. Беше на мръкване, каза някой — и това се подхвана от всички, — полкът ще тръгне тайно през настъпващата нощ. Селяните войници бяха безчувствени — те се бяха простили със своите. Но гражданите се развълнуваха дълбоко.

Големан отърча дома си. Той държеше стаи в малката къщичка на ключаря от Военното училище. Живееше той тук от години; свикнал е с улиците, със стрехите, с прозорците. А сега всичко му се видя чуждо!

Простил се е той сякаш с всичко тук, а не знае кога е станало това в душата му. Само как ще откъсне той сега жената от себе си? Тя ще пиши, а сълзите са дадени може би за по-дребни работи в живота. . .

Пред дома си Големан се спря със свито сърце.

Не, тя, жена му, ще издържи прощалния час. Но утре, други ден. . . По-добре тя да се изплаче сега. Той ще я остави да се изплаче на гърдите му, да, да. . .

И влезе Големан в къщи важен, тържествен. Но плахиет поглед на жена му го смути. И той заниза пак юнашки глуми. . . Много ли трябва, за да се залъже ужасената жена? — Да, няма съмнение, полкът ще тръгва, дори може да тръгне неочаквано, изведнаж, вечер, посред нощ. . . Но засега още няма нищо тревожно. Инак, разбира се, душите трябва да са готови на всичко. А пък сълзите — те трябва да се запазят за последния час, за последния миг, нали? Ха-ха-ха. . .

Големан се прости с жена си кораво шеговит. Но когато се озова пак сам на улицата, той спря под прозорците на работната си стая и го обзе смъртелна скръб. Колко много мечти са изживени зад тия завеси. . . и колко много скърби, колко много отрова. . . . Да, тези, които идат след нас, ще живеят по-добре, това е несъмнено, несъмнено. . .

В казармата писателя посрещнаха с новина: полкът тръгва утре, и то — за Кюстендил, ще действа в Македония, ура!

В Македония! . . .

Големан се задави от вълнение. Там, зад Рила, той знаеше едно селце с много минерални води: родния кът на баща му. А по-далеч, под мост, е гробът на неговия деда, майстор-зидар, който е църкви зидал и е бил убит от турци. И още по-далеч из цялата страна, пряко Вардар и до Дрин, са безкръстните гробове на ония плеяда загинали борци, които Големан бе обичал тъй горещо и с беззаветността на които беше надъхал своя живот. . .

Сега писателят ще се яви там с освободителните войски. . . И това не е вече сън!

Големан се изгуби в тъмен тъгъл и заходи с големи стъпки. Да, това е заветен момент от живота на неговия мъничък народ. . . и от собствения негов живот... заветен момент, равен на който няма и не ще има. . . в който ще светят едномаз слънцето, месечината и звездите. . .

Но яви се ротният командир и оповести:

— Ще ни хвърлят в Родопите, момчета! Ще мъстим за Батак и Перущица!

Големан се вкамени. Това за него беше ледена сприя. И не можеше да разбере как нему да се падне тоя жребий. . .

Но след малко старият писател се усмихваше горчиво. Нима през цял живот съдбата на неговия злополучен народ не устройваше такива жестоки игри с мислите и чувствата му, с вярата и съвестта му, с неговата душа. . .

Големан беше възпял буйните родопски колена като богочовеци. И тази своя поема той беше чел на чужда реч, което тъй много граби суетата на певец в малка страна. . . И хранеше Големан в душата си заветна надежда: в родопските торбани, в някогашните богомолски тълпи, да открие истината за тъмното в душата на народа си днес. . . А ето ще го водят сега да топи ръцете си в тяхната кръв! . . .

Впрочем дете е той, писателят. Ще топи, разбира се, ръце в кръви. И ще гази, без да трепне, чуждата светая светих, за да възстанови тази на своите. Защото. . . горко на победения!

. . . Големан се взря в ротния си командир. Той говореше надут, за как ще сгизват помаците. . . И писателят се увери, че има измама. Разбира се! Нима не е най-съществена тайна къде ще отива полкът? Прочие нима може да знае това един ротен командир?

Да, да, добър е господ: току вижте, Големанови се озовали пред Цариград!

* * *

Просторното поле зад казармите се изпълни от 37-и полк. Каква неизброима маса представляват 5000 хора! — Денят е облачен, поява студен ветрец — есен е вече, септември си отива. Церемонията е бавна, войниците още седят, излегнали се като снопи, върху раниците си и хвърлят — всеки по своему — наоколо неясни погледи като неясното небе. Жените са изправени при своите скъпи и все по изтръпват, все по забравят обичното си държане; раменете им са отпаднали, очите се свили, в израза на лицата играе сянката на старост. Много от тях са като на погребение — не тъкмо погребение на свой смъртник, но все пак таква на близък човек. . . Те примирено плачат. А някои от жените са като пред пожар и чудно е, че не писват. Но има и лица на жени в покруса на велика скръб. По тях сълзи не капят, те са трепетно прозрачни и откриват плачущи души; устните им са мъртвешки бледни и трептят — шепнат своята любов и своя ужас пред смъртта на неделимия; те чувствуват, че тя, смъртта, настъпва, и я очакват като своя лична гибел. Колко е прекрасна жената в това си решително отдаване на ужаса!

Големан краде тия си впечатления, защото жена му е при него, а на нея той само се усмихва — просто, с тиха смелост, като че отива пак на някое от ония неприятни изпитания в борческия си живот, в които е показвал своята правота и се е връщал с накърнена в душата си любов към хората.

И трескава е тя, неговата жена, влияе се от тази му усмивка. Даже — на минути — тя сякаш е пак готова да му каже: «Дерзай, нищо, и това ще мине.»

Най-после молебенът почна. Полето е широко, нужната тържественост не обхваща всички. А и — студен е българинът, студен и корав; той по някакъв неведом път, без молитва, постига единение със своя бог. На молебен и литургия той обикновено е разсеян

и с благоговение оведря лице само когато е ред да се кръсти, което той върши нервно.

Генералът почна да поздравява дружините. Колко бавно върви всичко това! Пладне е вече, раменете на всички са отпаднали от раниците и от презраменната с патрони.

— Ще мине умората — усмихва се Големан на жена си, — ще почнат музики и песни, а градът трябва да се е стекъл вече по улиците да изпраща — и ще бликнат мъжки сили: ще се подмладят всички!

Гръмва наистина най-после музиката — тръгва полкът. И далеч първа дружина пее:

...там, на бойното поле,
ще трябва славно да се мре!

— «Ще трябва!» — викна нервно Големан на жена си. — Слушай песента на тоя народ, който и в песните си не мами: «ще трябва», а не «ще се мре»! Ха-ха-ха! Тоя беден, тоя хубав народ! Той не знае дали «ще мре славно», но знае, че «ще трябва» да мре славно!

Треската на прощаването внезапно обзема всички и възторгът в очите на жените е слян с бледината на смъртна тъга по лицата. Ето тръгва и четвърта дружина.

— Да би си отишла вече, мила! — викна Големан на жена си.

Тя го не слуша, освободена е вече от влиянието на неговата усмивка: лицето ѝ е бяла пръст, очите ѝ са хлътнали и горят. Той е лош, Големан — колко лош наистина: трябваше да остави бедната жена, нека се изплачеше на гърдите му: то ще бъде ужасно, когато тя остане сама — през дни, нощи, месеци, а може би...

Големан се изкашля, за да задуши болката на душата си. Той не е крив, че това излиза така у него, че е корав: не може той другояче, тъй е у всички в този народ... Всеки тук е строг. И всеки е уверен, че трябва да задушва чувствата си. Тия хора не вярват в смъртта, защо прочие да правят вид, че се отделят от

своите завинаги, когато навярно ще се върнат скоро живи, здрави и изпълнени с балкански хумор върху страха от смъртта...

— Далеч редовете извиват един след друг по булеварда пред казармите. Колко много хора! Опитите за ура не успяват. Така са възторжено важни лицата, нима може да се шуми...

Мнозина от изпращачите надникват към редовете и мълвят името на Големана. Това дразни писателя, защото ги слуша и жена му, тя още по-нервно тича с неговия ред, блъска навалицата и може да писне... Впрочем да би писнала тя наистина! Големан тогава ще я притисне на мъжка гръд, тя ще примре и той ще я предаде на първа група познати жени... Уви, това не може да стане; не е ли тя частица от душата на всички тук и не цари ли една воля в тази обща душа: да се върви, да се свърши с кървавия кошмар, който дави народа... Не, те ще издържат сега, всички жени ще издържат сега, а после...

— Да би си отишла, мила!

— Иди си, госпожа, иди си — говорят ѝ трогнатите войници-селяни.

— Немойте! Оти да си оди? Остав'те я! Да прави, що ѝ сърце тегли — обажда се благоговейно стар войник.

Как е тържествено кротък тоя беден прост човек! Големан би му стиснал ръката, но тя е дигната — пушките вече тежат...

А тълпата по тротоарите се сгъстява, познатите стават все по-много. Откъсва се една широкопола капела и влязла в редовете, спира Големана с букет, целува го. Кумичката е, кога ли се е върнала от Италия? Тя го венча някога в дебрите на Балкана. То беше много, много отдавна и тя беше тогава мъничка. Милото момиче, Големан би ѝ обещал сега златна корона, тя е спасителка: ето притисва се о жена му и вървят заедно. Бедната жена, тя сега не ще остане самичка — поне за първи момент. Това е тъй ободрително!

Протяга ръка на Големана и една народна учител-

ка. Ето той е вече герой — кърши се смях в душата му. Учителката се изгуби, тя е пред дома си, избърза сега нанякъде и след малко тича и втиква в Големановата шепа откъснати на посег цвята. . . — Да, ще стане експанзивен тоя беден народ, трябва му още малко свободен живот, още малко: . .

А! — Ето навалица от бомбета: депутатствующи адвокатчета, дипломатствующи журналисти, важни художници, музиканти, писатели — учебникари, поети.

Краят на града е, трябва още малко коравина. Големан е строг, настъпва най-мъчителният момент; той целува жена си и просто ѝ казва да си иде в къщи и да бъде юначка. Кумичката е в екстаз, двете жени се притисват една о друга и си тръгват назад само просълзени. «Е, хубаво се свърши» — разведря лице Големан, но топи се скръб като сласт по жилите му. . .

Облаците редяят, слъцето ще пекне и ще бъде горещо — обед е. Но войниците нехаят, те са унесени в прощални чувства. Още има изпращачи — отишли напред по алеите от двете страни на широкия път. Някой измежду тях се втурва в редовете и вика на Големана:

— Дай да се прегърнеме бе, брате!

Пипвчето е хубав и експанзивен като италианец. Какви избори устрои той в столицата през 1901 година!

— Блазе ви, г-н Големан, последен ви прегърна един щастлив в живота човек — шепне зад писателя келнерът Юрдан. — Знайте, в тази война с вас тръгва самото щастие!

II

ПОХОД

Над Борисовата градина зафуча автомобил. «Царят е» — зашепна петхилиадната маса. Те бяха първи, които се откъсваха от страната — тия войници. А царят

не беше ги напътствувал. И шуто им беше от това: народните маси търсят да се любуват на вожд. От автомобиля обаче се издаваше болничавият генерален консул на Италия. Ще иска навярно да обозре потеглилия срещу Турция български полк — нали и Италия воюваше с турците. . . Автомобилът отмина напред и след малко дипломатът се зададе пеш срещу полка: изгледва всеки ред. Но българските войски оставаха безучастни към това любопитство. «Струва да го поздравим» — подсещаха някои. «Не трябва. Ако ще воюваме с Турция като тях, по-добре да не тръгваме! — възразяваха други. — Българинът не знае да лъже.»

Скопянецът — печатар от ротата на Големана (един полиглот, говори френски, гръцки, еврейски, турски) — се вреди с Големана и когато ги наближи идещият на среща дипломат, полиглотът викна:

— Мсю, екселсиор!

Дипломатът се усмихна в недоумение.

— Това ли намери бе, проклетнико? — смееше се Големан.

— По-горе да се дигнат! — заора на все гърло късият и набит печатар. — Вчера осрамах Европа в Абисиния, днес еа парцал в ръцете на шепа пустинни триполитанци. — По-горе! Екселсиор, мсю!

— Не предрешавай, скопянец: не се ходи на прехвалени ягоди с голяма кошница.

— Как? Нима вие се съмнявате, че ще победим?

— Аз не се съмнявам, но се боя. И само за това съм тръгнал.

— А аз не се боя, защото виждам и вас сред българското воинство! Да живее Големан! Екселсиор!

Големан го подби: скопянецът много плещи, рискува да стане съмнителен, не е ли по-добре да си посбърши той потта от челото, с такова потене далеч не се отива. . . Разсмяха се наоколо и войниците шопи.

— Гледай си работата — държеше се печатарят, — смее се най-добре, който се смее последен: стискайте си зъбите, ще спрем чак пред Цариград!

— След като превземем Одрин, разбира се — не униваше и Големан.

Печатарят се осериози.

— Вий наистина ли сте песимист? — спря той детски слисан пред писателя. — А аз ви казвам — и добре ми запомнете думите, ще ги повтора скоро пред стените на Цариград: Турция е съкрушена!

Войниците се бяха вслушали, но оставаха намръщени: шопите не се шегуват с големи работи. Само един стар подофицер — панагюрец — потупа печатаря по рамото и каза:

— Да си жив! Аз съм карал овце на Цариград и ви думам: наистина не е мъчно да се стигне там!

Славен е тоя потомък на хората, които се бяха дигнали да бият Турция с черешово топче! Ето тоя все още живее с вярата на дедите си. Шопите го загледаха извисоко: не се ли шегува тоя долнянин?

Но шумът на войските далеч напред изведнаж утихна. Цариградското шосе се пресича от път из витошките села, та тук се бяха наредили пъстра върволица селянки да изпращат. Те са много и всички силно разплакани. По-младите са дошли с менци вода, поднасят на всеки жаден и търсят с очи своите. Работният човек чувствава просто и вярно: тия жени знаят, че тръгналите отиват на смърт. Една от тях съзря мъжа си близо до Големана, изтърва бакрачето от ръцете си, извърна се като пред смъртник и зарада. Какъв зловещ плач!

* * *

Пътят стана мъчен. Полкът върви до безкрайното горубленско имение на царя. Край плета на имението тече вода, а войниците са вече грохнали. Молебенът беше дълъг и съвсем измори хората, та сега трябва да не пият вода, ще «изкапят». И затова почивка не се даваше.

— И тук «от него» ни е теглото — острият вече езици злите българи.

— За «теглото» сега ще кютите: то е партизанство — подхвърли благо Големан.

Селяните загледаха писателя недоверчиво: той, значи, не е от техните. Но Гьорго Недков е обикнал Големана и се опита да промени разговора:

— Ама стана тежак пато ете: требе почивка.

Големан заклати глава:

— Аз съм по-голям партизанин от вас, Гьорго, ти недей променя разговора, а помни: сега сме войници и не трябва партизанство.

— Я хе, бели биволи, хе — завика Гьорго.

Всички се загледаха към царския чифлик, където наистина пасяха бели биволи — странни, с кръвени очи. Това е събитие, строят се развали, гледат белите биволи. . . Какво дете е наистина селянинът! Как скъпи той всичко онова, което сега остава там, назад. . .

А походът ставаше убийствен. Пред очите на Големана заиграха червени клъбца. Скоро той съвсем изтръпна: надясно от пътя се повали първият войник — захлупи се на пушката си и бликна кръвчица от носа му. А после се заредиха да падат по-старите и похилавите.

— Не се напъвай, ваша милост, изостани, какво има, че ни настигнеш после — посъветва писателя по-младият бае Лозан от Гурмазово. Но по-старият, с голяма глава, гледаше враждебно (гурмазовци се съдят с държавата за земя и се държат наежено). Големан напругаше последни усилия и се чувствуваше зъл като оса. Тежеше му товарът, инак той би издържал може би. Пречи му и пушката, той още не се усвоява с носенето ѝ, току я върти в ръцете си.

— Дай ми пушката си, а? Че я понося — вреди се до него отделонният началник, касапинът Киро.

— Малко ли ти е своята — изръмжа Големан.

— Е, моята какво е тя за мен! — усмихна се Киро и гъстите му големи зъби се бялнаха като на вълк.

Какво облекчение! О, така Големан би издържал да върви и накрай света. Той гузно огледа лицата наоколо и видя само очи, спрени на него със снизходител-

на обичливост. Даже големият Лозан от Гурмазово му се усмихна. Бедните мъже бяха трогнати от издръжливостта на Големана. Впрочем не си ли казваше и той сам, че работните хора имат свой здрав инстинкт, те ще подкрепят интелигента, защото той ще им трябва със своя дух — там, във великите изпитни пред смъртта.

Тежък беше тоя ден: войниците със своите товари трябваше да издръжат десет часа на нозе. Редиците се разбиха, полкът се проточи на километри разстояние, линейките се изпълниха с немощни, пътят от двете страни се осея с паднали. Големан издръжа. С него кретах и издателят на сензационни романи Коте. Той се оказа душа човек: открит, смел и експанзивен до безразсъдство — нещо, което е рядко между българите. Сближи ги един инцидент. До тях падна стар войник, а същевременно минаваше и линейка с фелдшер и санитар.

— Ей, слезте, войник умира тук! — викна Големан.

Санитарите, обръгнали вече, нехаеха: излегнали се и карат конете. Големан възбужда. «Ще възпра аз тия псета» — зарева той. Но издателят на сензационни романи се оказа по-зъл: той втична пачка в пушката и я насочи срещу линейката. Санитарите трябваше да слезат: стана ясно, че двамата възбуждали книжници не се шегуват.

— Дявол да го земе, нашият човек е корав като татарин — ръмжеше след малко Големан и досущ не съзнаваше, че трепери зверски и че е позеленял също като свиреп татарин. — У нас болни могат да гледат само жените. И горко ще бъде с ранените ни.

Издателят сумтеше, очите му бяха мътни. Не, тоя буяга наистина би стрелял! Той е солдатувал на общо основание, влизал е и в сражение с турска разбойническа банда в устието на Камчията. «Ако във всяка рота имаме по един-двама такива — мислеше доволен Големан за другаря си, — изходът е несъмнен.»

На следния ден хората още не знаеха къде ги водят. Но все по-ясно съзнаваха, че отиват на война. И като пред смърт всеки издаваше тайниците на своята душа.

Големият Лозан от Гурмазово все по-високо пъшкеше и мърмореше:

— Не мом излезе наглава с турчино!

Големият Лозан е човек с дългнеста глава и с хлътнали фанатични очи: той търси да се препира.

— Какви са тия думи бе, дърто? — озъби му се скопянецът от Държавната печатница.

Полкът влизаше във величественото Ихтиманско дефиле, бе хладно и войниците вървяха бодро.

— Каде, брате! — припря се Лозан. — Думат, ка' се сговорили сега читирето малки християнски царцини да ударят турчино, они па искарвали за битка само колко пул'ната турска войска, не повеке.

— Бре-бре-хе! — настърви се на спор и издателят Коте. — Фердинанд да знае това, би бягал през море. А тоя гурмазченин хем знае, че ще го колят двама турци, хем пак върви да се бие. Ти си бил юнак човек, Лозане!

Лозан дигна врат като раздражен бивол.

— Оно, ка'е да си приказуваме на смех, ете, човек може да изброи и звездите. Ама не е до смех, брате: одимо на жива смърт.

Редиците са с гурмазченина, това се чувствува. Българите са песимисти, те предполагат винаги най-лошото. Но те, българите, дълбоко в душата си не вярват на това, което предполагат. Те въобще не знаят на какво вярват. Да. Но вярват.

— Поослободи ни бе, брате! — обърна се най-последният юначният Гьорго Недков към Големана. — Продумай и ти, макар ни е, поослободи ни, ете, не е лъжа, сила е турчино!

Но Големан се задъхваше пак от раницата, от пушката, от тежестта на патроните.

— Остави, Гьорго, сега всичко ми пречи, тежат тия проклети патрони — оправи си той презраменната.

— Що са патрони, брате, ти ни поослободи, ете — дръпна Гьорго Големана, — ще му вземе презраменната да я носи.

Но писателят е зъл.

— Ти в друго да помагаш — отблъсна той елешанеца. — Кога дойдем на нож с турчина, там да помогнеш, там да не липсаш из трънака.

Войниците се изсмяха отсечено. Вратът на Гьорго пламна, той смънка:

— Ега те видят и тамо өчите ми — га дойдем на нож с турчино!

— Вай! — загледа го Големан хитро. — Ами ти не чу ли какво дума бае Лозан от Гурмазово: на думи и звездите се изброявали. . .

— Е па я сметам за работа да ни е приказката — повиши глас и Гьорго. — Ете, га е на думи, ти че изброиш звездите, я ли?

И пак в редицата се отсече мрачен смях. Българинът не остава длъжен на заядлива дума: училище му е селската стъгда, където се гледат сметки и се правят избори.

— Тоя елешанец ще ме наддума — разсмя се от сърце Големан. — Ако почнем да броим звездите, току виж, и там ме е преварил!

— Метна ли те? — обърнаха се всички към Гьорго тържествуващи. — Как смее той да се наддумва с Големана. . . А издателят Коте — и той ще прави смях! — викна:

— Слушай, Гьорго, вържи си обица на ухото, ако те зярна нейде в сраженията да се криеш, ще ти тегля куршума!

Попариха се лицата. . . Не, в българската армия съвсем не е шега застрелването.

* * *

Безкрайното Ихтиманско дефиле се разкриваше все по-величествено. Скопянецът печатар разказа с повишен глас кървавото събитие отпреди хилядо години, когато Самуиловите българи са спричили тук византийския император Василий. Скопянецът е минавал през дефилето много пъти, знае историческото събитие с много подробности и го разказва живо. Войниците са строги. Те са чували това многожди, но то не ги затрогва: българинът никак не тачи историческите предания и не обича да ги разказва. При това в ротата се мълви, че скопянецът печатар е ходил и четник в Македония. И хората са недоверчиви към него. Софийските шопи не допускат смислен човек да тръгва доброволно на война — това е работа на объркани в живота хора, на бездомници. Княжевецът комита в ротата, който е бил четник на загиналия в Македония полковник Янков, не е никак на почит между своите. Той и сам се мръщи, когато му се каже «комита»: срами се човекът от тоя грях на младостта си. . .

Скопянецът печатар се горещеше: търси да трогне войниците с разказа си за хилядолетното събитие. Но като видя, че не успява, удари на смях:

— Момчета, нашите са летели като орли от тия скали върху гърците. Ама имало и защо: с гръцкия цар вървяла и цялата му хазна. Па като разгонили гърците, че като пипнали хазната — аптингевезен хоп! — изви ръка печатарят и показа как се пълни джоб.

— Лакомичко си ни е окото! — викаше скопянецът. — Такива сме си били и преди 1000 години. В една латинска книга от онова време се казва: «Болгари падки на грабеж.»

Смехът стана общ. Но Големан го пресече:

— В друга стара латинска книга — повиши той глас — се казва, момчета, че българите са и много зли: биат се като бесни вълци.

Суровите мъже онемяха.

— Ура! — викна скопянецът. — Половината ни кръв е татарска!

— Било е някога — изръмжа някой.

То бе стражарчето Кольо, който се мръщеше много на гурмазчени, че «развалят ротата».

— Било е някога — натърти той. — Сега че видим какви сме и що можем.

— Не ще си поплюем и сега, момчета! — обади се глас извисоко и главите се обърнаха.

Беше ротният командир, подслушвал е от коня си. Той има свои «уши» в ротата, знае, че Големан «буди духа у войниците», и сега е разположен да му помогне, да «поагитират». Но Големан се бой: мъчно се агитира между песимистите българи. А поручикът реди:

— Турция е разкапана държава. . .

Големан се умълча: остави ротния да «агитира». А после и съвсем се отдели: изостана при 14-та рота. Тук ротният командир — стар капитан — беше съвладял войниците си, името му се носеше в целия полк. Той бил много строг началник, даже биел. Защо го тогава уважаваха? — Големан го наблюдаваше още от първия ден на похода. Не, криеше се наистина някаква сила в тоя мълчалив, мургав и с дребничко обтегнато лице капитан. Писателят вече на няколко пъти заговорваше тоя човек, но той не развързваше език. Може би не умее. Големан го заговори и сега. Капитанът удивено огледваше дефилето, но не любопитствуваше за нищо. Той скоро обаче даде ухо и заслуша жадно писателя: тоя характеризираше воинствената особеност на българите. Шопът е послушен, понослив и спокойно смел: той може дълго да воюва. Мизиецът има практичен ум и лична инициатива: проявява се даже в Америка. Той е голям индивидуалист и е в своята стихия като началствующо лице. — Черните българи на Тракия са по-други: у тях кипи истинска расова вражда сред турците — разбият ли се последните, пусни тракийци да ги гонят. . . — А за буйна флангова демонстрация в голямо сражение пусни българите отвъд Вардара: по темперамент те се мерят с албанците...

Големан характеризираше със забавни анекдоти разните групи българи и войниците на мургавия ка-

питан бяха проточили вратове — слушат. Но по тъмното лице на капитана не трепваше ни една черта; той само беше внимателен, мъчеше се сякаш да запомни някакви важни инструкции, които му се даваха. И когато най-после писателят свърши, капитанът със същата делова важност попита:

— Ами. . . каква земя ще ни дадат, ако победим Турция?

Попита той това и се приготви пак да слуша, да запомни. Не, той е странен, тоя капитан! А за земя — Големан мисли, че трябва да се простим със сънищата си. Той е устроил тайна анкета в Македония и с брошура е начертал бъдещето: Австрия ще слезе на Солун. . .

По тъмното лице на капитана пак не трепна ни една черта. Най-после той запали цигара и каза сухо:

— Ами народа ни в Македония?

— Национално обединение не можем постигна — отсече Големан. — Модерната държава търси само домакински граници. Доста е да излезем на Бяло море.

Сега вече капитанът хвърли току-що запалената си цигара и каза строго като към войник:

— Ние не ще се откажем от Македония.

И като се обърна към ротата, изкомандува:

— Пушка на раамо!

Полкът преваляше във Ветрен. Музиката засвири и Големан отърча в ротата си с горчива усмивка на лице. Славен е капитанът! Хм, възродителният период не е прекипял у българите. И това може да им строши главите. Но нека очакват изненади и ония, които ще газят тяхна земя. . .

* * *

Бае Нено Тодоров от Ветрен, в дома на когото спря Големан, беше старец от четата на Бенковски, познаваше писателя и се чувствуваше ошастливен от гостите си: пред тях се окуми цяла тепсия захарно ветренско грозде.

Ветренските запасни бяха вече на турската граница, която се гледа от селото. Малкият син на бае Нено, 15-годишен хлапак, е недоволен, че е останал с жените и с децата. Той грабна пушката на Големана и не можеше да се откъсне от нея: отваря и затваря спусъка, поставя ножа и очите му лъщят. Печенег тракиец!

Големан се загледваше в набръчканото, но още жизнерадостно лице на домакина — стар бунтовник, — любуваше се на войнствения му хлапак и изведнаж се разби като стъкло нещо в душата му: хвърли поглед по турската граница далеч над планините и неволно допусна нахлуване на турците като някога. . .

Какъв ужас! Какво би станало с тия български жени и деца тук!

С писателя беше само издателят Коте. Войнишката умора бе сковала и неговите нозе, те боляха и у него като отровени. Но той се беше навел над гроздето, зобеше жадно и не смущаваха го лоши предположения.

— Хм, какво ми стана — смънка по едно време Големан. — Обзе ме тревога като лошо предчувствие. . .

— Рано е още да предугаждаш смъртта си — измърка под нос Коте.

— Вярваш ли в глупости, Коте?

— То не е глупости. Ето — аз знам, че ще бъда убит.

— Брр —

— През нощта срещу мобилизацията присъни ми се покойният ми баща и ме попита: «Написа ли си завещанието?» Мен ще ме убият.

И Коте пак засумтя — зоби гроздето. Той е мизиец със здрав смисъл, без сянка от мистицизъм, но вярва в сънищата си. Следвал е по нещо във Виена, не е довършил нищо, оженил се за учителка, скитал с нея по селата и после се досетил да издава на коли преводни сензационни романи. Потръгнало му: капитал направил, деца отгледва и ето сега отива на война. А е могъл да остане нейде в тила: има си болести, има и братя офицери. Но не приел. И е убеден, че ще бъде убит.

— Глупости, Коте — махна Големан ръка съвсем разстроен. И излезе.

Той ще търси класика — преподавател по латински. Тоя отзаран, в Ихтиман, не можа да си обуе ботушите — нозете му се бяха подули, — та изостана с обоза. Сега ще го захвърлят да преспи кой знае къде.

Мръкваше. Селото се давеше в кал, из която цапаха групи войници от изостаналите назад. Те умолително разпитваха за квартирите на взводните си.

— Къде е първи взвод бре? — се понесе из една бара гласът на шипянеца статистик — един бивш народен учител, стар сега ерген и голям хигиенист. Бедният! Той беше до уши в кал. Големан го отведе в квартирата.

— А знаеш? Селото е тифозно, пази се — отблагодаряваше се със съвети хигиенистът. — Знаеш? — Тифус е по-страшно от холера: не оди из селото. Има и друго, нѐ си чул? Двама старши се напили, жени търсят, скандал е, нѐ ти треба да одиш.

Големан въведе хигиениста в дома на бае Нено Тодоров, а сам забърза пак из селото. В главната селска улица се трупаше голяма навалица: двама подофицери се запили в една къща и се загледали в домакинята, но стекли се трезви и ги обезоръжили. Да, тифус, пиянства и безчиния — ще настъпи войната с всичките си ужаси.

След малко писателят беше между ветренски политици, с някои от които той бе депутатствувал. Те му се чудеха: защо е тръгнал и той, за него ли е това, нека воюват младите. . .

«Младото да гине, а те да гоят дебели вратове» — мислеше съвсем вкиснал Големан, като се откъсна от тях и се залута пак из калта. Той не можеше да забрави пияните подофицери, които се загледали в невестата на човек, тръгнал също като тях да мре.

Селото беше затиснал непроницаем мрак. Големан се заблуди, по едно време се озова в сляпа улица, това пресилюмори му, той изпадна в странно униние. Къде го води стадото на хората? . . След малко вече

гърлото му се затисна, в сърцето нахлу много и гореща кръв: то се разрасна и заблъска страшно ребрата. Големан се хвана о изоставена в калта кола и замря. Ударът мина.

«Безволие и немощ от живот в книжен труд» — горчиво си думаше след малко Големан. Но той ще издържи — ще надвие на всичко: надвивал е и на Черно море.

В квартирата бяха — около трапеза — бае Нено, издателят Коте, велосипедистът Кожухарчик, щипячето и шишкавият Миле — софийски обушар, пълен и кръвен народняк. Липсваше класикът. И това наново огорчи Големана: излезе уж него да търси, а се замая със селските думбази. Къде ли ще преспи бедният? Каквото е едър и космат, горко му, ако го напъпли още отсега гад...

— Е па че преспи — смее се шишкавият Миле, — а ютре и сам че бъде ротен командир... Я съм веке на път да бъда дружинен: пълзят ми по гърбината, сметам, че не са от 1000 по-доле.

Глумите на развеселените от ветренското вино мъже не оведриха писателя: той прекара кошмарна нощ. Пред очите му беше все отсъстващият класик — окъсан, оцапан в кал, разперил ръце, — мъртвешки шепне нещо на латински, нещо непонятно и тягостно. Най-после призори писателят се унесе в сън и се видя в безкрайни хълмища: върви неизброима рат — прегърбени хилядници мъже, мълчаливи, стръвни и — лъщят над тях знамена със златни левове. Големан намира, че това, което му се привижда, е нещо небивало, невъобразимо, и иска да почувствува тържествеността. Но му пречи тоя Аврам Серфати — еврейнят от неговата редица: той се е хванал о него и му пречи... Аврам Серфати го тегли да се обърне назад. Големан се обръща и се събужда ужасен.

Писателят дълго не можеше да си спомни от какво се обужаши в съня си. И после, на заранта, се сети,

че като се обърна в съня си, защото го теглеше еврейнят Аврам Серфати, видя в хоризонта Бюклиновия морски кон и се ужаси безпричинно.

— Не струва да си съчинител — разказваше видението си Големан на издателя Коте. — Фантазията ти строи глупости и насъне.

Но Коте много сериозно търсеше да разтълкува писателявия сън. «Има си хас да се яви Румъния зад гърба ни» — одума се той.

Големан беше трескав: фучаха му ушите и му липсваха всякакви мисли. Разтуши го появяването на класика. Той е прекарал нощта в една изба — гладен и на голата земя. Хубавият човек почваше да става неузнаваем: широките му наперени рамене отпаднаха, облото лице увехна, дебелите засукани мустаци увиснаха като къдели. Той сега беше потресен: видял небивали унижения! Българската интелигенция била опозорена: носителите на знания, мисъл, добро и хубаво в страната се превърнали на болнични метачи и на полкови коняри и воловари.

— Те не са били друго, те никога не са били друго! — озлоби се трескавият писател.

Класикът не беше съгласен: интелигенцията не бивало да се хвърля в огъня: трябвало да ѝ поверят тилвата служба.

— Те не могат — говореше добрият човек. — Не могат да държат пушка, да носят товар, да гледат и да вършат убийства: в душите си са отрешени от това!

Коте се запали: откога българският интелигент се е обявил против войната, а? Кой ревеше до вчера: война!

— Македонци са всите ни учени — припя се и Миле. — Они си знаят уроко от петнайсе годин: мрете, брака, да се ослободим!

Тези думи бяха бомба, хвърлена в дома на бае Нено: и Големан, и Коте, и Кожухарчик, и фелдфебелът загърмяха — бравоо!

Щипянецът статистик кипна:

— Кой бре? Къга? Къде?

Но никой не счете за нужно да удостои с отговор обидения македонец: обща беше мълвата във войските, че даже офицерите македонци търсели нестроеви служби.

— А аз що съм? — биеше се бедният македонец по гърдите.

— Ти си нищо — отсече Коте. — Да би бил нещо, и ти би се измъкнал.

— Зере ти не би — ха-ха! — откри карти щипянецът. — Да мога, ке се измъкна. Кой стои тука? Има някой пръв човек у строя? Кажй!

Големан се засрами — той и сам минаваше за македонец.

— Засрами се бе! — скочи Коте и сочеше Големана, готов да се бие за него: — Ето го, хем е ваш, как го не видиш, битолски просек!

— Хе, писател. . . Що е той, що може? — разсмя се щипянецът.

III

ВЪОРЪЖЕН НАРОД

В човешкото стадо има хора, които са винаги на цена: в мирно време ги тачат и във война — не ги жертвуват. Достойнството на тези хора е, че в мирно време сами се докарват да бъдат тачени, а във военно време сами не се жертвуват.

Това е отдавнашен ред в света. И в народните маси няма друго мерило за достойнството на човека освен оная цена, която всеки сам е съумял да си даде в обществената стълба.

Полкът на Големана биде шумно посрещнат в Татар Пазарджик; представителите на града излязоха с

файтони далеч на няколко км по Ветренското шосе и приветствуваха с речи войнството.

Резервистът писател Големан вървеше в пълно въоръжение, изгубен сред опрашените от тридневен поход хиляди мъже. Но първенците на Татар Пазарджик го съзряха и се оказа, че всички го познават: втурнаха се да му стискат ръцете, някои го прегръщаха.

Това удиви простите войници около него. Те наистина забелязваха още през похода, че Големан има връзки: сам бригадният командир, побелял генерал, слизаше от коня си, тръгваше наред с редника Големан и разговаряха като равни. Но простите войници бяха решили в душите си, че Големан навярно се родее с генерала, и ако все пак е наред с тях, простите, и то е навярно, защото го не бива за друго. . .

А ето сега, десетки големи хора с високи цилиндри, първенци в тоя богат град, посрещаха писателя пак като свой. . . Не, това вече преля чашата в душите на войниците. Най-удивен изглеждаше да е келнерът Юрдан. И пръв той потърси обяснение.

— Да не са ви избирали тук депутат, г-н Големан? — попита той, защото в ротата се мълвеше, че Големан бил и депутат.

— Пази боже! — разсмя се писателят. — Де тоя кураж у мен: тук по избори ками играят. . .

— Е па, като е депутат, познават го в цяла Бугария — досети се еврейният Аврам Серфати.

— Аз не съм депутат, Серфати — отвърна и нему Големан.

— Крие! — каза гайтаневецът Инко на съселянина си бае Митре, който беше двойник на Големана.

— Оти да крие, като е, да си каже! — продума сухо бае Митре и очите му, недоверчиво вторачени в писателя, говореха: «Досетаме се ете, не сме па толко улави.»

И във всички погледи заигра също недоверие към Големана. . . Какво се «досещаха» те?

А тук се намеси и ротният командир, който яздеше отстрани и подслушваше разговора.

— Големан е истински депутат, момчета, той представлява държавата сред вас, отечеството представлява! — преплещи поручикът.

И войниците наведоха глави изненадани. Лицата се свиха, мина през душите нещо тъмно. Какво се зараждаше в мисълта на тези изпитани в живота резервисти?

Младият поручик и не се загледваше в лицата на войниците си. Той вече се увличаше от бойния дух в своята рота и позабрави началническото си държане: заговори сега с Големана, че не бил само военен, имал и два семестъра в университета. . .

— Тази жажда за знание у българите — жажда, която продължава ето вече половин век. . . Не, не се погребва такъв народ — възхищаваше се писателят мислено от своя ротен командир, като с сбич се беше вторачил в мургавото му лице.

А намесата сега на ротния командир и дружеското беседване с Големана довърши онова неизвестно, което ставаше в душата на простите войници: хората се скриха в себе си, не загледват вече Големана, наопаки, с погледа на очите си подсказват сякаш нещо един на друг.

Наблюдателният писател схвана това. Не го ли вземаха тези бедни хора — за поставен между тях агитатор? Това би било много опасно; песимистичният българин не понася изкуствените подклаждания, скоро ще почнат подмятания и недвусмислени подигравки. А биха имали право бедните шопи, защото колкото и да бъде предпазлив, Големан все пак агитираше. . . И като потърси да се реабилитира, писателят се обърна към добродушния Инко:

— Добър ти е кефът теб, Инко: вашето село и в турско време враг не е виждало. А моят дядо е загинал всред бял ден от турци, пък баща ми е избягал от Разлога чак във Варна при Черно море, защото са щели да го потурчат за една беговска дъщеря, която ударила око на него. . .

Смълчаните шопи извърнаха глави. И Големан

продължи просто, задушевно, защото казваше истината за съдбата на своето коляно:

— Това ме караше още от младини да мисля само за Македония. И сега, когато цял народ се дига, за да освободи бащиното си пепелище, аз не мога да скръстя ръце.

— Знайно — отвърна изтежко големият Лозан от Гурмазово.

Тонът на коравия селянин беше сух, отсечен, комай зъл. И главите пак се наведоха: никой не погледна Големана. Писателят се видя в чудо. Но настъпило то мълчание издаваше настроението на войниците, та малкият Лозан, който беше мек човек, продума:

— Ете. . . има право ваша милост. . . Па я си мислим: оти да си с нази? Като тебе човек. . . не е ред, ни прилика! Служба да са ти дали. . . големство. . . на чест да си, налице. . . Така сметам я.

— Че каква служба бе, Лозане? Аз бях учител, та съм служил във войската по-малко и от вас.

— Е, па — че ти наидат. . . Оно, като си имал голема служба у град. . . че ти наидат и тука!

Тъй значи! Ние не бива да вървим с вас, простите.

— Е па. . .

— И не бива ние да мрем — понатърти писателят, — а трябва да оставим само вас, селяните, да се биете за царя и за царството ни, тъй ли?

Големан сбозря лицата около си и се обърна благо към всички:

— Защо не дигате очи бе? То по вашему излиза, че само ние, учените, носим души и деца храним, а вие, простите хора, сте добитъци, бива и да мрете — ха-ха! Не е ли тъй?

Вратовете се посвиха. Но все пак се мълчеше, само някой се поизкашляха. Най-послед големият Лозан дигна чело.

— А бе, брате, оти да се лажем? — каза той със заразителна правдивост. — Никой не оди на война по воля! Тръгнал си с назика — я те карат, я имаш смет-

ка. А гледаме, на чест си пред всички, ете... Па кой те знае що гониш.

— Тъй си кажете! — разсмя се Големан. — Да можеш, ще изклинчиш и ти, Лозане, нали? Нека го огън гори народа ни, само твоята черга да се запази — не е ли така?

— Е, па — кривна врат големият Лозан.

Писателят отсече огорчено лице.

— А утре — подхвана той задушевно, — утре враг неверен ще ти мърси женската челяд и с кремък ще ти дере кожата, това не мислиш, нали? Фи, как те не беше срам, бай Лозане, да кажеш това!

Бедните шопи дигнаха обидени лица, вратовете им пламнаха. Писателят смътно чувствуваше, че изобличението му е несправедливо, но... несправедливи бяха и тези корави люде към съдбата на неговото коляно: той имаше право да ги обиди!

— Па не се сърди, ваша милост, ние сме прости хора, ете — задъвка гузно Лозан.

— Мълчи! — избухна неочаквано Големан. — Не лъжи пред бога! Не е простотия това, да не мислиш за честта на майка си и на сестрите си, на своята жена и на своите дъщери! Мръсотата е то! Душата ти е теб лоша, гурмазченин, душата ти не е българска!

Онемя взводът, затаиха дъх засрамените селяни...

А бучеше вече градът пред полка, стекло се беше мало-голямо да посреща.

Кольо Гайтаневецът, който е бивал стражар в София, се вълнуваше от далечните посрещачи и грабеше думите на Големана. Хубавият снажен мъж с огнени очи огледа редовете и викна:

— Мани, робе сме си ние! И знае това турчино, верицата му! Зато ни коли он братята в Щип и Кочани!

Кольо бил богат, сам се признава. «Нека ме убият във войната — вика. — Жена ми и децата че има да ядат бар пет годин, па после че продават.

Защо ли е ставал Кольо стражар?

— Остави, Кольо, аз прекалих малко — обърна се Големан към него. — Нали всеки живее със своите бол-

ки и със своите мислички... Ами я кажи защо си станал ти стражар, като си богат?

Кольо не се удиви, ни се смути, нито се дори усмихна.

— Татко ми бе държелив, не ми даваше предя у работата — отговори той просто. — Па и теглеше ме у град, ете, да чуем, да видим.

— Стражар е мъчна служба, момче.

— Баш. Ама и я се държах: да биём някого, я друго — пази боже!

— Може ли стражар без това, Кольо?

— Не може, ете, ама и я колко стоях? И па — сторих и я пакост. Тоя, дето има пивовасната фабрика, еднажки ме много докондиса; влезнах я да се огреем, а он ме опъди. «Стражар си, казува, плата ви се дава, на посто да си стоиш.» Така ли било? — си думам. — Че те пипнем я тебе. Он за Коледа си заклал две прасци, ама укрито, у дом, па я го издебнем, съставим му акт, земем му прасците... Оста си човеко на Божич с пръст в уста! Хе, не беше работа, а го сторих...

— Длъжен си бил, Кольо.

— Оно длъжен — длъжен. А еве сега, тръгнем на смърт, па ми е криво...

Писателят се удиви: каква кротост в душата на тоя човек! А може би у всички тука е така: работните хора са ясни, те имат бог. Тям, на простите хора, липсува само език: тяхната тъмнина е в речта им, нямат думи да постигнат яснотата си и когато говорят, не казват това, което проблясва в душите им.

Да... И колко е несъвършен той, писателят Големан?! Как е той като нагласена машина и сега: дори е готов да бие тези, които не са като него патриоти.

Полкът влезе в Татар Пазарджик сред шпалир от старци, жени и деца. Те поднасяха вода и цветя, много цветя. Войниците вървяха мълком, а мълчеше и хилялната навалица. Само музиката разливаше тържествен марш и изрядко някое дете ще кресне пискливо:

— Ура-а! Долу Турция!

Полиглотът словослагател от Държавната печатница се прилепи о Големана и му зашепна:

— Робски народ, мълчи и когато се радва, и когато скърби.

— Ст, в мълчанието е величието на душата — прекъсна го Големан.

Така чувствуваше писателят народа си и така му се любуваше сега.

Скоро обаче има и шум. Пред голямото турско кафене бяха се струпали мъже с европейски дрехи, но с алени фесове на глави. Очевидно турци. Скопянецът се наежи: тръгна край редиците, криви очи и засуква мустак. Едни от турците наведоха глави, а други спокойно се хилеха. И тук стана нещо, възможно само в необюздания Татар Пазарджик. Единият от турците дигна стиснат пестник и ухилен, се заклани на скопянеца — показва как те, турците, ще набият българите... Трепна дори Големан! А печатарят скопянец, който беше и подофицер, побесня: реве, псува, вика — трябвало да се разкъсат тези поганци... Шопите обаче останали невъзмутими: вървят си хората уморено, кротки. Само високият като бука елешанин Гьорго Недков проточи врат над главите и зарева към дръзкия турчин:

— Тамо ми ела, песи сине, тамо-о; със зъби че те касам!

— Остав'те го! — заръмжаха редовете.

— Немойте! И он си има вера — човеко!

— И държи си я, що?!

Вървят редиците строго напред и мълвят:

— Право, ете, и они че държат: само ние ли имаме вера?

Какъв народ са това шопите, за бога! Не биха им се чудили в света само... само американците може би! А нима софийските шопи са американци?

* * *

В града се носеше тревожна мъгла: войната с Турция била обявена, турска кавалерия нахлула при Търново Сеймен, но я заградили нашите милиционери и я пленили.

Между туй топлият есенен ден се замрачи и заваля дъжд. 13-та рота зае някаква бирария и зачака «сбор»: каза се, че полкът ще бъде натоварен на трен. Хората бяха възбудени: в душите си те вече воюваха. Някои запяха, групираха се около тях и други, а след малко настъпилата нощ се оживи: ротата пееше:

Кой страхлив кат баба,
дома си да седи. . .

Душа на песенките е «Даскалът», някакъв новооткрит македонец в ротата. Той е певец от столичния черковен хор — един дребничък с топчесто носле дявол, който се губи в широка шинела и тъпчи в лошо навити, та свлечени дебели навои. Какви весели очи има тоя смешник! И какъв глас! Той се униса като дете в песните.

Вече мнозина тежко спят в нозете на другарите си. Но чудният глас на Даскала намира все по-нови любители на песенките и гърми залата:

Пред Босфора шум се дига,
лъскат саби, щитове. . .

Големан е уморен, дразни го и песента, той не е съгласен да се превзема Цариград... Завоевателство! Само преди две седмици писателят беше гостувал ето тук, в тоя Татар Пазарджик, и шест вечери наред с шумни конференции стряскаше обществото. Човечеството наново изпаднало в безпътието, това се отразявало пагубно върху малките наизадали народи, те се разпадали като отровени: трябвало всеки да потърси за себе си и за децата си морал, по-друг от черковните

кодекси и по-скромен от завоевателните гръмословия...
А певците редяха:

Тежко, срамно за Романа...

Големан избяга на дъжда в тъмната нощ, освежи се и след малко пак се обзе от щастливо чувство — певците сега пееха:

Мойта мила бащиния
е при Стара планина...

Писателят обичаше тая песен като зов на родната земя. И втъна той във войнишко опиянение.

После полкът изпълни товарните вагони на безкраен влак.

Сега във войниците се затвърди убеждението, че ще ги снемат пред Одрин, на «касапницата». Тревожно отбягваха погледите си снажните и корави поселенци на високото Софийско поле: никому не се ходи към страшната турска крепост!

— Поослбоди ни бе, брате — обърна се към Големана мъничкият и черен като егюпец Стефан от Гурмазово; — кажи ни да знаем де че одиме?

— Не ти ли се ходи към Одрин, Стефане?

— Е па кому се мре?

— А нали и там ще трябва да мрат хора?

— Знайно.

— Само от назика да е далек, това си ни е в душиците — разля широка усмивка плещестият бае Стоян от Гайтанево.

Сарачът Аврам Серфати е слушал, че българският военен план е бил друг: щяло да се мине край Черно море и да се удари Цариград. Серфати не се вълнува от войната, макар да е типичен представител на расата си: той има червени къдрави коси, гъсти вежди и мустаки, големи живи очи, дългнесто нежно лице, което става грабливо от гърбатия нос. Серфати не търпи разкривени редици при поход — гълчи, оправя. При

почивка той «стави» пушките по-добре от елешанеца Гьорго Недков; запсмя думите на ротния и ги тълкува на всекиго. Пъргавият сарач много тачи Големана, защото само този не счита евреина за страхлив — казва, че в цял свят сарачите са юнаци хора. Пък и не изглежда да е страхлив Аврам Серфати: фаталист е като турчин, а досетлив и предприемчив повече от българин. Той често разказва на Големана как свещените книги на Израиля разрешават големите въпроси на войната: врагът може да изкара милиони войници, но бог дава победа на правата страна. Аврам Серфати не долюбва елешанеца Гьорго Недков, защото тоя има зъл език — често подхвърля: «Серфати че превърне г-н Големана на своята вяра.» Сега обаче всички се вслушаха в казаното от сарача: той убеждаваше, че няма да се ходи към Одрин...

— Така сум я слушал — викаше с припевния си акцент хубавият син на Израиля. — Че си удари на Кърклисие и че си оди на Стамбол.

— Е па Одрин?

— Одрин че се земе на мансаре, оти е меркез.

Големан обясни, че това е стар български военен план и че той е открит от турците, та българският генерален щаб го е изоставил. Серфати обаче знаеше, каквото знаеше: това е било «шашарма», друг път за Цариград нямало.

— Друго план няма. Турчино е абдал, а нашето цар има тука! — биеше си челото Аврам и нехаеше, че гайтаневци се тресат от смях.

— Ваша милост знае-е-е? — припя се и Гьорго Недков, като си бучкаше челото под носа на Големана: — Нашето цар има тука-а-а!

— И не е лъжа, Гьорго! — отсече строго лице Големан.

— Маки, баш! — каза изведнаж смирен Гьорго. — Царо ни е овчаро; ако и он е заплес, че ни касат вуците!

Работните хора имат обществен инстинкт, те не могат без вожд и търсят с представа да го виждат високо, за да надхат душите си.

Угасна влажният септемврийски ден. Тренът летеше в мрачините и пак чакаше с часове по гарите — като че се колебаеше къде да снесе понесения полк. Тревогата на войниците, че ги водят към Одрин, беше улегнала: умората надви, те спяха. Само в един от фургоните шумеше немирна група. Тук бяха нашите хора, докарани се с познати железничари, накупили и по гарите кое-що, пият и гърмят закани срещу Турция. Големан обичаше хората, когато са вън от кожата си, та сега им се любуваше. В групата е и ротният фелдфебел: пийнал, та гърми гороломният му глас. Човекът е във възторг от Големана, иска да го прегърне.

— Като се върнем, ти всинца ни ще опишеш.

«Тоя дявол не мисли да мре» — мъчи се да чете в душата му Големан. Малки и лукави са очите на младия фелдфебел и лоша усмивка му криви устата — трябва да има много криво и в душицата му. Около него се въртят: Пандо, къс, пълен, с големи кръвени очи, държал шантан в София, и Младен, висок, тъмножълт, с котешки очи, колар от Софийския градски съвет. Пандо говори през нос и пие много ракия, а Младен има погражданчен шопски говор и много се кани да коли турци.

— Имаме си и мародери в ротата — шепне Големан на издателя Коте. — Фелдфебелът ги свърта. От тоя Пандо очаквай всичко: ако те ранят и имаш пари, той ще те доколи да ти ги земе. А оня Младен е изхвърлена спица от селска кола: нито със селяните — селянин, нито с гражданите — човек. Той е употребим за всичко, но никъде не е необходим, защото е безличен. И ще върви той с Пандо през нощните му тършувания, а през деня фелдфебелът ще го тика в огъня, та дано загине, та да има един свидетел по-малко на мародерствата им.

Коте слушаше зинал. Ба, че де се намираме ние! Не, това е война и Коте не си поплюва: той не ще мигне да очисти ротата от такива плевели.

В тъмни зори тренът изхвърли полка в Ямбол: отминат беше страшният Одрин. . . И преди да се опомнят хората, поведоха ги с бърз поход през града — бягат да не бъдат забелязани.

— Юрдане, хей, картичка за жена ми! — тикна Големан картичка в мечата шепна на Юрдана — съзрял из улиците снажен старопланинец, братов син на Х. Димитра.

— Къде и ти бе?

— На оня свят.

— Довиждане! . .

Зад Ямбол е необятен лагер: тук са русенци, преславци и приморци. Колко познат свят!

— А, Големан, Големан! — стичат се край пътя бодрите мизийци и бият шегата с писателя: — Връщай се бе, човек, янлъш е тази работа, с перо се крепости не превземат. . .

И скоро полкът изчезна в първите гънки на Странджа. «Крийт софийските войски: значи, тук ще е ядрото на армията» — съобрази Големан. Издателят Коте, като скачал от трена в утринната дрезгавина, попаднал в трап и си натъртил ребрата. Той сега едвам диша. Големан е прекарал младост по тези крайове, намира познат кръчмар и напойва Котя с чай, нахранва го. Но след това Коте избели очи, примря. Не, не ще го бъде издателя: разкисна се, ще умре мърцина. Големан отърча в хана, зает от офицерите, за да повика полковия лекар. И излезе трогнат: даже дружинният командир напусна обедата си, за да види примрелия войник.

Между това полкът се беше разположил и вече шумеше: хората се чувствуват близо до границата, близо до неприятеля и шумно се сдружават, твърде шумно — може би, за да потиснат зародения ужас в душите си.

Големан се изгуби между войниците.

Кротките шопи сега бяха неузнаваеми: лицата се

наежили, очите гледат изпод вежди. . . Всяка група разполага с по една-две манерки, които са напълнени по гарите със «смъртоносна» — пият и очакват солдашката каша.

Големан се взираше в лицата, търсеше да се докара с това ново настроение у хората и се видя затруднен. Писателят мислеше, че никой не познава българите като него. Той можеше да очертае с всички подробности какви са мизийците, тракийците, шопите и македонците — в скръб и радост, у дома си и в кръчмата, на избори и при шумни веселия. — Според него мизийците се сещат да пият не в отчаяние, а когато имат успех в нещо. Затова те отначало са весели, търсят даже гайди и певци. Но щом попрехвърлят, стават мрачни: бликва неизчерпаемата «татарска» енергия у тях, постигнатият успех им се види вече незначителен, наежват се наново за нови планове, нова работа. А после, когато им навие опияняването, те укротят, размекват се, дори плачат може би от смътното съзнание, че животът, в който те влагат толкова много, все пак е, уви, суета сует. . . — Тракийците пък, наопаки, почват да пият зли, наливат се с остървение и след това вече търсят гайди и песни, като забиват грамадни ножове по масите. Те свършват обикновено с кървави сбивания и на заранта не помнят нищо, нито са в състояние да обяснят освирепяването си. Техните прадеди са старопланинци, дедите и бащите им са роби по турските чифлици и те, сегашните тракийци, още търсят щастието в забранените на рсба буйства и го намират в робските бяс и престъпност. — Македонците са други: те почват с песни и търсят музика, щом намислят да пият. . . Южани! Още с първите чаши те се отдават на жестикулации, гърмят с револвери и накрай, ако не се озоват в участъка, пак осъмват с песни. Разбира се, и у тях не липсват татарската суровост на мизийците и робската ярост на тракийците. Затова и в техните гуляи има минути на тъмно навъсени вежди и замахване с кама при накървени очи. — Шопите са кротки, макар да пият сравнително повече от всички

други български групи. Сред тях се срещат най-много запорожки типове: те са опазени от примес, те са най-запазената славянска група у българите. Шопите във виното търсят пак виното. То ги кара да се открият на себе си и на хора, превръща ги на деца, които се смеят от сърце и играят на ръченици с часове. Пияни, шопите псуват като запорожци, но скандали не дигат — никога. Това те правят само за «женки». . .

Така познаваше Големан българите. А това, което той наблюдаваше сега, беше съвсем друго. Записите се хиляди войници бяха сякаш възпламенени дружбаши, дошли на митинг в града: фанатични, затаено зли, непоколебимо уверени отделно всеки в своята твърдост, а неуверени един в друг. . . Те се изгледваха мнително и говореха със странна кресливост съвсем обикновени неща. Ако би викнал сега полковият: «Момчета, на оръжие! Неприятелят се яви!

— Маки! — би кривнали глави без особено бързание узрелите за бой мъже. — Да дойде! И он е син на женка, нейната —

И би се пръснали в стройни вериги, в които всеки войник сам за себе ще бъде оплот на позицията, на знамето.

Такова беше настроението в масата на войските. Гражданите правеха изключение. Те умеят да се изказват, да тълкуват, да спорят, та са изгубили първата си наеженост още в София. Близостта на границата ги прави сега сериозни, мълчаливи и лакоми: ядат, пият и съзнателно търсят да изглеждат уверени, спокойни, смели. Нали те ще трябва да водят. . .

Как се чудеха бедните селяни още от София, че гражданите тъй уверено и безгрижно тръгват на война!

* * *

Скопянецът печатар се беше вече «докарал». Той застъпи Големана с велеречия на множество езици, които владееше, и го отведе зад кръчмата, където през

прозореца на бакалийното отделение сновяха оканите вино. А вътре обядваха офицерите. Но полиглотът нехаеше.

— На братимство! — завика той на Големана. — По пол'ока! Да живее българската литература!

— Оръжието ни да живее — поддъкваше Големан.

— Как? Няма България и българско оръжие без българска литература!

«Гледай го, мулето — любуваше му се писателят, — натряскало се и пак свързва мисъл.

— Няма България и българи, ако сега не победим, скопянец.

— Но ще има българска литература: тя е вече безсмъртна!

— Ти си пияно муле и безсрамно лъжеш!

Скопянецът се просълзи — забрави братимството, пи жадно и викна:

— А все пак е безсмъртна, щом и писателят е между нас!

— Фи, дурак! — изплезе му се Големан и избяга.

— То е за банкети, това муле! — кискаше се той и се озова при осветения издател на сензационни романи Коте.

Тогова бяха прострели на слама до конете в един обор. Големан приклепна до него и не можеше да се начуди: Коте бил съвсем женствен, очите му се налепи в сълзи, устните му треперят, ще се разридае, защото дружинният командир искал да го върне в София, тъй като с тия си болести Коте щял да умре съвсем мърцина само от път!

— Че-че в София ге-геройски ли ще пукна? — заекваше се почти разхълцан той и гледаше безпомощно писателя.

По едно време зад сбора се дигна страшен шум — разритаха се сякаш сто коня: блъскат се о стената, ще я съборят. В зеленчуковата градина на кръчмаря вързали коне. А градината била оградена с бодлив тел. И един от конете се омотал в тела, та бясно се мяташе и вече се обливаше в кръви.

— Помогнете бре, момчета — завика Големан на войниците, като отърча. — Това е наш полкови кон.

Но никой не мръдваше. Те, войниците, не би мръднали сега, ако пламнеше даже селото: хората са погълнати отжданото чудо на войната и пият.

— Помогнете бе, срамота е! — хвърли се Големан сам на работа и зави юздите на коня в ръката си, за да го обуздае.

Но животното се биеше с последни сили, хвърляше се на всички страни и мешинените юзди омотаха Големановата ръка, впиха се в месото — ще я откъснат. Той изтръпна, притисна се о врата на коня и за момент го обузда. Едвам тогава се втурнаха още войници и освободиха бедното животно.

— Па силен си бил бе, брате! — чудеха се те на Големана.

— Щеше да ми откъсне ръката — усмихна се той злъчно, но после неволно додаде, — а тогава щяхте да ме съжалявате, говеда!

Обруганите войници не се обидиха: Големан беше прав. А когато силният човек е прав, суровите българи го тачат.

* * *

Привечер походът стана пак убийствен: замръкнаха в разорани ниви, почивка не се даваше, взводовете се разредиха, хората се поваляха като снопи.

— Ако седнеш, не можеш стана — мънкаше издателът Коте.

— Недей дърдори, губиш сили — сумтеше Големан, съвсем вкиснал.

Превалиха висок хълм, по който есенният вятър произваше изпотените снаги. А не можеше да се бърза, беше тъмно като в рог: палеха кибрит и свещи, за да намират криволещия селски път.

Най-послед влязоха в търсеното за нощуване село. Ротите са разбъркани, зоват се шумно и мина доста време, докато се прибраха в определените за всеки

взвод дворища. 13-и взвод се сви пред ниската стряха на някакъв сайвант, а издателят Коте поведе класика и Големана в самия дом, при огнище. Тук се беше вече разположил Пандо, съдържателят на шантан. Домакините са млади жени и една девойка: всички мъже са взети във войската. Пандо се беше вече докарал, говори с жените свойски. По едно време той се изтегна — не бива ли да преспи Пандо тука, при огнището? Коравите полянки го разбраха и закряскаха на един глас като изплашени гъски: те ще се заключат.

— Е, добре де, ще се заключим — засука дебел мустак Пандо и пхнал ръка в джоб, задрънка лари.

— Де, куршум де! — изръмжа над главата му издателят Коте.

— Жените ще се заключат, хайде всички във! — натърти и Големан.

Но Пандо нехаеше: пуши и не сменя очи от пълничката невеста. Издателят Коте посегна на опряната си о стената пушка и си заповяда гласно:

— Тури ножа!

Заповяда си той това и ножът лъсна на пушката му. Пандо го загледа удивено, но трябваше да стане.

— Няма ли поне чешма наблизо? — сбърна се той към жените. — Жадни сме ние, от път идем и не сме турци най-после!

— Чешма има! — отговори пъргаво девойката из жените. — Далечко е малко, в дола.

— Ха да ме заведеш, моменце! Върви с мене, а? На, ще ти дам два франка! — показва Пандо сребърна монета.

Тук вече и наивната девойка разбра думите, та скри хубавата си глава в раменете, потънала от срам. А Пандо с тези думи задоволи някакво свое болезнено безсрамие, очите му светнаха като на заждния алкохолик след първа чаша и напусна той къщичката самодоволен, с вирната глава: Жените се бяха свили при огнището; войниците, засрамени, не смееха да се погледнат; само издателят Коте проследи с удивен поглед съдържателя на шантан и каза сухо:

— Аз ще пребия това куче!

В гънките на Странджа, по Дерекьойската река (Къзългачско), се е свило селцето Мешели. В него се скри софийският 37-и полк. Той беше предназначен за македонския военен театър, а потегли за Тъмръш и по пътя се отплесна в тоя далечен изток. Войниците сега знаеха, че и другите полкове на софийската дивизия са се озовали вече тук и се крият в съвсем близки съседни села. Това беше една тайна, която вече знаеха хилядни хора, но която не можеше да се изнесе във от тези села: войнишките писма се събираха по ротни в щаба и там се преглеждаха.

Войниците носуваха в дворищата около големи огньове: беше вече студено във високия речен дол. А през целия ден тях усилено обучаваха. Офицерите работеха до пресипване и до бледина от умора — ниви сякаш кореняха тези българи, ниви за внуци и правнуци. По час-два на ден заемаше сбучението на нож. Старшите под неусипното око на офицера изнемогваха да показват нагледно как се влагат всички мъжки сили в удар с нож. И снажните планинци възприемаха и изпълняваха всичко с такава ревност, с каквато се върши само дело, от което зависи личното щастие. И после, когато ги учеха да атакуват съседните бърда, тези корави мъже, вече самоуверени във владението на пушката, се спущаха тъй вихрено напред и с такова горолотно ура, че Големан настръхваше като в истински бой.

Големан спеше с класика, с издателя Коте и с велосипедиста Кожухарчик в стаята на санитарите. Ротният фелдшер бе натежнял човек. Той бил отдавна контролор в някаква фабрика, та забравил случайните си фелдшерски познания от младини. Санитарите му бяха един слъвослагател-антимилитарист, човек дъдрив, лаком и тъп; един евреин, фалирал базиргянин, невероятно-ленив, и един дребен и пъргав човек със сини смислени очи. Тази група хора бяха всичко, но не и санитарии. Един гръдсболен войник беше вече отпаднал и те го поставиха да спи до вратата, а сами заеха местата

около огнището. Болният стенеше и постоянно молеше да затварят вратата. «Да не си заболявал! — смееха му се санитарите. — Не сме ти слуги.»

Големан ставаше преди зря. Войниците на двора, при огньовете, биваха будни — падаше слана. Денят настъпваше хубав с тънка есенна мъгла. Сънливите прегърбени мъже разговаряха глухо за домакинствата си: есен е сега, време на равносметка за селянина — дългове посреща, данъци плаща, стяга си дома, годява и жени младите. . .

Всички вече вълнуваше липсата на тютюн. И в храната почна недостиг още отгук: чай не дават, кашата не достига, готвят голо месо. Но това не буди остро възмущение: и сами българите много оскъдно се хранят, колчем слизат по работа в града. Малкото граждани обаче високо хвърлят съмнение в артела. Там са: един старшия, един кашавар и при тях — винаги — Пандо с ротния фелдфебел. Велосипедистът Кожухарчик убеждава, че гешефт можело да се прави и от помана — камо ли не от артела на 312 войници! Той доставя на нашите хора тлъсти «порции» — в артела се боят от езика му. Инак Кожухарчик е муха човек. Бил самоук печаторезач, после ходил във Виена и като се върнал, спечелил много, но роднини го увлекли в предприятия и се омотал. Кожухарчик не се реши да заколи една пуйка, която купиха в селото. . . И трогателно разказваше как станал баща, без да е женен: попаднал една заран на подхвърлено дете и си го осиновил. И ето, от две години вече, то спяло с него, скубело му брадата, а сега, бедничкото, можело да умре от скръб по него!

Офицерите пратиха Кожухарчика в Ямбол за тютюн и вестници. Неговото завръщане беше събитие: донесените вестници оповестиха, че Черна гора вече нахлула в Турция, Гърция обявила анексията на Крит, сега се очаквало сърбите да нахлуят в Македония.

Тая вълна от новини откри странна промяна в настроението на полка: оказа се, че не само войниците, но и офицерите бяха престанали да вярват в обявяването

на войната! . . . Войниците се мръщеа: вестниците лъжат! А офицерите открито говореха:

— Нали се бавят? — Няма да ни огрее! И да разбием Турция в прах, ще вадим пак само хорски кестени от огъня, нам не ще отстъпят нищо.

. . . И това било народ! Войниците се бояха от Турция, а офицерите — от Европа. Прочие еднакво не желаеха войната. . . Големан беше възмутен: той знаеше, че всеки час трябва да се очаква обявяване на войната, че Турция ще бъде разгромена и че България ще слезе на Бяло море.

А пъплеха весден незнайни полкове и се губеха в гъстия шубрак на Странджа. Писателят следеше с безумна любов прехода на тия неми пълчища. В днешните войни за няколко часа се избиват цели полкове. И това знае всеки от тези хиляди скептици, българи са те, четат, изучават, мислят. А пак вървят без сянка в очите, вървят само с тежка грижа на челата — грижа може би за това: дали наистина и като бият Турция, ще ни се даде нещичко? . . .

Недалеч над селото, по горното течение на реката, шумяха воденици и имаше бистри извори. Настъпили бяха лунни нощи и Големан с издателя Коте излизаха вечер натам. Зад водениците се откриваше хубава, оградена от гори и бърда, падина, в която нощуваха полковете по незнайния си път. Една вечер, потънал в прах и странно изморен, пристигна тук и преславският полк. Това развълнува Големана. «Видиш ли тези българи — говореше той на Коте, — те са расли сред море от турци. Това са дядо Блъсковите хора: тях можеш изби, но не можеш разби.»

И след проверка двамата резервисти се залутаха по голините над бивака на Преславци. Пълната луна беше заляла със сребриста синева белите офицерски палатки. Измореният полк се беше спотаил, чакаше топла вечеря и само към един край някой силеше глас, разлял мек баритон: пееше тъжно и слушаха го всички. «Наклала Ненка седенка, наклала — пишман станала» — се хвърляха в нощта тъжни думи.

Двамата софиянци се обхванаха от безкрайната скръб на робската песен. Трептеше гласът на незнайния певец и разнасяше затаена болка в душата на цял народ. Песента разказваше: седенкуват млади — до всяка мома и ерген, а до Ненка — братец войвода. И дума Ненки братец войвода: «Допридай, Ненке, къделя, разтурай, Ненке, седянка, че ще сеймени да дойдат. . .» Ще дойдат сеймени — черни манафи, — Ненка и девойки конете ще им поемат и до зори щат им прислужва. . .

— А-а, нека гинем, но да заличим от душите си тези спомени! — шепне Големан.

. . . Незнайният мизиец беше вече спрял; бивакът на преславци съвсем заглъхна, а сенките на двамата софийци още се мяркаха по бърдата. Големан е задушил скръбта си от робската песен, мисълта му е далеч векове назад, той шепне някакви тиради от любима своя работа. През последните години старият писател бе работил с младежко увлечение върху отдавнашна своя мечта: да възкреси в образи отпреди векове лихия устрем на своя малък народ към южното море. И ето, тази поетическа мечта се превръща сега в действителност.

— «Един е бог, мъже-старопланинци — замълви сега той тиради от своята работа. — Един е бог, почувствайте всички — във велик момент открива ни се той самотно горд и тихо ни упътва душите към пределни на юг устрем.»

— А-а, хубаво! — застиска му ръката Коте.

— Ст, ти не знаеш: тази война все пак ще ми погуби душата — смънка писателят и странно изохка.

Бедният Коте го гледаше поразен. Големан не мислеше за това, което каза: то беше в съзнанието му още от деня на мобилизацията. Но го изразяваше с думи за пръв път сега. И като прояснен сам за себе, добави:

— Да бъде. Ще погазя и душата си за тоя малък народ: аз го обичам. И ще газя труповете: ще убивам!

* * *

На утрото заканите престанаха: войната се обяви.

Ротите се построиха под първите слънчеви лъчи, които се пречупваха с ослепителен блясък в падналата дебела слана. Полкът беше спал на самата турска граница. Сега тя се мина в походен строй и се влезе в празно турско село: жителите му го напуснали в панически бяг. Мирните хора на труда и неведението са били изненадани от войната като от нечаяна стихия: в къщата се намираха готово сложени трапези. Даже псета нямаше в бедното село. Тук-таме ревеше изгубен добитък, крякаха гъски и летяха през плетища кокошки, гонени от войниците.

Полкът се застоя. Ротите бяха напрегнати: в чужда земя са! Но скоро се разшумяха: донесе се по бунищата всякакъв вид храна и всички грабежа. Обаче дойде възбрана: да не се туря нищо в уста, може да има отрова в храните, неверен е турчинът. . . Един посивял резервист ходеше от група на група да прегледва храната. Големан се изненада: тоя резервист беше химикът фабрикант в Русе, нарамил сега раница и пушка, ще освобождава своя Кукуш.

— И ти ли тука? — застиска му ръцете Големан.

— Какво е туй: и ти ли? — протестираше юначният кукушанец. — Речи: блажени чающи!

И като се обърна пак към групите войници, викаше:

— Турчин е, момчета, вяра няма, може да ви изтрови: не туряйте нищо в уста!

Бедните кротки шопи плахо изпущаха от ръце награбеното благо. Един само нехаеше — пък и не можеше да чуе съвета на химика: задигнал беше човекът пълен кошер, тича, а го гонят облак пчели. . . Залюля се цялата дружина от смях. А после разгониха пчелите и залапаха меда. Каква сладост да се смучат парченца от пресните пити — поне те не можеха да бъдат отровни. Разцапаха се ръце, мустаки, лица. А, ето го и смешника

в полка — Ангелчо: извил ръце на хълбок, генерал е сякаш, изгледва изцапаните лица и гръмоносно пита:

— Е? И вий, с тези мутри, ще превземате Цариград, а?

Ангелчо е къс, разлят, с крив нос и извити до уши тънки мустаки. Той е софийски издател на ежедневник, който се прочу с дуел за свободата на печата. Много пари е пропилял и много земи е обикходил. А сега — нарамил също раница и пушка — ще освобождава Македония. Той е всекиму необходим, би разсмял и умиращите, та от щаба на полка са искали да го вземат за конен ординарец. Ангелчо дигнал нос: кой като него! Но другарите му във взвода — един зевзек от театъра и един адвокат от брюкселските — веднага му обърнали гръб: не приемат да дружат с човек като Ангелчо, който бяга от строя.

И Ангелчо се сепнал: отказал да бъде конен ординарец! Човекът ще се бие — ще се бие като пръв и последен строеви пехотинец!

Но обявила се войната и двамата приятели на Ангелчо — адвокатът от Брюксел и зевзекът актьор — едноман заболели като молепсани. . .

Тръгнал Ангелчо сам в строя, подули му се нозете и му се изкривила устата да псува:

— Речи бе, писателю — викаше той сега, — кое по-напред заслужава куршум: конен ли ординарец да си, или симулант? Да бях с малко по-дебело лице, нямаше сега да ми са подути краката и моите коварни приятели нямаше сега да ми се смеят презглава някъде из лазаретите.

Адютантът на четвърта дружина и велосипедистът Кожухарчик, които снощи бяха отишли на изток да наредят връзка с шести полк, сега се върнаха. Адютантът шумно разказваше за някакво снощно сражение. Турската погранична рота се командувала от млад офицер, разполагала с картечница и жестоко се опряла: куршуми се сипели като град. А велосипедистът Кожухарчик шепнеше на другарите си:

— Лъже, магарето, щом запищяха куршумите, той

се свря на една страна в храсталака, а аз — на друга. И до одева не сме мръднали!

Войниците разкривиха ухилени лица: българинът не се хвали и не търпи самохвалци, даже предпочита да го корят, особено ако това корене става с хубав смях.

— Не узнахте ли поне как се е свършила престрелката? — любопитствуваше Големан.

— Узнахме: срещна ни одева ранен войник, та ни разказа. Добре се държали турците. После нашите ги заградили. И се свършило.

— Е, как?

— Хм, как: щом турците се видели натясно, викнали: теслим!

— Заробили ги, ете, а? — начугулиха се шопите при велосипедиста.

— Ами, ще ги заробват: измушкали ги.

Добрият Кожухарчик, който не търпеше кокошка да колят пред него, сега махна ръка, като че ли там са мушкали манекени.

— Какво брътвиш бе? — възмути се Големан. — Как ще ги измушкат, щом са се предали?

— Казвам ти, измушкали ги, самият им офицер превърнали на дармон — отсече Кожухарчик и усмивката по лицата на войниците угасна. Пръв се обади костинбродецът Никола, който е бил граничар по Рила:

— Не требе! Защо е ред да се земат роби?

И замълвиха добрите прости хора: «Не требе.» Широкоплещестият бае Стоян от Гайтанево повиши глас:

— Не е по закон! Война е. А га е война, оно е, да се види у кого че е слава, кой че навие.

— Така е баш, а не да се коли и кой се предава! — отсече и бае Лозан от Гурмазово.

— Ба, че ги гледаме! — възрази най-после Кольо стражарчето. — Свет изклаха в Македония, че ги жалим, маки!

— Не че ги жалиш, брате, а га се случи ти да падниш у нихни ръце? Това сметаи хе-хе! — обади се и веселият елешанец Гьорго Недков.

— Па они че ни жалят, а? — наежи се Кольо. —

На огин че ни пекат, кожата че ни дерат, м. . . чисташка!

Не, страшна ще бъде войната, разплата ще е!

* * *

Пръснали се далече надясно разхълмени голини, скоро ще открият минаретата на Одрин. А наляво са предгорията на Странджа, които сред скалисти преходи крият втората след Одрин страшна турска твърдина — Лозенград.

37-и полк се движи колебливо — не знае сякаш накъде да се насочи.

Привечер ходът стана бърз, а на мръкване беше лудешки: почти се тичаше. Сега никой не се оплакваше от умора и никой не изоставаше. Лицата са напрегнато угрижени, у някои се чете даже страх. А може би има чувство и на извършвана неправда: в чужд дом се е влязло и чужда земя се гази — цял ден вече. . . Шопите не са много политици и тяхната представа за свое почти не надхвърля държавните граници. При това никъде не се мяркат местни българи да подчертаят проповядваното, че чужденец ще се изгонва от своя земя и че поробен народ ще се освобождава.

Далеч назад, по границата, димяха още опожарени постове и колиби. Но нови пожарища не избухваха натам: очевидно, по Странджа не се движеха други войски. А тревожно глухо беше и надясно, към Одрин: затишие като пред буря.

Мръкна. Полкът обаче не спираше: той изви по теснина на речен дол и редиците се поразстроиша. Големан заслуша недомлъвките сред изморените войски. Облаци бяха забулили месечината и хората мъчно отличаваха един друг. Настрани, пред Големана, вървяха двамата Вълчановци от Кривена. Те се тухкаха и си доверяваха нещо. Големан ги задебна.

— Луда работа ете: вървим ка слепи!

— Явно, брате: че ни причака турчино и че ни изтепа.

— Че си изяде главата тоо Фердинанд!

Двамата Вълчановци са ефрейтори, бодри млади хора, заможни селяни със строги и умни лица. Единият е хубав тип на старопланинец от западния край: почти висок, със самоуверено отпуснати широки плещи. Той е с големи уста, с меснати бърни и вежди, с широка долна челюст. Веселите му винени счи гледат с въздържано любопитство. Викат го във взвода Вълчан за различие от другаря му Вълчо, с когото не се делят, макар да не си приличат по нищо. Този е къс, кокалест, с обтегнато триъглено лице — същински хун: силни мускули, остра долна челюст и малки хлътнали очи. Той знае колкото му трябва в живота и в погледа му няма любопитство. Ето тоя Вълчо каза «Фердинанд че си изяде главата».

— Не се всюва така, момчета: без вяра нищо не става! — обади се Големана.

И двамата шопи добродушно се разсмяха.

— Маки, зад нас бил, слушал ни е! — сложи шепа на Големановото рамо Вълчан. — Ние си приказваме така.

Писателят ги подбра на смях. Но на късия Вълчо не му беше до смях.

— Питай хората, брате — зашепна важно той. — Никой не верува да биеме турчино!

— Ти вярваш ли?

— Оти да се лажем: не верувам, па ми е мака.

— Повярвай и ще ти отлекне! — разсмя се Големан.

Сега вървяха по неравен селски път и прескачаха разлети вади. Наблизо трябва да има село, но тъмно е вече, не се вижда, макар че луната навремени прониква през облаците.

Но изведнаж надясно от пътя се бялна стадо. Големан трепна, българско ще да е, той знае черни са обикновено каракачанските стада. Свили се грамадна маса бели овце, нямат звънци и псетата тъмнеят в нозете на овчаря, който стои прав — силует сред релефа в облачната лунна нощ.

Из предните редици бърже се предаваше, че офице-

рите разпитали овчаря: българин бил от близкото село Вайсал, турците му подбрали стадото, но нашата кавалерия ги настигнала и му повърнала овцете.

Предават войниците един на друг важно обяснението и никой не заговорва овчаря; тревожни са всички, бързат тъмно устремени напред и чувствуват, че всяка измината педя земя усилва някаква обща отговорност и че ще се яви най-после стопанинът на тази земя и ще извика: назад!

Прихванат е от общото чувство и сам Големан: той също не заговори овчаря. Но скоро предните редици пак се оживиха и отдясно поличаха други двама овчари — един старец и едно момче. Очевидно, това са хора пак от същото стадо. Те стояха до самия път, облегнати на дългите си овчарски геги.

— От Вайсал ли сте? — заговори ги сега Големан. — Колко къщи ви е селото? Има ли турци?

— Де турци ба! — пусна глас младото овчарче с видима радост.

А старецът отговори малко през нос:

— Избягаха агаряните.

Насам не е имало турски войски, бягат само пограничните роти.

— Българи сте, нали? — повиши нарочно глас Големан.

— Българи, брате! — насочи се сега задушевно старецът.

— Ами, знаете ли, че дядо Партений, нашият софийски митрополит, е родом от вашето село? — подхвана писателят с трепет в гласа.

Войниците зинаха учудено.

— Ама нашият владика, а? — протегна се през главите единият от Вълчановците.

Отговори пръв и високо младото овчарче:

— Знам ба, ка щяло да не знаем?

А старецът каза кротко:

— Не сме пък толкова изгубени бре, момчета, прости сме, ама може ли да не знаем това?

Понесе се някакво ежене в редиците на шопите.

А писателят, отминал малко, хвърли ново питане към овчарите:

— Как мислиш, дядо, ще бием ли турците?

— С божя воля, момчета, с божя воля! — разля глас старецът, като че ли благославяше.

— Много българска войска ба, тю-ю! — викна младото. — Отде се зе толкоз народ!

...И отминаха войските: бързат. А Големан се смее:

— Бързайте, момчета! Свое газим, бащино отнемаме!

Нощната тъмнина се усили, заръмя дъжд. Полкът най-после зави бивак по височко плато и 13-та рота се нареди охрана: ще бди цялата нощ да пази полка. Субалтьорът (Рилската мечка) пое с първия взвод страната към Одрин. Той нареди с едната половина от момчетата си постове, а другата половина остави при себе за смяна.

Издателят Коте и класикът — гимназиален директор — попаднаха в първите постове, а Големан — в смяната.

Останалите насядаха около Рилската мечка. Есенният дъжд се усилваше, но дебелите шинели не се просмукваха: само набираните на темето струи от дъжда проникваха в гърба. И това беше така за всички: войниците нямаха гугли, такива се раздадоха само по шест на рота.

Големан също нямаше гугла. При това той беше тънко облечен — под куртката имаше само риза и егрова фанела: инак не би издържал походите с раницата. А сега студеше много по-силно от снощи. Че и — ето, предстоеше да прекарат втора безсънна нощ, след като са вече били в усилен поход от два дни. Кой би помислил наистина, че всичко туй може да се издържи!

А стана и тревожно: откъм Одрин внезапно се дигна колосален сноп фосфорна светлина, запали облачното небе и бавно се сложи в предгорията на Странджа. После тази страшна светлина се движеше: надниква по-

ред към всички възвишения и низини, търси сякаш заспалия 37-и полк. . .

— Не мърдайте! — съскаше Рилската мечка на хората си и те се свиха, някои даже се захлупиха по очи.

Скоро Големан съвсем изстина: умората му надви, натисна го дрямка. И бедният писател се замагьоса в една мисъл, която му позволяваше да дреме. Тя беше много убедителна — тази мисъл. Ето, прожекторите от Одрин тази нощ не ще открият големи български войски откъм Мустафа паша. За настъпването на такива ще донесат в главната турска квартира от Лозенград. Едвам след това ще плъпнат рекогносцировъчни турски отреди да открият ядрото на българската армия. И после туй вече — след 3—4 дни — двете армии ще се възправят една срещу друга. Защо тогава тоя страх от турска изненада още днес? И защо да не си подреме Големан: той е тъй изморен.

Тази мисъл люлееше Големана като в люлка и той дремеше. Посивелият резервист навремени се досещаше, че тази работа не може да бъде тъй проста, както се чертаеше тя в неговата мисъл; че е възможно турците да нападнат внезапно полка и да го изколят. Това го сепваше. Но скоро писателят се ухилваше лековерно, отдаваше се пак на първата си мисъл и задремваше. Най-после челото му се залепи о пушката, мисълта спря — той заспа.

И се видя в театъра. Да, в Народния театър, но сцената са преместили пред одринската гара, треновете минаваха през нея. Големан не можеше да се лъже, това е одринската гара, той я познаваше добре. И е абсурдно, че вижда Народния театър на одринската гара. Големан съзнава, че му се привижда глупав сън, но не се събужда — приятно му е даже, че не е съвсем заспал. И продължава да гледа: на сцената е актьорът Кирчев, той реве нещо, треновете спират и между тях почват да сноват някакви полуголи жени. «Това ще е някое ново театро на Вазова» — мисли Големан и се извърща да не гледа: той съвсем не долюбва ориенталистите на стария поет. Извърща се Големан да не гледа

уж — но сапикасва, че Кирчев е с фес и чалма. От това му става страшно, той пак се досеща, че сънува, и се събужда със смътното съзнание, че му се е присънило нещо зловещо.

— Я върви да спиш в бивака! — пришепна му Рилската мечка. — Ти съвсем капна!

И Големан, послушен като дете, тръгна към бивака в белите мрачини на дълбоко облачната лунна нощ. Вървеше той и дремеше, когато го стресна началнишки глас.

— Войник!

— Аз, г-н.

— От заставата ли идеш?

— Тъй верно.

— А, Големан, ти ли си? — понижи глас срещналият го офицер.

Той беше младият полкови адютант със златните очила.

— Наредени ли са постове? — питаше той Големана. — Някъде стреляше картечница?

— Каква картечница, ние нищо не сме чули — удиви се Големан.

— И тази хубава! Да не сте спали бе? — разтревожи се адютантът. — Я ме заведи на заставата: ние искаме да спим и трябва да сме сигурни в охраната си.

Големан разкриви рамене и отведе адютанта при Рилската мечка. Двамата началници се дръпнаха на страни и зашушукаха.

— Откъде стреляше картечница? — питаше очилатият подпоручик.

— Близко там, на север — обясни субалторът. — Навярно стреляха по наши кавалерийски разезди.

Големан се разсъни. Излезе, че той е спал като казак: турците са стреляли и с картечница, а той е нито даже чул! И сега трепери от студ като просяк — фи, не е за работа той вече, за гроба е той!

Адютантът го поведе назад.

— Теб те е втресло май?

— Ни-нищо ми не е.

— Трепериш, тракат ти зъбите. Ами чу ли новината: актьорът Кирчев умрял.

Големан спря дълбоко поразен и изгубен сред тъмното поле, което сега беше превърнато на някаква противна бара.

— Да, актьорът Кирчев умрял. Явил се като войник в запаса, но почнал да повръща кръв и свършил.

Младият очилат адютант говореше това отсечено, като че предаваше словесно.

«Не, не. . . не може да бъде» — мислеше Големан и цял се тресеше от студ и настръхване.

— Но аз го видях по манифестациите. . . вървеше с жена си. . . те плачеха като деца — каза той.

И тук старият човек изведнъж си спомни, че той току-що сънува този актьор Кирчев с фес и гъжва. Обзе го наново мистичен трепет и за да си навие, той промълви:

— Извинете, аз вече не мога и да говоря: съвсем капнах, трябва да поспя.

— Ето шубрак, легни си — упъти го адютантът надясно, където чернееше някакъв храсталак.

— Тука, значи? — отби се послушно Големан.

— *A la guerre comme á la guerre*, драги! — изгуби се в нощта кокетният млад човек.

Каква нощ! Шубракът е огризан от добитък, снагата не намира място да се сложи, а ръми дъждът и студени капки проникват в гърба. Безкрайна и кошмарна нощ! И все тоя актьор Кирчев, който е умрял и който разиграва къчечки в Народния театър, пренесен сега при одринската гара.

* * *

На заранта полкът слезе в Сюлейман Талишман. Запустеното турско село, което с кирпичните си къщички пренисаше писателя в тибетските степи, сега беше заето от българската артилерия. Полкът спря до него сред безкрайни гробища, осе нени от стари дъбове.

Запалиха грамадни клади и зашумя петхилядната маса мъже: сушат се, разговарят, бият шегу, даже се борят. Няма вече ни помен, че са в чужда земя: свикнаха.

Даскалът, певец от столичния катедрален хор, залива групите войски в небивал смях: нощес той подслушал своя съгражданин — прилепчанеца американски възпитаник, — когато се е разговарял с двама евреи от обоза. И разказва с фалцет:

— «Бугария ке воюва? — кажуе нашиот. — Празна ет! Европа ке ни креснит: стооой, назад! И толко ке си ет, ке си оиме!» А примигуе израилене: за них по-сладко е веке божата манна! «Нашето цар? — точит еднио шия — аршин, ви кажуем! — Нашето цар? Он с Францо Йосиф и с Русото барабар!» А другиот пеит: «Война-а? Не че си има война! Он, нашето цар с дипломацио! Само мака си прави на наро-од!»

Шопите се превиват от смях: в душите си те вече воюват и за тях са тонковци онези, които още се надяват на връщане. «Война?» «Он с Францо Йосиф и с Русото барабар!» — трийт те показалец о показалец и кършат гласове, като да са нейде на селски сбор край Витоша.

Следобед офицерите се нещо разтревожиха. Над Сюлейман Талишман се разкрива голо плато с групи от гигантски скали. На запад по това плато се крие българското селище Татарларе. Полкът се насочи по платото към това село. По едно време командирът на четвърта дружина, очилат подполковник, се загледа тревожно на юг, дружината спря, офицерите насочиха биноклите си.

— Турци! Турска войска! — зинаха войските.

Далеч на юг, по скалист преход, се редяха някакви черни купчини. Големан устреми моряшки поглед и се убеди, че черните купчини са трънаци: те бяха неподвижни. Скоро и началниците възприеха това и дружината пак забърза. Но късогледият дружинен командир още дълго загледаваше черните точки на юг. Тоя спокоен и мълчалив човек предчувствуваше може би,

че скоро към оная посока ще се извие вихърът на войната.

Полкът вече преваляше към долината, където трябваше да е българското селище. Походът стана още побърз, момчетата и сами тичаха: след две бездомни денонощия те ще бъдат най-послед под-стряха в българското село. . . ще видят деца. . . а ще намерят може би и тютюн. Но когато първа дружина вече беше стигнала селото, дойде тревожна заповед полкът да се върне назад. Артилерията, която също беше напуснала Сюлейман Талишман, шумно пое обратния път.

А беше се прохладило, от време на време из сниските тъмни облаци полъхваше тревожен вятър и заръмя студен дъжд, идеше може би буря.

И повърнаха се пет хилядите хора по откритото плато: тръгнаха с усилен марш назад — нанякъде в тъмната нощ, във вятъра и в дъжда вече без надежда за приют, за покой, за отих. Затисна ги страшен мрак, ротите се разбъркаха, от завилите се в черни мушамы началници поличаваха само ония, които бяха на коне. Сега няколко изстрела отнейде биха хвърлили целия полк в паника. Но затова не можеше да се мисли: вятърът се превърна на буря, мъчно се вървеше, раниците отсичаха раменете, а усиленият дъжд проникваше през просмуканите още от миналата нощ шинели и мокреше снагите до кости. Онемяха всички: вървят наведени и отдадени на нечия воля — може би волята на лиха съдба. . .

Когато полкът най-послед стигна пак трите чуки от гигантските скали над Сюлейман Талишман, зашепна се, че положението е сериозно, че ще има двойна охрана. Скоро се получи заповед 13-та рота да бъде резерва на охраната, която ще се изпълнява от цялата четвърта дружина.

А бурята стана стихийна. И по тия високи скали в тази ужасна нощ трябваше да осъмнат на мъртва стража хилядо души мъже, които бяха мокри до кости и капнали от умора, защото не бяха спали и първата нощ.

Взводовете на 13-та рота се наредиха по пукнатините на гигантските скали и се раздвоиха: едните с пушки на ръце, а другите със ставени пушки, но всички будни, всички готови на зов.

— Ще измрем мърцина — каза мрачен снажният класик — директор на гимназия, който вече трепереше: той не беше мигнал две денонощия.

— Аз не оставам тук — додаде след малко издателят на сензационни романи Коте. — Мокър съм, а снагата ми гори от умора: ще заспа и не можете ме вече събуди.

Други не се обадиха. След малко издателят Коте, разтреперан вече като лист, предложи определено:

— Аз ще сляза в селото. Ще дойдете ли с мен?

Класикът беше строг войник и коректен като школьник. Големан огледа тъмните групи резервисти: свил се кой как може в подножието на страшните скали и треперят всички с гласно зъзнене. Някои имат още сили и глухо мълвят: «Е-е, тука е веке умирачка.» А други стенат така, като че ли някой им нанася удари в страшната тъмнина.

Не, Големан не ще изостави тези бедни хора сега. . .

— Ти върви — насърчи той Котя и се обърна към класика, — иди с него бе, Рашев, ти вече две нощи не си спал.

Но класикът даже не дигна глава: оглушал е сякаш. Издателят потрепера още и се одума пак:

— Е, аз отивам.

Никой не му отговори. После не забелязаха кога той изчезна. Големан избра място, уж на завет, в една глъбнатина на скалата и взе на коляното си главата на класика.

— Да похапнем, то стопля — каза той.

И задъвкаха. Но не вървеше: ужасът наоколо нарасна. Бурята извиваше със страшен бяс върху скалите и из пукнатините заклоkochиха цели вади от поройния дъжд. Скоро стенанието на войниците се превърна на някакъв глух вой от всички. . . Още малко — настръхна и Големан, който досега се крепеше с воля;

класикът заспа на коляното му и почна да се съдървява. Очевидно, той не ще може да се пробуди — тоя славен и гиздавец човек, който е баща на хубави деца, а сам е тъй хубав в душата си, че Големан би желал да е като него.

— Стани, Рашев. — скочи Големан и изправи класика. — Това така е гибел, трябва да се движим.

Класикът стоеше като зашеметен, после тръгна, воден подръка от Големана. Но след няколко стъпки високият снажен мъж сякаш биде подкосен: той се спъна и се заклопи на очите си — падна на земята с цял ръст. Сега вече с Големана стана нещо странно. У него се вселиха двама човека: единият повярва на смъртта, подчини се на страданието и се разтрепера като лист, защото беше помръзнал, а другият — стана мрачно спокоен, почна строго да наблюдава и да подсказва какво да се прави.

Малко настрани от чуките, на едно възвишение, беше захвърлена отделна канара. Тя изотзад сега се озаряваше: там някой кладеше огън. Спокойният човек от двамата хора, които сега се бяха вселили в душата на писателя, сапикаса озарената скала и подсети втория човек в неговата душа, че той трябва да намери сили и да отведе класика дотам, инак хубавият търновец ще умре.

А той, класикът, се беше ударил твърде зле от падането, та сега стоеше по-твърдо на нозете си, макар да се тресеше цял. Големан го взе пак подръка и се поведоха към спасителната канара.

Тук наистина се кладеше огън: македонците в ротата — прилепчанецът английски възпитаник и щипянецът стенограф — избягали началнишкото око, намерили гнили колове от някаква кошара, наклали огън и сега се бяха надвесили над едва издали се сини пламъчета — грееха се и закриваха светлината да не я забележи нечие око от бивака.

Спокойният човек у Големан му диктуваше да разбута македонците, та да направи място при огъня за класика. Но същият спокоен човек у него подсещаше,

че тук не може да се седи. Дватама македонци, също като Големана и класика, бяха оставили пушките си при заставата. Какво биха правили те с голи ръце, ако внезапно се яви неприятел? Не, тук не можеше да се седи.

Раздвоеният в душата си писател безпомощно огледа чуките. Черните силуети на скалите се издигаха в бурната нощ като чудовищни видения.

Заставата беше близо може би на някакви 100 стъпки. Но в душата на Големана растеше необясним страх от съзнанието, че другият, треперещият човек в него, става опасен: той го сковава все повече и може би, щом седнат сега при огъня тук, той, малодушният човек в него, съвсем ще го повали в калта. . .

А при тази уединена канара бурята виеше още по-страшно и студът пронизваше костите до болка. Не, не можеше да се остава тук.

Големан още долу беше забелязал, че от време на време някаква слаба светлина, като от далечни светкавици, озаряваше скалите. Това сега, от уединената канара, се долавяше още по-добре. Но гръмотевица не се чуваше. Навярно туй сияние бе отслабваната от гъстия дъжд светлина на турски прожектор; Големан смътно съобрази туй, страхът в душата му се усили и той тревожно поведе класика пак назад при пушките.

И когато слизаха от уединената канара, Големан сапикаса отсреща, между голямата стена на скалите, някаква игрива звезда: палеха и там огън. То беше съвсем близо до заставата и Големан забърза натам с трепетното чувство на човек, който се спасява. А бурята бушуваше и двамата мъже едва се движеха.

Новият огън блещукаше в пединка сред канари. Тук бе построена палатката на дружинния командир. Ординарците, които се грееха на мъждеещия огън, отстъпиха място и Големан настани класика да седне. Тоя вече беше онемял от изнемогване. След това седна и сам Големан: сне си някак раницата, сложи я в бара при огъня и седна на нея. Сега раздвоеността в душата на писателя беше пълна. Спокойният човек у него се

вслушваше в бурята, чуваше разговорите в палатката на дружинния и мислеше за онез, които е оставил в заставата, както и за другите, които бяха по полето долу и пазеха полка сред клокочащите порои.

А вторият човек в писателя — малодушният и почти умирающ — вече непрекъснато стенеше от чувствуван до болки студ. Той нехаеше към всякого и към всички: стенеше само, а след малко ще почне може би и да вие от болки по вкочанелите си стави. По едно време при огъня до него седна някой. Спокойният човек в писателя разбра, че тоя някой беше сам дружинният командир. Но другият човек, стенещият, не даде ухо, не се обърна и продължи да стене.

— Потърсете волята си, за бога! — подсказа му кротко добрият очилат подполковник.

Големан дълго мълча, но спокойният човек в него нави и той зафъфла:

— То-то това е ни-нищо. Аз съм си зи-зиморличев. А го-горещини търпа ка-като афри-риканец.

— Ами къде е третият: вий нали сте троица неразделна? — искаше да се посмее подполковникът, като питаше за издателя Коте.

— То-той е юнакът, остана при за-заставата — излъга спокойният човек у Големана, защото нали не можеше да се обади на началството, че Коте е избягал в селото?

— Слава на тоя мъж! — отсече подполковникът. — Болничав е, исках да го върна още от Ямбол, но не прие. А ето, издържал и сега.

— Ря-рядко са като не-него мъже — фъфлеше Големан.

Около огъня се трупаха все повече изпомръзнали войници: те идеха като пеперуди на свещ, втурваха се слепи върху огъня и протягаха ръце даже през седналия свой дружинен командир.

Добрият подполковник се видя утеснен и се прибра пак при другите офицери в палатката. След малко той им съобщаваше там:

— Големана втресло, мята се като на скара.

А още след малко един от другите офицери отговори:

— Не ще го пък приберем тука. . .

Тези думи болно жегнаха Големана. Той се обиди. И раздвоеността в душата му липса. Буйният мъж се изправи, стисна си зъбите до скръцване, за да не тракат, а после окърши снагата си и престана да трепери. Даже по свитите му устни се мярна зла усмивка. И като седна пак, остана само остра болка под ребрата до сърцето му. Но тя беше стара, от години — тази болка.

А ужасната буря сякаш все по-се усилваше и дъждът валеше като из ведро. По едно време над скалите се изви вихър и със страшна сила се хвърли върху огъня и върху палатката на дружинния командир. Премръзналите войници кораво пазеха местата си около огъня, та бурята не можа да ги разбие, но палатката на дружинния командир не издържа: тя се заблъска на две страни, изтръгна забития си под скалата заден кол и се откри — повлече се с бурята нагоре, към небето.

— Момчета, дръжте палатката! — викна изненаданият подполковник.

Но от войниците никой не мръдна. Те бяха сега няколко редици около огъня и задните чакаха да излезе някой от предните, за да му заемат мястото.

— Дръжте палатката бе! — зарева с все гърло дружинният.

И защото пак не мръдна никой войник, скочи сам Големан. Той ще покаже на онез, в палатката, че. . . че не чака милост! Втурна се, нави на развялата се палатка, обтегна я и се мъчеше да забие кола пак под скалата. Но това вече не му се удаваше: кога е вършил Големан нещо подобно?

— Помогнете бре, момчета! — викна той към войниците.

Но около огъня пак не мръдна никой. Писателят избуя: той се яви като фурия при колото, разчушка правите и хвана за врата одного от седналите войници.

— Ставай бре! — раздруса го буйният Големан и го дигна. — Върви да закоवेश колеца на палатката, това не е моя работа.

Но защото шопът искаше да се опре, Големан го изблъска от колото около огъня и насила го заведе да закове колеца. После, като се върна при огъня, той се удиви, че никой не беше заел нито неговото място, нито онова на малтретирания от него войник. Те седнаха сега един до друг и Големан легна в скута на войника, когото току-що беше блъскал. Така се сближават хората в народа. . .

* * *

На заранта Големан се видя изведен на утринно слънце до буен огън пред скалите. Той не помнеше как е осъмнал. Сега, сред много войници, до него бяха дружинният командир, ротният и старият кукушанин — фабрикант от Русе — д-р Червен-Иванов.

— За нас ти е това, г-н Големан? — пееше тъжно химикът, лицето на когото беше неузнаваемо почерняло от страшната нощ. — Тръгнали сме наистина да се жертвуваме за отечеството си, но ето че през такава една нощ ще си спечелим нещичко и после през цял живот ще бъдем тежест на близките си.

Големан гледаше мътно и махна отрицателно глава: не било така. Дружинният командир се разсмя.

— Добре, ами сега как ще я свършим? Ще можеш ли да вървиш? — попита той.

Писателят пак се жегна: почнаха да го съжаляват, фи! Хората наоколо — стотините хиляди чeledници от народа, — те може да страдат и да гинат: тях никой не ще пита, могат ли още да вървят? — А той и другите като него са тръгнали с простия народ само тъй, за слава. И ще вървят те донейде, а после един на друг ще си казват:

— Ето, видите ли, имаме всичката добра воля да се пожертвуваме за страната си. Но, за жалост, не можем да издържим физическите трудности. А за това не сме ние криви и не можем да бъдем обвинявани. Прочие, върнете ни, молим ви се, в нашите топли кътове, на меките ни постели. . .

— А-аз мо-мога! — дигна сега Големан посинял нос към очилатия подполковник. — Аз мога да вървя и авто-томатично!

Ротният командир се усмихна широко и самодоволно: вижте, значи, какъв войник имам аз в ротата си! Бедният млад поручик, той се беше зле разкашлял още на границата, та нощес щял да умре, но Рилската мечка, нашият взводен, го свил на топка и го стоплил в мечите си обятия. . .

Доволен беше от Големана и подполковникът.

— То такива нощи собствено каляват човека — говореше той сега. — Ще издържим, всички ще издържим — каза после и отмина. . .

Големан остана сред своите хора — между войниците от взвода си. Те го обградиха и се мъчеха да правят смях. Всеки подсказваше по нещо, за как е прекарал ужасната нощ и кога, по кое време се е почувствувал близо, съвсем близо до умирачката. . . Един попипа ръцете и шията на Големана, после разпери ръце и се провикна:

— Маки, ти си бил гол бе, брате, ептен гол, тю-ю! Тогава се втурнаха всички да пипат Големана.

— Леле, он по граждански: само с една плетенка и с една платнена риза! И па не замръзнал, бе-ей!

Между туй наблизко се дигна цяло пожарище — запалиха кошара. И юрнаха всички да се сушат. Но скоро трябваше да бягат като попарени: из огъня запищяха слепи, усойни куршуми. В кошарата е преспал фелдфебелът със своите хора (Пандо и Младен), та последният свалил там пачка патрони.

Големан прехапа устни: значи, фелдфебелът не е бил нощес при заставата? Да, да, при ужаса на изпитанията останали са на поста си само те, безименните. . .

Слънцето напече високите голи скали и простудата у войниците изби в трескава жажда. А вода нямаше. Но някой каза: възлезте над скалите, има вода за целия полк. Това не беше смях: над всяка канара имаше издълбани цели корита със студена и бистра като сълза дъждовна вода.

После дадоха топла храна и скоро полкът потегли пак бодър, като да не е било нищо. Преживяната страшна нощ остана само един кошмарен спомен.

V

ВИХЪР

Денят — трети от нахлуването в Турция — е странно къс. Походът беше бавен и колеблив; той продължи малко и през нощта. Най-после полкът се сви под горист хълм, където и осъмна без огньове. Душите бяха угнетени: още го няма тоя, чиято земя газят! Но той ги дебне. И ще се яви може би, където най го не чакат. . .

Когато облачният ден providеля, войниците се изненадаха: те бяха преспали край просторно село. Пробудиха се всички апетити. «Маки, да има тютюнец» — замълвиха множество стари пушачи.

Команда войници донесоха от селото слама и събощиха, че там, в голям бейски чифлик, имало затворени множество турски бежанци. «У тях трябва да има тютюн!» — завикаха войниците.

Големан пожела да иде в селото. Той помнеше картини от турски бежанци през Руско-турската война: колята им вървяха в безкрайна върволица и вселиха ужас във Варна, донесоха болести. . .

Пръснатото на два хълма село беше вече превърнато в български обозен склад.

Дворът на чифлика, в който бяха бежанците турци, бе набит с гъоче: върху селски коля са нахвърляни в страшно безредие хатли, котли, покъщнини, даже буци каменна сол. Последните дъждове превърнали всичко туй в някакви кални грамади, които са влачени сякаш от мътни порои и изхвърлени в тоя двор.

При колата възнесе стара туркиня. Тя посрещна нашите хора с принизени и трескави очи: в тях имаше страх и срам.

Турците-бежанци бяха в голяма стая с огнище. Те посрещнаха гостите ориенталски примирени: не са ги изклали досега — значи, божя воля е; ако сега ги изколят, пак ще е божя воля. Превили бедните турци крак под крак и седят апатични като затворници: по лицата им не се чете даже тревога на подсъдими.

Големан ги заговори. Жителите мохамедани на десетина гранични села хукнали в панически бяг към Одрин. Но българската кавалерия настигнала една част от тях и ги повърнала. И ето тези повърнати хора бяха затворени сега в тоя чифлик. Българският комendant изискал те да посочат един помежду си за техен глава и посочения назначил за «мухтар» (кмет). Той е с набръчкано лице, стар и жестокосърд властник: малките му черни очи змийски лъщят. Тоя човек ще да е упражнявал голямо обаяние върху тълпите. Той се опитал да възпре селата да не бягат. Но беговете му надвили и увлекли населението: те се боели за жените си. А мухтарят, изглежда, нехаел за жените; той може би е мислел само как да послужи на падишаха си: ще задържи правоверното население да не бяга, а после, ако намери сгода, ще го хвърли зад гърба на неприятеля. Мургавият турчин сега въртеше очички и ги спираше подобострастно на гостите. Стига да му се заповяда, той ще запърши ръкави, ще изтегли кол от плетищата и ще почне да управлява селото.

— Хора с държавнишки усет — резонираше писателят, като излязоха от чифлика. — Турците нямат национално чувство, но религиозната общност у тях и властническата дисциплинираност ги оформят в сила, която не бива да презираме и от която бихме дори намерили какво да научим. . .

Големан, придружен от издателя на сензационни романи Коте Самсаров, кривна из селото да види непосредствено опустошенията на войната. След малко той стоеше на едно бунище тъмно замислен.

Черният саван на войната е в напуснатото село — разграбено и опустошено от пожарища мъртво село. Тук от всичко лъха смъртелна скръб. На всяка стъпка

личи внезапно възцарилото се в живота на хората безначалие. Кръстопътищата са препречени от трупове на простреляни коне и волове. Гонили се кавалерийски разезди, стреляли се, секли се, после оцелелите са погребали човешките трудове, а животинските изоставили: те не са важни, могат да гният в локви от кръви и да събират около си псета и врани. . . След кавалерията в селото е слязла пехота. Тя е тършувала бавно и е пипала вред: разбити ракли, извлечени в кал легла и покривки. . . И разхвърляни са безмилостно събираните през цял живот покъщнини, сред които се раждат хората и без които не могат те да се радват на живота, не могат да служат на бога си и не могат спокойно да умират. . . А в различни части на селото стърчат обгорели стени на опожарени жилища. В тези жилища са се крили може би ранени неприятелски войници; стреляли са из прозорците срещу нахлулите българи и после сами са запалили къщите — живи да изгорят, но да не се предадат. А може би тези пожарища крият по-големи ужаси: отвлечени са били може би из мирните села жени и деца, после са били поругани тук и накрай са живи заринати в тези пепелища. . .

Издателят Коте сновеше усърдно из къщата: и той плячка търси, друго ако не, поне канче за вода, че мъчно се пълни от бари тесногърлената манерка. . . Скоро обаче неговият глас загърмя нейде из селото: издебнал го патрулът, като тършувал, и ще го арестуват.

— Две яйца бе! — реве Коте, дигнал високо ръка. — Намерих ги, ще се подкрепя, по-добре ли е да ги излочат псета?

Големан, колкото и меланхолен сега, неволно се разсмя и забърза да освободи някак другаря си.

Но скоро спря сепнат. Като че ли тресна гръм от небето и падна върху разкаляните хълмища: затресе се земята и забоботи. . . Разляха се топовни гърмежи близо и страшно.

— Хайде, почна! — каза си гласно писателят.

Старите войници и наеженият патрул се загледаха

смутено ухилени. Издателят Коте дигна яйцата в шепата си.

— Брей, завидяхте ми! — викна той и ги запрати през главите на патрула. — А можеше с тях да нахраня някого — на оня свят!

И хукнаха към бивака.

Воят на недалечното сражение стана ужасен и войниците вече взаимно си търсеха погледите. Смелите се усмихваха един на друг, обещаваха си сякаш подкрепа. Не, очевидно българите не бяха страхливи. И Големан, доволен от това, потърси офицери, за да узнае какво става.

Офицерите тепърва очакваха известия. Те бяха строги и загрижени. Ако е срещен бой с големи неприятелски маси, опасно е. . .

Големан слушаше офицерите огорчен. Какви хора наистина: предполагат винаги лошото, най-лошото. И никаква екзалтация, като че ли очакват поражение. . . Поне да биха се рисували! А тръгнали уж да освобождават. . .

— Това ти е народът! — свиваше рамене писателят.

Най-после отърча кавалерист със съобщение: един турски полк бил пресрещнат в пътя му за Одрин, отиваш да усили гарнизона там; сега го заградили и щели да го пленят цял.

Войниците се оживиха: нареждат се пъргаво, бързат, нали е един полк. . .

И потегли глухо, настървено петхилиадната маса.

А сражението ставаше все по-стихийно. Артилерийският огън се заглуши от пушечна стрелба. Почвата тътнеше, като да кипяха гигантски парни котли под нея. Воят на сражението в някои моменти поразително напомняше ужасна градушка, която троши и помита всичко.

— Тука веке че е тя, касапницата — мълви гайтаневецът Инко, все още ухилен, но е проточил врат напред и ушите му наистана са клюмнали. Той е синеок, сангвинично любвеобилен, често се кръсти. В боя ще изгуби самовладение и ако другите се втурнат напред,

ше тича и ще реве повече от тях, а ако хукнат назад, Инко не ще може да бъде възпрян.

Между Инко и Големана в редицата е бае Митре — къс и навъсен. Той сега е изгубил цвета на лицето си, свил е вежди и дебелият му обвиснали мустаки се сле-ли в къделя. При шум той ще вика: «Къде тъй лудо, по-полека, не се късайте!» А при отстъпление ще ръмжи и ще псува; може и да бие тези, които ще го отмина-ват в безумния си бяг. Но пръв ще послуша заповедта да спрат, даже ще подкрепи началнишката воля.

Софийският сарач Аврам Серфати — отляво на Големана — е строг и благоговееен като в синагога. Големан не се е излъгал в него: той не е страхлив. Само че Аврам сега мълчи, т. е. никого не оправя, даже не поглежда наоколо си. Отдал се е на Ехова. Той в боя — и при щастие, и при нещастие — ще е без своя инициатива, както не е никъде и никога в живота.

А грамадният Гьорго Недков, насмешливият планинец, вече не върти заядливо погледи, не ще му е до смях: полуотворил уста, мята очи през главите напред и стръвно диша. . . Ще отнеме тоя елешанец някое не-приятелско знаме. И никак не ще е той като оня герой от хърватски разказ, на когото го оприличава Големан: Гьорго ще знае какво е извършил и мъчно вече ще го превива кметското око в селото му. Старопланинецът е самомнителен, но се открива, когато му се отдаде в живота случай да се прояви. Гьорго Недков цял живот ще слиза в града за празника на Георгиев-ския кръст, ако победим. . .

Полкът бързаше. Не се разбра накъде вървяха и никой после не полюбопитствува да знае къде спря-ха — нито даже Големан. Дружините заеха разорена низина и ротите се наредиха за под артилерийски огън. Още малко, и ще се сипнат може би върху им ония смъртоносни чудовища с огнени езици, които там, ней-де напред, цепят със страшни гръмове небето и раз-трисат земята.

Наредените на групи войници коленичиха и зача-каха. Само един войник от Големановия взвод остана да стърчи прав, поколеба се и пристъпи при ротния командир с някаква молба. Поручикът опули очи, после изви ръце на хълбок и викна войника:

— Какво бе? Напълни ли ги? И таз хубава-а. . . Срам като електрически ток прониза всички лица във взвода: не знаят да се смеят ли, или да се сър-дят. . .

— Тю, а-а-а, па и толко, тю-ю! — наведоха се главите.

А осраменият беден войник потъна вдън земя: пречупи врат, залюля се като кандило и се скри в ре-диците.

— Къде? — завика му поручикът. — Бързай, върви там настрани. . . да не я извършиш някаква, че да запушим всички носове.

Сега разбраха войниците, че първите думи на пору-чика са били само подигравка, и гласно се разсмяха, защото тази подигравка, макар и зла, беше сполуч-лива. . .

Шумят неспокойните мъже, търсят през глави скри-лия се между другарите си осрамен войник, подвик-ват му и още малко, ще го вземат на ю-ха. . . Корави българи. Но изведнаж в редицата зад Големана се дигна глас и сухо пресече общия смях:

— Ете, оти му се смеете, а? Примочило му се на човеко! И мене ме гони! Че се лажимо ли? Кому не е тай? Маки, пред умирачка сме. . .

Изненаданият Големан се извърна към двамата Въл-чановци от Кривена: гласът беше на по-малкия от тях.

— Няма нищо бе, Вълчо, нека се посмеем — каза Големан. — И аз помислих, че ги е напълнил човекът. . .

— Немойте така, не бива. . . Грехота е да се осрам-ва свой брат толко. Командиро, бил и ротен, да си е на памет ете и да не държи войниците си за някакви. . . Я сметам, не може да има у човеко толко страх, па да се осрамоти така — маки!

Големан се любуваше на възмутения Вълчо. У тоя

душата се обаждаше от някаква много важна позиция, която е сериозно застрашена. И умът му търсеше мотиви да защити тази застрашена позиция на неговата душа. Преди две нощи, при Вайсал, тоя Вълчо говореше в мрака, че България ще си изведе главата, дето дига война срещу такова голямо царство като Турция. И сега не ще е много весело на душата му. Тя, Вълчовата душа, е близо до ужас, защото ѝ липсва вяра, че българите ще победят. Но Вълчо не е страхлив. И търси сега да защити своята обездолена от вяра душа пред страха, който хлопа на нейните врата.

— Е, нали трябва да се насърчаваме, Вълчо — гледа го Големан вторачен. — Тъй стават тия работи: кое с братска дума, кое със смях. . .

— Ако излезимо страхливци, насърчавай ти, колко очеш — обади се през нос планинецът Гьорго Недков и опекунски взе страната на Вълчо.

Вълчо се разсмя гърлесто, но отсечено. Същият странен смях се изтръгна и от други няколко гърди. Тоя смях сега нямаше общо с предишния. Оня беше нервен, звучеше лъжливо и заразяваше всички. А тоя сега се откъсна като отсечена псувня и осериози лицата. Тия хора вече воюваха в душите си с явилния се там някъде неприятел; чувствуваха се решени да си померят силите с него и се бяха възгордели с това си решение. Затова смехът им сега бе юнашки, т. е. смях на хора, които са се помирили с мисълта за смърт, но се чувствуват силни да отстояват живота си. Те си казваха един на друг през дългите походи: «Па бил и турчин, ете еля и него женка ражда, да га! . . .». Казваха си те това, внушаваха си го и то е вече тяхна плът и кръв. Горко на тия, които биха разчитали сега на страхливост у тез реалистични до цинизъм българи! И смешни би били онези, които биха дошли сега да ги насърчават. . . Може би само затова не се намери в цялата тази голяма война нито един българин да се обърне пред сражение с реч към своите хора. . . Реч ли? «Ако излеземо страхливци, насърчавай ти, колко очеш» — викаше Гьорго в българската войска — дълго-

вратият и голям Гьорго. Той в многохилядни маси беше слязъл от дебрите на безкрайния Балкан и ето заливаше цяла Тракия, пустинните полета на която все пак откриваха своя край — там, в стените на Цариград.

На мръкване страшният гам на воденото сражение постепенно намаля. Накрай обаче той пак избуя и после се отекна далеч някакъв страшен зов — може би вик на хиляди гърла, хвърлени на нож. И изведнаж всичко заглъхна. . . Какво ли стана?

— Свободно! — заповяда ротният.

Очевидно, българите победиха и не стана нужда да се вкара в бой отърчалият на поддръжка 37-и полк.

Войниците си отдъхнаха облекчени и почнаха един след друг да се отделят като коне след водопой. . .

— Еве; колко ни е юнашеството — отдели се и сангвиничният Йонко, разсмян и клатейки като кон зашеметената си от ужас глава.

— Е па хора сме бе! — не пропусна да се обади пак Вълчо — все още строг, все още несигурен за застрашената позиция на своята юначна душа. А прав беше той: войниците се смееха един на друг, но се пръскаха по разорената низина, възправени като щъркели. . .

— Нямаше да е това, токо не ча турчино да ни поизпоти! — викаше едрият Вълчан, отделил се далечко. — Маки, га да сме излочили морето. . .

* * *

Заглъхна кървавият ден при Селиолу, зави се бивак и войниците налягаха гладни: хляб не се раздаде. Големан щеше да задреме, но тъкмо се унасяше, и пред очите му се зави клъбце — мъничкият портрет на Илия Иванов-Черен, същият, който виси в работната стая

на Големана. Той се стресна и се разсъни — суеверен беше вече и писателят. Колко ли хора загинаха днес!

И изведнаж се чу подземен тътнеж. Навярно някакво нощно нападение. Далече обаче, слуша се само, когато се тури ухо на земята. А може би е и близо — някоя няма атака на нож в мрака, без рев, само с охкания, с рядка стрелба и без артилерия...

Офицерите се радвиха. По едно време се чу: ще дигнат 13-та рота, че първи полк пленил осем турски оръдия, трябвало да се изтеглят назад. Но ротата не събудиха — записаха се с друго: пратиха на шести полк патрони.

Какво наистина ставаше?

Големан прекоси бивака — той ще узнае. Навярно има леко ранени, които вече се връщат към България; вървят може би и коля със санитарии и с тежко ранени за към вторите превързочни пунктове. Те не може да не минават някъде наблизо край бивака: 37-и полк днес беше резерва на тез, които се сражаваха. Кой ли бяха те — тия, които се сражаваха?

Над бивака се губеха в бледа лунна светлина пустинни хълмища. Големан търсеше да улучи пътя на отвежданите — на отвежданите с откъснати ръце, с разтрошени нозе, трескави още от беса на борбата — или слисани и онемели от ужас — или отпаднали вече и безпомощно стенещи... И тъжно настроеният писател се досети с болка, че на войниците още не са раздадени превръзки за рани, навярно не разполагат и самите лазарети с достатъчно такива... И гинат сега мощни хора само от изтичане на кръвите си! Жесток народ: превърна и овцете на вълци, а ето забравил е дълга си към самопожертвуваните.

Пустинните хълмища оставаха глухи и Големан се повърна в бивака, без да срещне някого. Но тук се заблуди: къде е 13-та рота? Наредени тъмни линии като угари и сред тях лъщят ставените пушки. Това са взводовете, които се разрастват в роти и в дружини. И редят се в ъглите офицерски палатки. Едно табло от линии и точки. От дневалните можете узна само

към кой взвод са — и нищо повече. В полка вече всички познаваха Големана. И все пак сега той се видя в море без бряг. За щастие, тревожно сновяха навред познати офицери. И след малко писателят пиеше чай в офицерска палатка и слушаше.

Днешното сражение било срещен бой — неочакван и с неизвестни турски сили. Рядко се случвало такъв бой между големи войскове части. Кавалерийските разезди и от двете страни се разминали, без да се срещнат, стигнали после до противника, но тъкмо да го открият, повърнали се с убеждението, че няма никой. А след малко се сблъскали челните роти. В първия момент забелязала се паника и от двете страни, но после те се обзели от бясно остервенение, забързали едни срещу други като две гигантски вълни, обхващали се взаимно и се понесли из бърда и долища в ужасен кървав вихър.

Големан слушаше с трепет подробностите и го побиваха тръпки: поетът постигаше тоя момент на първо организирано и гигантско сблъскване между два народа, които се самоизтребват вече пет века.

— Сражението е спечелено! — викаха младите офицери. — Големи турски маси са обърнати в панически бяг.

По-старите офицери бяха строги и угрижени: още не се знаело. В днешното сражение е участвувал само първият софийски полк, а в помощ му са дошли почти случайно, «на изстрел», варненските приморци. Какво търсят те тук? Кой войски са тогаз на Лозенград? Не е ли станало там нещо, та са отблъснати наши части насам? Нали тук действа само софийската дивизия?

Да, българите не знаят да се радват! И последният воин у тях търси да обхване всичко с корав и студен ум, да прецени обстоятелствата и да предвиди всички допускания — особено най-лошите; да убеди и себе си, и близките си, че... че съдбата е била винаги жестока с тях, с тия злочести българи! Те не бива да се радват даже когато всичко са спечелили, защото не е пър-

вица: ще изскочи от някой шубрак лихата Кума Лиса и ще им пресече пак пътя. . .

Бедни, бедни българи! . .

Но бурно влезе в палатката млад юнкер — бледен, разпъхтян, капнал от умора. Той зина, искаше да продере нощта с гърлесто «ура», но спря посвения пред по-горните чиновци, ухили се виновно и след малко, като се отпусна на походен креват, мълвеше:

— Всичко узнах. . . Мама им читашка, ударили сме им страшен пердах!

Начугулиха го. Да, първият полк, кажете го, бил преполовен. . . Но младите софийски шопи се сражавали така безумно, тъй са «драли» турците, че това било «уникум», нещо такова юнкерът не е чел никъде. . . Наистина, били отнети от турците осем оръдия. . . осем оръдия, и то така, че. . .

Младото момче сниши глас:

— Капитан Ночев, братът на нашия, атакувал турската батарея с доброволци от ротите, бил на няколко места ранен и когато най-после се метнал на едно от турските оръдия, доубили го.

— Убит, значи? — изправиха се офицерите.

Големан не познаваше убития капитан. Той бил брат на подпоручик Ночев, който командувал 15-та рота от дружината. Тоя подпоручик беше сега студент от Софийския университет, след като е свършил земеделско училище в странство. Той е черноок хубавец мъж — горещ, подвижен, дърлив, ходи с черна кожена куртка, с камшик в ръка. А е с очила — книгите изболи очите му.

— Значи, брат на нашия Ночев? — питаше Големан.

— Само да не узнае — молеше юнкерът, а другите офицери, опечалени, подсказваха какъв офицер е загинал. — Капитан Ночев не е могъл да се върне от тази война жив: обидили го в живота, хвърлили го в чело-веконенавистничество. Той бил много даровит, явил се на конкурсен изпит за постъпване в академия и излязъл пръв, а все пак вредили нечие протеже. Това сътресло даровития млад човек: отчуждил се той от

хората, даже вече помислювал за самоубийство. Така войната е била за него добре дошла. И ето още в първото сражение той извършил свето. . .

Офицерите подпитваха горещия юнкер за последните минути на Ночева. Но тоя все още не можеше да се съвладее, та да предаде определено онова, което беше узнал.

Първият полк се врязал в турските пълчища, та малко надясно от центъра една турска батарея почнала да жари грозно българските редове. Тогава капитан Ночев възбуял и викнал на субалтора-сфигер в ротата си — младия софийски адвокат Марколеско:

— Субалтор, поеми командуването на ротата!

После се обърнал към войниците си с глас, който заглушил рева на боя:

— Който е юнак, да върви след мен!

Групирали се шепи смелци около дръзкия капитан. И хукнали те през ротите към турската батарея. А по пътя се присъединявали към безумната група още и още доброволци, които Ночев гръмогласно призовавал.

Турците отправили убийствен огън към вихрено летящите срещу батареята българи. Но делото на Ночева хвърлило в безумие и масата от българските войски: наскачали ротите, забучала някаква стихия, боят се превърнал на буря с огнен дъжд.

Ночев бил пронизан от куршум, приклепнал, но буйната кръв надвила: той пак полетял. Скоро го улучил и втори куршум. Обкръжили го тогаз войниците, искали да го върнат. Но мрачният човек бил предрешил съдбата си: той замахнал със сабя на самите си войници и пак полетял. Войниците го последвали с ужасен рев, хвърлили се върху охраната на турската батарея, а в това време Ночев, с последни сили, извършил последното си тържествено безумие: метнал се на един от пленените вече топове. Тук го улучил последният куршум и го повалил.

.

Вероятно ли беше всичко това при сегашните чудовищни бойни средства? Големан огледа лицата: никой не се съмняваше. Тоя разказ беше истински: той се възприемаше от коравите души на тези мнителни българи тук. Може би в тоя момент също и всички тези хора бяха способни на такова безумие! Не, Големан не беше подозирал това: те, неговите българи, излиза, че са чудни деца. Галите някога, като стигнали брега на океана и го заварили бурен и сърдит, почнали да стрелят с лъковете си вълните. . . А Големановите българи, изглежда, биха се втурнали да бият океана даже с големите си юмруци. . . Да, да, щом те в разгара на днешни войни могат да възседат пленени топове като в детска игра. . .

— Убит е и един мой другар — каза със странна усмивка юнкерчето. — От един взвод бяхме във Военното училище, виждахме се преди няколко дни на границата. И той се също забравил: взводът му бил поддръжка, но той го напуснал и полетял през редове, по едно време го ранил и един ротен командир искал насила да го задържи, но юнкерът му цитирал сред сражението член от устава — ха-ха-ха!

— А жестоко умрял — разказваше след малко юнкерчето вече меланхолично. — Бил нашен от рани, викнал да го превържат, псувал небо и земя, но де санитари? Не, лошо разправят: в полковите лазарети нямамо превръзки. . . Аз сам видях с очите си. . . сега, преди малко. . . Д-р Джамджиев от първия полк къса кирливите ризи на ранените и ги превързва. . . Къса, превързва и плаче. . .

— Кой? — Как? — Защо?

— Лекарят на първи полк бе. . . хвана се за косите и се разрева. . . Побелял човек е той, пращат му тълпи ранени, а го оставили с голи ръце. То е все едно да оставиш полк без патрони, артилерия — без снаряди. . . Страшно!

— Е, приказки — намръщи се стар офицер. — Те, докторите, винаги искат много.

Понаведоха се суровите лица. Един сухо попита:

— Дали са паднали много офицери?

Юнкерчето сви рамене и прошепна пак със странна усмивка:

— Казаха, че е убит даже командирът на приморци. . .

— Пошев? — проточиха плахи лица офицерите.

И онемяха. После върху челата се отпечата пак черното българско съмнение: «Не, още не се знае какво е излязло днес!»

* * *

10 октомври почна с ослепително слънчево утро и с ожесточени боеве. 37-и полк потегли към полесражението в дълбоко мълчание. Войниците се кръстеха набожно смирени. Касапинът Киро, който също се прекръсти, огледа отделението си и каза:

— Е, момчета, сега вече нема лъжа: в касапницата сме.

На югозапад се издигаше скалист предел и закриваше като театрална кулиса сцените на кървавото състезание между хилядниците човешки тълпи. Към обед полкът възлезе на тоя предел, скалите на който кънтяха, като че ли тях обстрелваха бучащите гранати.

Ротите налягаха по скалите. Никому не се позволяваше да се покаже на предела. Само някои от началниците се подслониха горе с карти и бинокли и следяха сражението. Техните сведения откъслечно достигаха до войниците: боевете се водели при поселищата Гечкилий и Кнайпа, на линията били първите полкове от софийската дивизия, но отляво налитали и приморци, а откъм Одрин идела на гъсти колонии десетата дивизия.

«Неприятелят скоро ще се види в клин» и, разбира се, не ще може да «кръкне»: до довечера ще бъде пленен цял турски корпус. . .

Войниците са навъсени, те очакват да бъдат хвърлени в огъня. Но има съзнание вече у всички, че тях-

ната страна отеснява противника, значи, не те са слабите и не тям предстои да наблегнат последните си сили и да тръгнат на явно самопожертвование.

По-сангвичните мъже вече любовно търсят погледите на Големана: той знае всичко; той може да им обади и сега какво става и какво ще излезе; не им ли каза Големан още в София, че турчинът не ще може да изкара много войска на бой?

Големан съобрази нещо и хитро каза:

— Тогава аз ви поизлъгах, момчета: да знаете — турчинът все може да изкара повече войска от нас. . .

Войниците се забъркаха, не вярват: нима не е ясно — ако врагът би могъл да изкара повече войска, то. . .

— Така е, Турция ще изкара повече войска от нас, не се лъжете — продължи Големан, — но тя не може да си събере скоро войската като нас; пръснато царство е, полковете трябва с месеци да вървят, за да ни срещнат, а ние ето, в десет дни я хванахме за гуша.

Засрамирах се добрите селяни. Юначният бае Стоян отсече хитра усмивка:

— Е па. . . знаем ли сега на кое да ти веруваме? Друго ни говореше у София, ете —

— Не ви говорех в София, а по пътя, знам и къде беше — смееше се Големан. — Устните ви се бяха попукали от страх, че Турция е голямо царство. И аз ви раздумах, като изкарах, че тя е голяма, но няма народ.

— Баш така беше — хилеха се войниците смутени. — Е па сега?

Големан хитро помълча. Войниците вече гладуваха, обозът е волски, те трябваше да се примирят и с това.

— Е па тогай. . . турчино може да ни тури в шие? — питаха всички наоколо.

— Ето това, момчета: ще юрнем напред, ще се бием ден и нощ и не ще дадем време на Турция да си събере войските.

— Маки, че има тегло. . .

— И още какво. Гответе се да гладуваме, братя, другояче тази работа не ще може: ние ще тичаме напред и хлябът ще закъснява по няколко дни. . .

— Маки, нека го само бием — другояче! — Да му не даваме да дъхне. — Войска да не събере. . . — търсят мъжете погледите си.

— Лесно е да се казва, момчета, а гладно се не стои — наблегна Големан и търсеше с очи големия Лозан от Гурмазово, който е винаги от нещо недоволен.

— Знайно, токо-що чеш: работа да се върши, па — отговори важно Гьорго Недков.

— Ете, ако бързамо и скоро че приваршимо — протри големите си длани и Лозан, спокойно посрещнал кривия поглед на писателя.

— Да ми помните приказката — излегна се нехайно Големан, — ако не дадем време на турчина да се опомни, най-късно след един месец сме по домовете си.

— Дай бог! — забоботиха мъжките гърла.

— Да си ни жив, брате! — грабна Големановата ръка Инко, иска да я целува. . .

Милите хора, не им обаждай къде отиват, кажи им само кога ще се върнат!

А къртят скалите от ужасния бумтеж на гранатите. И сангвичният Инко, макар в умиление от думите на Големана, все от време на време мълви:

— Маки, они че превърлат и тука!

По едно време из войниците зашура непознат гиздавец юнкер. Той разпитваше за някого и всички го упътваха към 13-та рота. А тук вече множество ръце му сочеха Големана: «Еве го, хе!» Големан се изненада: Радивоевчето, едно от най-красавците студенти в Софийския университет.

— Ела бре, младо, каква е тази униформа по теб? — прибра той в шепите си огрубелите вече ръце на младото момче.

Радивоевчето наистина е божур цвете: тънък, строен, черноок, с обтегнати енергични черти. По изрязаните му като с пара устни вечно играе тиха усмивка.

ка. Той е изгубил брат в Македония и сега е единствен син на баща — стар деец. Големан обича и скъпи гиздавето момче, то има мъничък грях — писателствува: владее хубав хумор. Старият писател не позволява още на младото да печата и то слуша, защото е чисто по душа, откърмено в нежна скръб: расло е без майка.

— Е-е, откога ви търся! — замъгля то чудните си очи и втиква в ръцете на Големана кутия с папириси.

Папириси тук!

— Ти си лудо бре! — вика Големан. — Такова благо харизва ли се?

И веднага «богатството» се пропилява: една папироса стига даже до дружинния командир.

— Казвай де: каква е тази униформа по теб?

— По призвание! — кърши глас с хубавия си хумор Радивоевчето. — Военна гимназия свърших аз. Но после измених на Марса, прелъсти ме музата. Прегрешил есм, господи! А прилича ми да съм Марсово чедо, нали?

Прилича му, разбира се: марсов аполончик е той. Но и музата има своя вкус. Само —

— В сражение с тази куртка ще лъщиш като мишенка: мисли му, много джунджурии има по нея, младо!

Но младото нехае, не вярва то в смъртта. А как страшно се мъчеше милият момък там, в долината на смъртта, при Бахчичтабия! С каква болка търсеше то револвер, за да прекрати ужаса на последните си часове!

Душите свикнаха с тътнежа на сражението. При това раздадоха хляб и купчините солдати лека-полека се оживиха: хранят се и бият шегу. После пратиха команди за вода далеч в дол. Големан поведе и Радивоевчето. Испитаният стар пешеходец беше вече в своята стихия: върви като татарин по степ и не търси хоризонтите.

— Вашият личен живот мина и така по безкрайна степ — подхвърля му Радивоевчето.

— Безкрайна степ, по която след мен тръгват и като тебе славни момчета — отвърна поласканият писател.

А пекнало хубаво южно слънце, топъл е денят, из богато напоената от дъжда земя кълни свежа зеленина и тихо радва окото.

— Какъв контраст, сякаш е сън! — шепне Радивоевчето и се вслушва в ужасния тътнеж на сражението.

— Да. . . Там рев, вик, бездна от свирепост, а тук — смирения. . . Вечният контраст. . .

— Хм, да. . . и това само тук се добре чувства. А може би в делничния живот е по-чудовищна същността на тоя контраст — съжителството на бездна от свирепост с пълно примирение пред вечната неизвестност.

— И то съжителство в една и съща душа, в един и същи миг! — заглежда старият писател очите на младия човек: радва се на постигнатата от него далечна мисъл. — Но да не резонираме, а? — взема го той под ръка и вървят.

В разлята долинка клокочи вода, усилен от дъждовете. И командите войски наливат съдове: тенеките манерки вече изчезват — продупчиха се и се захвърлиха; служи си кой как може — с шишенца и паници, с каравани за каша и с платнени кофи, с които поят конете. Колко е занемарена човечността от интендантството на българските войски!

Пръснали се купчината войници в дола и всеки използва случая да си умие ръцете и лицето. Всеки си полива от съдовете, разбира се; който гребне с шепла във водата, бива зле хулен; българинът е чистоплътен. Един прави изключение: мие се над водата. Викат му, псуват го, но той нехае. А надолу маса команди още наливат вода.

— У-у-у! — викат те на нахалника. — Сякаш е влах, мазникът! — Бийте го бе!

Провиненият е ефрейтор от Големановата рота.

Засукал мустаки до над вежди, хили се към всички и нехае.

— Наистина, влашки тип — чуди се Големан. И обяснява на Радивоевчето: — Такъв човек е чуждица между българите. И трябва да е охарактеризиран непременно със сполучлив прякор. — Слушай бе — ви-ка той на провинения, — как ти е името?

— Павли.

— Прякорът?

Павли мълчи и слабо се намръщва. Отговаря друг войник:

— Набута го. Има си той прякор, хе-хе!

— Кажй го де!

— Малко срамно бе, брате. Викат го Павли Говното.

Долът се оглуши от весели крясъци. Павли все пак нехаеше. Такъв си остана той и там, на Чаталджа, където Павли — единствен в полка — понесе 25 на го-ло. . .

* * *

Надвечер воденото зад рида сражение почна бавно да се отдалечава и заглъхна: 37-ият полк не дотряб-ва и днес. Войниците се гледаха в недоумение: това ставаше вече обидно. . . Не, наистина полк и от най-кротки войници може в края на краищата да заяви, че желае да влезе в сражение. . . Защо ли?

Полкът не прехвърли рида към Гечкинлий, а сле-зе по склона и се разположи в широко скалистò кори-то: в средата на бивака се просна на дълги редици ар-тилерията, а по двата склона се разположиха ротите.

Привечер в бивака се яви човек от щаба на диви-зията. Той беше подначалникът от Народното събра-ние, сега превърнат на кротък ординарец. Горещ го-рянин от Панагюрище, откровен партизанин и голям веселяк, той сега се залепи о Големана: срам го е, че не е в строя. . . Българите са реалисти, не търсят зад-гробна слава и най-смелите от тях могат да бъдат под-

ведени от роднини и приятели, да избягнат риска и да останат «в тила». А как се срамят те после от това!

— Кажй ми самата истина — дръпна го настрани Големан.

— Първият полк е наполоу избит, остана почти без офицери! Спасил ги е осмият приморски полк, инак щели са да бъдат всички пометени.

Големана игли побиха. Как е било възможно то-ва: не беше ли там шестият полк, не беше ли 37-ият?

— Предавам ви факта. Една нечаяност, един сре-щен бой, който можеше да се свърши с катастрофа. . . Страшно е, че се случи с полк, в който е младежта на София.

«Ах, не е ли все едно! — помисли с болка Големан. — Нима би могло по-малко да се съжалява, ако се слу-чеше това с друг полк.» Но изведнаж настръхна:

— Ами Илия Иванов-Черен?

— Какъв е той?

— Как — какъв! Ах, вие. . . и не подозирате ка-къв човек имаме в тоя полк! — отвърна писателят и силно пребледня.

Издателят Коте се беше промъкнал до разговаря-щите и сега попита:

— Но казаха, че първият полк е отнел от неприя-теля топове, че поручик Ночев. . . Поне това не е ли вярно?

— Как да не е бе, брате! — подигна глас огорчен панагюрецът. — Рекох да не ви лъжа, та обадох още в начало по-страшното. Първият полк се е бил. . . как да ви кажа. . . като глутница вълци! Нашите хо-ра са просто беснували: били са един полк срещу цял корпус! А Ночевото дело не може да опише никакво перо!

Големите жертви полкът е дал само в първия мо-мент. Войниците вървели като мърши; не яли някол-ко дни, капнали от умора и безсъние. И съвсем изне-надано се видели пред гъсти неприятелски маси. Ро-тите настръхнали, поколебали се, дори се разстроили. Полковият гарниз паднал, пронизан от куршум. Тръ-

бата грабнал фелдфебелът от полковата музика и страшно затръбил. То било ужасен момент. Същият този музикант фелдфебел е успял да предаде по телефона първата вест за сражението в щаба на дивизията. Думите му са били: «Първият полк е разбит и унищожен» — такъв смут е бил в душата на всички отначало! И все пак офицерите съвладели полка и го нахвърлили с ужасен рев върху турските маси.

— Генерал Тошев каза — говореше вече с апломб панагюрецът, — че с такава войска ние можем излезе и срещу японците!

Големан не слушаше. Бяха слезли под лагера. В гънките на скалистата почва подаваха глави минзухари и писателят ги береше, изпаднал в униние, като че ли ще ги носи на гробниците там, зад скалистия предел. . .

— Големан не ме слуша — усмихна се виновно панагюрецът. — Но истина ви казвам: вчерашният ден е златна страница в историята на тази война!

— Да, за някои кръвта на хилядите е злато — смънка злобно Големан.

— Вярвате ли, сам бригадният командир, полковник Желявски, е излязъл на бойната линия, спрял при пленените топове и не искал да отстъпи. Дивизионният му заповядва едно след друго да оттегли полка, а оня черкезин не иска да чуе, ха-ха!

Панагюрецът все по развързваше език и от разказите му се редяха страшните инциденти от вчерашната резня. Те все пак рисуваха любимите на Големана българи с такива черти на беззаветност, че той се увлече, забрави човечната скръб и очите му засвяткаха.

— На Шейново — разказваше Големан след малко — третата дружина от българското опълчение прегазила уланския полк, който отказал да атакува страшния редут, хвърлила се в турските траншеи и мушкала с гласен плач. . . Такъв бяс! У българите има нещо страшно, което не личи. . . някаква страдалческа свирепост, по-безумна от смелостта.

— Да, някаква свирепост — докара се пак в тон

с Големана панагюрецът и разказа за непонятната неуредица в санитарното дело. — Не знам как, но — безмилостно трябва да се накажат отговорните лица! — свърши той горещо.

— Това да ни е грижата — намеси се и издателят Коте. — Тя е лесна: като се върнем, ще обесим д-р К-ова пред двореца.

Бедният човек, той беше забравил предчувствията си, че ще бъде непременно убит. . .

Заговорилите се така войници минаваха сред лагера край палатката на полковия командир. Той седеше на походен стол крак връз крак, мълчалив. На тоя човек е поверена мощта на 5000 българи. . . Какъв е той и какво би могъл да вложи в работата!

Писателят сви минзухарите в лявата си ръка, даде механически чест и обхвана с трескав поглед юначната фигура на полковника. Той е висок, дълголик, силно мургаз, но с открито мъжествено лице.

— Сякаш е помашки бег от Родопите! — смееше се след малко Големан.

— Или кехая на овчари от Карловския балкан: захвърлил гигантската гега и се озовал полковник, а? — поддъква панагюрецът.

— Да, но човекът е прекарал и десетки години върху книги: недей го удря съвсем долу де!

— Е, по фигура казвам аз — оправя се панагюрецът, който е и добър журналист.

— Фигура и интелект не се делят. Впрочем то не е вестникарска работа — смееше се Големан. — Истината е, че откак вчера почна сражението, полковият ни командир изглежда като делибаш из буйните наши полутурски градове: в осанката и в държането му има всичко, пред което би благовеели ориенталските кабадаии.

— Ъе то — турците си знаят: на Балканите само ние можем им излезе! — обади се и Коте.

— Мълчи, мълчи — потъмня лицето на Големана.

— Той има право! — зашепна дяволито панагюрецът. — Всеки от нас — и полковият ви, и аз, и ти — да

си завием по една гъжва и да тръгнем из цариградските улици: ще почнат всички да ни се кланят като на торбешки бегове из Родопите.

Коте е възхитен от хумора на вестникаря, а Големан се мръщи.

— Може да имаш право — мърмори той. — Инак как би вирели между нас д-р К-овци? . . .

— Ка-ак? — зина Коте знаменателно и отсече: — Не, тоя злодей ние ще обесим!

Добрият човек след час се преви от корем: умира! Големан се засуети, намери полковия лекар, моли го да помогнат на бедния войник.

— Нека се запише утре болен, ще го прегледам — отговори лекарят олимпийски.

— Но, господин докторе, човекът сега се гърчи, а вече мръква, да го приберат санитарите: той ще измръзне, а огньовете не позволяват. . .

— Е, подложете му там малко слама, вземете от артилеристите — каза под нос докторът и си влезе в палатката. . .

VI

СЛЕД СЕЛИОЛУ

На 12 октомври сутринта полкът потегли на юго-изток в усилен поход и към обед се озова пред просторно разорено село в една тясна и живописна речна долина. Селото се наричало Селиолу, но това Големан не запомни: самите офицери, а може би и по-горе стоящите не знаеха още, че с това име ще се свърже разигралата се на 9-и кървава и съдбоносна за турците трагедия.

Сред селото се издига недоправена католишка църква с мраморни колони, а под селото се е прострял обширен чифлик с каменна ограда. Пред вратите на чифлика лежи убит вол, по-настрани — крава, също убита. Те са страшно подути, разкрячени, с изцъклени

очи. Над тях се издига хълм — бряг на долината, — по него личат няколко нови братски гробища: черни, просторни, като че ли са погребени. Големан остана вторачен в тях. Събирани са с десетки, със стотици трупове и погребвани вкупом. . . Всеки войник още в София си заши в подплатката на куртката къс бял плат с името, родното място и ротата си: да отбележат, когато му намерят трупа. Но имало ли е време? И ще вървят тук — ето тук майки, сестри, годеници и деца: ще търсят гроба на милия свой, ще питат. . . Боже мой, боже мой, как се събират тия неща: да се обичат тъй много хората и пак да се избиват помежду си със стотици, с хиляди, с десетки хиляди. . . цели, цели млади поколения.

— Гледай! Гледай! — сбутаха го войниците и му сочеха през големите врати двора на чифлика.

Там се довършваше вършената тук от два дни черна работа: хора с тъмни лица се движеха сред маса трупове на български войници — вземаха им имената, приготвяваха ги за упокойна — там, по тоя кървав бряг, където други живи копаеха нова просторна братска гробница.

Големан извърна глава и забърза. Бързаха и офицерите, викаха нервно, отбиха дружината от гробниците, поведоха я по дола, наежиха я, казаха, че имало неприятелски части в близко село, пуснаха роти във верига. . .

Бързаше и Големан зашеметен. Вървяха по склона на брега, който беше осеян от разтършувани раници на убити български войници. Третият и четвъртият взвод на 13-та рота, поведени от субалтъора-учител, пуснаха дълга верига по долинката надясно, към недалечно селце, скрито в сенките на гъсти тополи. Там имало ранени турци, които се пазели от едно отделение турска пехота. Ротният поведе първите два взвода наляво, към изток, по горист склон. Той бързаше и говореше, че ще пресекат пътя на неприятелското отделение и ще го пленят. «Не е ли това маневра — мислеше Големан, — маневра, за да отклонят войниците

от следите на страшното полесражение и да ги освободят от угнетение?» Но не: далеч в долината екнаха няколко изстрела. Те не се повториха, но частите вече тичаха като впрегнати, всяка в своето направление.

Големан не чувствуваше раницата и пушката си; не се питаше какво предстои — може би защото беше очевидно, че не може нищо да предстои: тук бяха много хора гинали: борили се до последни сили и едни се пръснали из полетата на юг в безпаметен страх, а другите са по следите им или трябва да са по следите им нанаяпред, далеч.

Писателят беше разсеян, но не и мрачен.

Очевидно, той не е способен да се покърти от всичко видено. Наистина, навремени не смее да се извърне, за да не зярне пак надясно оная врата на чифлика, която открива двор с множество трупове на български войници. Но това е от умора, навярно от умора. Нима за пръв път той вижда трупове на убити! Още малък, съвсем малък го заведоха в черковния двор, където бяха донесли труп на убит селски свещеник. То беше още в турско време, убили го бяха черкезите, секли го. Страшен беше окървавеният свещенически труп. И как неприлично плачеше тогаз даскал Димитър, плачеше с глас. . . И още тогава Големан вече говореше, че знае какво е убит човек. Виждал е. После в болницата бяха избити петима турски разбойници: в затвора били и през нощта в болницата задушили часовая, строшили прозоречните решетки и почнали да прескачат един по един. Но някой от патрула се сетил, приклепнал до болничните врата и щом се зачернеял човек по прозорците, стрелял и го свалял. Мярнал се и един болен телеграфист на своя прозорец, та беше и той мъртво повален. Раните бяха все в гърдите, големи рани от кримкови патрони. Градът беше тогава дълбоко развълнуван, жените, които бяха видели избитите разбойници, говореха, че ги сънували всяка нощ. Големан тогава нищо не бе сънувал: само ден-два, когато се поумореше от ходене, спирал се опулен и виждал пред себе си убитите. Но това ставаше само ден-

два след събитието. Въобще трупове на убити не може да правят впечатление на хората: те растат и живеят сред убийства, особено хората в страната на Големана. Той даже сам себе е наранявал с кама, която носеше на кръста си като гимназист: упражняваше се как да мушка с нея, та я заби в крака си. . . Каква кръв бликна от него тогава! Но той погледна раната си само смутен и после се разсмя. . . А труповете в русенския бунт? После ония в Солун. . . Фи, Големан сега е уморен и затова спомня всичко туй. . . затова го и следи тая кошмарна врата на чифлишкия двор, който сега е превърнат в страшна морга.

Писателят беше изпаднал в някакво тягостно помрачение. Казаха му, че го викал дружинният командир, но той остана в своя тъмен унес. Дружинният се разруга и нагрубил Големана, когато тоя вече можеше да чува. Но това не се отнасяше до писателя. Той сега не беше между тия хора, не беше с тях. Те бързат да обхоят и пленят турското отделение: нека го пленят. . .

Големана викаха да разпита по турски някого, когото току-що заловили и довели при дружинния командир. Писателят се мъчеше да се опомни и се сепна: заведоха го при едно дете. . . Дете! Сред тия ужаси тук — едно момченце на 9 — 10 години, с посърнало мъхливо лице и със сини като небето очи! А-а, да се поговори сега с дете — това е такава радост! Момченцето е турче — в платнено шалварче, с бял пояс, с червен фес. Как би го притеглил Големан при себе, как би го загалил! Беззащитното «пленено» дете трепереше. Големан би му взимал главичката на скута си и би го приспал: да не вижда то какво става и да не чува гневния глас на дружинния командир, който мисли, че е заловил куриера на неприятеля. Отде идва това турче? Къде отива? Било ли е с войски? Не е ли вражески съгледач? Не, момченцето е било с баща си, но го заловили българските войски и го откарали за водач. То — момченцето — сега си отива в селото, в Герделий, което било на един час път оттук. . . Но не лъже ли то, това проклето турче!

— Как те викат? — погали мъхливата бузичка на детето Големан, който вече се отегчи от суровостта на подполковника.

— Анастас — отговори момченцето.

То е християнче! И не е гърче: баща му и майка му говорели само турски.

— Гагаузче е бе — обясни Големан. — Те са християни: има ги само около Одрин и Варна. . .

Войниците се развеселиха, детето проясни и техните души. И всички изпратиха с благи очи освободеното момченце, па се чудеха: «Маки, християнче, а дума само по турски.»

Шопите са по-любвеобилни, отколкото изглеждат; те много обичат децата. Мнозина от тях дълго не откъсваха очи от бавно изчезващата фигурка на момченцето из мъгливото поле. И говореха:

— Тръгнаха с баща си по работа. . . Знайно, турските войски избягали, дошли християнски и людето плъзнали по работата си. . .

* * *

Българските кавалерийски разезди преследват по пети разбитите турски войски. И българската пехота върви край запустени села и из пътища, които са осеяни с повалени турски палатки, напуснати ракли и обоzi, изоставени казани за готвене, големи арабски манерки, опушени газени тенекии, патронени сандъци. Войниците тършуват претършването от миналите преди тях войски. И задигат даже газените тенекии: ще си варят в тях кукуруза, който намират на връзки по плетищата на запустените села. Те, войниците, вече се лакомят да задигнат всичко: погледите им са хищни и неспокойни — чувствуват победата и ги блазни плячка. Спират очи даже на глинени кюпове, които се срещат — изнесени от селата навярно с вода или друго за отстъпващите турски войски. Загледват се бедните стопани в лъскавия зелен глеч на кюповете:

да им са близо селата да си ги отнесат. . . А началниците се смеят: «Вземете и кюпа бе, нарамете го: ще си го носите на село за пресол!» И червят се коравите шопи: те са много чувствителни на подигравка, а псувни понасят.

По биваците персоналът от ротните артели мъкне с коне плячка, задигната от турски военни складове по селата. Пандо и фелдфебелът от 13-та рота са в своята стихия: те щедро раздават нови турски, войнишки и офицерски дрехи, немски манерки и безбройни платнища.

— Маки, султан се е погрижил и за наска! — шегуват се шопите.

Уви, а хляб — готов, печен хляб — султанът не беше се погрижил да остави на българите по тия пустинни бойни полета. И те горко гладуваха. А се бързаше нанякъде, лудо се бързаше. Прекосваха се села и се спеше настрани от тях — в поле, в гора, в долища, по кал и дъжд, че и по сняг. . .

То беше при селото Индже, роден кът на забавния основател на българската ежедневна преса. Тук възвестиха на войниците, че Лозенград е бил превзет. И караха ротите да викат ура! Но хората свиваха рамене: превзет! «Знайно, ете». . . Нали за това вървят тези хиляди шопи — да превземат градове и села: за какво друго? И не викаха хората ура. Но се съобщи: взимали българите 140 турски топа! Това беше за шопите фееричен ракет с всички обаятелни краски на дъгата. Зашумя целият полк. Ако ги бяха подсетили сега да викат ура, небето биха процепили.

— Маки, 140 топа! — търсеха си те погледите.

— Хии — 140, ете!

А по-старите обаждаха това един другиму строго, внушително: в душата си те превръщаха турските топове в пари, постигаха сякаш размера на богатството и чувствуваха, че то е спечелено и за тяхното село. . .

Милите шопи! И не замлъкнаха цялата нощ, свити около огънове в горичка над Индже. А на заранта избухна общо боричкане като у деца: беше навалял

снежец. Не, как бяха възбудени сега едрите горнянци от Софийско поле! «Маки, фанали ете 140 топа!»

Полкът беше много уморен, хляб настигахерядко, тютюн нямаше, забравило се беше, че на войниците се полага чай, и хората бяха загорели за вино и ракия, за глътка спирт. А се замълви — ще се мине през винарско село. Не, сега вече войниците ще пият, непременно ще пият. Българите не са пиияници, защо да не им разрешат? Пред селото адютантът на дружината каза към една от ротите:

— Ха сега, стиснете в щепите си по грошле: всекому ще се разреши по пол'ока.

Мълвата обходи всички. Адютантът беше презиран от войниците. Но му повярваха. Той бил дипломат — тоя адютант — и правеше изключение от другите офицери. Имаше подпухнало пианско лице с котешки очи, мръсни уста и срамни привички — биеше за нищо ординареца си и караше в студените нощи да лягат войниците върху него, за да го топят. Но войниците сега му повярваха: хората вярват, когато силно желаят. А през селото полкът се прекара почти тичешком и за вино дума не стана. . .

— Маки, еля че ни дадеха вино? — търсеха войниците адютанта.

Но тоя човек яхаше коня си край ротите, кискаше се и като си сочеше лакътя на войниците, викаше:

— На вино!

Зачервиха се вратовете на кротките шопи. «Маки» — кривеха те шии и се загледваха кръвнишки.

— На такъв човек. . . какво че му е — цеди през зъби Стойно от Кривена. — Притъмнее ти, па му напнеш нейде нощем дипчику у тило. . .

Тоя Стойно малко говори и е много загорял за ракия, може човекът да си попейва. Тоя е къс, коренест, с буйни дебели мустаци и с нескриван огън в очите. Миналата нощ, при Индже, Стойно се сдъвка нещо с фелдфебела, та тоя посегна да го удари. Но Стойно го «сгриза»:

— Че те стисна в раките си, па че се стопиш ка пресно сирене!

Фелдфебелът благоразумно изчезна, но Големан запомни Стойна и като го слушаше сега да ръмжи, питах се: дали наистина Стойно би «напнал дипчику» в тила на адютанта?

— Мълчи, Стойно, да се не каеш!

— Оти? — извърна се гневен Стойно, обаче веднага се усмихна на Големана: шопът е способен на сляпа привързаност.

— Военно време е.

— Маки, военно: не съм го па наистина ударил, приказката е таква — смигна Стойно и широко се разсмя.

Шопите може би не са тъй кротки, както се докарват пред Големана: тоя Стойно навярно и сам не знае на какво е способен.

За щастие, полкът спря недалеч от селото и скоро пред дружините наистина се окумиха бъчви с вино: ще черпят войниците за падането на Лозенград. И наредиха се взводовете — войник след войник като щъркели в пътя им към обетования юг. . . Старшите почнаха да черпят: по бака за взвод. На 60 човека една бака! Не ще има даже по чаша на гърло. За мълви се: офицерите източили за себе половината бъчва. . . И скоро войниците агитираха: да се откажат от виното, да се откажат всички. Големан се вреди в ято, биеше шегата: «Комка да е, пак е винце.» Е, да, трябваше да се задушват тия глупави истории със солдашките възмущения!

Обаче ето го пак тоя невъзможен адютант на дружината: протегна една турска манерка (те са обвити с плат и много се мърсят), тикна ѝ мънинките уста под големия чеп на бъчвата тъкмо когато се пълнеше войнишка бака и — запръска виното по себе си и по старшите, а ръката му се изми в баката.

— Свини ли сме ние, та си мият ръцете във виното, което ще прием! — избухна и Големан.

Войниците дигнаха глави. Странен миг. Офицери-

те се извърнаха, противният адютант се изгуби между тях. Не стана нищо. Но как отлекна на бедните войници. . . Само Големан остана дълбоко огорчен. Война е, гинат цветущи сили, а тоя мазник там. . . за някаква чаша вино. . . фи!

Вечерта на тоя ден Големан напусна за пръв път полка и слезе да преспи в съседно християнско село. Валеше равен есенен дъжд, а и омрачен беше в душата си нашият човек, та за момент войнишките шинели му станаха немили: иска да се види в идилията на мирния живот — в трудова челяд, при деца.

Бивакът бе далечко от селото. Насред пътя се простираше широк речен дол от глинеста почва. Придошла е вода от силния дъжд и земята е дълбоко разкашкана. А през дола е вървяла — вървеше и сега — артилерия. И ето няколко оръдия са затънали: много хора, нагазили във вода и калища; ревяха из нощната мрачева и се подканяха в непосилна борба с някаква страшна мъчнотия.

Големан беше на път с издателя на сензационни романи Коте и с велосипедиста Кожухарчик. Класикът — преподавател по латински — се оказа пак непоколебим в своята солдатска коректност: остана с полка в дъжда и в калта. А той, дъждът, не изглеждаше да спре през тази нощ: тежки облаци се бяха снишили до самата земя и без да затъмняват месечината, лееха чист и студен валеж.

Наводнената долина спря и нашите хора. Те бяха вече мокри до костите, та водите не биха ги спрели, ако цървулите можеха да се справят с лепливата и плъзгава глина. И Големан се опря о плет на ниви в дъното на дола, отмаял и почти унил. Кожухарчик беше вече паднал няколко пъти, та седна в калта. Само издателят Коте, който днес се снабди някак с малко каваклийско вино, се чувствуваше свеж, та тръгна да търси брод през придошлата вода. По-надолу бе множество — изгубеното в някаква пъклена мъка множество, — което прекарваше през дола оръдията и пълнеше нощта със странно зли и пак умоляющи викове.

Големан бавно вникваше в преживяваното и с растяща скръб постигаше някаква истина. Та това тук наистина беше един мъничък пъкъл, напомнящ чистилището на Данте. . . Но какви страшни прегрешения изкупваха неизвестните стотици бедни хора там, в тия пъклени мъки? Наистина, не е ли за предпочитане да се дадат сега няколко тайнствени изстрели: ще забие веднага тревога, хората ще се приберат и ще изоставят затъналите оръдия, които те и така не ще могат извлече до утре от тая кал?

Уморената душа на писателя възприемаше в момента само човешките страдания и не мислеше какво ги движи в тия страдания. А после и сам той се изплаши от това, което допусна: огледа плахо оловено тежката нощ и пак изпадна в униние. Наистина, какъв ужас бе вселило ето тук появяването и на най-малко неприятелско отделение. Слава, героизъм, някаква идеология — за бога, та там в тая кал навярно никой от хората вече не се помни като човек: впрегнати са, затыпени, измъчени и не знаят у кого е камшикът, кой ги кара към всичко това. . . А след десет, след двадесет години ще се дигнат паметници и ще се величае съзнанието на героите бащи. . . Хубаво съзнание!

Големан се усмихна горчиво в своето дълбоко униние. Но тук слухът му долови нещо — сякаш смях. . . Да, смях, там, където той предполагаше да се открива едно ъгълче от ада! От някое време из тъмната там навалица се дигаше звънък глас — и надвиваше на всичко. Той, тоя глас, умилно редеше най-немили псувни: — Подавай бе, м. . . ? Още бе, твоята. . . ! Подавай бе, сестричката. . . ! Така бе, брате! Ха така бе, твоята ж. . . ! Тъ-ъ-ъ-ъй! Сто-оой!

Големан слушаше слисан и после — позна, види се, гласа — хвана се за пояс и се разсмя болно, до конвулсии.

А познатият на всички в дивизията артилерийски майор редеше:

— Ти сега бе! Пода-вай, да ти. . . ! Още. . . Подавай, твоята. . .

И «подаваха» артилеристите — ругаеха и те, като шибяха конете; носеше се кикот назад, в тълпата войници, а затъналите уж оръдия едно по едно се повличаха по хълма, към бивака. . . И пак хубавецът майор, на когото войниците, изглеждаше, позволяват повече, отколкото на всеки друг, кършеше със своя звънлив глас:

— Така бе, брате, ха така, твоята. . .

О, Големан би разцелувал тоя проклетник. . . Те са съграждани, знаят се от деца — с него, пълничкия майор, който колчем срещне Големана, все ще хвърли някоя турска. . . В тоя поход Големан още не го е виждал. Но ще го срещне и ще му стисне мъжки ръката.

Защото. . . Боже мой, та не ще ли е това величието на героите бащи: да се изравнят с всички от своя род и пак никой да не губи себе си, а сред непосилни мъчнотии, в стихииите даже да играят всички със своите безобидни цинизми, да ги хвърлят в лицето на смъртта и да умират със странен смях в своите странни души.

— Така бе, брате, ха така! — мълвеше на свой ред старият писател и се кискаше в оловено тежката нощ, чувстващ и сам, че е приравнен и слян със своя народ.

— Хайде бе, къде се изгубихте! — зарева издателят Коте из мрачевата.

— Ела, Коте, ела да се посмеем! — викаше Големан през гласен смях, защото артилерийският майор беше отпуснал пак гърло и ревеше по целия дол:

— Хайде сега подавайте, вашите. . .! Тъй бре, момчета, ха така, м. . .!

Коте се озова при Големана, накривил фуражка като казак, и важно съобщи:

— Ще газим, може да хване до пояс. . .

— Слушай моя емишерия, слушай какви ги ниже! — превиваше се Големан от смях.

Че ще газят, това те виждаха. . .

— Тоя майор забави и мене — хилеше се Коте уморен. — Тоя човек е незаменим в такива случаи. Вой-

ниците бяха грохнали, кажи го, отчаяни: не може да карат, ужасна кал, раклите потъват до осите. Но дойде той и всичко потръгна: дръпна им няколко дебели, че като юрнаха войниците, конете. . .

— И никой не се обижда, нали?

— Да се обиждат ли? Българин на работа не се обижда: той тогава търпи даже бой. . .

И по-после, поели хълма нагоре, по страшната глина, мокри до уши, нашите хора почнаха по свой ред:

— Ха подавай!

— Подавай, Коте!

— Подавайте бе, да. . . — хвърляше дебели шопски и коренякът Кожухарчик. . .

* * *

Късничко през нощта в незнайното село влязоха тримата войници, капнали и измокрени до кости. Но тука и къщи, и плевници бяха заети от войска — пехота, артилерия и пионерни роти. А дъждът валеше все тъй чест и равен. Множество войници бяха запалили огньове под стрехите на къщата, до плевниците, при плетищата. И — селяните бяха будни, пазеха се от пожар и шумно зовяха бога за свидетел: отива им стоката, децата им ще останат без подслон. . . Те бяха гърци, тия хора, и гневът им — много шумен — беше безобиден. Те не можеха да се помирят с фаталността, не искаха да я почувствуват. Можеше светът да загине, но те вярваха, че ще успеят да запазят своето добро, не е възможно да го не запазят. И деряха гърдите си, изглеждаше, късаха се и сърцата им. Биха позавидели на този им шум сега даже прегърбените кресливи евреи, които съумяват да отгледат челяд дори само с продаване печени семки. Бедните български войници, как се смущаваха от тия крясъци! И какви огорчени лица правеха, че християни хора ги считат за толкова лоши. Нима те ще допуснат да се запали чий да е дом? А плява — ще вземат, разбира се, вой-

на е; добитъка си ще нахранят и на себе си ще си по-
стелят, нима и те от добро са тръгнали по тия калища?

— Брат ми. . . немой огън. . . жал ми деца! — чу-
пеха тия селяни някакъв български говор, на какъв-
то свързват думи стотината хиляди гърци в Тракия.

— Маки, човекот: еве го, и булгарски знае, а па
си къса мешината!¹ — сърдеха се вече добрите шопи.

Големан приласка със своя припевен делиормански
турски говор един селянин (като му втична и двулев-
ка в шепата), но това малко помогна: в къщата и на
тоя човек бяха налягали войници един върху друг.
Все пак гъркът намери да запали огън на завет — до
кирпичена фурна, изнесе после къс жарна пита и —
стомна с чиста кладенчева вода! Мек хляб и вода в
стомна! Това беше благодат, вече невиджана толкова
дни. . .

Сега дъждът можеше да вали, колкото ще: нашите
хора имаха свой грамаден огън и пънове, на които да
седят, и чували да се излежават на тях, ако дъждът
спре.

— Опъвахме много, но, види се, трудът винаги
се възнаграждава — бие шега Големан, — така учи
Смайлс, свекървата на човешките сметки във великия
Албион.

— Възнаграждава се той. . . само дано не ни пип-
не патрулът — оглежда се издателят Коте и държи си
пушката на коляно: той е решил за нищо да не напу-
ща огъня.

— Хе-е, право, бихме измрели в бивака: там и да
бяха позволили огньовете, няма как да запалиш — кла-
ти окаяно глава Кожухарчик.

Той е отпаднал, брадясал и мяза на вехтар евреин,
защото се е оцапал в кал до уши.

— А бе. . . нямаше да измрем. . . няма да измрат
ония, които останаха, не се бой. . . но що ми е — свил
е Коте главата си между раменете и търси сякаш да
хване някаква своя мисъл, която му е текнала и го рад-

¹ Корема.

ва. Но не може да я каже: пречат проникналите в
гърба му дъждовни струи. После обаче той потърси
разсеяния от умора поглед на Големана и вече уверено
му каза мисълта си:

— А? Суров народ сме, су-ров! Истина, само ние
на Балканите можем би Турция!

Мокрите войнишки ръце вече са стоплени от огъ-
ня и зъбите сега по-силно тракат — не може всичко
това без малко треска. . . А все пак писателят и изда-
телят почват да се изглеждат с пламнали погледи: ще
избухне помежду им горещ спор.

Издателят е слушал — и възприел, че ако в полу-
острова най-силни за война са българите, то е, защо-
то те са още само сурова мощ: не са засегнати от кул-
тура, живеят с мишците си, та навиват на всички труд-
ности.

— Ето — говори Коте, — в ония пороища оде-
е: кой европеец не би се отчаял? А нашите пълнеха нош-
та с псувни и смях като хуни!

— Това са дивотии бе! — викна му Големан. — Да
не са българите завладели за Европа африканските
пустини, Индия, половината на многомилионния Ки-
тай? Или там пътищата са по-добри и боговете на дъж-
да, вятъра и студа — по-човешки?

Съвременната култура била изнежавала народи-
те: правела хората или дребно егоистични, или фан-
тасти-хуманитари. . . И тази хубава!

— Черковнишки мъдрости са това, умувания на
ръждиви глави, ти ги не слушай, Коте! По-добре про-
дължавай да си издаваш сензационните романи или
засага виж си шинелата, замириша ми, гори май — ще
идеш неприличен на оня свят, щом вярваш, че непре-
менно ще те убият. . .

Коте се е въврял гърбом в огъня да се суши и ши-
нелата му се запалила: отворил се е един кръг, може
да мине цяла граната.

— Нищо, ще разправяш, че шрапнел те е улучил
и те търкалял през урви! — смееше се Големан със ста-
налото вече пословично самохвалство на нестроеви-

те (тях все шрапнел бие: зарива, мята, търкаля. . .) . — А за другото — продължава той, — за културата — ти ги не разбираш тия работи: колкото по-културни стават българите, толкова по-сигурно ще бият — не турците, тяхната се свърши! — ами и мамалигарите, и свинарите, и ония цигани с къдравите фустанели. . .

Коте изблеци очи: Големан никога не е говорил тъй памфлетно! Очевидно, втресло го е, той цял гори. И как смешно пледира сега тоя важен господин!

— Хуни сме били. . . Да, в българите като че ли има нещо татарско — и дай боже! Но тия татари пъплят по всичките европейски университети, земат златни медали и биват канени за професори там. . . Е, не остават, няма още българин да се е застоял в чужбина, това е тъй. Но е и много обяснимо: в България се твори, в нея сега се живее тъй трескаво, както нийде в света! И ето българите не могат да се откъснат от родината си! Или ще кажеш, че те правят това от любов към бащината си хижа! Пет пари не дава българинът за миналото — окото му е напред! И там му е мощта! А неговите съседи бият тъпана, парсата на който е събирана преди хиляда години — ха-ха-ха! Мъртвите възкресяват те, гробари такива! Или и ти ще ми мъркаш, Коте, наред с хурката на баба си, че българинът е пиян от възторг пред изгложганите гори и голите скали на своята родина, та затова не може да се дели от нея? Кажи, Коте, има ли днес българин, който да е доволен от България? Не бяга ли всеки от нас — щом може — в Европа да си порадва окото на красота, да си освежи душата в по-висок живот и да си почине? Нас ни души още отечеството ни, вехт е животът в него и ние сме замахнали хунски да го обновим! А около нас всевъзможни поплювковци са паднали на колене в своите исторически параклиси — руини отпреди 1000, отпреди 2000 години — и молят еврейския Ехова да възстанови: Византия! — да възстанови: велика Душанова държава! Ха-ха-ха, дай си ухото да ти пришепна нещичко, моето момче: ние ще ги изметем! Да, българите рушат старото в самата своя страна,

бащиното си рушат, та техния ли мухъл ще тачат? Не, ние ще ги унищожим — ще заличим тия страни на гнилоч, на вон! Ще разлеем ний Дунава и ще оперем тоя стар полуостров! А-а! И ще превърнем безкрайните му гробища на ниви, на златни ниви — ха-ха-ха!

Коте се смути съвсем: Големана силно тресеше. . . Той му взима главата в скута си и го придумваше да дремне. Но писателят се мятеше от треската и се мъчеше да бие шега:

— Не ставай безбожник, Коте, огън имаме! А огънят е бог, най-велик от всичките богове: пред него трябва да се стои на колене и да се пророчествува.

И осъмнаха тримата войници на колене пред бога-огън, защото той не можеше да победи демона на облаците: когато ръцете им се сушаха, мокреха се от дъжда гърбовете им. . .

В ТАЙНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДУША

При една гара имаше военен бивак — построени палатки. Тия, които са стояли в тях, не сварили при избягването си да ги разтурят. А не са ги прибрали още и тези, които гонят избягалите. Тази гоненица трябва да става нейде наблизко. . .

Но от коя железнична линия беше тази гара? Кои бяха тези места?

Големан вече не търсеше и не следеше нищо: полкът от два дни гладуваше. . . Вървяха всички, превити под раниците, неми.

Беше преди обед, спрели бяха на почивка в ливада сред шубрак и ефрейторът Деян — някакъв малък предприемач в София, с хитри очи, но винаги с хубава, женска усмивка на уста — зашиваше разпраните каишки на Големановите цървули.

И изведнаж се затресе от изток и се разля далеч на юг страшен артилерийски огън. Екна земя и небе. Загърчи се огнен змей на 40 км линия.

Големан побърза да се осведоми от ротния къде са и какво става. После той обясняваше на войниците:

— Наляво е Бунар Хисар, а ние отиваме на юг, към Люле Бургас, който е съвсем близо.

Големан трябва да е бивал и по тия места: той е ходил навред, знае всичко и открива на войниците какво има да става. . . Колко му вярват те вече!

— Оно тука че е, тука че сърбаме попарата — гледа го с трескави очи сангвиничният Инко.

— Тука че си мерим силите, а? — извърща се и дълговратият елешанец Гьорго Недков, сега юнашки ухилен.

— Тука ще е, момчета. Дано им видим работата набързо, че да си вървим вече по домовете.

— Е, господи! — кръстят се по-старите.

— Ела, боже, поможи!

Полкът тръгна пряко на юг, за Люле Бургас. От него се откъсна четвърта дружина и се насочи на изток. Дружината вървеше в постоянен зигзаг, като че ли търсеше да се вреди в бойната линия на воденото ужасно сражение, страшният екот на което оглушаваше войниците.

Големан после узна, че това е било на 16 октомври и че четвърта дружина от 37-и полк е била през тоя ден флангова охрана на втора бригада от софийската дивизия.

Денят беше слънчев и загорелите войници не можеха да не лягат на очи при всяка срещната баричка и да не лочат застоялата вода. А не бяха яли и премаляха от водата.

Привечер дружината се повърна и вече без зигзаги се насочи с бърз поход пак на юг, към Люле Бургас, да търси полка. Сега по тази посока всичко се тресеше от ужасна канонада и войниците, които повярваха, че вече влизат в бой, забравиха глада и умората.

Но най-после замръкнаха в поход и утихна всичко. Тогава капна цялата дружина. И спряха сред безкрайни лозя из високо плато. Под него наляво бил, казаха, силно укрепеният град Люле Бургас, който турците защитавали отчаяно. Тоя град днес попаднал в български ръце, но турците пак си го отнели.

Момчетата налягаха във вечерната мрачева и се притискаха един о друг, защото бяха мокри от пот, а духаше пронизващ западняк.

Разпитванията за 37-и полк дълго оставаха безуспешни, защото имаше голямо разместване на войски; шестата дивизия, която е заемала люлебургаската бойна линия, сега се оттегляше и отстъпваше мястото си на първата софийска дивизия. Какво ли се е случило?...

Нощта ставаше ледена, звездите остро блещяха, скоро изгря и месечината. Най-после дружината потегли, защото се узна накъде е полкът. Войниците се бяха вдървили от студа и охотно поеха пак бърз ход. Вървеше се през лозя, прескачаха се дълбоки синори и на всяка стъпка се заобикаляха чуканите, които все пак успяваха да спъват и свалят по някой войник из редовете. Това се придружаваше с псувни, тъй безкрайно разнообразни у шопите. Уви, сега вече нямаше кой да се смее — сили не бяха останали.

Късно през нощта се слезе на конярски път и дружината спря — даде ход на един полк, който се връщаше от бойното поле и вървеше грохнал, ням.

Те, тия унили войски, трябваше да знаят какво е ставало днес. Защо отстъпва шеста дивизия, как турците са могли да си вземат назад Люле Бургас?

И Големан почна да се взира в лицата. Това бяха белоградчишките високи планинци, видинските власи и ломските снажни торлаци. Големан имаше толкова познати тук: те да са с псетата си, не би имало кое да го полае. Полкът също спря на почивка и нашият човек скоро бе обкръжен от свои. Те, неговите познати, не се смеят, неохотно отварят уста, а сега не изглежда да са и уморени, само — като че ли са сърдити на него, на Големана, или може би сърдити са на целия свят...

— Та говорете бе, защо ви оттеглят от бойната линия?

— Мани, тя стана една...

И Големан заслуша покрусата на хора, които са победили и са тържествували, а после са били бити и осрамени: отстъпили в безреден бяг.

— Напуснаха ни офицерите — смънка накрай един и изпъшка.

— Не бе т'ва — поправи друг и добави пак шепном: — Власите бягат...

— Ами, власите — пое думата едно високо мургаво момче от Старопатица, като гледаше огорчено настрани, сякаш има сълзи на очите си, та ги крие. Това момче е по произход от тетевенските колиби, каквито има много в Кулско. Разсъдлив планинец, строг и откровен. — Кажете, както си е — продължи то. — Гладни и жедни бяха хората, от три дни не бяхме троха в уста турили. А ни хвърлиха в град — богат, ви казвам, господине: ония фурни, бакалници, кръчми... Де ще ни задържат офицерите! Викаха те, сочеха ни и револверите си, ала кой ги слуша: притъмняло ни беше пред очите. И всеки кривна да залъже гърлото си... Пръснахме се: едни още се сражават, а други вече се напили... Така стана то...

— Власите са лакоми — подсказа Големан.

— Е, лакоми. И ние не им отстъпвахме. Защо да се лъжем: напуснах и аз веригата, бях гладен като вълк. А после по чудо си спасих главата... Пък и — прогонили бяхме турците: кьорав фес не се виждаше из града. Но после — не разбрахме отде се зеха: сипна се върху ни дъжд от куршуми...

— В града има една джамия, голяма като крепост: в нея са били скрити турците — каза едно съвсем младо момче.

И хвърленото предположение се подзе от неколцина изведнаж:

— Къщата са били пълни бе, цялата турска махала е била пълна с войски.

— Ами, пълна — в джамията имало подземие, в него са били скрити две турски роты...

— А я чувах, един грък разправял, зад градо имало разкопан водопровод: цял полк е стоял в него, готов на нож...

Очевидно, фантазията вече работеше в осрамения български полк...

— Наистина ли е силно укрепен градът? — попита Големан.

— Укрепен. На изток има просторни височини, над които се издигат две могили. Те са възелът на турската отбрана. Залостили се зад тях няколко батареи, лошо бият, сипят жупел, избиха много свят. Нашата артилерия не можа да им навие: не млъкнаха цял ден. . .

Това беше истината. Покрусените войници сякаш сега наново я пак откриха и като я обадиха, смълчаха се мрачни.

— Бяхахте, значи. . .

— Бяхаме. . . разбира се. . . — гледаше пак на страни мургавият момък. — Не можихме и сто души да се съберем, за да се залостим нейде. . .

— Е, кои загинаха. . . някой по-познат?

— Убиха капитан Рашева, трябва да го знаете. Капитан Рашев? Не, Големан не си го спомня. В ломски полк той познава офицерите, прекарвал е дни в лагера им сред Белоградчишките скали. Но не си спомня тоя Рашев; той може да е бил тогава в друг полк.

— Е, как е паднал той, храбро ли поне?

Войниците не отговаряха. . . Не им се говореше сега за храброст може би? Или те, тия войници, са твърде много обичали загиналия ротен командир, та сега не дават — като българи — цена на славата му, щом човекът е липсал. . . А може би не е бил достолепен тоя загинал капитан, та войнишките уста немееха сега само защото човекът не е между живите?

Мургавият момък от Старопатица, който изглеждаше да е душата на тази група войници, се намръщи и каза:

— Дсбър човек, мек, да го не прежалиш. Хвалят се войниците му, милеял за хората, увещавал всички да не убиват нахалост. И не трябва. А нашите, щом видят ранен свой, мушкат и ония турци, които се предават. Капитан Рашев е казвал: и да те е ранил турчин, щом видиш, че се предава, не го убивай. Така е: войната е друго, друго човекът. Та като е турчин, няма ли и той майка, жена, деца? . .

Големан не беше изненадан от думите на войника. Той знаеше, че всеки челядник, който умее да се из-

каже, не може да мисли и говори друго. Но да поучава така войниците си един български офицер, един капитан? Това му се видеше странно. Българските военни имаха тежка задача: те трябваше да дигнат един малък народ срещу голяма империя. А това не можеше да се постигне с разум и хуманност, трябваше в тълпите да се пробудят тъмни инстинкти и да се настървят поне те с отмъстителност. . . А ето тоя загинал капитан правел тъкмо обратното!

— На открито ли е учил капитан Рашев това? На самите войници ли е говорил?

— Говорил, разбира се, на всички говорил открито. Такъв си е бил той още в казармата, знаят го от много години. И обичаха го хората. Е, загина. . .

— В града ли, при паниката?

— Не, над града, когато турците наново юрнали. . . Не издържал той, повел на нож, а било срещу такъв огън, че никой не се дигнал. . .

— Значи, останал сам?

Мургавият момък не отговори. Вместо него махна ръка едно младо момче с големи очи.

— Ех, тя стана днес една. . .

И изгубиха се покрусените мъже в мъртвата светлина на студената лунна нощ.

Големан остана угрижен. Стояха неми наоколо и хората от взвода. Само юначният елешанец Гьорго Недков гледаше пак насмешливо и каза:

— Изглежда ми. . . нашите са яли попарата днес.

Всички се извърнаха от него. Големан спря едно изостанало от ломския полк хилаво момче и го зарзпитва пак:

— Заеха ли турците наново града, укрепиха ли се в него?

— Маки, не верувам! И те ни чукаха, токо и наше едно им запали свещица, че я помнят!

Начугулиха се смутените софиянци около изморе-ния ломчанин и той разказа.

Настигнали турците пръснатите из града части от ломски и видински полкове и хората неусетно ударили

на безреден бяг. Но едно торлаче из Ломско било са-
пикасало от по-рано в града някакъв склад на турски
патрони и като видяло сега своите да бягат, рекло си:

— Чакай, я на тия читащи. . .

И втикнуло слама във вратите на склада, подпалило
я, а после се залостило зад съседен дом и не дало тур-
чин да припарне, докато не се подзел пожарът. След
това вече то настигнало взвода си на моста във от града
и викало като лудо:

— Я им запалих складо, я им запалих складо! Сега
че запукат патрони и читащите че юрнат на бег!

Наистина след малко се завили облаци дим над
горния край от града, «па като запукаха патронето,
бе по-страшно от картечници, вера!» — разказваше
възторжено хилавият ломчанин.

Можеше ли да се вярва на това? — Софиянци слу-
шаха зинали, лицата им просветнаха. — Ротният ко-
мандир на юначното торлаче веднага донесъл на дру-
жинния за делото му и майорът после сам потърсил
момчето, поздравил го пред всички и казал:

— Нека България ражда все синове като тебе!
Ти ще имаш кръст за храброст. . .

Не оставаше съмнение: разказът трябва да беше
верен.

— Брех, па момче: юнак бе — забръмча като пчел-
ник взводът около Големана.

— Маки, има юнаци и от нашите.

— Има, токо ти не си! — вика през нос Гьорго на
бае Тоне — един мъничък и женствен гайтаневец, който
като никога се е обадил сега.

— Кюти, оно се не знае кой е юнак! — «сгрива»
Георгия буйният Стойно от Кривена.

Ще се сражават тия шопи. . .

* * *

Дружината потегли, мина край окопани оръдия и
по едно време първият взвод от 13-та рота се видя от-

къснат в обширно необработено лозе. Никой не се по-
пита защо стана тъй; свиха се един до друг, гайтанев-
ците вземаха Големана помежду си и се мъчеха да спят.
Но беше студено!

— Маки, снагата ми е пламнала от тия гадини и
па е студено! — дръгли се нейде и високо говори Стойно.

— Би се стоплил, да ти има глътка кюстендилска —
смее му се Гьорго.

Наистина, като че ли такава студена нощ не е имало
още. Да биха позволили огън. . . Но никой не помисля
за това — сега вече е ясно за всякого, че са на огне-
ната линия и че заедно със зората ще се озъби пред
всички големият скелет с дългата коса. . . Войниците
знаят отде ще се озъби той: наляво, под платото, където
в долина е Люле Бургас, се сили зарево: разраснал се
е пожар, навярно от склада, който е подпалило лом-
ското торлаче.

Хм, това момче. . . Големан се мъчи да си го пред-
стави и — станал е, не може да се спи — тупа из су-
хата трева, блъска нозе: колко е студено!

«Трябва да е действувало като сомнамбулно това
незайно момче из затътен български край: да не се
обхване от паника, когато цели дружини бягат!» . . .

Големан се мъчи да мисли. «Не, ломското торлаче е
действувало при съзнателен почин; то е проявило и
голяма съобразителност». . .

— Каква студена нощ наистина!

«А колко трябва да е вярвало това момче в своя
здрав смисъл! Полкът е в безреден бяг, но то знае, че
ще може да спре неприятеля поне по улиците, в които
ще пицят куршуми, ако то запали склада. . . То знае
това положително, то е с ума си и макар останало са-
мичко, заляга, сражава се, рискува да бъде убито —
или заловено живо и подложено на жестоки изтеза-
ния, — рискува с всичко, само да приложи на дело
своята замисъл. . .»

Чудно! Излиза, че военната дисциплина не убива
личния почин. . . А дисциплината в българската войска
е безусловна. Никой не може да си представи такава

пълно подчинение, каквото Големан вижда сега в стари и млади български войници даже спрямо току-що произведени юнкерчета. . .

— Фи, какъв студ!

«Наистина, как такова подчинение може да не обезличава хората?»

Писателят спря, макар че трепереше вече като лист. Просветна нещо в мисълта му. «Не, подчинението у българите. . . не е като руската дисциплина. Съвсем не. Българинът търси да прецени началниците си, дебне и най-големите. И не мижи пред недостатъците им, не благоговее пред никого, осмива даже генералите си. . . Един безбожен народ! А все пак хората във войската на този народ се подчиняват безусловно и на последния свой подпоручик! Нещо повече: възмущават се от неподчинение. . .»

Това е странно наистина. Големан постига тая загадка, но все пак е много странно всичко туй!

На вечеря в българската челяд и жени, и деца се намисат в общите одумки по домакинството. И всеки говори със своя ум, един с един не са напълно съгласни, даже (макар да се пази приличие) спомнят всекому грешките, долавят слабостите дори на бащата, обаждат ги. . .

Но на сутринта всякой е подчинен на сухата бащина разпоредба, която той — строг сега — издава глухо, почти под нос. . .

И после, на работа, той гълчи жестоко, може и да бие. . . Това обаче се налага от самата работа, а не от доброто или лошо разположение на коравия баща. Българинът е безусловно равен в характера си, в това Големан е строго убеден. Само лошият ход на «работата» може да прелее чашата на българския темперамент. . .

«Работата за българите е нещо върховно. Нея надзирава сам бог. И надзирателят бог сякаш налага и оправдава бащините ругания и замахването с копралята. . . Затова тия преливания на българската чаша се забравят още на мястото — на нивата, в гората, на пазара в града.

И вечерта в къщи всеки е пак свой: одумва се, седи, осмива.»

«В работата кълни българският характер — уверява се Големан и би желал самодоволно да се усмихне, но лицето му се е свило от студ. — А руска дисциплина българите не биха понесли. Къде! Те са един безбожен народ, който от нищо не е доволен, не доверява на добро и може всичко да осмива, даже несправедливо. . . Българинът чувства само едно: че е частица от едно цяло, което има желязна воля. И в живота само тази воля е за него свещена. Той я открива в общия домакински труд при родителите си, прониква се от благоговение пред нея, прави я своя душа и я предава на децата си. Подчинение на общите в челядта усилия за преуспяване на домакинството: ето къде само българинът не е безбожен и не търпи безбожие!»

— А! И ето този българин достигнал да чувства общественото стопанство като свое! — заговори вече на глас бедният замръзнал писател, който сега се топлеше от сърцето си. — Разберете: вие ще имате най-идеалния народ! Задавайте му задачи след това: той ще работи като къртица дни и нощи. И никой сред него не ще иска да знае кога се е родил и къде ще умре. . .

Големан заходи с широки стъпки.

— Да, разширете сега кръга на неговата «работа», и той ще опне мишици — черен, потен, неуморим, — ха-ха-ха! — разля се широка усмивка по посинелите от студ бузи на стария човек.

А падаше ледена слана — Големан би трябвало да се попита дали ще може да осъмне. . . Той не се досещаше, че може би нощта не е тъй студена, ами кръвта е понамаляла в жилите му: от два дни вече никой не е ял. . . Но защото ръцете му се бяха съвсем вкочанели, текна му да разпори големите «джобове» от ръкавите на шинелата; той ги свря една в друга и така си скри съвсем ръцете. Това го утеши, внуши си, че ще се стопли, и загледал пожарното зарево над Люле Бургас, потърси наново мислите си, в които намираше самозабрава.

— Така е: светая светих на българина е работата. И чужди му са всякакъв лиризм, всяка мечтателност може би и всяка идеология. Ето, нима това ломско торлаче, като е извършило своя подвиг, е мислило какво да е за величието на България? Или е мечтаело за лична слава? Или му е домиляло за гонените 50—100 българи по улиците около склада? Не, по никакъв начин. Тоя безимен млад герой е вървял дотук пеш от най-западния край на България — и то без път, през нивите. И навярно престанал е вече да мисли за какво и да било. Останала е в душата му само дадената задача: да се надвие на турците. И нищо повече. Но тук турците изведнаж се опрели и ще попречат на предприетата от българите «работа». . . Не, с това се посяга на българския бог. И торлачето не е могло вече да мисли за нищо друго, нито даже за себе си: то се е отдало на «работата» — ха-ха-ха! — разсмя се Големан. — Какво чудно дете живее в душата на нашия човек наистина. . . на нашия човек, който е тъй корав, тъй груб. . . И реалист до безбожие, ха-ха-ха!

Но изведнаж бликна болна скръб в душата на унесения от мислите си писател. Ами тоя капитан, който милее и за убиваните турци? Та той ли не е мечтател!

А, как забравя Големан това!

Стар офицер, цял живот учил хората да воюват, а ги убеждавал да не убиват никого нахалост, защото и турците имали майки, жени, деца. . . Това ли не е идеализъм!

Не, Големан — ако оцелее — ще разпита за тоя капитан Рашев и ще осветли неговия образ наред с другия герой — ломското торлаче.

Да, той ще направи това: тези трябва да са двете тури от светлото в тайниците на българската душа.

След месеци по бреговете на Мраморно море в ръцете на Големана попадна поразителен документ — предсмъртното писмо на загиналия капитан Рашев до неговата съпруга.

То беше в един весел ден, сред добри хора; писателя запознаха с габровски фабрикант, запасен подпоручик — снажен мъж, със сини очи и с тънки руси мустачки. Той сочеше млад, а имал вече дъщеря за женене. Назначили го в допълнителна дружина, но човекът не приел. Така той попаднал в действующия ломски полк като субалтър-офицер на рота, която се е командувала от капитан. Тоя се оказал мек човек, мечтател. . . все поучавал нещо войниците, тюфкал се и не криел, че се отвращава от войната. Фабрикантът се почудил: уж стар строеви офицер, а пък такъв. . . Но после той открил в тоя капитан злато човек.

— Мека душа бе, мило му е за всички, които гинат. Но нали е българин, със сълзи на очи влезе в Лозенград, със сълзи на възторг — разказваше фабрикантът. — Наизлезли на балкона у френското консулатът. — Наизлезли на балкона у френското консулато жени — ама какви! — и ни обсипват с цветя. Аз не сварвам да пращам целувки и с двете си шепи, а моят капитан се извърнал настрани да скрие сълзите си. Българин!

После фабрикантът доверително каза на Големана:

— Аз ще ви дам да прочетете последното му писмо до неговата жена.

— Защо последното писмо?

— Той падна при Люле Бургас.

— Рашев, нали?

— Да. Познавате го, значи. Хубава душа, право. . . мил човек. Аз сам ще занеса това писмо на жена му.

Големан преписа писмото — позволих му това ония добри хора там — и вярва, че никой не ще го осъди за това: то е тържествена изповед на един от българите, за които се носи грозната слава на сурови хора. . .

Ето това писмо:

«Мила другарко и милички и скъпи деца,

Аз знам, че това ми писмо няма да получите скоро, може би след месец, понеже и да има военна поща, няма кой да се погрижи за нашата кореспонденция, но при все това аз чувствавам особена нужда да ви пиша.

Струва ми се, че в тия минути аз говоря с вас,

милички, и се утешавам. Не е лесно нещо войната. Аз понасям и ще понасям спокойно всички физически трудности, но моралните и душевни сътресения от ужасите на сраженията не мога никак да понеса и аз се чувствам душевно окончателно разбит.

Този адски рев на оръдията, злъчното свистене на куршумите, охканията — жалните стенания на ранените и умиращите, — всичкият този хаос от ужасни сцени ме измъчва до степен на отчаяние. Грозно и страшно нещо е войната.

Лозенград падна, турската армия в панически страх отстъпи. Нашата дивизия не взе непосредствено участие. Влязохме в града със слава, като победители, и още същата нощ тръгнахме по следите на противника. На едно протежение от около км по разни пътища срещаме разхвърляни оръдия, муниции, коля и що ли не още, но безмилостно разхвърляните трупове на убитите по самите пътища ме ужаси. Войската, като едно мощно студено тяло, прегазва хладнокръвно всичко и върви, върви напред. Цели села в пламъци до небесата, грозно прашене на огнените бури, уплашено мукане на горящите и избягали от домовете добитъци, всичко това допълня картината на боя, картина покъртителна, страшна.

Студ и влага, глад и жажда, пълно безсъние редица денонощия, дълги изморителни походи — всичко това не сломи никак моя дух, но жестоки са терзанията от възмущението пред боя. Мрачна тишина, напрегнато душевно състояние. Най-смъртно и напрегнато до болнавост въображение, тъжни мисли за близките — ето що предшествува всяко сражение. Всеки изпитва в тия минути една необяснима мъка на душата, сърцето съвсем неправилно бие, умът трудно работи, само едно болно въображение господства и терзае целия душевен мир, това е само прологът на тая ужасна трагедия, в която всички чувства за известни моменти трябва да се помрачат пред ужасната беснота на смъртта. Грозно и грозно нещо е войната. Мъчно ще мога да понеса тия ужаси и ако волята на всемогъщия бог е да се върна

жив и здрав при своите мили, аз все пак ще бъда душевно разбит завинаги. Нищо не е в състояние да изглади от паметта и душата ми тия дълбоки бразди, напоени с ужаса на настоящите изпитания.

Признавам се, много съм слаб да издържа и спазя мъжествено хладнокръвие. Не желая никаква слава, дано милостивият бог ме избави от тежката задача да ставам оръдие за човешки жертви, аз презирам славата, която се изкупва с толкова човешки жертви. Как мога да се помирят с мисълта, че от моя изстрел или по моята суха команда ще паднат ред жертви, които ще огорчат най-дълбоко толкова близки. Нали всички са деца на родители, нали мнозина от тях имат жена и деца, как те ще посрещнат ужасната вест за загубата на своите скъпи. Да, миличка, тежко и много тежко.

Особено мисълта за вас, милички, ме съвършено съсипва. Аз не се стеснявам да пиша всичко това, не мога да скривам възмущенията си, макар и да съзнавам, че много ще те измъчва с тия редове, не мога и нямам сили да замълча, защото много страдам.

Не е ли ужасно, миличка другарко, вън от всички душевни терзания да живееш в най-тежка неизвестност, да не можеш да мечтаеш, че ще видиш някога своите мили, че ще можеш някога, макар много далеч, да се радваш на семейно щастие, да гледаш отпреде си, да разговаряш и да се веселиш с тия, които са толкова близко до сърцето, да прегърнеш и целуваш своята мила и нежна другарка и милички скъпи дечица.

Тежко! Ние нямаме такова голямо право да мечтаем за толкова възвишено благо.

Да, миличка, ние не можем на нищо да се надяваме, ние имаме надежда само във всемогъщия бог.

Ето всичко, което преживява твоят другар в тия тежки дни на горчиви изпитания.¹

.....
¹ Писмото на покойния капитан Рашев е дадено в буквален препис

Горното писмо покойният е писал на 15 октомври вечерта в същите ония лозя, сред които на 16-и през нощта Големан узна за неговата беззаветност.

Печалното писмо издаваше с всичко женствената натура на загиналия: синя квадратна хартия, ясни и ситно нанизани редове с почти кокетни букви — навярно по същия начин е писал покойният преди много години и първото си любовно писмо. . .

Само — лъха сега в това писмо вечното прости. . .

Старият капитан е огледал-силните турски позиции над Люле Бургас и е постигнал с българския си здрав смисъл, че тук ще трябва да се мре. Цялата му натура — всичко добро и зло в него — са изпаднали в дълбоко смущение. И душата му е писнала в предсмъртната нощ. Той написал прощалното си писмо, предал го на своя субалтър «за всеки случай» и заспал. Той не се е замислил: за щ о щ е т р я б в а да у м р е? Не се откриват в нищо следи, че се е пробудило такова питане в душата му. Ни намек за България, за вековното робство, за народното право. Не е то важно, види се. И ни помен от туй, че той, който е потресен от войната и не намира в душата си никаква омраза към никого, би имал право да манкира. . . или че би могъл поне да излъже себе си, като се старае някак да не умре. . . Наопаки, в жестокия момент пръв той потегля, даже остава сам. . .

Защо? Какво го движи? Кое му внушава, че т р я б в а да умре? Дали това, че то се изисква от «работата», по която е дошъл и той тук — работата, в която и тоя българин — по основния стимул в душата на своя народ — открива свещеното за себе, общата воля, своя бог?

И после: откъде идат у тоя човек тези пантеистични мисли и чувства, у тоя офицер, който е бил готов — и е проявил — такава фанатична издръжливост в дълга, такъв формализиран героизъм? Нима българската душа е тъй голяма, да съчетава почти в съвършенство

преходното с безсмъртното? Или тук имаме пак славянското мекодушное вглъбяване, което само води към. . . към свещен аскетизъм и позорно робство?

II

ЛЮЛЕБУРГАСКОТО СРАЖЕНИЕ

На 17 октомври 1912 г. зората се яви над Люле Бургас царствено тиха, като в най-щастливите дни на земята. Падналата слана скоро се превърна в бисерна роса, въздухът се постопли и премръзналите български войници, обръгнали вече на мисълта зажданото страшно, се защураха под орехови и бадемови дървета, търсеха забравени по тях плодове, с които да залъжат отвикналите си на храна зъби. Само от време на време всеки си преглеждаше пушката — да не се е набила с пръст, да не е ръждясала. Но това се вършеше нехайно, като че нямаше какво друго да се прави. Тия българи оставаха и до тоя час верни на себе си: пазят се един от друг да не проявят прекалена войнственост и прекалено ежене за героизъм.

Скоро войски запъплаха от всички страни. Предвижването ставаше на взводове. И те, взводовете, един след друг хлътваха из лозята в някаква бездна наляво, където още царуваше мъртва тишина.

Първият взвод на 13-та рота се заниза по дълбоки синори и скоро полетя във верига из стръмно спуснат на изток склон, който откриваше полесражението на вчерашния ден.

То беше долина, идеща от североизток и разкрита тук, под лозята, където бе богатият и хубав град Люле Бургас. Пред него течеше неголяма река, на която бе построен дълъг каменен мост.

Зад тоя мост се издигаше гиздава джамия с полусрутено минаре. По-нататък в центъра на града се очертаваше друга такава, не тъй красива, но по-величест-

вена: нейните постройки с ламаринови кубета заемаха цял квартал. Тя напомняше средновековна цитадела и би могла да послужи за център на защитителни турски отреди в самия град.

Стръмният хълм на лозята, по който сега пъплека българите, и долината, в която се разкриваше градът, представляваха ивицата земя, която вчера, на 16 октомври, са си оспорвали стъпка по стъпка българи и турци.

Турските позиции бяха над града, където хоризонтът към изток се ограждаше от обширни голи възвишения. Възел на тези голини — най-високата им точка — бяха две могили, превърнати сега в редути.

Така българите настъпваха западно от Люле Бургас срещу турците, които бяха източно от тоя град. Средище на бойното поле беше самият град или по-право реката, която вървеше западно под града и раздвойваше долината.

Самата долина по двете си продължения — на юг и на север — се стесняваше в недълбоки клисури. Едната на юг се разбиваше в множество хълмове, всред които се криеше гарата на Люле Бургас по железничната линия за Цариград. Големан знаеше, че покрай тази гара ще се движи десетата българска дивизия, за да обхване левия турски фланг. Клисурката на север разкриваше под града просторни зеленчукови градини с ред воденици всред тях, а после извиваше на североизток и далече откриваше нови широки разхълмения. Големан знаеше, че натам ще действа шестата бдинска дивизия и ще настъпва също както софийската, лице на лице срещу турците. 37-и резервен полк щеше да се движи през северната половина на града и по зеленчуковите градини. Прочее той трябваше да мине под огъня на турците през реката, през града и през откритите като длан зеленчукови градини. Това полесражение имаше множество гънки («мъртви пространства»), които оставаха открити и необстрелвани от турците. По тях настъпващите дружини на 37-и полк можеха да спират, за да поемат дъх, да стягат веригите си и пак да отминават напред. Най-важната от

тези гънки изглеждаше да е отвъдният по-висок бряг на реката, който беше осенен от гъста редица върби и акации. Но затова пък отсамният бряг на реката, който беше по-нисък, откриваше една образувана от порои пясъчна ивица, минаването на която щеше да коштува много жертви — тя беше гола и открита. А неприятелят тук е у дома си. Той е измерил всяка точка по тази страшна сега долина.

Българските войски се спущаха по стръмния склон на лозята и се скриваха в техния дълбок ров, който ги делеше от равната долина. Тоя ров беше много омърсен — личеше, тук са се крили войски през няколко денонощия.

Първият взвод на 13-та рота се сви по свой ред в този ров. Писателят Големан се потресе от мръсотата по него и остана на открито — седна до фиданка сред стръмното лозе и запуши цигара от изсушени на огън тютюневи листа. Положението, което беше заел, му откриваше центъра на бойното поле. Той заследи сражението. Защото то почна — почнаха го турците от далечните си позиции.

Войниците не усетиха кога тъкмо се озоваха под огъня на турските шрапнели. Още горе, по артилерийските позиции, като извиха да се спуснат по стръмния склон, те всички изтръпнаха, станаха напрегнато пъргави, мятаха се снишени от овошка на овошка и пхтяха, като че преследваха опасен лов, напр. глиган. Най-после се свиха в рова и онемяха. А през това време още нямаше никакви гърмежи, поне тъй се струваше на Големана. И така трябва да беше, защото, когато се явиха първите бели клъбца откъм турските редути, издателят Коте още стоеше прав сред лозето и не се даже канеше да седне.

Те, турските шрапнели, най-напред се емнаха отвъд града из двете могили и полетяха над слънцето, което бавно се дигаше. Те, белите клъбца, се виждаха много добре от цялото бойно поле, защото вървяха бавно и се раздухваха в кристалния лазур на есенното утро твърде кокетно: надуваха се светли, като огрени

от месечина, сребърни облачета, извиваха се най-последно като кандила пред стръмния хълм на лозята и тук вече светваха електрично, насочваха се върху главите на групи войници и се пръскаха със силен трясък.

Кметът на Княжево, един планина човек, сега превърнат на някакво кълбо в рова, беше проточил врат към издателя Коте, който още стоеше сред лозето прав при Големана. Кметът шепнеше нещо и гримасничеше внушително: караше Котя да седне, да се скрие, да потъне вдън земя! По лицето на кмета личеше, че той е готов да реве и псува, но не смее, бои се може би да го не чуят турците, които са на един час далеч, или пък се пази да не подплаши глигана, който дебнат. . . Коте се разсмя и му викна гласно като на сватба:

— Изсърхна ли ти гърлото, кмете?

Но към издателя се обърна и сам субалтъорът — Рилската мечка: трябвало всички да седнат, да не личи човек, защото турците могат само по един да открият целия взвод и «да го заперат».

Коте седна при Големана и заследиха сражението. А то се усили: артилерийският двубой ставаше все по-оглушителен. Войниците се стряскаха повече от страшното бучение на българската артилерия, която беше току над главите им и тресеше земята: това изискваше свикване. . .

Турските позиции все по-се очертаваха — тъй се чинеше на войниците. Те собствено виждаха линията, по която падаха българските гранати. Тези политаха високо над Люле Бургас, надвесваха се после далеч напред — на няколко километра напред — и светкавично се пръскаха по хълма, възел на който бяха двете укрепени могили.

Под тези могили понякога се мяркаха черни точки, които окото едвам долавяше. Никакво друго движение не се откриваше натам. И това никого не учудваше всред българите: турците чакат нападение, та са се скрили и дебнат.

Големан огледваше лицата на войниците. Първото

настръхване се уталожи и се замени с тревожно любопитство. . .

А какво биха чувствували тези българи, ако по просторните хълмища насреща, зад града, биха се разлеели турците на черни маси — табор след табор — и биха се устремили насам с кръвожадните си викове: «Аллах, аллах!»

Писателят си представи страшната картина, весело се възбуди и се взираше поотделно във всеки войник от взвода. Не, не биха се изплашили тези дебеловрати шопи! Наистина, срещу настъпващите турци те не биха били тъй тревожно любопитни, както са сега, но затова пък силно биха се подули техните вратове и ръцете им, макар разтреперани, свирепост биха застискали пушките. Да, да, Големан в себе си вече беше убеден, че шопите от Софийско са най-кротките и пак най-непобедими българи: те в своята мълчаливост крият петлешки инстинкти.

Между туй натрупаните в рова по цялото продължение на лозята софийски войски се раздвижиха. От южния край почнаха взвод след взвод да прескачат рова и да се хвърлят в широката зелена долина пред града. Прескачаха ротите рова, залягваха в долината с пребежки и неусетно образуваха правилни вериги като на маневри. Това прескачане ставаше далеч наядно от Големанови и веригите се движеха пред техните очи наляво. Малка част — само една дружина от 37-и полк — тръгна да атакува северната половина на града. Другите части се движеха покрай рова наляво — отминаваха към стеснението на север, види се, за да действуват откъм зеленчуковите градини.

Големан не можеше да разбере защо става това. Дружината, която атакуваше града, предстоеше вече да нахлуе в него. Прочее долината пред града, която бе най-изложена на турския огън, беше завладяна, войските можеха да се втурнат през най-късото разстояние от рова на лозята в дола на реката и намерили това прикритие, да обхванат цялата долина, да я очистят от

неприятеля и привечер, сгъстени, да се явят пред самите главни турски позиции над Люле Бургас.

А по-голямата част на полка не правеше това; взводовете дълго се движеха по голата равнина пред града от юг към север под чест турски шрапнелен огън.

На север високото плато на лозята (по което беше българската артилерия) спущаше към реката на Люле Бургас едно голямо бърдо с каменист гребен. Настъпващите вериги търсеха това бърдо, почиваха до него и после прекосваха реката и пясъчната ивица пред нея. Отдалеч личеше, че това бърдо образува мъртво пространство: турските шрапнели следяха войнишките вериги само до едно място пред бърдото, по-нататък неприятелят не обстрелваше.

Келнерът Юрдан, габровец, скоро свикна с гама на сражението, напусна рова и наред с Големана и Коте седеше wśród лозето и се любуваше на кървавата панорама. Той пръв схвана загадката, която криеше каменистото бърдо.

— Я, там шрапнели не бият, виждате ли? — сочеше той бърдото. — Затуй ротите се хвърлят за дола през там. Това се вика да имаш добри началници, хора с върно око!

Юрдан е сметлив габровец и добър патриот. Големан му се смее.

— Всичко хубаво, само тютюнът е лош, Юрдане!

— Истина! А тук би се пушило, майка му стара. . . Че и тютюн ли е, да го. . . — хвърля той цигарата си и ожесточено я смачква.

От селяните никой не пуши, не им е до пушене сега. . . С гражданите е тъкмо обратното.

Но ето, залутаха се — ни оттук, ни оттам — няколко шрапнела над главите на нашите хора. Те се бяха свили, някои тихо разговаряха и изведнаж профуча нещо грозно във въздуха и разсипа над всички светкавичен трясък. Това сви душите.

— Почна да ни сгрива! — пръв се обади от рова елешанецът Гьорго Недков.

— Запалиха ли ти се ушенцата, Гьорго? — отзова му се Големан.

— Мани, отсяка ми се врато, га да ме олучи баш о чотурата.

Още един шрапнел и още един: фучат молнии и тряска. Заогледваха се всички: кого наистина виждат, та стрелят проклетите читаци?

— Откриха ни, прибирайте се тука! — гримасническо кметът на Княжево и пак едвам шепне — бои се сякаш да го не чуе шрапнелът.

А турците съвсем не са открили взвода. Техните шрапнели са привлечени от чужд на взвода човек. По склона на лозята слезе — и спря при Големана — адютантът на полка, очилатият поручик, когото слушават и тук изпречи пред писателя. Младият човек е в сукнения си шинел, затова го тъй скоро забелязаха турците. Малцина от българските офицери възприеха японската тактика, да обличат войнишки шинели. Войствени са българите и нехаят от смърт. Само — нещо е забъркан сега очилатият адютант на 37-и полк; той е изгубил полковия си командир!

— Не сте ли виждали полковия командир? — пита разпъхтян поручикът.

Не, войниците не са виждали полковия си командир. И неговото място надали е тук, в рова, при залостените войници. Така мисли издателят Коте, хили се под мустак и шепне на Големана: «Къде се шури това хлапе сред сражение без кон?»

Писателят е също весел.

— Добре е, когато адютантът търси полковия си командир на бойната линия, а не в тила — смее се той.

А дружината, която почваше да нахлува в града, и ротите, които се нижеха на вериги пред рова, привлякоха пак огъня на турците и нашите хора наново се видяха само публика, възбудена публика, която се любува на живия кинематограф.

Вече падат хора — падат близо и далеч, но това не прави никому впечатление. Даже и Големан след тези убийства само с коравина — малко мрачен, но без скръб.

Лявото крило на дружината — до града — се нижеше край табаните отсам реката. Последната верига пропълзя край северната стена на табаните — хората търсят под честия шрапнелен огън на турците да се допишат незабелязано до реката и да се хвърлят на прикритие под отгътътния ѝ висок бряг. Големан ги следи изтръпнал: там шрапнелите падат всред реката и в гъстия им дим се виждат струи вода. Група войници стигнаха ъгъла на табаните, сгушиха се плахо един до друг, още малко, и ще полетят през реката. Уви, неприятелското око бдеше: върху бедните войници, както бяха още до ъгъла на зданието, се силна огнена лава от няколко шрапнела и ги зарина.

— Видяхте ли! — извърна се Рилската мечка към войниците и на лицето му се четеше началнишка досада. — Що им трябваше да вървят край стената? То е отбелязано място! Ето, избиха ги мърцина! Тц, тц, тц! Да бягате от отбелязани места!

Странно: във взвода никой не трепна за избитите наведнаж група мъже. Само като жедни коне всички се извърнаха към своя ездник — взводния си, Рилската мечка, който продължаваше да ги поучава:

— Не търсете стени, намирайте прикрития по земята, бягайте от мост и брод по реките: те са отбелязани и измерени места, там най-вярно ще ви убиват! И внимавайте в шрапнелните гърмежи на неприятеля. Ето сега стрелят на полубатарей: значи, на четвърти шрапнел ще има интервал, ще пълнят наново топовете, нали? Е, през този интервал правете прибежките и само тогаз! Щом падне първи шрапнел между вас, веднага залягвайте и... и...

Пред рова паднаха няколко шрапнела едно след друго и оглушиха всякакъв глас. По долината летяха войскови вериги към мъртвото пространство наляво и турците ги «жареха».

На десетина стъпки пред рова шрапнел попадна всред верига, която прибегваше. Но тя бе правилно разредена и се повали само един войник: сви се на кълбо, после падна възник и окаяно замаха едната си ръка.

Рилската мечка на гур
теб и ти с. Силна вода
до димрове, при
гано до 200, като
разгледаваше
свободно,

7 Ноември, 5-ти при
Рилска - Дитков,
(Бодя и при Рилска)
На 6 Ноември, в 4 часа
от 4 до 10 часа и 2 часа
от 1 до 4 часа, да
изпраща на линия фр.
Фронт.

На 7 Ноември при Рилска
Тук се взема от С.
Кол. 1000. Преди 1000
от 1 до 4 часа, да
изпраща на линия фр.
Фронт.

«Той не знае още от коя рана най-много да се бои» — надсмя се издателят Коте. А Големан мислеше, че ако сега се яви санитар да превърже раните на поваления мъж, той може би ще бъде спасен и ще бъде повърнат на своята жена, на своите деца.

Но веригите отминаха и никой не се яви да се погрижи за ранения юнак. А вече се дочуваха охканията му и войниците като малки деца почнаха един след друг да надникват от рова. Какво ли им е на душите? Те виждат ранен и умирающ войник, изоставен от всички, непотребен вече. . .

Големан се обърна към полковия адютант, който все още стоеше при тях:

— Г-н поручик, бива ли да прескоча рова и да превържа този войник?

— Защо не, той е напред от вас. Наистина, направете това.

Големан си взе пушката на ремък и се озова над рова. Но там го скова гласът на Рилската мечка:

— Къде там бе, твоята. . .

Войниците се изкискаха, като познаха извърналия се сега към тях Големан. Поусмихна се и Рилската мечка, но усили гласа си, нехае, че е псувал, той е сега на работа:

— Слизай оттам, какво те бърза, а?

— Ще превържа тоя ранен войник.

— Назад! То не е твоя работа! Уставът не позволява. За това има санитарии. Слизай оттам де, откриваш ни на турците!

«Не може така, он че открие и нас» — шепнеха и другите войници. Тези хора сега вършеха онова, за което бяха доведени тук. И не им беше до човеколюбие.

А войските пълзяха по цялата долина, заеха града и турският огън стана бесен: едновременно се пръскаха безчислени шрапнели по всички направления.

В живописния град избухнаха нови пожари и това придаде своето към разрушителния вихър на усилилото се сражение.

Големан, седнал пак до Коте, беше погълнат от кар-

тината. Пречеше му само полковият адютант. Той се мятеше като сърна от трясъка на шрапнелите и се озърташе, та дано открие някъде из лозето полковия си командир, когото все още търсеше, без да напусне дървото.

Рилската мечка често насочваше бинокъла си към гарата на Люле Бургас: оттам трябваше да настъпи десетата българска дивизия в обходно движение. Натам извърщаха очи и нашите хора. Големан се беше спрял на една мисъл, която все по го вълнуваше: той се боеше да не би турците своевременно да отстъпят. Писателят беше също погълнат от «работата»: тя трябваше да се доизкара, турците трябваше да се съкрушат и пленят, та войната да се привърши.

Шрапнели вече биеха и около изправения полкови адютант. Но за Големана това не беше важно: може турците да убиват, когото щат, само дано не почнат отстъплението си, преди да се извърши обходът от X българска дивизия.

Големан е нетърпелив и нехае, че шрапнелите почват да ровят лозето до самия него.

Но изведнаж нещо зафуча със страшна сила току над главите и се пръсна върху самото дърво, под което стоеше полковият адютант.

— Отиде бедното момче! — изтръпна Големан.

Очилатият поручик се изви около ствола на дървото като гущер: фуражката и очилата му паднаха и го покри светкавичен огън. То беше миг, трясъкът замлъкна и младото момче, зачервено като рак, се издаде из дима, ухилено и зинало от замайване.

Нищо му не е на юнака: наложи си шапката, тури си очилата и не седна пак, даже изпъчи гърди, като че ли казваше: «Ето, проклета смърт, погледнах те в очите и вече не ме е страх.»

— Я се махайте оттам! — викна му сега трогнатият писател. — Тя се разбра: вас стрелят.

Едновременно зафучаха няколко шрапнела издалеч; идат пак над взвода, те се следят лесно и ако има как, главите може да се скрият. . . Коте и Големан седяха в

лозето като на трапеза и неспокойно следяха с очи младия адютант. Но тоя вече не се колебаеше и не търсеше полковия си командир: вторачи се към новите идещи бели кълба и хукна по стръмния склон — изчезна като дива коза.

Полето пред рова се изчисти. Дружината, която атакуваше града, се беше отдавна изгубила в него. А ротите, които се нижеха към каменистото бърдо наляво, се сбиха в мъртвото пространство под нащърбения му гребен. Дойде ред да се развие и настъпи четвърта дружина. Трябваше да потегли 13-та рота.

Беше вече сбуд.

Рилската мечка поведе взвода си по дълбокия ров нагоре да търси удобен излаз. Точат се мъжете един след друг, вървейки на пръсти, превили се надве, стиснали пушки в ръце — точат се безмълвни, страшни. . . ще издебнат те глигана!

Ровът се пресече от дълбок път из лозята. По двете страни на тоя път слизат други, също тъй дълбоки ровове. Преходът е обстрелван от турските шрапнели — тук има убити и ранени. Но дълбокият път се извива и с малко заобикаляне открива прикритие. Ето тук мъжете стремглаво се хвърлиха в полето един след друг, развиха се във верига и полетяха към мъртвото пространство под назъбеното бърдо. Турската артилерия жареше, но едвам догонваше летящите колони. Ужасът усилваше изнемошелите от глад войници: те летяха и хвърляха снагите си върху пръстта под бърдото. Тук беше наистина «мъртво» пространство: напред под билото и назад по полето стихийни трясъци разиграваха танеца на смъртта.

— Да е пушечен огън, бихме осеяли тези кълмове с леш — каза издателят Коте.

Големан се съгласява. Шрапнелният огън наистина не е страшен, от него човек може да се пази. Те не съобразяваха, че това е тъй, защото турските позиции са още много далеч, та шрапнелите правеха дълъг път и, значи, можеха да се забелязват, преди да са се надвесили над главите.

А войниците не резонираха: те са гладни, много гладни, трети ден вече в уста нищо не са турили, пък южното тук слънце прежуря, а днес и вода не срещнаха устни да накусят.

— Да имаше поне водица — говорят премалелите.

— Трайте! — отвръща отнейде елешанецът Гьорго Недков. — Сега сърто отвъде че нахрани и че напои мнозина. . .

«Съртът» — отвъдният хълм на бърдото — наистина страшно ечеше; той е обърнат срещу позициите на турците и техните гранати къртеха камънаците му.

Българската артилерия почна пак да обсипва с жупел турските позиции и свитите в мъртвото пространство войски почнаха в стройни вериги да прехвърлят като по кобилица нащърбеното било на хълма. По-смутените от войниците, преди да се издадат над билото, хвърляха погледи назад и тия погледи зовяха и молеха — като че ли казваха: «Ние отиваме, не ни оставяйте, братя! . . .

— Тук трябва музика бе! — обърна се трогнат издателят Коте към Големана. — Да им екне една «Шуми Марица», всичко ще забравят.

— И без нея скоро мнозина тук всичко ще забравят — отвърна с горчива усмивка писателят.

Сетне не усетиха как мина и това: превърнаха се на вихрушка и прелетяха. . . Кой падна? Кой оцеля? Сега всеки знаеше само себе си. . .

А току пред хълма се разстилаше пясъчна ивица отсам реката — равна и бяла. По нея вече се валяха български трупове, а турският шрапнелен огън се сипеше по-често и трябваше да се лети просто на щастие, защото зад главите оставаше не по-малко страшното било на хълма.

И летяха на щастие всички; летеше всеки безумно напред — със слабата надежда да прескочи реката и да хвърли пак снагата си като труп в ново «мъртво пространство» — в отвъдния изровен бряг на реката, по дънера на високите върби.

Всеки чувствуваше, че наоколо му се търкалят хора по земята — ударени и пропъззели от ужас.

Между тези, които се валяха в пясъка на страшната ивица, Големан съзря и омразния на войниците дружинен адютант — мъничкия и черен подпоручик, докаран тука от щата на българските дипломатически канцеларии. Това спря за миг писателя — съдбата на малкото мазно човече го заинтригува. То пълзеше като жаба и се увря в една издълбина всред пясъка — долче на изсушена бара. Това долче съвсем не можеше да опази от турския огън изплашения малък човек, очите на когото бяха изхвъркнали из мазните и черни клъбца, които го опасваха. Големан зина да му викне: «Бягай напред, там ще те пречукат!» — но сапикаса, че адютантът е омърсил и носата си, та отмина, като си каза: «Такова добро не гине.»

Големан се сблъска с няколко войници, прескочи реката и учуден, видя, че върбите, които трябваше да се догонят и които бяха по издълбан бряг — са още на 30—40 стъпки надалеч, напред нейде, където тече друга река.

Тук огънят беше ужасен. Големан инстинктивно потърси прикритие, каквото нямаше. И в тоя миг той зярна пред себе си нещо странно: всред пъкления шрапнелен огън, размесен тука и с пушечна стрелба, идеща неизвестно откъде, вървеше ефрейторът Деян — същият, който вчера беше кърпил цървулите на Големана — и се спря замислен, коленичи после до самата река и почна жадно да гълта размътената вода. . . По същия ред до него се проснаха жадни келнерът Юрдан и малкият Вълчо от Кривена — оня, който пред Вайсал трепереше от мощта на Турция и бе казал: «България че си изеде главата. . .» Тия хора, значи, не само не са ужасени сега, но и въобще нехаят от смъртта: пият жадно вода като изморени ловци. . . А бяха нагазили в реката тъкмо на брод, при дъска, по която бе минал и сам Големан. Значи, бяха запълнили едно «отбелязано място». Писателят с ужас си спомни поучението от тая

заран на Рилската мечка и ревна към жадните мъже:

— Бягайте оттам, избиха ви!

Но едновременно с това и сам Големан се видя пропъзлял из пясъка: съе страшен гръм се пръсна над брода шрапнел.

Тримата войници покри огън и след малко от тях догони Големана само келнерът Юрдан.

— Читаци проклети, щяха да ме пребият, тяхната. . . — тресеше се той цял с накръвени очи.

И когато след малко взводът залегна под дебелия върби, келнерът Юрдан изпадна в страшно изстъпление.

— Какъв е мерникът бе? — рече той, насочил манлихерката си срещу далечните турски позиции. — Мерника ми кажете: турската мамица ще разплача!

А Големан погледна слънцето, което беше на заник, и меланхолично реши:

— Люле Бургас няма да падне днес. . .

* * *

Върбите, в дънерите на които залегнаха войниците, бяха по брега на голяма воденична вада. Малката река, по брода на която щяха да пречукат келнера Юрдан, беше само отбита излишна вода от тази воденична вада. Тия води трябваше да имат своя майка-река, която тече някъде напред. Къде ли?

Дънерите на върбите и воденичната вада зад тях образуваха слабо прикритие — едно тясно мъртво пространство, пред и зад което сега злоещо «шушнеха» като стрели турски куршуми. Съвсем не се виждаше откъде те идеха, не бяха и от честа стрелба, но имаха правилен мерник — дигаха пращец из пръстта наоколо.

В това тясно мъртво пространство се свиха оцелелите войници от 13-та и 16-та рота на 37-и полк. Други части от полка сега тук не се виждаха. Всичките войници хвърляха снагите си в дънера на върбите и питаха, наежени като келнера Юрдан, за «мерник»; те искаха

да убиват, да отмъщават за падналите си другари или за преживените страхе. Но неприятелят беше невидим.

Големан, запъхтян и отмалял, събра дух и със странна тревога огледваше войниците, доколкото можеше, от мястото, където по свой ред беше хвърлил и закрил снагата си. Писателят несъзнателно пак наблюдаваше. Навярно наежеността на келнера Юрдан, която беше и у повечето войници сега, ще да е основното чувство на ярост в боевете между хората. «Да, едного убиват, другиги раняват, трети едвам се спасява и изпада в лудост — крещи, псува, наежва околните си и така те се втурват в бясна рат. . . А това после наричат геройство. . . Да, да. . .»

— Какво стана с другите, Юрдане? — извърна се Големан към келнера, като едвам сега си спомни, че на брода при Юрдана беше легнал да пие вода и малкият Вълчо. Тоя беден селянин от Кривена! Пред сражението в Селиолу той се докачи от ротния командир, защото този беше подозрял едного от войниците в страхливост. . . Хм, той беше тъй интересен, тоя Вълчо! Значи, него не ще го има вече във взвода? Странно. . .

— Знам ли ги — отвърна нейде из върбите Юрдан. — Щастие, брате, мен и съвсем не улучи! А се пръсна между нас! Помислих: е, свърши се тя! Пък то — нищо! Стори ми се, че видях — едната ръка на Деяна остана май без пръсти, а Вълчо се преви около крака си, който беше в кърви. . . Май с читаци, брей, отде пък ни зрянаха?! —

— Значи, не са убити? — питаше Големан.

— Не бяха още убити, токо там шрапнелите се пръскаха като конфетни бомбички — ха-ха!

— Дано са оцелели. . . — смънка писателят и изведнаж се обзе от някакво неприятно чувство, което го наежи и което — той съзна — трябваше да отгони като нещо недостойно.

Какво беше това чувство? Може би същото онова на Юрдана. . . Да, ранени са хора, на които окоото ви се е радвало, с които душата ви се е опитвала да се

сроди, а сега изведнаж да ги отнесат. Разбира се, днес Големан видя доста убити и ранени, та мисълта му бе свикнала със съзнанието, че ще се мре. Но друго е да се мисли нещо, а съвсем по-друго е напр. да бъде убит Юрдан. . . ето тоя Юрдан, с когото Големан сега говори. . . Или пък да е убит напр. юначният Гьорго. . . А!

— Де е Гьорго Недков бе? — сепна се Големан и ръцете му инстинктивно застискаха пушката.

— Тука съм — хе-хе, — жив — обади се отнякъде Гьорго. — А ти жив ли си, а?

Големан не можа да се усмихне, той сега по-определено помисли за участието на по-близките си в ротата — класика и издателя Коте, — намери ги с очи и. . . огорчението му се усили! Да, сега му беше вече съвсем ясно: закипялото в душата му чувство, което той съзна като недостойно, беше същото онова, което караше Юрдана да псува «читаците».

«Бяс, който се усилива в душите, колкото повече убийства стават наоколо; ярост, която обхваща постепенно всички влезли в сражението войници, сплотява ги и ги настървява на нови убийства, а после. . . после това се славослови» — резонираше, гладен и мрачен, писателят.

А из пясъчната ивица прииждаха последните групи от 16-та рота и — бледи, с опулени очи, прескачали вече труповете на свои — се свираха под възправените край водата клонати върби. Те, тия последни групи, не бяха вече никак наежени, не питаха за мерник. . . Защо ли? Големан ги огледваше учуден. Не, тези хора бяха съвсем други. Странно!

— Залягвайте, залягвайте! — подканяше ги сухо началнишки глас и опулените тия войници залягваха бавно, като обръгнали на ужаса.

Началникът, който им заповядваше да залегнат, беше сам дружинният командир — очилатият червенокож подполковник, когото по-младите офицери зовяха просто Николай Петрович. Той измерваше с очи войниците, караше всякого да залегне, посочваше и къде, а после спокойно заходи с ръце назад, даже фюфюкаше.

На маневри не ще се е държал по-другояче тоя набит с кръв човек. Войници и офицери си заринаха носовете в пръстта, а той, командирът, доволен от това, крачеше прав като съвестно изпълнил канцеларската си задача немец и чакаше сякаш да му донесат сега чашата бира. . . Какви различни хора има в света! На Големана се струва сега, че Николай Петрович е човек, който може да се фанатизира до безумие. Не е попаднал той в живота на условия да се фанатизира, а то. . . Ето той е строеви офицер и е чужд на похвати за изкуствено изпъкване; с течение на годините той се е усвоил с пасивно мръщение срещу по-щастливите в кариерата и затова е понатежнял, понапълнял. . . Но в основа — охо, — в основа Николай Петрович е чужд на самодоволство: той би даже хора бесил. . . или пък сам себе си би уморил в пост и молитви.

Писателят крадешком загледваше дружинния си командир и правеше своите привични наблюдения, като беше забравил място и действие. Той си спомни сега оня момент, привечер над Татарларе, когато на очилатия дружинен командир се стори, че в далечния скалист преход на юг се движат турски колони. Тогава всички се убедиха много скоро, че това не са турци. Само бликналата в лицето на Николая Петровича кръв не се разнисаше. «Тоя човек трябва да е с по-голямо чувство на дълг и отговорности» — беше заключил още тогава Големан. А сега за писателя беше съвсем ясно: у Николая Петровича не е важно отделното чувство, той изцяло е друг, не такъв, за какъвто го издава червенокожото му лице. Да, фанатичен човек, неспокоен и подозрителен, когато е в неизвестност, а щом е на чистото, пред неприятеля, както е сега, е непоколебимо твърд и спокоен до комизъм.

«А как би постъпил Николай Петрович, ако дружината му изведнаж, без напор, просто от непонятен ужас, хукне да бяга?» — текна на Големана и по лицето му се разля усмивка на сливане.

Наистина, какво би вършил набитият подполковник при такава изненада?

Писателят се взираше с ъглеца на очите си в непро-
ницаемото лице на подполковника. Но не можеше да
разреша задачата, която си съчини тук, сред сражение.
Пречеха му може би турските куршуми, които сега бяха
по-редки и бяха рекушета: бръмчат по върбите и отрон-
ват листа. Но Големан ще реши тази задача, той не
може другояче, той трябва да я реши. . . Ех, да би има-
ло маса и перо!

Няма никакво съмнение, че ако ротите пръпнат да
бягат, дружинният командир Николай Петрович не
ще се сети да ги спре с реч: той е син на народ, в който
речите не струват ни сантим!

Разбира се, в първия момент на паниката Николай
Петрович ще зине от слисване. И ще поразпери после
дебелите си ръце като квачка пред изплашени пилета. . .
Именно тъй — хи-хи-хи!

Големан си представи Николая Петровича в тази
поза и пречупи се остра тревога в душата му. Не, той,
Големан, е оглупял. . . или е твърде уморен от перипе-
тиите на тоя ден — не се владее вече. . .

— А, ами това насреща?

Далеч под турските позиции запъплаха черни вери-
ги. Турци са. Ще дойде може би и до нож!

* * *

Вечерта на 17 октомври воденото при Люле Бургас
сражение клонеше към своя край: българите вече бяха
минали долината, градът беше в техни ръце и оставаше
да се види дали турците, които бяха припълзели до
югоизточните възвишения на града, ще дочакат атака
на нож. Сред кръстосан и непрекъснат пушечен огън
зловещо се отличаваха екът на картечниците, а усили-
ният артилерийски двубой тресеше земята. Изрядко
попадаше миг на затишие и тогава се всяваше нов ужас
в душите, защото се откриваше непрекъсван и ужасен
топовен тътнеж по цялата линия към Черно море — на
едно разстояние от 40 км. Мнозина при Люле Бургас

вече съзнаваха, че борбата днес не е за турските позиции
над града и че тя въобще не е днес за никакви пози-
ции. . .

Писателят Големан, унесен между войниците от че-
твърта дружина на 37-и полк, които бяха залегнали до
воденичната вада, надигаше се удивен и търсеше да
обозре сраженията. Но малък беше кръгзорът. Само
тътнежът на изток беше безкраен. Големан бе много
уморен и съвсем изтощен — той от три дни не е турил
нищо в уста. И само унило сега постигаше, че във всичко
това, което се разиграва през тоя ден, има нещо много
страшно. Неговото племе цяло, до последния човек, е
гърди срещу гърди на чудовищна борба с друго племе,
с друга страна. Да, това е, значи, войната. Вълча стихия
в човека, която с непонятен бяс слива съществуването
с небитие. Едно безумие, което се взема — и се чув-
ствува после — като апотеоз на живота. . .

Между това дружинният командир смънка нещо и
офицерите наставаха: ще се върви напред. Зад воде-
ничната вада до Люле Бургас, по която бяха залегнали
войниците, се откриваше обширна керемидарница с
грамадни тухлени и керемидени пещи. Зад керемидар-
ницата недалече се отсичаше височък бряг, под който
течеше реката. Като се заеме тоя бряг, ще се открият
навярно турските вериги източно от града. Той, брегът
на реката, е на около 100 стъпки от вадата и се снишава
на север, където зад редица други върби се вижда про-
сторна зеленчукова градина.

Първите взводове от 16-та рота се снизаха по тече-
нието наляво, към зеленчуковата градина. А Рилската
мечка поведе част от 13-та рота през воденичната вада.
Тя беше широка, не всеки би я прескочил. Пръв се
метна Рилската мечка. Дебелият и кръвян гимнастик
разпери ръце и тупна като перпелешка на отвъдния
бряг. Там той обърна към войниците ухилено лице —
пълна месечина. Повеселяха шопите. Пушечната стрел-
ба на турците се беше отклонила по отминалата наляво
част от 16-та рота и хората забравиха, че са в сражение:
пръснаха се нехайно край вадата да търсят теснина за
прескачане.

— Хайдите бе, вода е, не е огин! — завъртя буйният Стойно от Кривена манлихерката над главата си и се метна през вадата.

Полетяха още неколцина. Но по-тежките хлътваха в тинестия отвъден бряг и грозно се окаляха. Това разсмиваше и поколебаваше останалите. Младите офицери без раници и пушки леко прескочиха. Някои планинци от солдатите натисваха пушките си като овчарски геги о една бряг на реката и отскачаха на другия.

Наново обаче се сипнаха турските куршуми и пак всеки се хвърли на земята. Останалите отсам вадата залегнаха зад върбите, а офицерите се прибраха при тухлената пещ на керемидарницата.

Тя беше много висока и много плътна — граната не би могла да я разбие. Офицерите веднага се усвоиха със сигурното си прикритие, което беше само на десетина стъпки от вадата, и почнаха оттам да командуват войниците.

А Николай Петрович, дружинният командир, който беше пълничък и набит човек, отмина по вадата надолу — ще я прескочи и той, но ако хлътне в тинята, да го не видят. . . Той скоро се изгуби от очи, присъедини се навярно към взводовете, които бяха вече заели зеленчуковата градина.

Големан остана с несварилите да прескочат вадата. Той беше залегнал в едно трапче току срещу керемидарската пещ, зад която се бяха скрили офицерите.

В първия момент залегналите войници не се поддаваха на офицерските заповеди за напредване. И ротният командир на 16-та рота, който беше още отсам вадата, възбуя, взима пушка от един войник и я насочи срещу група свои солдати, залегнали край вадата: ще ги стреля да напредват към зеленчуковата градина (там беше крайното ляво крило, което трябваше да държи 16-та рота). Тоя жест на ротния командир промени картината: застрашените войници веднага пак свикнаха с ужаса и потръгнаха по течението сред зловещото шипене на куршумите. Но ротният не почувствува създаденото настроение; той се полъга по примера на групата офи-

цери при керемидарската пещ, прескочи вадата и се присъедини към тях — «скри се».

Това пак разби войниците: те залегнаха наново, пръснати по течението на вадата. Положението ставаше несериозно, ротите се разбиха: едни части бяха далеко напред и без офицери (освен Рилската мечка и дружинния командир, които бяха с отминалите напред), а другите се пилееха размесено отсам и отвъд вадата и завиждаха на добре укрилите се офицери. По-старите войници почнаха да си търсят погледите. И един от тях се възправи.

— Дружиннио събка, декато ойде напред — каза той и като кривна очи към офицерите, добави: — Еве ги, укриха се!

След това тоя войник с достойнство повлече крак по течението на вадата към зеленчуковата градина. Но потръгналите един-двама след него скоро се смутиха и се заогледваха объркано: като рояк оси засъскаха куршумите около тях.

— Маки, отдека ни стрелят тия псета! — измърмори последният тръгнал войник.

Сърдито се огледваше тоя юнак човек и готов беше може би да клекне като на стрелба и да отговаря, стига да съзре нанякъде турската верига. Но тук един от скритите в керемидарницата офицери се провикна:

— Лягай скоро бе, ще те убият, лягай де!

И бедният войник, който не можа да схване насмешката, наистина се хвърли на земята. Скритите офицери се заляха в кръшен смях. Това жегна войника. Той кривна врат, вече зъл, подскочи и бърже отмина по течението към зеленчуковата градина.

Тук стана и Големан. Той беше сега също зъл и извърши нещо, което дълго после весело тълкуваха войниците. То беше малък цинизъм, но ободри налягалите около него. Повлече той по свой ред крак край вадата, но скоро хората пак налягаха под дъжд от куршуми и Големан се видя сам. Старият човек обаче беше сега дълбоко огорчен и забравяше себе си. Той беше на изпъкнала гола полянка, по която се разливаше пълно-

водната воденична вада. Оттук се видеше голяма част на града и почти цялото полесражение наоколо. В горния край на Люле Бургас току под турските позиции ечеше честа стрелба, която привлече вниманието на писателя. Там се води ожесточен бой, гинат хора, а тук... ето, войниците се пилеят без началниците си и са в безредице, като коне на водопой. Нима тия части от 37-и полк нямат за тоя момент своя задача?

Над града се дигаше чер облак дим от разраснало се пожарище. Но погледът на писателя надхвърляше тоя дим, той доверително знаеше, че зад опушения от пожарищата град, далеч по възвишенията на юг, които крият долината на Еркене, сега се разраства по-голям пожар; там ще се яви в обходно движение десетата българска дивизия... И изведнаж пресметна, че щом сражението тук, на фронта, се води вяло, то турците, като неангажирани от енергичен български напор, свое-временно ще забележат обходното движение на 10-та дивизия и ще обърнат правилно гръб, т. е. ще отстъпят сполучливо.

— Скандал! — промълви гласно писателят и пак огледа разпиляното ляво крило на своя полк. Тук почти не се настъпваше: офицерите останаха скрити в керемидарницата. А при туй главните турски позиции и двете могили над Люле Бургас бяха още на хилядо стъпки разстояние.

Големан не усети кога точно бяха почнали да съскат куршумите около него. Той беше сам, значи, стреляха в неговата прегърбена фигура. Това го учуди. Той бърже мина голината, на която беше спрял, и тъй като скоро куршум се заби току пред нозете му, старият човек залегна дълбоко разтревожен. А куршумите не спираха — стреляха в него отнякъде с много верен мерник. Откъде ли? Странно, ще го застрелят току тъй, като псе. И ще му изтекат кръвите — днес никъде не се вестиха санитарии... Да, турците тук са у дома си, войниците им са се обучавали по тия хълмища, разстоянието до всяко отбелязано местиче е измерено. А отбелязана линия е вадата, по която върви Големан. Не,

той трябва да я прескочи и да се присъедини към първите вериги. Само... как е гладен бедният нервен човек: нозете му треперят като на старец. Впрочем смешно е, че е легнал; нима тук ще остане?

Големан седна гърбом към турските позиции и си направи цигара от разтрошен на шепа зелен тютюнев лист. Пушекът беше лют, разкашля го и го ободри. «Нека стрелят» — си каза той сега. Всъщност куршуми вече не пицяха около него, той само се рисуваше гред себе си. Те, турските куршуми, се бяха отбили нанякъде: пицяха пак по вадата назад. Навярно други български войници идат насам, та в тях стрелят. Но Големан нямаше воля да се извърне, за да види. В душата му сега разрастваше странно огорчение: хора да стрелят в него, който тъй много обича всякого и всички... Не, това беше гавра на съдбата! Той, който е откърмил в душата си най-хубавите човешки чувствувания и облагородил мисълта си с най-възторжени комбинации за общочовешко благо... той сега държи пушка и хора ще убива — фи!

— Хе-ей, войник! — зацепи въздуха някой наблизко и тоя глас сред оглушителния гам на сражението се стори на Големана като жабешко крякане.

Зад него, до голото възвишенище, което тъй добре се обстрелваше от турците, беше залегнал сега изцапан в кал войник. Той бе млад човек с остра черна брадица и с много изплашено лице. Трябва да е учител, има образówki. Кого търси той?

— Командира на четвърта дружина! — изкряска пак момъкът.

Човечният преди малко писател отсече сега злобно лице:

— Командирът трябва да е при другите началници в керемидарницата, «на сухо»... — там да ги търси младото!

— Бях и при тях — кряскаше войникът. — Казаха: дружинният командир отминал напред.

Големан стана строг: наистина, дружинният беше напред, той бе забравил това.

— Защо го търсиш?

— От ща-ба на пол-ка съм, нося за-пис-ка от полков-ви-я командир!

«Аха, полковият командир следи отнякъде сражението, вижда, че полкът се пилее, и навярно праща заповед да се стегнат веригите. А дружинният командир ще е на линията по зеленчуковата градина, къде другаде?»

— Дай тук записката, аз ще я занеса! — викна Големан.

Младият човек скочи сериозен и каза нещо, навярно благодареше. Но той направи две стъпки по откритата полянка и се повали пак на очите си. Дали не го раниха? Не, той извърна плахо лице към Големана и гузно се ухили — българин, ха-ха. . . И крещи пак нещо. Какво ли?

— Какво, а?

— Стрелят ме тука, мене стрелят! Нека поспре малко огънят. . .

Големан се разсмя. Той знаеше какво преживява сега това хубаво момче. На онова място — по голото възвишенище, където се разливаше вадата — и сам Големан почувствува мрави по гърба си. Но старият човек си наложи смелост и тръгна срещу младото момче, като нарочно накуцваше. Хе, какъв е той суетник, уж нехае от смъртта. И как се владее: нека види младото, че пред него стои стар скобелевски воин!

— Накара ме да бия път — мърмореше той след малко, опрян на пушката си пред момъка.

— Предайте на подполковника, че записката съм връчил аз, Вуйчев, от щаба на полка — даде му войникът записката.

— Пък ти предай на полковия, че записката ще бъде занесена, ако оцелея. Ами. . . познаваш ли ме, младо?

— Кой ви не знае в полка, г-н Големан.

Записката беше къс хартия. Големан не я прочете: той е войник и трябва само да я занесе. А ще я занесе

той, ако трябва, и в пъкъла: това е работа, пък «на работа» Големан, като добър българин, е в своята стихия.

* * *

Над южния край на Люле Бургас сражението ставаше все по-ожесточено: там вече току под турските позиции пъплека български войски, навярно първият софийски полк: А лявото крило — 37-и полк — наистина беше много изостанало. Големан трябваше да бърза със записката. Зеленчуковата градина беше близо, на сто стъпки, но трябваше да се прескочи вадата. А това не беше по силите на писателя — неловък е той и е обременен с раница, патрони, пушка. Пък и гладен е, колко гладен! И ето той стъпи с един крак сред вадата и се хвърли на другия бряг с нога, мокра до коляното. И прехапа устни: как ще прекара нощта измокрен! Снощи в лозята беше такъв пъклен студ. Старият човек и сред гама на сражението беше сметлив и не мислеше за смърт. Той хукна към зеленчуковата градина. Но докато се мислеше вече в нея, до веригата на 16-та рота, видя се пред нова разлята вода. Това трябваше да е същинската река. А тя не можеше да се прескочи: трябваше да се гази. Големан се заозърта и съзря отсреща, сред войнишката верига, самия дружинния командир — кръвения и спокоен подполковник Николай Петрович. Той е пак с извити назад ръце като на учение — хе-хе!

— Г-н подполковник! — изкрещя с пълно гърло Големан.

Гласът му обаче се изгуби: веригата на 16-та рота сега редеше отчаяно чест огън, като че ли я атакуваха турците. Големан потрети своя зов, но напразно — сами той едвам си чуваше гласа. Старият човек съобрази: ще извика дружинния по име, хората си слушат името даже когато никой не ги зове.

— Г-н Петров! — напрегна гърди Големан.

И спокойният подполковник зад реката почна наис-

тина да се озърта учудено. Най-после той съгледа Големана, който му сочеше записката.

— Донеси я де! — замахна ръка подполковникът.

Големан не искаше да гази реката. Подполковникът довчера ще лежи на походеи креват в палатката, а Големан — знае се какво го чака. Подполковникът разбра мимическата защита на писателя през разляната река, та прати грамаден шоп да го пренесе на гръб.

Стрелящите войници се сбутаха, стрелбата спря. «Дошла заповед от полковио. . .» Всички се извърнаха да гледат. Херкулесът шоп, запършен до колене, метна писателя на гръб и прецапа назад реката.

Подполковникът прочете записката, но по дебелилото му червенокожо лице не се отрази нищо.

— Настъпиха ли ротите нагоре? — попита той Големана.

— Не, пилеят се още зад воденичната вада. Там турците добре обстрелват.

— Ами, обстрелват! Та няма ли части по брега нагоре?

— Натам е само част от 13-та рота.

Дебелилото лице на подполковника пак не издаде нищо. Защо го не вълнува това, че дружината му е разпръсната? И каква е тази записка сред сражение, която не му прави никакво впечатление? Наистина, странни са тия, военните. А Големан не би се подвоумил да си сложи главата, за да донесе тая записка. Инак, разбира се, той си изпълни дълга. И най-после записката не може да е съвсем нищо. Навярно десетата дивизия е вече закръглила обходното си движение и това се съобщава в записката на полковия командир. Да, това ще е. Затуй е спокоен и дружинният, той е очаквал тая вест. Така може да се обясни и бездействието на офицерите, които останаха в керемидарницата. Сражението се води вяло, защото се очаква обходното движение на 10-та дивизия. А сега дружинният командир ще стегне ротите и —

— Та казваш, част от 13-та рота е нагоре? — попита пак Николай Петрович.

— Да.

— Да я намерим — поведе той Големана.

Те вървяха край зеленчуковата градина, по която сега се издаваха сочни зелки и високи бели празове. Да имаше друг войник с тях, би захрускал праз или зелка и би подсетил тия гладни хора, че всичко това се яде. Но друг човек нямаше с тях, а нито подполковникът, нито писателят се сещаха, че това, което се зеленее, е оня вкусен зеленчук, който техните жени купуват от Халите в София.

Вървяха двамата стари хора по брега на реката, а търсената част от 13-та рота не се откриваше. Веригата на взвода от 16-та рота държеше само петдесетина стъпки и се прекъсваше: нататък по брега не се виждаше никакъв български войник.

— Е? — озърташе се дружинният командир.

— Тъдява ще са — твърдеше Големан, убеден, че поне Рилската мечка е извел на линията войниците си.

Но нямаше ги: напред не се стреляше и не се виждаше никой.

— Скрити са някъде. Момчетата са гладни, та са малодушни — подсказа Големан.

Дружинният пак не развърза език. Големан разказа как е взимал записката от Вуйчева. «То е храбро момче» — промълви подполковникът и пак млъкна. Тоя човек е наистина немец: да му донесат сега отнейде чаша бира, ще се разположи може би и ще проговори. . .

— Ей ги — отпусна най-после лице очилатият подполковник, като съзря под отсечения бряг на реката български фуражки. Това беше групата на Рилската мечка — дващестина войници, между които бяха класикът — гимназиален учител — и издателят Коте. Те не стреляха, защото оттук Рилската мечка не можеше да открие с бинокъла си турските вериги. При това педагогът очакваше да му дойдат още хора от ротата, че да развие веригата и да настъпи.

Дружинният командир слушаше нехайно. И Големан се убеди, че записката, която той донесе, не ще е

съдържала заповед за настъпление. А есенният ден преваляше: нима тук ще замръкнат?

Един от войниците се завъртя около Големана: ще пита нещо него, учения, но не се решава. Най-после сиромашът зашепна: «Я съм слушал ете. . . люде ругали глинена пръст. . . помагало за гладо?» Войниците селяни бяха вторачени в Големана: войникът питаше от тяхно име, говорили са. . . Но сега, когато постъпката беше направена, лицата се хилеха скептично: де се е чуло да се яде пръст?

— Не може, момчета, пръстта ще ни развали — разсмя се тъжно и Големан. — Пазете си «мешините», скоро ще ги напълним: в град сме.

Един войник беше набрал незрял бял боб от закъснели стръкове и го дъвчеше. «Да си при град — мъркаше той, — и да ядеш какво, ка теле.» Но гладният мъж жвакаше тъй сладко, че Големан почувствува болки в опустелите си вътрешности.

— Я да подъвча и аз, па било и като теле — сгърчи той лице и подложи ръка на войника.

Класикът се уплаши, това е безумие. Големан и тъй не се хвали със стомаха си. . .

— Я залъжи и ти гърло — смееше се писателят и дъвчеше меките незрели във влага зърна. — То и глината би помогнала сега.

Класикът сви лице и се извърна. А издателят Коте, който току надничаше над брега да търси турските вериги, се провикна:

— Тю бре! Че нататък има праз, цяла градина! — и хукна с насочена напред пушка, като че се хвърли на нож.

И след малко той се върна със сноп праз.

— Брех, че лют! — захапал беше Коте лакомо сочния зеленчук и искри му изскачаха от очите. — Земи де! — подаде той два на Големана, който захруска единия, а другият се разкъса от сума солдашки ръце.

— Мани, и они турски, да ги — одушевиха се шопите и дъвчеха лютия праз.

Не издържа и Николай Петрович, дружинният ко-

мандир: войнишките уста много шумно хрускаха сочните стъбла.

— Я дайте и на мене — огледа войниците той и спря поглед на Големана.

Тоя му подаде къс от пляката си и мислеше: «Проговори ли най-после, шваба?»

Празът докара жажда. Класикът извади от раницата си голяма паница. До границата в тази паница се държеше кафе и захар. А после в нея се вземаше солдашката каша. Сега тя беше черна: кафето се беше размазало с мас — би могло да се измие само, ако се превари. Но солдашкото око беше вече свикнало на това. Големан напълни паницата с мътната речна вода и се напи добре.

— Я дай и на мене! — обади се Николай Петрович.

— А, не може! — разсмя се Големан и сочеше паницата: — Тя не е за всякого.

Но подполковникът, макар и «проговорил», настоя строго и надигна чувствително надебелялата паница — хубаво се напи, без да мръдне пак нещо на лицето му.

Войниците повеселяха: те все по чувствуваха своя дружинен.

Между туй веригата от 16-та рота в зеленчуковата градина далеч наляво продължаваше своите оглушителни залпове. На кого стреляха те там? Коте възлезе пак на речния бряг да огледа полесражението. Хората бяха поуталожени и сгорещени от лютия праз, та търсеха сега да се отдадат на работа. Те скоро се налепиха по брега и почнаха също да стрелят. Коте беше уж зянал някакви фигури между двете могили — турски редути — над града и тях обстрелваха.

Рилската мечка, който беше навъсен и стоеше на страни от войниците и от дружинния командир, най-после разпери ръце и се ококори на подполковника, като на неразпоредителен директор в учителските съвети:

— Обяснете, за бога, къде е ротата? Туй на какво прилича. . .

Командирът невъзмутимо извърна глава, помълча и после отсече:

— Да. Пратете войник за ротния си командир.

И войникът отърча към керемидарницата. А Рилската мечка се наежи: той нареди веригата, определи мерника и войниците му, възбудени от сраженията днес, в които само жертви даваха, без да се «отплащат» на неприятеля, сега зачестиха залпове. Това правеше както буйният издател Коте, така и кроткият класик. Сега писателят Големан се видя натясно: стреляха всички, трябваше да стреля и той, а това не му беше в сметката: той не искаше да убива, не. . . И не помисли кога е решил това, но го беше решил. Издателят Коте подозираше тая тайна на писателя и сега го следеше с ъглеца на очите си: иска да се убеди. Това дразнеше Големана, той се одума: «Дявол да го земе, да има поне една свестна цигарка тютюн.» Коте разполага също с изсушени на огън зелени листа тютюн, но той уверяваше, че тютюнът му е превъзходен (всичко у Коте беше превъзходно): нека опита писателят. Те са рамо до рамо; Коте втиква в ръцете на Големана табакерата си, грабва му пушката и бърза да я отвори, за да я напълни.

— Какво правиш? Не трябва! — озлоби се Големан.

Коте се намръщи. Писателски глупости са това: какво търси Големан тука, като не мисли да убива? Те не си чуваха гласовете от стрелбата, но се разбираха.

— Остави, ти казвам! — ръмжеше Големан, като палеше цигарата си.

Най-после Коте е съгласен: всичко туй е работа на съвест. Но той, Коте, ще пусне един куршум с пушката на Големана, за да личи при преглед, че е стреляно с нея. . .

— Не! — отсече с ръка Големан.

«Няма защо да се лъже и пред смъртта — мъчеше се той да внуши с погледи мисълта си на Коте. — Големан е тръгнал с народа си, за да е с него до последен час. А другото — не е негова работа.»

Но Коте се вторачи в отвора на Големановата пушка, зина почти уплашен, после презрително усмихнат я хвърли върху коляното на Големана. «Тя се задръсти-

ла с пръст бе! — викаше му той на ухото. — Това е престъпление!» «Всичко тук е престъпление!» — отговаряше Големан под нос. «А какво би било, ако всички бяхме като тебе?» — продължаваше Коте. «Не би имало войни!» — отговаряше писателят. «Турците биха ни изчукали!» — отсече Коте, като не чуваше отговорите на Големана.

Слънцето вече залязваше. Над града — по цялото поле надясно — пъплеха българските вериги. Турците се затаиха: настъпваше моментът за атака.

А лявото българско крило все още беше разпиляно; на огнената линия бяха само шепа хора; ротните и началниците още се криеха далеч зад керемидарницата. Това най-после разтревожи дружинния командир — Николай Петрович. Вратът му почервения, той викна на Рилската мечка:

— Идете, за бога, и доведете ротите на огнената линия.

Рилската мечка пламна: отдаде той чест и се изгуби с твърди стъпки към керемидарницата. Но духът у войниците вече беше друг. По Рилската мечка се загледа юначният елешанец Гьорго Недков и изкриви злобно голямата си долна челюст.

— Ойде и он — каза. — Я дойде, я не, хе-хе.

Войниците се оглеждаха злобно — те вече си шепнеха без свян: «Офицерите са на топло у керемидарницата». . . Касапинът Киро викна с кръвожадната си усмивка:

— Гладни са човечите, а еве го оня, не им занесе от тува малко глина, сила да им дойде ете, па да види и турчино какви сме хали, хе!

Киро сочеше с бялото на очите си оня войник, който беше подведен от другите да пита дали с глина не може да си уталожат глада. Сега всички се извърнаха към него и по късата верига се разля отсечен зъл смях.

А тук над града се понесе отначало разбито «ура», после се усили — подхващаше се от все повече гърла, — разрасна се, оживя и обзе цялото поле като внезапна буря: подхваща се щурмът на турските позиции.

Бурята от «ура» обзе и крайното ляво крило на българите. Командирът на четвърта дружина, невъзмутимият Николай Петрович, най-после излезе вън от кожата си: той изви ръце на хълбок и загледа яростно към керемидарницата. Вратът му се поду от кръв, лицето му посиня: подполковникът можеше да бъде страшен в гнева си! Но какво помагаше всичко туй. Ротите откъм керемидарницата не се задаваха — те сякаш затаиха във воденичната вада. Не се връщаха и Рилската мечка. А време за чакане нямаше: частта от 16-та рота при зеленчуковата градина се даде безредно напред — момчетата са без началник и юрнаха като ято птици по общото «ура».

— Къде ние без ротите? — пришепна Големан на дружинния.

— Напред с другите, нима ще останем тук? — пулеше се Николай Петрович и обнажи сабя. — Във верига — напред! — изкомандува той.

Шепата войници от 13-та рота стремително се присъедини към частта от 16-та и скоро тия гладни хора намериха сили да оглушат празното около тях поле с «ура», ревяха наред с всички, устремени напред, и Коте, и класикът, и Големан. А турците зловещо мълчаха, скрити в своите високи позиции, които бяха още далеч, много далеч, на повече от 500 стъпки. . . Не, атака от такова разстояние, това е като на сюзен по невидим дивеч из необятни гори. . .

Да, това е една аларма на хиляди страхливци, които не се надяват на пушките и на мишците си, та с празен шум се мъчат отдалеч да подплашат звяра! Така е! Големан, който е анархист, но е забравил своите мисли, дълбоко съзнава, че е фигурант в плосък фарс; готов е даже да ругае, но няма време: тича и той, тича и реве — «ура». . .

Но защо турците мълчат? Защо те не обърнат няколко картечници към тая ревяща маса от страхлив-

ци и не пометат полето си, своето поле, от врага? Наистина, необяснимо е какво става.

А денят гасне, едвам мъждее още западът, в който вече не се чупят лъчите на залязлото слънце. Настъпват тревожно сенките на нощта и усилват в душите ужаса: страшен е неприятелят, когато мълчи — затаено скрит, без признаци, че се вълнува от настъпващите срещу него тълпи. . . Но те настъпват — тълпите настъпват с растящия ужас в душите, самото им горолотно «ура» преграква, пречупва се, — поддържат го вече най-зашеметените и най-ужасените. . .

И от тъмния фон на изтока внезапно страшен ек пресече зловещото мълчание: гъррр — сипна се залп.

Онемя на един дъх ревящата маса. Тя изчезна в бледния фон на дрезгавината — потъна сякаш: всеки просна снага и се притисна о черната пръст. . .

— Безобразие — шепнеше Големан на Коте, залегнали един до друг. — Това ли им е военното изкуство? Безобразие!

— Защо?

— Нима не чувствуваш? Сега една турска рота в правилна верига може да обърне в панически бяг целия ни полк.

— Ами, ще обърне!

Залегнал близо войник, който подслушваше шепненето на двамата хора, проточи сега врат като лалугер и каза:

— Нема господата — пръснати сме — че бегат човечите — знайно.

Големан се жегна. Значи, той беше казал страшна истина. Писателят се възправи бърже, огледа залягалите и като придаде на гласа си старческа мекота (българите не обичат патоса), каза:

— Момчета, да знаете, ако турците се решат на контраатака, ще трябва да се поборим, иначе всичко тук гине.

Мълчаха изплашените мъже. Обади се касапинът Киро:

— Малко сме, г-н Големан.

— Всеки ще изпълни дълга си — смънка вече неохотно Големан, защото до себе в мрачевата той съзря дружинния командир.

Тоя влезе между войниците и понаведен, търсеше през очилата си да огледа земята. «Потърсете удобни места да залегнете добре» — съветваше той.

Присъствието на началника раздвижи войниците, те заговориха и всеки препоръчваше тъкмо мястото, където сам е залегнал. От общото говорене се разбра, че групата е раздвоена — дели я дълбок ров, правилно изкопан, идещ откъм града. Помислиха, че това са турски окопи — хубави, дълбоки. Но изследваха и се оказа, че в рова има тръби.

— А, новият водопровод на Люле Бургас! — рещи гласно Големан, като си спомни снощния разказ на войниците от 15-и ломски полк. — Вчера турците се изнизали по тоя водопровод и изненадали нашите в града.

Всички зашепнаха за страшната роля, която тоя ров е изиграл вчера в печалното за 15-и ломски полк сражение. После отишлите напред един след друг се изтеглиха отсам водопровода. Това ставаше нервно, със задъхване и в пълно мълчание.

А наново бяха онемели и турските позиции насреща. Може би мълком пъплят сега техните вериги насам. И ще израснат те изведнаж от земята и ще се хвърлят с диви резове «алах, алах».

При съгъстяваната тъмнина изтокът се нажежваше, скоро ще се зададе огнената луна.

— Насам бе! — чу се по едно време гласът на Рилската мечка отляво.

«Зводнио!» — понесе се около Големана шепот между войниците, които бяха обикнали педагога. Но минаха още няколко минути, а взводният не се явяваше.

— Хараламбиев! — викна Големан.

— Аз! — отзова се далечко отляво Рилската мечка.

— Ние сме тук. Ако трябва да дойдат неколцина при вас.

— Защо? Взводът е тук.

— Дойде ли ротата?

Хараламбиев не отговори: може би ротата най-после е дошла и ротният е там, та субалтърът се свени.

Големан се успокои. Сега може да се явят турците, те ще бъдат посрещнати. Писателят познава своите българи. Те според него са практични хора и презират безразсъдствата. При необходима саморазправа те изпадат в смущение и сякаш не доверяват на силите си. Но това у тях е тъй само защото реалистичните везни на ума им са поставени върху купоните на скептицизма: българите не вярват в своето тържество и винаги предполагат най-лошото. Обаче щом здравият смисъл им подсказва, че друг изход няма, че те са пред стена, която ще трябва да пробият, макар и с челата си, тогава тези вечно загрижени хора се странно видоизменят: те изведнаж се превръщат на страшно напрегната груба сила, наподобяваща оня бивол, който — според някогашната богомилска секта у същите тия българи — бил държал на рогата си земното кълбо. . .

Големан се загледа в Коте. Юнак е издателят. Одеве, в първия момент на изплашването, когато Големан допусна, че една турска рота в правилна верига може да хвърли полка им в панически бяг, Коте сухо каза: не. Прав е той, юнак е: българинът не изпада лесно в паника. Инак, разбира се, когато полкът е разбъркан и е превърнат на тълпа. . . Големан обзря около себе си силуетите в мрака и стана: прииждаха изостаналите части от дружината, ставаха и налягалите, полкът се нареждаше — мълком, с някаква тайнственост. Оказа се, че ротният на 16-та рота с част от войниците си се е озовал горе, далеч надясно от лявото крило. А самата 13-та рота с ротния си командир не искала и да чуе поканата на Рилската мечка да се озове на бойната линия. Поручикът заявил,

че задачата на днешния ден е свършена, той в нощен бой не влиза без предварителни инструкции и си построил ротата там, при керемидарницата. Те сега така и дойдоха — построени.

Но в това построяване на полка сред тъмното мъртво поле, току под турските позиции, имаше нещо много странно. Задачата на днешния ден — завземането на турските позиции — далеч не се свърши. Не от онези позиции одеа се сипнаха турските залпове? Защо ставаше сега това построяване на полка в походен строй? И не беше ли то безумие?

Всички съзнаваха, че се забърка някаква каша, че началниците са си изгубили ума. Войниците говореха помежду си шепном. Същото чувстваха и началниците: заповедите се даваха в полуглас. А това усилваше тревогата в душите. При туй небето се избистри и зловещите сенки на нощта се притиснаха о земята — месечината е изгряла, но се крие още зад високите турски позиции. Тя след малко ще надникне оттам и ще открие на неприятеля построения полк.

И изведнаж натам, към турските позиции, се понесе самотен револверен изстрел. Това беше вик за помощ или предупреждение към неосторожните. Или това беше ехиден смях на смъртта, която настъпва и дебне хилядите живи в мъртвото поле.

Построеният полк затаи дъх, настръхна. В този изстрел сред онемялото поле наистина имаше нещо много зловещо.

Мина миг, в който сърцата пореха гърдите.

И после изведнаж последваха нервно и тревожно още три револверни изстрела.

Повече не трябваше: построените хиляди войници пръпнаха като подплашено нощем хергеле, затупаха земята с цървулите си глухо и страшно, редовете се разстроиха, заблъскаха се помежду си в странно безредие войнишките пушки и полкът се разби: хукна да бяга. . .

Това е лудост, разбира се, това е детинство!

— На място, кучета! — разрева се Големан. — Къ-

де бягате бе, вашата — мереше кого де завари той с приклада на пушката си.

Юнак човек, нямаше какво да се каже! Всъщност и той от страх беше изпаднал в животински бяс. . .
Още малко, и той би бягал заедно с всичките, само че би ги псувал, като бяга. . .

Скоро обаче хората възприяха едни други и само буйният писател остана да се разправя с един народен учител, когото беше зле хакнал с приклада на пушката си, без да го познае.

— Зле ме удари бе, брате — викаше бедният учител.

— Защо бягаш? — не се освестяваше още Големан.

— Е, бягах — а нима и ти не хукна!

Преживяната за миг паника развързва езиките. Вече смътно се съзнаваше нечия вина в цялата нелепа история. Командирът на 16-та рота — софийски журналист — викаше някъде отдалеч: «Моята рота си изпълни дълга.» А частта от ротата му, която собствено беше на линията, още не можеше в мрака да се прибере около командира си. И това будеше горчив смях. Ротният пък на 13-та рота глухо мърмореше: «Туй е лудост, какво търси полкът тук?». . . «Оно че да е харно, да сте си били у къщи, при челядите» — смънка в отговор на ротния ядовитият елешанец Гьорго Недков. И пак се разля горчив смях в редовете. От десния край на полка вървеше към левия разплакан офицер и високо разправяше на всички как му изменили и го изоставили неговите момчета, неговите верни момчета. «Да ме напуснат войниците ми — о-о! О-о! — викаше тоя беден човек и наистина плачеше. — Моите войници да избягат! Не, аз ще си разбия черепа! Това не мога да преживея, не мога!» — Солдатите, които не знаеха кой е тоя офицер, слушаха в недоумение плачливите му тиради и си шушнеха: «Маки, де е нашел тоо да се напие.»

А се замълви от единия край на полка — и мълвата мина през всички като електрически ток, — че се е извършила и друга голяма пакост: действующият първи полк е бил далеч напред, стигнал до турските позиции, те почнали да се изпразват, но... крайното ляво крило на 37-и полк подхванало своите лудешки залпове, та първият полк не можал да се дигне да атакува!

Тази мълва прострели всички. И онемя полкът. Тия хиляди хора, влезли тъй беззаветно в сраженията днес, се почувстваха развенчани. Писателят Големан се изпоти от срам. Той вече разбираше защо мина тъй безнаказано одевешното шурмуване отдалеч на неприятелските позиции: турците са били почти нагазени от първия полк, та не са могли да обстрелват и тях от позициите си. Писателят огледа простите хора около себе си: те бяха навели глави. Всеки от тях беше стрелял. И защото това бяха вършили без заповед — останали бяха без началници, — то всеки сега се чувствуваше дълбоко провинен. Прочее не бяха вече провинени само офицерите, така чувствуваша това простите души: целият полк беше развенчан.

И тъй покрусени в душите си, потеглиха хилядите хора в глухата нощ. И когато след малко се видяха в тесните улички на мъртво замрелия град, никой не се зарадва. А тия хора не бяха виждали стряха вече две седмици, тютюнът им отдавна беше свършен и се превиваха от глад.

III

В ОТЛЪЧКА

Полкът предпазливо се движеше все из крайните улици на града. Всеки би охотно отпуснал снага край разкривените къщурки на турския град — да става,

що ще, само да се отморят! Но почивка не се даваше, хилядата редици се чупеха в зигзаги по тъмни и мръсни улички и старите резервисти отпуснато се блъскаха един о друг. Изрядко някой ще продума нещо на другаря си и ще изохка:

— Изгладне'ме бре!

— Мани, толко дни веке, уф! И дека ни водат сега?

— Я сметам, че ни уведат па у лозята.

Големан се вслуша: тюфкаха се двамата Лозановци от Гурмазово.

— Тука ще спим, бай Лозане, в града — намеси се той.

— Не може тува, брате — зашепна Лозан. — Изпорти'ме: турчино си оста в траншеето, а они са до градо?

Големан се учуди. В душата на писателя беше оживяла надеждица да се види под стряха, на легло, с възглавка под глава...

— Де може у градо! — подзе шепном и другият Лозан. — Морни са людето, че заспат. Па еве го враго, че ни издебне ете и че ни изколи ка ярета.

— Не, брате — зацеди през зъби трети войник, когото Големан не можеше да отличи в тъмнината. — Оно е срамно, декато го стори'ме днес. И от бога ете грешно: толко свет загина по тоя, що духа...

— А ютре варкай па — подзе съкрушено старият Лозан, — гази трупето на свои братя и па стели земята, вика се, с живо месо. Тю-ю, и от людето срам, и от бога грях!

— Знайно. А малко требеше, брате, полчас поранко да юрнехме...

Полкът често се спираше — неизвестно защо. И пак потегляше из лабиринта от улици, които бяха като коридорчета между разкривени дъсчени къщи.

При една спирка взводът на Големан се видя пред някакъв хан. В него прибираха ранени и заболели войници. Значи, градът не ще се напусне, сметката на бае Лозана е крива, той е неверен Тома. Пред вратата на хана стоеше войник с пришит червен кръст

на ръката. Той беше гигант човек. Големан се взря в него и позна една от най-грамадните фигури на София: актьор от Народния театър, игра някога в «Шейлока» абисинския шейх и даде сами себе до комизъм. Тоя беден човек е «празна тенекия», но е добряк. Големан го знае. А абисинският шейх се вирише във всеки войник и буйно сграбчи ръцете на писателя.

— Вас търся — зашепна му той, — Ще ви наредя царски. Вашия другар, Коте Самсаров, вече настаних в една арменска къща: ще прекара като у дома си!

Големан се изненада и се почувствува дълбоко смутен.

— Че кога сварихте бе? — смънка той, а вече предкусваше забравеното удоволствие да бъде под стряха, на постеля. . .

Но полкът, т. е. редиците, потеглиха пак по безкрайния зигзаг из невероятно тесните улички и писателят потръгна с подсечена душа — остана със стадото си.

— Г-н Големан! — гонеше го абисинският шейх.

— Не соблазняй меня без нужды! — отби го шеговито старият писател и отмина — остана верен на своите шопи.

Обаче това, дето Коте Самсаров се е настанил в къща, при хора — то беше събитие. И почна Големан да се вълнува. Не, в туй обстоятелство имаше нещо. . . нещо съвсем необичайно!

Нима в тоя град, над който ето от два дни се кръстосва убийствен огън, живеят хора, ядат, пият?

Старият писател вървеше безмълвен сред прегърбените войници и огледваше глухите черни къщи. Значи, зад тия стени има хора и се смеят деца. . . Не, струва да се метне човек през някой стобор и да изчезне в тоя лабиринт от къщи. . . Да се отдаде на себе си. . . свой да се види. . . чужд на това безкрайно сега стадо, което — ето одева само от няколко револверни изстрела пръпна като подплашено хергеле.

А месечината се беше подала над турските позиции и милиарди бели звездици трепкаха високо над

града, безсилни да осветят съгъстваните от пълната луна сенки на къщата.

Гражданите войници повеселяха: те не допускаха, че това шурене на полка из крайните махали на града може да значи друго освен търсені определените за полка квартири. При това взводовете често спираха, офицерите сновяха угрижени и говореха с водачи, които не се знаеше откъде се взеха. Не, даже здравият смисъл у селяните се поколеба: всички допуснаха, че ще преспят в града. И слава богу. . .

Далеч пред полка се дигна шум: хора се караха, имаше някаква крамола. И редиците пак спряха. Големан, макар вече съвсем премаял, заблъска с лакти стъстените редове и се промъкна до мястото на свадата. Тук бяха маса офицери, няколко граждани — гърци — и няколко провинени войници, които се втурнали по къщата да търсят хляб.

— Да панимайте, чорт побрал: не може — крещеше на някакъв руско-български език един висок черноок офицер с очила.

Големан го позна: Панов е, персийският революционер. Какво боравеше тук тоя всемирен авантюрист, който някога беше завладял Армения?

— Аз? Комендант на Люле Бургас! — широко се ухили на Големана човекът в куртката на поручик от шестия софийски полк.

Хм, да, той би наредил Големана, наредил го би да преспи царски в тоя град! . .

Това беше щастливо текнуване. Но добрият Големан пак не се реши да остави своите измъчени шопи — повлече се от взвода си, потръгна с превит врат и остави завоевателя на Армения да оправя незавоювания още Люле Бургас.

И дълго се влачи полкът все из тесни и криви улички: Проточили се взводовете и съскат като преплетени безчислени змии. Войниците са вече раздражени, много раздражени: в душите им може би зрееше съзнанието, че наистина не може още да се преспи в

тоя град и, значи, ще трябва да ги изведат пак нейде насреща, за да «коват клинци» като снощи.

Най-после полкът се озова в големка стъгда пред великолепна джамия с полусъборен мечет. Войниците се заогледваха под пълното лунно сияние: това място им е познато, те го виждаха като на длан в кървавото утро на днешния ден — виждаха го от рова на лозята горе. . . Да, това е долният край на града, най-долният, току до големия мост на реката.

И ето: полкът потръгна към моста. . . Селяните почнаха да кривят вратове и повеселяха: та те си знаеха това, мигар ще ги оставят в тоя град-капан, за да бъдат през нощта изклани «ка ярета»? . . . Но войниците граждани се отчаяха и гласно се окайваха. Значи, безкрайното обикаляне из улиците на градеца е било само за да се успят турците и да не видят отстъплението на полка. . . Не, ако гражданите войници можеха да забележат това, биха се до един изпокрили из къщата: да похапнат и поспят под стряха, че било и с риск да бъдат изклани. Колко са по-лекоμισлени гражданите и колко по-лесно се отрешават те от съществуването!

В дълбоко смущение беше и Големан. В първия момент, когато полкът изви към моста, той гласно се попита: ами Коте? Храбрият издател оставаше в една арменска къща. Ще осъмне ли той? А в оня хан, пред който се беше спрял като цербер абисинският шейх, оставаха толкова ранени и заболели войници. . . Не, всичко туй е много странно! И защо арменецът Панов е назначен комендант на тоя град, който се изпразва?

Големан се поколеба. Той вече се досещаше, че градът не ще се напусне и че само провиненият полк се оттегля от него кой знае защо. Но тогаз. . . Големан ще напусне стадото си и ще пренощува в града! Да, той ще намери славния комендант на Люле Бургас и ще пренощува царски в града!

Още малко колебания и — старият човек се реши. Полкът вече минаваше моста. Отсам него се дигаше

черно купище смет. Няколко войници бяха хвърлили на него отрошените си снаги. Големан излезе от строя и се повали също на бунището. Неговите добри шопи се разтревожиха.

— Какво ти стана, брате? — завикаха те.

— Нищо, нищо, момчета, ей сега ще ви настигна: премалях малко.

Ротите се изнизаха и изчезнаха зад моста, в синята светлина на месечината, която се беше вече дигнала високо и разливаше пълна усмивка, ехидствуваше сякаш над тъмните земни суети.

Големан се огледа: на бунището лежеше още само един войник — другите бяха отминали.

— Аз те видях, че легна — обади се войникът, — та рекох да остана баре при теб.

Той бе бай Петър панагюрецът, бил пожарникар в София, но заболял от далак, та го уволнили. В последно време тойменял занаятите. Човекът е бледен, с подпухнало лице, болничава.

— Тръгвай с мене — поведе го Големан самоуверено назад в града.

Той ще намери коменданта Панов и ще царуват те тази нощ.

При живописната джамия с полусъборения мечет те се отбиха да търсят чешма — жадни и гладни бяха старите войници, устните им се пукаха.

Уви, и шадраванът, и чешмите около джамията бяха пресъхнали. Отминаха по-нататък. В града владееше мъртва тишина, не се мяркаше жив човек. А двамата стари войници бяха на самата главна улица. Не, ставаше страшно. Обади се пръв бае Петър.

— Аз съм каталясал, не мога вече да се движа.

— Е, още малко де, ще намерим коменданта.

— Я го намерим, я не. И добре е, да сме близо до моста: войските напуснаха града.

— Е, та?

— Знам ли какво може да се случи?

— Върви, ще влезем, където зярнем светлина — реши Големан.

И се повлякоха пак. Но никъде не се мяркаше светлина. А главната улица се пречупи и малко надясно, в дъното, се очерта силуетът на оная грамадна джамия сред града, която Големан в утрото на тоя ден гледаше от лозята и я оприличи на средновековна цитадела. Нататък се чуваше шум, хора там къртеха врати.

— Ето шумят нататък, ще намерим хора — каза Големан.

— Да ти кажа право, аз... аз не ща! — отсече изведнаж бае Петър. — Да се върнем ние.

— Защо бе?

— Така. По-добре е.

Големан се втрени в болничавия си другар. Тоя се беше вторачил към шума нататък и беше насстрил уши като заек.

— Тебе те е страх бе!

— Страх ме е, право, там трошат врати, обират. Кой знае какви са. Ще ни хванат с тях и, току виж, утре ни разстреляли. Военно време е. А ние, кажи го, сега сме дезертори.

Големан зина. Какво старо дете е той, глупаво и недосетливо! Да, панагюрецът е прав. Е, накъде сега? Що му трябваше на писателя да заговарва тази вечер оная празна тенекия, абисинския шейх, и оная авантюрист — арменския революционер...

— А не можем настигна и полка — одума се панагюрецът. — Знаеш какво? — намери той най-последен изход: — Да тръгнем из тесните улички, откъдето се извлече полкът. Ще търсим оная хан, в който прибираха ранените и болните. Ако ни залови патрулът, ти ще бъдеш здравият, а пък аз — болният и ще кажеш, че ме караш в лазарета. Това е то!

Повърнаха се назад и в стъгдата пред моста извиха към север в тъмните улици, през които беше минал полкът им. Но скоро спряха настръхнали. Сега на всички къщи тук вратите зееха разтворени и в домовете се слушаха тъпи удари — трошеха се сандъци. Какво беше туй? Панагюрецът се изплаши и задърпа Големана —

да се върнат. Но нямаше време: изсвири някаква свирка и хората по къщата се затаиха. Затаиха се и нашите хора зад тъмна стена. След малко из къщата наизскачаха като прилепи тъмни хора, натоварени кой с каквото намерил: сандъци, котли, бакъри. Те се оглеждаха страшни и бърже се губеха из тесните улички. Скоро около нашите хора пак всичко запуса и замря.

Големан се беше вече досетил: по решетъчните прозорци той разбра, че са в турска част на града, населението на която е забягнало, та цигани и гърци обират изоставените къщи.

Но всичко това наистина беше много грозно. И нямаше що — Големан се върна с панагюреца пак към стъгдата. По-добре ще е да се прислонят до моста и на заранта да си намерят полка...

На стъгдата обаче погледът им се привлече от силно осветление в един със спуснати кепенци дюген. Той беше току до джамията с полусрутения мечет. Двамата стари войници бяха минали край него преди малко, но тогава там нямаше никакво осветление. Значи, то е ново. Не е ли начинающ пожар?

* * *

Кепенците, през които проникваше светлина, се оказаха такива на фурна. Сега хора някакви са наклали пещта вътре и затова светлината беше игрива като на пожар. Кой ще са тези хора? Панагюрецът дълго се взира през междините и пришепна на Големана: «Три-ма са.» «Нека са и триста, ний ще влезем» — отсече Големан. Но вратата беше залостена. «Ачънъс бе!» — провикна се на турски Големан и блъсна вратата. Но хората вътре се спотаиха: ни глас, ни шум. Панагюрецът се изхитри: «Отворете бе, хора — замоли той, — носим умирающ войник.» Залостените във фурната обаче останаха пак неми. Панагюрецът се разсърди и възбуя — изпсува, изплю се и заповяда гръмогласно:

— В името на България, отворете!

Вътре се чу някакво шумолене, но пак замря. Сега вече по свой ред възбуя и Големан. Той едвам тук съобщи, че и да ги залови патрул, ще ги заведе при коменданта — арменския революционер. Прочее можеше да се дигне шум.

— Тури ножа! — заповяда той на панагюреца и двамата стари войници по такт заштракаха с ножовете.

— Отваряйте, които и да сте: дяволите ви земат! — кресна Големан.

Вътре се раздвижиха, чу се шушукане, вратата се отлостя и някой зашепна: «Ти ли си бе, Големан? Влизайте бърже!»

Издад беше глава братът на велосипедиста Кожухарчик — младо софийнче от пета рота на 37-и полк, който често се навърташе при брат си в 13-та рота, да си дойде от изобилната там каша. Той се докарал с двама санитаря, издебнали тази фурна и я окупирали, че имало къораво: цяло корито умесено тесто!

— Бяло е като мляко — говореше младежът. — Умесли са го турците за симид, но не сварили да го опекат — избягали. . .

Двамата санитаря бяха наклали пещта, ще пекат хляб. Панагюрецът пожарникар хвърли раница, пушка и се запърши: това му било занаят, той е бивал и фурниджия.

— Ах, тестото е вкиснало! — разочарова се той, като бръкна с шепя в коритото. — От вчера ще е, вчера са избягали!

— Та като е вкиснало, ще ти преседне ли? — изсмя се Големан.

Как е той гладен! Пък и жеден. Няма ли вода бе? Де вода: турците пресекли всичките чешми, целият град бил без вода. Те, турците, вчера се промъкнали по новия водопровод в града, разгонили тук 15-ия полк и когато да се оттеглят пак горе, в позициите си, пресекли всичката вода.

— Вятър! — махна ръка Големан. — Това не е модерен град, че да има общ резервоар. И най-после все

ще има кладенци в града. Вий печете хляба, а аз ще намеря вода — реши той.

Санитарите мълчаха. А съветът на младия войник, че патрулът може да залови Големана, не хвана място: писателят нехаеше, комендант е арменският революционер. . .

Тъй като не намериха съд за вода, Големан грабна една обемиста тенекиена тава, в каквата се пържат мекици по фурните, и излезе. Разбира се, праметна на рамо и пушката си: за всеки случай.

Всичко туй беше много весело. Сиянието на пълната луна над замрелия град бе успокоително. Дълбоко в душата на писателя обаче бе залегнала тревога и дебнеше да избликне. Да, той напусна стадото, в което свикна, та сега е като изгубен, не е в своята тарелка. От това е тревогата в душата му. Пък и малко ли се преживя през тоя ден — фи. . . А ето сега — нима не е възможно турците пак да намерят пролаз, да се вмъкнат в града и да изколят кого де сварят. . . Отвратително! Омръзват вече всички тия тревоги, съвсем омръзват!

Писателят спря, обладан от мисълта, че му е омръзнало кървавото боричкане между хората. Война. . . газят се някакви червейчета, душат се, давят се. . .

Големан се беше изгубил в тъмнината под величествена каменна арка. Отдясно бе оная грамадна джамия с множество пристройки, затиснати от оловени кубета, които от лозята изглеждаха като кули на средновековна цитадела. Каменната арка съединяваше входа на тази джамия с някакъв безкраен склад наляво — твърде висок, с много дебели стени и който току под арката откриваше железни врати на подземие. Да, бедните турци живеят още със средновековни фантазии. Наистина, тези грамадни и тежки постройки правят впечатление. Войниците от ломския полк разказваха снощи в лозята и това, че турски роти имало скрити сред града в подземията на голямата джамия. . . Нима са възможни сега такива средновековни хитрости? Впрочем турците владеят града от позициите си над него и биха

могли да скрият тук шепа решени на смърт доброволци с бомби, които в критически момент да предизвикат паника сред настъпващите българи.

Старият човек настръхна. Какво би било наистина да го обградят сега турци и да го отвлекат в тия подземия. Той излезе бърже на лунната светлина и се мъчеше да се усмихне: как е разпната човешката душа в ужасите на войната! Ето, страхът е вече оживял и в неговите гърди. А Големан смята, че той не познава страх: преживял е грозотии по черноморските градове (пълни с криминални типове от всичките краища на света), по Делиорман и Тузлука, при-бунта в Русе, после в Солун. А в голямата паника там, в Солун, когато и европейци, и местни се криеха в миши дупки, обезумели от ужас, когато даже македонски войводи, влизали в десетки сражения, изгубиха ума и дума — Големан тогава остана само удивен пред общия ужас. . .

Писателят наново се изгуби под мрачините на арката: той не познава страх. . . После спря пред някакви решетъчни прозорци, които откриваха турски гробища в джамийския двор. И накрай, отминал напред, озова се сред някаква чаршия. Тук бяха разбити няколко дюгени от двете страни на улиците и вътре тършуваха и чупеха войници, разбира се, български войници.

— Хей, кои сте вие там? — викна Големан началнишки, но същинското му намерение беше да пита за чешма.

Из дюгените загърмяха дръзки викове: «Кой се обажда бе?» «Какъв е той?» «Я го докарайте тук!»

И пред писателя се изстъпиха тъмни войнишки фигури.

— Момчета, срамота е това, което вършите — натърти Големан. — Знаете ли кой е назначен за комендант на града? Застрелва ви като псета!

— Кой е бе? — пристъпваха войниците. — Чакай да видим муцунката на тая нестроева морда.

Старият човек също пристъпваше към кавалкадата от мародери — все млади хора, навярно волентирите на Панова, буйни глави, с които азиатският авантюрист

беше успял да стане легендарен в първата армия. Сега той ще ги е наредил, като комендант, да тършуват. . .

— От кой полк сте, момчета? — хвърли генералски въпрос Големан и заглади брадата си, която вече достигаше до паласките му.

— То не е твоя работа, нестроева морда! — насочи се приклад към гърдите на Големана.

Тези млади хора бяха пияни. И все пак писателят ги съвладя с тон и маниер. Пък повлия и пушката му, която той, който знае защо, потупа. . . «Чакай — викинаха те, — не е той нестроевак, наш брат е!» «Я си върви бе — затупа един от тях Големана по рамо, — не се увирай, където не ти е работа.» Но Големан грубо отблъсна любезната ръка на мародера и натърти театрално: «Мирно?» А после сниши глас и каза:

— Ако сте момчета на Панова, не ви прави чест, ще го оскаралите: той е героят на нашите полкове!

И тихо отмина. Войниците останаха изненадани. Но те можеха да се размислят и да догонят Големана с псувни: той все пак ги обиди. Не биваше да им се даде време. Големан се обърна и попита приятелски:

— Дали има наблизко чешма: тръгнал съм да наляя вода за капнали другари.

Войниците се поколебаха, а после заговориха изведнаж: «Градът е без вода», «тече само една чешма», «все нагоре и после надясно».

След малко Големан срещна войник, който се люшкаше по цялата улица. «Що ти трябва вода — припя се шеговито той, запитан от писателя, — ей ти чешмата надясно, ама ти иди наляво — пият там, вино има, старик, Канна е Галилейска, хе-хе!

— Интелигентно е това муле, духовито — измърмори писателят

— Кой си ти, старик? — извика пияният.

— Остави приказките, момче: устните ми се пукат от жажда — бързаше Големан вече наляво.

— Не-е, аз те питам, защото след малко турците ще слязат и ще ни изколят — пееше пияният. — Искам да знам, с кого ще мра?

Схлупен винарски склад кънтеше от пиански шум. Пред входа бе прострян окървавен и изстинал труп на български войник. Големан нехайно го прекрачи и после се обърна освестен. «Колко съм огрубял» — мислеше той и се взираше в еполетите на убития. От 15-ия ломски полк, вчера ще е изненадан тук от турците и убит. . .

Винарският склад беше дълбока изба, набъкана с херкулесовски бъчви. В дъното мъждееше свещ, около която шумяха и се блъскаха войници. Големан наближи и нагази във вино — бара. Войниците бяха обърнали бъчва надолу с горния отвор. Тече река вино, а те, войниците, подлагат тесните шии на заграбени от бойните полета турски манерки. . . И всички са много уморени, защото бавно се вреждат да пият. Само един войник се беше пресрамил да гребе с шепи виното, в което газеха, и да пие. . .

Фурнаджийската тава, която носеше Големан, разреши трудния въпрос: войниците я грабнаха от ръцете му и се почна пир.

Големан се угрижи: той не забравяше трагедията на ломския полк вчера тук. При това той трябва да занесе вино на компанията си: такова благо не се пренебрегва. Само че. . . прииждаха войници поток от жадни хора, притискаха се, тавата ходеше от ръка на ръка, псувните се усилиха. Големан не се бои от тълпите даже когато са пияни — съвладявал ги е, той има свой инстинкт за това, но все пак. . .

— Мирно! — викна сега той. — Вода търсех, момчета, за умирающ брат, а вино намерих. Да живее България!

И дигна пълната с вино тава над главата си сред подзетото «ура» в избата.

— Потрайте, момчета, чака ме умиращ брат, ей сега ще се върна! — понесе той тавата пред стъписаните момчета. Но задните редове при входа се притискаха, протегнали вратове с жадно полуотворени уста. «На теб малко! И на теб малко!» — поливаше ги хитро Големан и изхвъркна на улицата. А тук и сам вече впи

устни в тавата. Виното беше ново и от най-силните в Одринско: шипи, а гъсто като мязга и с упойтелно приятен дъх. Писателят се уплаши от това вино: ще опие другарите му. И тъй като грамадната тава той беше успял да изнесе само наполоу пълна, старият човек намисли да я допълни с вода. Той беше пред трупа на убития ломски войник. Сега благоговейно го заобиколи, сипна малко винце до главата му и забързал наядно, намери по вадичка чешмата, която му бяха посочили по-преди, та допълни тавата чак догоре.

Завършил тъй щастливо мисията си, Големан тържествено понесе тавата надолу към фурната, където навярно хлябовете бяха вече изпечени.

В улиците сега беше съвсем глухо, само тук-там се срещаха проснати и дълбоко заспали пияни войници. . .

Панагюрецът бае Петър беше напълнил фурната с хлябове за цял взвод, а върху жарта той бе нахвърлил тънки пити, които се поглъщаха още полусурови от гладувалите вече три дни мъже.

И това, че Големан беше долял тавата с вода, съвсем не се почувствува: виното беше наистина нектар, то скоро хвана изморените мъже, те не свариха да се наядат — повалиха се, както приказваха несвързано за своите страшни и също несвързани впечатления от последните боеве.

Не направи изключение и Големан. Той днес беше пилял енергия с всички радости и скърби на душата си, та сега втъна в дълбок и детски щастлив сън.

Така замря фурната, сякаш се с мъртво заспалия град — спорен още между двете армии.

И към среднощ, когато луната се беше вече наклонила на запад, над града пропищяха няколко изстрела, като от изтървани пушки. Те не пробудиха никого: слухът на живите в тоя край беше притъпен от непрекъсваните двудневни сражения.

Но още след малко стана нещо ужасно: над града се сипна ураганен огън от пушки: тихата нощ се превърна на ад; като че бяха подпалени патронци складове; тресеше се нощта от пукот и ек цепеше небето.

Отначало се чуха някакви заблудени човешки викове сред тоя пъклен гам, но после всичко се изгуби в някакъв ужас, дори бягащите не слушаха стъпките си.

Във фурната пръв скочи на колене болничавият панагюрец. Той грабна пушка, паласки, раница на ръце, изшипя глухо: «Ставайте бее-ей», и хукна навън. През отворената от него врата хлуйна във фурната екът на залповете още по-ужасен.

А Големан спеше и беше пак в сражения — в безкрайната вълна на човешките страсти. И вървеше напред със своя народ, вървеше безстрашен, но с гореща вяра, че кървавият порой, в който и сам участва, ще отвлече от пределите на родната земя средновековните останки.

Последният от бягащите във фурната — братът на велосипедиста Кожухарчик — го дръпна за краката и изшипя:

— Ставай бе-ей!

— Защо, какво? — сепна се Големан.

— Не чуваш ли? — хвърли последни думи бягащият и изчезна.

След него остана зиналата врата, из която ечаха залповете като настъпващ ураган.

Буйният писател потресе глава, метна си презраменната и взел пачка от нея, «заряза» си пушката. Това той правеше машинално, както прилича на един добър син на Балканите, който не ще си даде току тъй главата. А после тури ножа на пушката и едвам тогава се пробуди мисъл у него. Значи, ще се мре. . . Турците са в града: промъкнали са се през водопровода, който 37-и полк беше заел, но го напусна. Или турците са се промъкнали в града от другаде. Но са в града — издебнали са пак момента, както вчера с ломския полк. И избиват сега повалените из кръстопътища пияни мародери. Те, турците, ще заемат най-напред моста и сражението с българите утре ще почне наново по двата бряга на реката. Големан вече не ще участва в тази история, то е ясно. Той ще бъде или убит, или пленен. И в двата

случая неговият труп ще бъде газен. Да, да, свършено е. . .

Старият човек сне ножа от пушката, завря дулото до гръкляна си и потърси с върха на скъсания вече в десния си крак цървул да натисне спусъка на пушката си. Че ще извърши взетото си решение и така ще свърши с всичко — в това той не се съмняваше. Но нозете му трепереха страшно, та той трябваше да се облегне о тегяха на фурната, за да дигне десния си крак. Големан не се е уплашил — не: душата му е съвсем спокойна. Но той беше преди това дълбоко заспал, пробудиха го грубо, та това е — старият човек е стреснат и не може да се съвладее. . .

Всичко туй беше, разбира се, миг, само миг. После безсилна усмивка се разля по лицето на Големана: да, да, той няма кураж да се самоубие. . . А без кураж възможно е само да се нарани и да агонира кой знае как и колко. . . Фи, каква съдба! Впрочем не че няма кураж, но. . . и решението не е узряло. . . то е прибързано, дошло в уплаха, продиктувано по-скоро от разюздено въображение. . . А ако наистина е необходимо, Големан ще си разбие черепа непременно! Но за това има винаги време — той ще съумее, трябва да е последен глупец, за да не съумее. . . Писателят проточи врат и надникна от вратата. Сега вече нито нагоре, нито надолу по улицата се мяркаше жив човек. . . Сред пукота на залповете се доземаше как се сипеха куршуми по зидовете на джамията току под фурната. А няколко стъпки по-долу от тази джамия е мостът и зад него — полкът, Големановите хора, България. . .

Експанзивният мъж пак възбуя: тури ножа на пушката, сграбчи с лява ръка паласките — раницата не му трябваше — и като се сниши, запъпла край стената надолу към моста.

Пред джамията имаше напречна улица, там биеха куршуми. Големан легна пред нея, препаса си, лежейки, паласките и — с всички правила на военното изкуство, което не познаваше — на прибежки се озова зад джамията.

Тук той вече бягаше с все сила и не усети как се видя на открито пред моста. А в моста биеха куршуми. Очевидно, турците го обстрелват, за да не излязат тези, които са в града, нито да им идват подкрепления отвъд реката.

Големан залегна и не знаеше какво да предприеме. Той съзнаваше, че е разумно да не мине по моста, а да слезе долу и да прегази реката. Всеки селянин така би постъпил, у селяните има здрав смисъл. Но... то е тъй дълго! «Дявол го зел: да става, що ще!» Големан завървя по моста, прехвърли го и зае позиция зад каменен стълб в отвъдния край.

Старият човек е пак на поста си: ще се явят неговите и той с първите още вериги ще влезе пак в града и ще си вземе раницата.

Защото писателят не забравяше раницата си: там беше всичко онова, с което любещата жена го беше изпратила на война. То е престъпно даже, че той така захвърли своята раница: в нея имаше две горни части от женски фанелени чорапи, които във влажни нощи му топлеха ревматичните лакти и му сгряваха душата...

Дълго се огледваше Големан, но нито откъм града се задаваха турците, нито откъм полето се виждаха българите. На края целият пукот спря като по знак.

Каква беше тази история?

Големан взе пушката през рамо и тръгна към лозята да търси полка си. Той беше кисел, недоволен от себе си, от хората, вървеше унил и се спъна о труп — труп на убит български войник. Погледа го старият човек и спомни, че е без раница. «Прости, брат» — каза той почти гласно, сне раницата на убития и я метна на гърба си: не може войник без раница...

* * *

Утринната дрезгавина на 18-и октомври завари в лозята на Люле Бургас множество ранени и нестроеви войници, които бяха избягали насам в паниката през

нощта. Сред тези изплашени групи се мяркаха тук-там скритните погледи на типични мародери, откъснали се от своите части и твърде кисели сега от неуспеха си през тази нощ и от неизвестността, в която са. Писателят Големан разсеяно оглеждаше залутаните групи и не можеше да се откъсне от странен сън, с който се бе събудил. Привидя му се: царят седи на престола си, а пред него на земята върху солдашки мундир офицери играят на карти. Единият от тях поставя с шепи банкноти на картите си и после с очи към покритото с черни облаци небе нервно се кръсти: моли се да спечели. И някой пришепна на Големана: този е началникът на X дивизия...

При Големан сега бяха: братът на велосипедиста Кожухарчик, пожарникарят панагюрец и един чиновник от софийския клон на Земеделската банка, който беше строеви войник и не се знаеше отде се бе явил тук. Никой от тях не помнеше как се срещнаха сред мъртвото поле и кога се отделиха от другите групи «дезертъори». Братът на Кожухарчика тайнствено разправяше, че видял в паниката през нощта хора да бягат по бели гаси. А пожарникарят панагюрец гласно се тюфкаше за чудните хлябове, за белите като мляко чудни хлябове, които той беше опекар във фурната през нощта. «Как не се сетих да зема баре един» — викаше той. Но после свари да пришепне на Големана, че не един, а два е свил в раницата си: това той направил още снощи, преди да заспи. Бог му внушил.

Денят хвърли в дълбоко смущение строевите войници тук: те се озъртаха на всички страни и не откриваха никъде 37-и полк, който снощи се оттегли насам. Големан стана мрачен, другите все по-шумно се завайкаха — сраженията можеха да почнат всеки миг и те, групата войници, щяха да се озоват наистина в положението на дезертъори. Столичният зъболекар Стоянов, който беше санитарен фелдшер и също бе избягал в паниката с група болни от града, снизходително пилееше хубава усмивка по блуждащите погледи на дълбоко смутените войници: той би могъл може би да ги вземе

под окрилата си като изпадали, изостанали слабосилни войници. . .

И тук, отневидяло, се яви при групата сам Кожухарчик — велосипедистът. Това обнадежди всички. Кожухарчик влачеше вечно своя окаляя велосипед, никъде не се мяркаше в сраженията, но вечер винаги се явяваше при кухните, да взема добри порции за компанията на Големана. И сега никой не се съмняваше, че щом Кожухарчик е тука, близо е кухнята, значи, и полкът. Но Кожухарчик много убедително заяви, че не знае вече къде е кухнята на полка: той също е каталясал от глад.

— Не усуквай — шепнеше му внушително Големан, — ти ни само посочи накъде е полкът, а после пак се крий. . .

Групата строеви войници дръпнаха настрани велосипедиста, пожарникарят му втична в ръка и комат хляб, но — напусто: Кожухарчик наистина не знаеше накъде е полкът.

— Горе, по лозята, са батареите ни — обясняваше той, като лакомо гълташе хляба. . . Щом полкът е оттеглен от бойната линия, може да са го придали към артилерията за охрана.

Писателят все по се оживяваше. Тоя беден Кожухарчик намери сега къс хляб и ето го, пак хитрува: окото му е да се озоват далечко зад артилерията. . .

Но пък напред, пред лозята, по цялата голина край реката, беше пустиня: не се виждаше ни сянка от човек.

Големан поведе групата по рова на лозята: ще търсят левия фланг на дивизията, там беше мястото на 37-ия полк вчера и тъй като снощи действията само се прекратиха, сега навярно ще продължат по същия план.

Ровът се пресичаше от дълбоки пътища, които водеха от Люле Бургас в лозята. Във всяко такова пресичане имаше убити български войници: това са отбелязани открити места, които са били обстрелвани от турците. На един такъв прелез, току над високия ъгъл на рова, лежеше превит нестроеви войник в беневреци:

идел по пътя от града, бързал да скочи в рова, но го улучили в главата и се захлупил на очите си. До него беше повален пълен чувал. Очевидно, войникът е обозен, коняр някой, пратили са го за провизии в града, той изпълнил това, а тук го настигнала смъртта. Групата заблудени войници загледаха Големана: нима ще отминат, без да видят какво има в чувала? . . .

А убитият беше здраво завързал своя чувал: той не е мислел за смъртта, както не мислеха за нея и тези, които сега, при неговия труп, се мъчеха да развържат яките му възли. Чувалът беше пълен с ечемик, а в него — две големи шишета вино и един хляб. Войниците задигнаха плячката и юрнаха в лозето да си я разделят. Те бяха гладни, та виното — гъсто тракийско вино — би им навило: трябваше предварително да похапнат, така посъветва Големан. Пък и — във всичко това имаше нещо, което дълбоко разтревожи писателя. Той раздели хляба на войниците, заповяда на панагюрца да скрие едното шише вино, а другото потръгна от ръка на ръка. Но когато трябваше и Големан да пие, той изтърва шишето на земята. А като го дигаше, пак го изтърва. И го ритна. След това той строго поведе групата направо въз хълма към артилерийските позиции: ще намери офицер и ще го помоли или да ги упътят към полка им, или да ги причислят към някоя част, за да участвуват в действията ѝ днес. «Така е по устава» — обясни Големан.

Хълмът откриваше люлебургаската долина в хубава утринна синева. Но зелената поляна току под лозята беше осеяна тук-таме от черни петна — човешки трупове. Големан извърна глава. . .

Групата скоро се видя пред артилерийските позиции. Те бяха маскирани с шума и мязаха на бранище, из което дулата на топовете се издаваха съвсем невинно.

Сипваше зора и артилериисти сновяха под позициите. Те съскаха зли по залутани из лозята пехотинци: гонеха ги зад батареите, сражението можеше да почне всеки миг. Така биде пропъден зад артилерията и Големан с другарите си. Той вкисна: откъснати бяха от

полето, оставаше да ги подгонят към обоза, да пасат коне — занятие, към което се бяха приспособили много видни българи.

— Няма ли тук офицери бе! — развика се Големан.

— Ст! — изшипя един артилерист. — Ето щаба на дивизията.

Група генералщабни офицери оглеждаха от височината бойното разположение на тоя ден. Големан беше раздразнен, за него бе безразлично към кого ще се обърне сега, стига да излезе от това глупаво положение, в което беше изпаднал. Направи той знак на хората си да го последват и се изпречи пред най-старшия от групата:

— Ние сме от 37-и полк, г-н генерал: снощи се изгубихме в Люле Бургас, сега се залутахме насам, да си търсим полка, а вече не позволяват да се слиза в полето.

Генералът измери с мълниеносен поглед нашия човек и като се обърна към адютанта си, отсеке олимпийски:

— Земете им имената и ги разстреляйте!

Големан загледа стария суетник и се усмихна. Тоя голям човек театралничеше и тука, в долината на смъртта. Любопитно беше как той сега ще отмени тази си заповед, да, да!

А генералът, направил своя жест, пак спря всеунищожаващ поглед върху осъдените от него на смърт войници, тупна с нога и изкряска:

— Веднага да се явите в полка си!

— Това искаме и ние, г-н генерал — каза Големан. — Ние идем от полето да питаме за полка си тук. А сега забраниха вече да се слиза там. Заповядайте да ни пропуснат.

— Да се пуснат — процеди през зъби генералът и се вслуша: офицери му шепнеха нещо, познали са може би Големана и му обаждаха кой е.

Писателят поведе своята група надолу към полето и скоро се видя изоставен: следяха го вече само панагюрецът и Кожухарчик. Старият човек съобрази, че

и те може да изостанат, та изиска от панагюреца хляб и шишето вино. Бившият пожарник, който сега беше блед като мъртвец, покорно му отчупи половина хляб, даде му и шишето вино, а след малко също изчезна — изостана в лозята.

— Ами ти бе, Кожухарчик? — обърна се Големан към велосипедиста и горчиво се разсмя.

— Аз няма да те изоставя, г-н Големан — отвърна кротко женственият софиянец.

И заговори бедният човек в полуглас като в черква: повели го на война с вехтия му велосипед, а не са му дали даже един револвер, защо да се увира? Друго е, когато човек е въоръжен, а така — може да го заколи като яребица първи срещнат юрук. Инак Кожухарчик не е от ония, да мисли само за себе си, когато гинат хиляди левент хора. . .

Милият човечец, той е можал да бъде и трогателен! Но старият писател чувствуваше душата си много размътена, за да се трогне. И вместо дружески излияния той надигна шишето вино до устата на Кожухарчика:

— Пий! Пий, дяволе! Още! Боиш се да не те заколят, като нямаш оръжие! Но щом го имаш, ти ще колиш, ти ще колиш, ха-ха. А това не е все едно, нали? Никому не е все едно това, ха-ха-ха!

Кожухарчик опулено гледаше възбудения писател, който също надигна шишето. Той, велосипедистът, не разбираше думите му, но чувствуваше човека, който го води, и му стана мило за него.

— Тц-тц-тц — зацъка той. — Началник! Отиваш на нозете му, да си търсиш полка, за да мреш, а той —

И защото Големан мълчеше, Кожухарчик изведнаж възбужа, дигна очи нагоре, към батареите, и кресна:

— Ще застрелваш! Ела ни тука, да те видим!

Големан загледа мекото лице на Кожухарчика с такава скръб, че даже въздъхна. Велосипедистът проточи лице, готов също да въздъхне, и с голямо участие каза:

— Забрави това, г-н Големан! Ще се обиждаш от такива! Те не могат ти обърна и чехъла теби!

Големан спря. Те бяха в долината. Недалеч лежах един до друг два войнишки трупа.

— Млъкни, Кожухарчик — зашепна той. — Виж ония двама: те са млъкнали завинаги. И пак — мен не ми е мъчно за тях: за живите ми е мъчно мен!

И като взе Кожухарчика подръка, поведе го кротко и шепнеше:

— За тебе ми е мъчно, човече. Сред мъртвите сме ние и пак. . . заканваш се на генерала. Ето, в тоя миг може да почне сражението. И аз те водя като агне на заколение: ние сме между два огъня и ще ни пометат. Прочие ние сме тук между мъртвите и след малко ще бъдем с тях. А ти нито знаеш, нито пък се питаш: защо са убити тези хора, защо ще бъдеш убит и сам? Хм, попитай се така и ще ме разбереш. Ще разбереш това, което ти казах оде: хората се убиват, защото за никого не е все едно кой ще умре по-напред. Ако това не беше тъй, хората биха ходили без оръжие, ей тъй, като тебе. И не биха се убивали може би.

Велосипедистът се заогледа разтревожен. И замънка:

— Не, наистина, къде отиваме ние?

Слънцето вече позлатяваше турските позиции над града. Небето беше синьо и чисто, утрото бе чудно тихо. Големан извърна поглед към топовете над лозята и викна:

— Я по-добре кажи защо още не почват хората да се убиват пак, ха-ха-ха!

Но изведнаж, обхванат от тревога, той дигна шията, пи дълго и после го даде на Кожухарчика.

— Сега иди в рова на лозята. Иди: ти няма какво да правиш тук. А аз ще чакам. И ако оцелея, ще се присъединя към първата българска верига, която би настъпила. Това ще бъде тъкмо по устава.

И седна. Те бяха сред долината между лозята и моста, който водеше в Люле Бургас. Кожухарчик кротко седна при Големана. Всичко това беше съвсем неразумно, разбира се. В рова на лозята би могъл да се прибере и сам Големан. А оттам той, здрав и невредим, ще се присъедини, щом иска, към първата българска ве-

рига, която настъпи. А така, както са седнали, е даже глупаво.

— Глупаво е, Кожухарчик — мълвеше Големан замислено. — Но в тая глупост аз намирам голямо удоволствие. Тя е мила за мен, както целият подем на българите днес е мил за тях. И ако не беше така, аз нямаше да бъда тук с целия свой народ.

А докато говореше още това, Големан нервно дръпна отвора на манлихерката си, взря се в дулото и като се увери, че е задръстено от кал, горчиво се усмихна.

— Кожухарчик, очисти ми пушката, тя се запушила. Вчера Коте Самсаров ми обърна вниманието на това, караше ме да стрелям. А! Ти не знаеш? Самсаров снощи остана в Люле Бургас. Навярно и той е хукнал нанякъде в паниката. А може и да са го убили. Да, очисти ми пушката, Кожухарчик. Всичко това е наистина глупаво. Щом човек носи пушка, трябва да я държи в изправност. И трябва да я употребява, нали?

Големан вече губеше волята да мисли: той се беше уморил от перипетиите на това утро и от виното. А докато Кожухарчик му чистеше пушката, зад тях, из лозята, се зададоха един ездник и един пешак. Първото, което текна на Големана, щом ги съзря, бе, че тия хора може да имат кибрит. Той бърже зави цигара и забърза с Кожухарчика да пресрещнат задалите се хора.

Ездникът беше млад човек в куртката на подпоручик. Той караше бавно — радваше се сякаш на коня си и на хубавата долина в това златно есенно утро. Те вървяха по права посока към моста на Люле Бургас. И това беше чудно: нима градът е пак в български ръце и нима има напред войски?

Големан се взря в приближилния ездник и му се стори, че позна в него известен млад столичен лекар.

— Задължете, Николиев — викна му той, — един кибрит!

Младият подпоручик се взря в страшно брадясалия стар редник. Той не можа да го познае, но все пак му даде кибрит.

— Спасибо, докторе! — запали си цигарата Големан.

Кожухарчик, който също бързаше да запали цигара, зина и като дете проблея от радост:

— Е-е-е, ето полка! — сочеше той към близък хълм на юг.

Над хълма стояха трима пехотинци с пушки — навярно преден пост.

— Да видим! — забърза Големан мрачен и мърмореше: — Дано е пехотинска част, че да се присъединим; положението ни е много глупаво; хората почнаха да ни обръщат гръб: ето, докторът не иска да ме познае. . .

Тримата пехотинци над хълма стояха като мишанки. Ножовете на пушките им блейяха под тънките лъчи на есенната зора. Големан огледа местността и му се стори, че е много просто бойното разположение: на юг от хълма ще е полето за действия на X дивизия, която вчера съвсем не се обади. . .

Като мислеше това, старият човек изведнаж си спомни съня в зори: царя, офицери, началника на X дивизия. . .

— Знаеш ли, Кожухарчик, Толстой има право — обърна се той гласно към спътника си, за да пофилософствува, но съобрази, че тоя не е писател, а печаторезач, и махна ръка. — Щях да кажа нещо за войната, току ти не разбираш тия работи. Вчера ние стреляхме в наши части, пък X дивизия, която уж щеше да обхожда неприятеля, не се вести никак, аз отзаран сънувах началника ѝ: играеше карти пред трона на царя и се кръстеше, за да спечели. . .

Кожухарчик беше зинал да проумее какво му се казва, без да подозира, че сега и дяволът не би разбрал нищо от Големановите думи. А след малко бедният печаторезач цял трепна и си изтърва цигарата: изпищя нещо далеч откъм турските позиции, продра ясното утринно небе и скоро през главите на нашите хора прелетя бяло облаче с огнени езици. То с трясък се пръсна нейде по хълма.

Сражението почна. И велосипедистът понесе своето «колело» на рамо, за да прехвърли по-скоро стръмния хълм.

Не след много старите резервисти бяха пред млад подпоручик от втора рота на 6-и полк, която се командувала от сина на покойния немирник капитан Паница.

— Ние сме от 37-и полк — почна Големан да обяснява, но биде прекъснат: подпоручикът се викал Партениев, познавал Големана, прикани го с младежка откритост и «аранжира» всичко: причисли ги към младите.

Ротата беше поддръжка на артилерията, войниците се излежаваха в дълги редици зад плитки траншеи. Те не се твърде интересуваха от новите си другари, които бяха много рошави, стари и може би съмнителни. Но скоро се засуетиха около писателя по-будните войници в ротата. Един народен учител от Врачанско го познал и се понесе мълвата. Сега любопитно се обръщаха към рошавите гости и самите мрачно войнствени шопчета: те вече знаеха, че при тях е дошел много учен човек, дето пише в читанките.

Нашите хора бяха добре нахранени. После им постелиха няколко турски одеяла да спят на меко. . .

А тъмнееше небо и земя от разгорещилия се артилерийски двубой и велосипедистът Кожухарчик не можеше да спи. Той си запуши ушите с парцали, после се опита да направи същото с Големана, но тъй като тоя вече спеше като дете, печаторезачът си залепи плътно гърба о него и така заспа. Уморени бяха старите хора. . . По едно време ги събудиха — да легнат към долния край на траншеите, че на горния — където бяха — почнали да се лутат неприятелски шрапнели. Кожухарчик, опулен, скочи и вече не спа. Големан само си потри очите, промълви нещо — «колко ли са избити вече нашите бедни шопи!» — отиде по-надолу и пак дълбоко заспа. Уморена беше и душата на стария човек. . .

Към обед слънцето беше припекло и Големан се дигна със силно натежала глава. Добрият запасен подпоручик Партениев го дръпна настрани доверително. Големан си спомни черните облаци, които беше сънувал в утрото на тоя ден, и се разтревожи: дали не е станало нещо с тази нещастна десета дивизия? Ето

и днес нищо не се чува за нея. . . Но подпоручикът му втична в ръцете бинокъл — да гледа: рядко се случвало в живота такава зрелище! Нашата десета дивизия нагънала южно откъм Ергене лявото турско крило и ето, почвало вече общо отстъпление на турците. Това е могло да стане още вчера, но —

Големан се взираше и дълго не можеше да разбере нищо. Откриха се пред самите му очи някакви непознати разхълмени полета, които бяха кой знае къде. Изтия полета бързаха нанякъде черни мравуняци и сред тях се явяваха отневидяло бели облачета, които избухваха като балончета, та пръскаха мравуняците и стелеха с тях земята.

Да, много е интересно зрелището. . . Големан повърна бинокъла на подпоручика и без да се сбогува, тръгна към войниците, с клюмнала глава.

«Колко ли от неговите бедни шопи са избити през тоя ден!»

Не след много ротата се построи и тръгна в походен марш към града: свършиха се сякаш маневрите. . . Само тук-таме проснатите окървавени войнишки трупове учудваха писателя. Всичко туй, което става между хората, е наистина непонятно! Но как бърже се движеше тази рота от млади момчета! Големан потичваше, за да не изостане. А той се мисли за голям пешеходец! Не, ако би останал да се движи с тези луди-млади, би му одрали те скоро кожата.

Ето моста — и каменния стълб, до който Големан беше спрял тази нощ сам в поле воин, но наполеоновски воин: зае позиция, ще спре настъплението на турците, ще дочака своите българи. . . Ха-ха, колко беше смешно това! Не, наистина, кои ли от неговите мили шопи са се простили днес със света?

А, ето и фурната: вратите разтворени, кепенците разбити. . . Големан се развълнува, отби се, затършува. Уви, нямаше ни следа от раницата му и от всичко в нея!

Ротата беше спряла на пазарната улица — тъкмо на онова място, където нощес Пановите главорези раз-

биваха дюгените и насмалко щяха да опитат прикладите на пушките си по приведените плещи на писателя. Разбитите дюгени зееха грозно, улицата беше покрита с разхвърляни стоки, тук-таме се пилееха на купове маслини и солена риба. Бедните войници, отдавна некусали нищо соленко, сега се облизваха и накрай някои дръзнаха — почнаха да кусат от онова, което се тъпчеше. Големан бавно заходи сред тях, усмихваше се знаменателно и когато провинените в лакомство войници почнаха да се загледват в него, той промълви тъй мимоходом, сякаш все му е едно дали ще го послушат:

— Читашко е, момчета, мръсно е: недейте.

Но в гласа на стария агитатор прозвуча такава братска нотка, че младите шопи го загледаха любовно виновни и един след друг захвърлиха набраното благо.

И Големан пришепна на учителчето от Врачанско:

— Видите ли колко малко трябва на тия бедни шопи, за да бъдат хубави, хубави. . . най-хубавите на света! Но тез, които ни началствуват, бяха чужди на душите им и в мирно време, чужди им остават и сега, а чужди ще им бъдат и на оня свят!

Ротата дълго стоя сред тия съблазни. Но сега вървяха непрекъснато артилерия и пехота. Скоро цялата улица се циментира с нова гладка настилка, по която стъпки на хора и коне се сливаха в общия глух и тъп грохот на артилерийските коля.

— А, Големан! — викаше по едно време артилерийски офицер, възседнал едър чер кон. — Къде си тръгнал с младите бе?

— За Цариград. Старите се умориха — мъчеше се да бие шега Големан, но не можеше да се усмихне: очите му блуждаеха по тълпите, той търсеше хора от своя полк, а такива нямаше. Дали е оцелял издателят Коте? Той беше останал нощес тука, в тоя мръсен град.

Най-после ротата потегли пак и пак с лудешки ход. В крайните махали на града имаше опожарени къщи, убит добитък, но човешки трупове не се виждаха. Скоро ротата се отби по угари право на изток и бързаше пак,

като че ли ще настига отстъпващите турци. Обаче черната разорана земя далеч околоръст беше чиста, по нея не са вървели тълпи и никъде не се виждаха убити или ранени. Къде ли бяха ония хълмища, които откриваше бинокълът по обед — с преследван и изтребван от шрапнелите човешки мравуняк?

Беше мръкнало, а ротата все още летеше. Най-после в една дълбоко изорана угар тя се повали на земята и скоро гробно онемя — заспа.

IV

ПОВЕДИТЕЛИ

Утрото на 19-и октомври беше мъгливо и тежко. Уморените многохилядни маси войници неохотно се раздвижваха в утринна просъница из черните хълмища зад Люле Бургас.

Големан и велосипедистът узнаха, че 37-и полк е нейде из мъглата наляво, и потеглиха напосоки. Те се движеха лениво отпуснати от влагата и се чувствуваха много гладни.

— Ами ако се изгубим в тази мъгла — се одумваше безрадостен велосипедистът.

Ще се изгубели в една околност, заета от 30 000 техни хора! Кожухарчик е глупав!

— Не ще са те вече 30 000 — отговаря Кожухарчик убедително. — След толкова сражения. . . И не че ще се изгубим, ами. . . нашите си трябва да намерим: кой други ще ти даде хляб?

Големан се усмихваше самодоволно. Той до тази война никога и никъде не бе се чувствувал тъй свой между своя народ: познаваха го навред, обаждаше му се всеки със заразителна любвеобилност и, което е рядко у българите, всеки бе готов да дели с него зальк. Той още не бе гладувал освен през усиления марш

на 16-и и в сраженията на 17-и, т. е. завчера. . . Да, да, тогава Големан хубаво гладува!

— Не ще останем гладни — каза той сега и додаде: — Убедих се, че е струвало човек да е писател и у нас, а това аз досега не знаех.

След малко из мъглата поникнаха двама конници.

Единият беше казанлъчанинът Боров, гимназиален учител в София. Той сега бил в щаба на бригадата. Снощи останал в Люле Бургас да вземе, ако може, някакви провизии за щаба.

— Е, можа ли? — смънка весело Големан и хвана юздите на Боровия кон.

— Виж каква била работата — разсмя се хубавият човек от розовата долина. — Земай! — втична той в Големановата ръка нещо, завито в хартия.

Салам, унгарски салам в гладните полета на Люле Бургас!

— Да даде бог много рози в твоята градина! — смееше се Големан. — Дай сега и хляб.

Но Боров хляб нямаше. Разбира се, унгарският салам можеше да се яде и без хляб.

Че и полкът се оказа близо. Големановите хора посрещнаха с шум своя човек. Те го вече били отписали: ротният го вписал в записката между изчезналите безследно. . . бррр. . .

— А имаме ли ранени и убити вчера? — питаше плахо Големан.

Не, полкът почти не е участвувал вчера.

А издателят Коте — и той тука!

— Ами ти, муле, как оцеля? — галеше го Големан.

Коте бил настанен в една арменска къща.

— Представи си — шепнеше тайнствено Коте на Големана, — изядох цяла паница петмез!

Бедният, той беше голям сладокусник. А в паниката Коте не е бягал: барикадирал се в стаята си — нека заповядат читаците.

Големи тревоги преживял полкът през паметната нощна паника. Той нощувал в една падина отсам реката под Люле Бургас. Хората били заспали, когато се сип-

нали ужасните залпове в града. Наскачали всички и се вдървили. Някои хитреци се нахвърлили в реката, потопили се до гуша и така осъмнали. . .

Войниците бяха много разочаровани от предишния и вчерашния ден и сочеха твърде саркастично настроени. Но се носеше мълва, че днес ще има каша, и това ги възбуждаше. Големан се взираше в тия жестоко изгладнели хора и му се чинеше, че от мълвата за готвената каша те ще почнат да цвилят като коне.

На обед в бивака се яви сам бригадният командир — беловлас генерал от запаса, голям земевладелец от Търновско. Той е старчески добър и детски възторжен. Следил е боевете, знае каква каша се завари онзи ден и търси да подигне духа на войниците. Ходи от рота на рота и разказва: нощес бил пленен цял турски полк — 2000 души. Генералът спря повече в 13-та рота — при Големана, класика и издателя Коте. Тъй като другите войници се държаха настрани, нашите хора бяха поткровени при генерала: грешка се извърши на 17-и, не се атакуваха турците и те вчера успяха да отстъпят правилно. Сега ще трябва да ги търсим кой знае в коя укрепена линия нейде далеч на юг и да даваме нови сражения с нови неизвестности, тъй като. . . защо да се крие: в Анадола турците разполагат с неизчерпими запаси от резерви.

Благодушният стар генерал се хилеше башински и повиши глас, за да го чуят и другите войници.

— Грешката беше ваша — говореше той. — Чакаме ви да атакувате, а вие сте се разпилели и укате на турците отдалеч, дано ги подплашите — ха-ха. Е, нищо: нощес им пленихме цял полк — 2000 души.

Ротният командир на 13-та рота беше неспокоен: воденият откровен разговор на резервистите с генерала го енервираше. Той сега взема думата и говореше също високо, да го слушат войниците:

— Значи, 2000 пленници?

— Да, да: днес ще ги прекарат пред войските.

Поручикът поду врат и отсече:

— С варвари като турците трябва да се воюва на смърт: никакви пленници!

Групата онемя. Старият генерал пак се хилеше добродушно и каза:

— Какво ще ги правиш, като се предават?

— Как какво? Под нож! — заяви велегласно поручикът.

Войниците бяха досетили, че началниците повишиха глас за тях, и се вслушваха. Тук бяха: Лозановците от Гурмазово, Вълчо от Кривена, групата гайтаневци, касипинът Киро и дълговратият Гьорго Недков от Елешница. Големан се вторачи в тях, Гьорго каза нещо и групата отсече суров смях. Писателят пристъпи и узна какво каза Гьорго:

— Оно да ги доведат без оръжие у керемидарницата, и я ги изклавам.

— Какъв главорез си бил ти бе, Гьорго! — викна хитро Големан и пак пристъпи при генерала. — Един от войниците е съгласен да не се земат пленници — заяви той тук, — но другите не скланят: война е, ще попадат и наши в плен; защо да ги колят?

— Ето, това трябва да се изтръгне от душата на нашия войник — повиши глас поручикът, — българинът не смее да убива турци, защото се бои от ятагана им. А искаме ли да победим и да съществуваме като народ, трябва всичко да пометем пред себе си: никакви роби!

Групата пак онемя. Старецът генерал с детски любопитни очи търсеше погледите на замислените войници — учители и хуманитари. Големан пак счете, че трябва да каже своето.

— Военачалниците никога не трябва да забравят една велика истина: жестоките хора са подли и страхливи — заяви той кротко и отиде при войниците си.

След малко думите на писателя ходеха пак от уста на уста между суровите и прости, но правдиви хиляди хора.

После ротите се пръснаха на дълги вериги да се окопават по хълма над бивака, който откриваше други

нали ужасните залпове в града. Наскачали всички и се вдървили. Някои хитреци се нахвърлили в реката, потопили се до гуша и така осъмнали. . .

Войниците бяха много разочаровани от предишния и вчерашния ден и сочеха твърде саркастично настроени. Но се носеше мъква, че днес ще има каша, и това ги възбуждаше. Големан се взираше в тия жестоко изгладнели хора и му се чинеше, че от мъквата за готвената каша те ще почнат да цвилят като коне.

На обед в бивака се яви сам бригадният командир — беловлас генерал от запаса, голям земевладелец от Търновско. Той е старчески добър и детски възторжен. Следил е боевете, знае каква каша се завари онзи ден и търси да подигне духа на войниците. Ходи от рота на рота и разказва: нощес бил пленен цял турски полк — 2000 души. Генералът спря повече в 13-та рота — при Големана, класика и издателя Коте. Тъй като другите войници се държаха настрани, нашите хора бяха поткровени при генерала: грешка се извърши на 17-и, не се атакуваха турците и те вчера успяха да отстъпят правилно. Сега ще трябва да ги търсим кой знае в коя укрепена линия нейде далеч на юг и да даваме нови сражения с нови неизвестности, тъй като. . . защо да се крие: в Анадола турците разполагат с неизчерпими запаси от резерви.

Благодушният стар генерал се хилеше бачински и повиши глас, за да го чуят и другите войници.

— Грешката беше ваша — говореше той. — Чакаме ви да атакувате, а вие сте се разпилели и укате на турците отдалеч, дано ги подплашите — ха-ха. Е, нищо: нощес им пленихме цял полк — 2000 души.

Ротният командир на 13-та рота беше неспокоен: воденият откровен разговор на резервистите с генерала го енервираше. Той сега взема думата и говореше също високо, да го слушат войниците:

— Значи, 2000 пленници?

— Да, да: днес ще ги прекарат пред войските.

Поручикът поду врат и отсече:

— С варвари като турците трябва да се воюва на смърт: никакви пленници!

Групата онемя. Старият генерал пак се хилеше добродушно и каза:

— Какво ще ги правиш, като се предават?

— Как какво? Под нож! — заяви велегласно поручикът.

Войниците бяха досетили, че началниците повишиха глас за тях, и се вслушваха. Тук бяха: Лозановците от Гурмазово, Вълчо от Кривена, групата гайтаневци, касипинът Киро и дълговратият Гьорго Недков от Елешница. Големан се вторачи в тях, Гьорго каза нещо и групата отсече суров смях. Писателят пристъпи и узна какво каза Гьорго:

— Оно да ги доведат без оръжие у керемидарницата, и я ги изклавам.

— Какъв главорез си бил ти бе, Гьорго! — викна хитро Големан и пак пристъпи при генерала. — Един от войниците е съгласен да не се земат пленници — заяви той тук, — но другите не скланят: война е, ще попадат и наши в плен; защо да ги колят?

— Ето, това трябва да се изтръгне от душата на нашия войник — повиши глас поручикът, — българинът не смее да убива турци, защото се бои от ятагана им. А искаме ли да победим и да съществуваме като народ, трябва всичко да пометем пред себе си: никакви роби!

Групата пак онемя. Старецът генерал с детски любопитни очи търсеше погледите на замислените войници — учители и хуманитари. Големан пак счете, че трябва да каже своето.

— Военачалниците никога не трябва да забравят една велика истина: жестоките хора са подли и страхливи — заяви той кротко и отиде при войниците си.

След малко думите на писателя ходеха пак от уста на уста между суровите и прости, но правдиви хиляди хора.

После ротите се пръснаха на дълги вериги да се окопават по хълма над бивака, който откриваше други

слабо разхълмени черни полета далеч на югоизток.

Сега от север идеха глухи артилерийски тътнежи. Те скоро се усилиха и станаха така ужасни, както не бяха нито за момент в боевете пред Люле Бургас. Не, натам се водеше ужасен бой. И това продължи с часове. Там се биеха на живот и смърт, това беше ясно. А тук хиляди българи се излежаваха и конаеха лениво някакви смешни траншеи. Като че ли ще чакат турците да разбият там, далеч наляво, българите, та после да се повърнат и тук.

— Но това е чудно! — сподели Големан тревогата си със субалтъра Хараламбиев — Рилската мечка. — Кажете, за бога, натам става нещо страшно: ние защо стоим?

— Ами, страшно: ариергарден бой.

Писателят премълча: какво разбираше той от военно изкуство! Но какъв ариергарден бой беше това там: тътнежите идеха откъм Лозенград, откъм българската граница, а те, Големан и хилядите българи тук, бяха вече на юг, по пътя за Цариград.

И тъй като ужасната артилерийска канонада на север не спираше, то Големан по едно време здраво се зацепи о мисълта: «Ако това там е ариергарден бой, защо да се бездействува тук? Трябва да се удари право на изток и да се пресече пътят на отстъпващите турци.»

Скоро обаче дадоха топла каша. А това беше събитие. И забравиха се тътнежите на север. . .

Мъгливият ден стана тъмнооблачен. Беше влажно и мъчно се копаеха траншеите. През нощта забраниха палене на огньове и това беше мъчително. Дълго войниците говореха шепном, че войната може вече да се свърши: не ще превзимат цяла Турция, стига толкоз земя! Бедните прости души се смущаваха днес само от едно: никакви 2000 пленени турци не бидоха прекарани пред войниците, както им беше обещал генералът. Очевидно, това е лъжа. Турците са се изтеглили не-вредими, ще спрат другаде, а от Анадол ще им дойде още помощ и тогава те пак ще си опитат щастието. Важното беше, че не се знае къде ще бъде новият бой. А всички

войници бързаха да си идат по домовете: стига война!

И още нещо беше развълнувало войниците днес. Полковите предни постове заловиха в един съседен чифлик двама скрити турски войници и ги докараха в полка. Един офицер се хвърли с голяма ярост да ги бие. Това развесели войниците. Но после ги удиви дързостта на един от турските пленници. Той се сопна на офицера и с достойнство му викаше:

— Защо ме биеш? Ние не сме хайдутути, ние сме «харбие есир» (военни пленници).

При тази сцена много се развълнува и издателят Коте.

— Фу! — плюеше той. — И простите турски войници разбират военните правила, а у нас и офицерът е говедар!

Войниците съвсем не разбираха възмущението на Коте! Очевидно, те нямаха никакво представление за рицарските правила. И защото вече не зачитаха турчина като противник, видеше им се може би за уместно да се напляскаят тия двама читаци: нека помнят кога са с българи воювали. Но ги удиви държането на турския пленник: той крещеше срещу техния офицер! Не, това все значеше нещо; очевидно, читациите още не превиват врат, може би тепърва те ще се опрат и — кой знае докога ще трае това?!

Големан се вслушваше във войнишките недомлъвки, вираше се в лицата им и му се струваше, че долавя нещо важно: променяше се сякаш настроението у хората; те са вече отегчени, не чувствуват подтик към нещо, не виждат цел. Писателят не съзнаваше, че това е тъй вече и с него. . .

20 октомври 1912 год. осъмна със ситен зимен дъжд. Биваците зад превзетия Люле Бургас бяха далеч от всяко поселище и никъде околоръст не се виждаше дръвце. Поизтръпнаха войниците: настигаше ги зима в тези голини. Но тъй като на изток, към Бунар Хисар, наново се сипнаха топовните ехтежи, всеки се заслуша и — забравиха да се тюфкат за че няма дърва дори за ротните кухни.

До обед всички войници бяха мокри до кости. Издателят на сензационни романи Коте Самсаров вече се тресеше като лист и мятеше мътни очи наоколо си. Големановите скъсани цървули се разкашкаха — изхлузваха се от нозете му. Той на няколко пъти посягаше в раницата си за сухи чорапи, но тя беше пуста: пълната негова раница изчезна през нощта на паниката в Люле Бургас. Боже мой, колко е далеч сега идилията на живота, която тъй привързва човека о съществуването! Не, тук наистина лесно се мре.

Скоро спря и всяка мисъл: зимният дъжд ставаше убийствен. И Големан почна отчаяно да се заогледва: да имаше поне едни турски обуца. Толкова султански складове се разграбиха дотук, облякоха се и последните никаквици, а той — овчедушен такъв, хапльо е той, да, да!

Бивакът се превърна на безкрайна бара — няма и камък, на който да се седне. Началниците са в палатките си и никой не подава глава навън. Големан вече намираще, че е безумие да се държи войската така: трябва да се зададе работа на хората, трябва да се раздвижат те. Не, писателят ще иде при дружинния командир да му каже това — очилатият подполковник е славен човек. Обаче двама саинитари се сетили за Големан — намериха го и го пригалиха: дадоха му турски обуца, напоиха го с коняк и го прибраха в полковата линейка. Той едвам сега почувствува, че е просто спасен: сви се на кълбо, забрави всичко, не чувствуваше даже благодарност, нищо не чувствуваше. . . и не помнеше войната, България, Турция, света.

Но по едно време той дигна глава. А Коте? Какво ли ставаше с тоя беден човек — той тъй лесно се разкисва. Големан стана: не може така, той трябва да се погрижи за своите хора.

Нейде из калищата се влачеше велосипедистът Кожухарчик, превит като окъпана квачка.

— Нашата рота отиде — обади той.

— Къде?

— По хълма нататък, те са охрана тази нощ.

— Ами Коте?

— При кухните е.

— Огън има ли?

— Де дърва? Аз се басувам, той ще умре тази нощ.

— Ако се мреше тъй лесно. . . — Големан зарея поглед по разкаляните хълмища. На запад се чернееха двете могили над Люле Бургас, по които преди два дни бяха турските редуты. Дотам ще са най-много 5—6 км, а под тях е градът. Какво би било, ако се запътят? Кожухарчика сега никой не търсеше, а Големан и Коте имаха почивка.

— Ще затънем някъде и ще се издавим — смънка унесено велосипедистът.

— Ами, тъй се лесно давят хората!

— Или ще връхлетим на глутници вълци: тук те били на стада и идели от Анадол.

Наистина е глупав Кожухарчик: българските пушки прогониха оттук и двуногите анадолски вълци, а той се бои от обикновения дивеч.

— Хей, кореняк, тук е вече България! — дърлеше се Големан.

И след малко той наистина поведе за ръка сгърчили се като гъсеница издател на сензационни романи Коте Самсаров.

Хората потеглиха ей тъй, пряко разкашканите хълмища, към двете могили: ще идат в Люле Бургас и туйто!

— Кожухарчик! — провикваше се Големан весело, без да се обръща.

— Ида-а! — отговаряше велосипедистът изостанал.

— Влачиш ли велосипеда, а?

— То ми не достигаше сега: аз себе си едвам влача-а!

— Мисли-и: ако ти го откраднат, ще те турят в строя, да превземаш Ца-ариград!

— Ка-ак? Е-е, кому е дотрябвало в тоя пото-оп да влачи велосипед!

— Хората влачат със себе си грамадните килими от

люлебургските джамии, защо да не отнесат и твоя велосипед?

И в настъпилата вечер се отекваше съл смях.

— Още малко, Коте — крепеше Големан издателя. — Още малко, ще се стоплиш и ще може да вървиш сам!

— И-истина, аз се вече по-по-постопах! Е-е, да бяхте ме оставили та-та-там, щях да си умра — мъркаше Коте и тракаше зъби.

Студеният дъжд валеше равен, както беше почнал заранта. Слънцето отдавна беше залязло; гъстееше дрезгавина като мъгла: ще бъде непрогледна нощ. Скоро залутаните резервисти трябваше да спрат: стигнаха до разлети мътни води. Течението почти не се чувствуваше, но не се знаеше каква дълбочина крие тоя мътиняк. Велосипедистът се затюхка: той предвидя, те ще нагазят някъде в непроходими мочури и ще се издавят. Човекът беше роден и расъл в София. А Големан фюфюкаше нехайно и поведе нагоре: речният дол тук е и път, той ще изведе на мост или брод.

По-нататък долината сякаш се разшири, мочурът стана дълбок, старите войници трябваше да се отбият още по-наляво в непрогледния мрак, почнаха да се спъват и да падат — от човешки трупове... То тука ще да са отстъпвали турците. Фий, дали са много тия трупове...

Големан все още не униваше, макар да припадна египетски мрак: накара другарите си да се държат за ръце, водеше ги и викаше: «Библейска тъмнина, момчета, гъста е, хваща се! С такава нощ някога Ехова е спасил синовете на Израиля от преследванията на фараоните.»

Скоро обаче млъкна и той: почнаха да нахълтват в странични вади, газеха до пояс... Но старият писател не се отчайваше: те сега вървяха право на юг, накъдето онази вечер беше спряла ротата от шестия полк. Все ще излязат сега на някой бивак.

Най-после блесна огън в нощта, после втори и трети. «Ох, божичко» — прекръсти се Кожухарчик. Големан спря трогнат от печалната картина на нощния

бивак. Той не преживя през войната нищо по-угнетящо от тия биваци в студените дъждовни нощи. Левент мъже, които вчера са летели като ястреби сред труповете и под адския вой на оръдията, сега, мокри и треперещи, се блъскат около мъждеещите огньове, псуват се като египци по табуните и протягат немощно вкочанелите си ръце над огъня... Големан живо си рисуваще Наполеоновата армия, превърната на тъмна полузамръзнали просяци в страшните и ледени руски степи.

Най-после, изнурени, унили, те се окумиха пред единия от мъждеещите огньове. Никой не се обърна да ги погледне. Нямаше, разбира се, надежда да се вредят край огъня: около него бяха няколко обръча хора, които един през друг протягаха ръце над пушека.

И все пак Големан реши да останат тук. Издателят Коте вече не издържаше: той седна в калта. След малко обаче и за тримата зрели мъже беше ясно, че те тука са толкова добре, колкото биха могли да бъдат на коя да е педя земя из разкашканото поле под тази страшна нощ.

Между това войниците вече ги запитваха кои са и какво. После един от помръзналите в тази група зашепна нещо на Големана. Това трябва да беше интересно, защото писателят дръпна непознатото момче настрана. Те уговориха нещо. И скоро младият войник поведе резервистите из мрака. Той беше съобщил на Големана, че някои от «техните» се отлъчили — отишли в града, — имали си парици, та ще си купят тютюнец и захар... Големан му втична нещо в ръцете и той ги поведе.

Така нашите хора — вече четирима — нагазиха реката, която течеше току под бивака. Тя не беше дълбока, но много се бе разляла и късните пътници дълго вървяха до пояс във вода.

Придошлите води бяха студени като дъжда. Това подкоси издателя Коте, той почна да приклеква. Големан се угрижи: неговото сърце вече чувствуваше растяща слабост към тоя Коте. Той въобще силно обикваше

типичните хора. А такъв беше Коте: един беден дявол, който не дава ни сантим за живота и пак се държи о него комай по-силно от всеки друг. Ето, сега той би се проснал в тези калища тук и би завайкал безпомощно. Но нека само пропука турска пушка, той — тоя беден дявол Коте — ще познае по пищенето на куршум, че тя е турска, ще присвие коляно, зацепен о пушката си като о живота, и ще командува дори и на другарите си какво да правят. . .

— Върви, Коте, и не прикляквай: ще те бия! — дърпа го бащински строг Големан и го влачи.

— Не мога вече — мърка немсцен Коте.

— Можеш, муле. Облегни се на рамото ми. Тъй. Бррр, раз-два, раз-два. . .

Те вървяха вече по хълм. Зад него ще се открие навярно долината на Люле Бургас. Велосипедистът стана неспокоен. «Мирише ми на град» — каза той и почна да излиза напред. След малко софиянецът изпадна в делириум. «Ура-а! — викаше. — На широк път сме!»

Наистина, това трябва да беше широкият път за Люле Бургас: в страшната тъмнина нищо се не виждаше, но тук лепкавите калища бяха превърнати в рядка тиня, под която имаше корава почва. През тоя път са вървели обозите на цялата армия; той трябва да е широк и еднакво издълбан до здравия слой на разровената почва. Четиримата войници зашляпаха по рядката тиня като коне: газеха до колене. Но сега се вървеше леко — де можеше да се сравни това с лепкавата дълбоко разкашкана угар! Посъзвзе се и издателят Коте, той даже се шегуваше: «Тук и в кола да ни впрегнат, пак возваме». . . Уви, те бяха вече вървели много все по течението на дола към юг, а сега извиваха почти на северо-запад, за да слязат в града, та оставаше им да шляпат по тая рядка тиня още километри. . . Коте скоро пак отпадна и Големан вече се сърдеше.

— Дръж се, момче: лъжеш се, ако мислиш, че мога да те понеса на гръб.

— Аз малко. . . само малко тъй. . . на, ще си по-

чина — мъркаше Коте, коленичил в калта и оставил дигнатата си дясна ръка в шепите на Големана.

— Ама, Коте, опомни се, мъж си, баща на деца, не се отпущай такъв, не си момче.

— Уф. . . аз знам бе. . . знам, че не съм — хинкаше Коте на смях и на плач.

— Знаеш, а не ставаш. Мръдни де: даже на молитва хората не стоят толкова дълго на колене.

— Аз бих си поспал тука, на меко — става Коте и се отпуща върху рамото на Големана.

И няма свършек тоя ужасен път в тази адска нощ! А когато най-последно премалелите и измокрени до кости стари войници се видяха сред тоя толкова търсен от тях Люле Бургас, те спряха слисани: улиците бяха натъпкани с войници, които търсеха като тях стряха и не намираха, та псуваха — скоро ще почнат може би да стенат и гласно да ридаят като войниците в Големановата рота през оная страшна нощ по скалите пред Селиолю. . .

— Тук не можеш легна и в калта: ще те изтъпат! — говореше, отчаян вече, и Големан.

Но сега софиянецът велосипедист не се отчайваше. Той знаеше, че като е с Големана, не ще остане на пътя.

— Ще вървим по главните улици, г-н Големане — зашепна той важно на писателя. — Все ще срещнем някого. Вас познава цяла България.

— Късно е, Кожухарчик, среднощ е — клатеше унило глава писателят. — И господ да слезе сега в Люле Бургас, няма кой да го познае.

А все пак вървяха по главните улици и спираха пред всяка къща с фенер на вратата. В тия къщи са настанени началниците на войсковите части. При много от тях Големан би бил може би добре дошъл. Но редник е резервистът и при това в своеволна отлъчка е той, току виж, връхлетял е на някоя нагайка. . .

Пред един грамаден дом с великолепно порти горяха два фенера, под които стоеше войник с червен кръст на лакътя. Големан се взря в него: младо 16—17-годишно момче, с нежно интелигентно лице.

— Санитар ли сте? — заговори го Големан.
— Да — вторачи се младото и зина, — но вий —
— Ние сме капнали.
— Извинете, но вий не сте ли г-н Големан?
— Сто пъти, ако обичаш, момче, само намери ни
стряха да пренощуваме!

Милото младо протегна и двете си ръце.

— Борис Краев, син на Атанас Краев, гимназист,
доброволец-санитар — препоръчваше се то разчувству-
вано като гимназист.

Младият санитар има стая, той ще прибере старите
войници. Само — ще чакат малко: другарят му, фелд-
шер от дивизионния лазарет, бил занят при генерала
горе; той скоро ще слезе и ще идат заедно в квартирата.
Тя, квартирата, била много далеч — у едни бедни гър-
ци. Инак — целият град бил зает, целият.

От нашите пътници течеше черна вода, те не бяха за
никаква къща, но съвсем пък не бяха и за навън в тази
все още силна дъждовна нощ. А фелдшерът не се явя-
ваше, пък издателят Коте вече не можеше да стои,
той седна до прага на генералската къща и скоро пред
него се образува бара. . . Големан стана нетърпелив.

— Да не е нещо ранен големецът? — попита той.

— Ами, ранен: трябва да е преял, генерал е.

— Как преял?

— Така. . . запушил се — мънкаше уж свенливо
младото, но изведнаж добави с дяволски снишен глас, —
правят му нещо отзад сега. . . отпущват го!

Старият писател се засрами. Какво плещи това мла-
до момче?

— От два часа ни разкарва бе — клизма му пра-
вят! — натърти голсбрадото сърдито и изпсува.

А после, като загледа нагоре, махна с ръка:

— Вървете! Той може така да ни разиграва и до
зори!

— Да не ви причиним неприятности — одумваше
се Големан, но в гърлото му се чупеше кикот. . .

А каква голяма, голяма приятност е във война да
почувствувате в душата си непринуден смях!

Краевчето поведе. Нашите войници пак се държаха
за ръцете и шляпаха в рядката тиня. Младият неизвестен
войник, който ги доведе в града за благовременно, се
изгуби. Какво ли си помисли бедният момък: ще осъм-
нат те в някой дом с 25 по голо. . .

Най-после Краевчето спря пред схлупена къщичка
и почна буйно да хлопа. Той едвам тук обясни, че ха-
зияте — гърци — неохотно са го приели още през деня,
та може сега да се престорят на заспали.

— И, струва ми се, с право: трябва да е среднощ —
смънка Големан.

Краевчето се наежи: ще отворят те и хоро ще играят.
Младият доброволец се готвеше да се покаже достоен
представител на победоносната българска армия. Но
хазияте гърци не чуваха: къщичката оставаше мъртво
няма.

— Лозари са — обясняваше Краевчето, — боят се
да ги не натиснат повече войници, че да им изпият
токо-що наточеното вино.

Издателят Коте се оживи. Значи, има и вино: ето
една причина повече, за да се преспи именно в тази
къща!

— Хайде, момчета: бог е проклед човешкия род да
живее с пот на чело! — подкани той и натисна нямата
портичка.

Тя запраща под напора и веднага проговори — с
мъжки и женски гласове наведнаж: хазияте се сбадиха.

— Не ставайте турци: християни ви идат — успо-
кояваше ги отвън Големан.

И хората отвориха.

— Със зло влизаме в къщата ви, с добро ще изле-
зем — хвана Големан ръцете на старата хазийка и «из-
студи» шепата ѝ.

Бабичката подмлада, раздвижиха се и всички в ло-
зарската челяд: на огнището пламна огън, зачаткаха
въглища в мангал, донесоха се хатли, юргани, после
петмез и цял котел вино, а още по-после нещо, за което
нашите хора не можеха и да мечтаят: лозарите в Люле

Бургас си печели и гъски на тава, те имаха една такава, макар напълно изядена.

— Откраднали са я от избягалите турци — смигаше Коте.

— Мълчи бе — намръщи се благоговейно Кожухарчик, — яж и мълчи.

— И пий! — надигаше котела издателят.

Големан изгуби всяка охота да говори: тук беше едем, такива наслади са възможни само на война. Старият писател не подозираше, че в тази къщичка го очаква и нещо по-трогателно от всичко това: Краевчето пришепна нещо на старата домакиня, тя загледа с благоговение Големана и след малко му се донесоха чисти долни дрехи, фанела, чорапи. . . Големан повеселя като дете, той с това криеше, че е трогнат до сълзи. Не, това момче на Краева е от злато. Бедният писател, той и без това обичаше младежта, но и такова внимание от един гимназист. . . «Струвало и в България човек да е писател» — си мислеше той сега много сериозно, като беше съвсем вдетинен. Защото колкото и да бе прекомерно горд, той буен човек в основата на характера си беше твърде скромен и пак болно суетен. . .

След малко, стоплени, нахранени и поизсушени (собствено Големан беше съвсем като от майка къпан и пресоблечен), измокрените войници чувстваха клепките си оловени. Но виното на лозарите беше много вкусно, а не бе малко и онова, за което можеше да се говори (нали Турция бе вече разгромена?), та нашите хора още не отпущаха глави. При това и тримата те бяха от полите на големия Балкан, в който има толкова много живот и в който тъй малко се е още живяло. И пиеха те лозарското вино, допиваха чашата на наслаждението, очаквайки да се върне от «осбените» си занятия техният по-голям сега гостоприемник — фелдшерът от дивизионния лазарет.

Най-после той се яви. Това бе нова изненада за Големана. Фелдшерът е млад, дребен, а с голяма глава, широко чело и със странни бръчки. Той е или роден философ, или идиот. У Големана се пробуди като от

дълбок сън писателят. Пробуди се и жадно се нахвърли на странния тип. Да, фелдшерът беше философ: той, макар и уморен от болестта на преялния генерал, веднага заговори на едро за войната, т. е. за причините въобще на всички «дивотии» в живота. Краевчето заспа — то трябва да се е наслушало на всичко това. Заспаха и издателят Коте с велосипедиста. Големан пресилено се пулеше: тоя фелдшер беше размесил в голямата си глава много работи! Едни други убиват — хората де, — крадат се и се запичат от преяждане. И е вярно, че във всичко това трябва да се търсят «социална основа и икономически причини».

Фелдшерът говореше, като да четеше книга с разбъркани листа. Големан, макар полузаспал, се напрягаше да чуе поне една дума, която да подсеща, че му говори фелдшер. И още търсеше с уморените си очи нещо в лицето на младия човек с голямата глава. Да. . . тоя странен човек е наистина татарин, т. е. българин: той даже в кръвта си, от бащи и деди, не е наследил търсене на някаква свръхмощ като ключ на непостижното. . . като отгатване на надзвездното. . . и пр. Ха-ха-ха!

— Вие се смеете. . . сънувате ли нещо? — зина хитро с големите си уста фелдшерът.

Големан се отпусна на възглавницата, победен от дрямка, и почти сричаше:

— Вие ни-ко-га ли. . . не сте помислювали . . . за самоубийство?

Като довърши сричането, писателят изведнаж широко створи очи: спомни си, че преди две нощи, нейде в тоя град, той насмал щеше да свърши с живота. Това му се видя много чудно и замижа отмалял, за да си обясни нещо, но изведнаж дълбоко заспа. . .

На заранта при ослепително южно слънце Големан видя до себе си пак голямата глава на фелдшера със странните бръчки по бузите. Той беше вторачил строг поглед в него, а устните му се кривяха от хитра усмивка. Не, той, тоя човек, никога не ще е помислювал за самоубийство, никога.

В града дюгените бяха затворени. И всичките фурни бяха казионни — никъде се не продаваше хляб. Улиците бяха набити с войска. Слънцето — след двата мрачни дни — печеше тържествено и това съвпаднаше с тържествеността на празнично обличените люлебургаски гърци, които се бяха залепили о стените на улиците и правеха път на българските войски — поток победители. А у тези нямаше никаква тържественост: те са брадясали, изцапани са и току се обръщат — търсят навярно да купят тютюнец или нещо подобно. Те мязаха на зидари, които нейде работят грамадно здание и сега са на «пайдос».

Големан се взираше в лицата и на всяка стъпка се чуваше около него: «Охо, Големан!» Не, тук беше цяла Западна България!

— Че как не се докара да останеш някъде в тила бе! — караше му се, след като го важно целуна, баджанакът му, народен учител от Рахово, който бил някакъв в полковия сбоз.

— Заеми ми ти малко пари — свършиха се — и не плещи! — забърка му джобовите Големан, взима си, колкото му трябваше, и отмина.

— Слушай, имам в сбоза чудно месо: да земеш един бут! — викаше по него баджанакът.

— Ела ти в полето да видиш какви са купища месо! — отвърна Големан и прехапа устни.

Той вече се шегува и с човешките трупове. . . Да, и той е татарин като оня фелдшер: даже в кръвта си, от баща и деда, не е онаследил нищо от истинското хуманно. . .

— Войник! — викна по него някакъв шишказ офицер и после му се ухили до уши: — Де се шуриш такъв бе?

Тоя беше другият баджанак на Големана — офицер от дунавските полкове, един добродушен човек, като всичките пълни офицери до капитански чин.

— Капитане, аз дезертирах от частта си: снабди ме с тютюн, коняк и захар — позираше весело Големан.

Добродушният баджанак зина учуден и отсече с тънките си вежди две месечини.

— Защо да дезертираш бе? То не е страшно, уверявам те! — зашепна му той убедително.

Лицето на Големана пламна, той дигна високо глава над нисичкия пълен капитан:

— Мълчи: аз съм герой! — изсмя се и отмина без сбогом.

Той се докачи, Големан. Да, да, татарин си е човекът: той не би се хвалил, че и сам е мушкал в боевете турци, но ако издателят Коте би съобщил сега, че Големан още не е стрелял с пушката си, той би пламнал тъй, както пламна и от добродушните думи на своя баджанак.

Писателят се почувствува размътен, зачовърка душата си, но скоро махна ръка: това е той, преживява себе си, нима трябва да курдися своето сърце като часовник с книжния си ум? Той е дете на възродителна епоха у един мъничък, но славен хунски народ: глупост е, че още не е дръзнал да убива! . . .

След малко на една стъгда Големан учудено забеляза, че празнично обличените гърци почнаха да се прегръщат. Това пък какво ли е? Потокът от български войници също се пооживи. Но скоро между тези угрижени, сухи и строги планинци се понесе гласен смях. Хуни! Те се екзалтират само в бой. А резултатите от победата се подразбират: ще паднат и Одрин, и Цариград. . . разбира се, не тъй лесно — и ако може, по-добре е да не се превземат, Русия не ни ги давала, но най-после щом е нужно. . .

Слънцето се беше дигнало високо и шинелите натежаха: юг е. Големан не можеше да се нарадва: той обичаше жегата, сам се наричаше «африканец», почти не се потеше никога, сред лятото можеше да работи облечен. И залутан сега из потока хора сред Люле Бургас, той вече се заричаше: първата година след войната непременно ще прекара в някой от завоюваните на юг кътове, по бреговете на Егея. За тези-места тук Големан и не помисляше: той беше убеден, че войната може да даде на България само един малък излаз на южното море — съвсем, съвсем малък.

— Хубаво гледайте тези крайове — шегуваше се той с другарите си: това ще ни остане, ние вече няма да ги видим.

Издателят на сензационни романи Коте Самсаров беше престанал да се възмущава от песимизма на писателя.

— Тя, твоята политика, пропадна — отвърщаше той на Големана. — Ти побързай да навестиш сега ранените, че да пишеш после — цял живот да пишеш.

Големан още от границата говореше, че след генералните сражения ще тръгне по лазаретите и болниците: «да види и да чуе всичко».

Но той сега не искаше да мисли за нищо: беше ленив. И се зашля под изобилните лъчи на южното слънце, сред тоя поток от хиляди наши хора, които му се обаждаха на всяка стъпка и които твърде много се радваха, че и той, писателят, е с тях в кървавата буря.

Самият този потск сбаче заведе Големана там, закъдето той сега не искаше да мисли. То бе оная грамадна джамия сред Люле Бургас с множество пристройки под оловени куполи, която на 17-и октомври 1912 г. заранта изглеждаше от българските позиции по лозята над града като средновековна цитадела. Пристройките

на тази джамия бяха складове и тях сега отваряха: описваха ги комисии и раздаваха намереното турско благо на българските войски.

А самата джамия беше заета от лазарета на първата дивизия.

Големан изтръпна, като съзря натам да сноват сонма хора с пришити червени кръстове на бял плат по ръцете. Обзе го тревога, като лошо предчувствие. На Селиолу, в Гечкенли и тука бяха се сражавали софийските войски, в които беше младежта, излязла от университета, от гимназиите, от рисуващото и музикално училище, от театъра и от ония стаички на софийските къщурки, в които се зараждаше великото в живота на малката страна. Колко много светли образи сред тях беше срещал, опознал и обикнал Големан! Последните десет години от живота си той беше отдал само на тях: откъснал се бе от старите и с всичкия жар на своята душа се бе отдал да посрещне тез, които прииждаха и носеха просветление за окървавения от възродителните борби — и изстрадал през черни векове — негов мъничък народ. Сега колелото на съдбата се бе завъртяло назад и кой знае колко от тези светли образи са паднали под размахалата се пак страшна бравда на стария свят. . .

Големан беше разтревожен и се остави на потока от хора, който го водеше от склад на склад. Това не беше никак интересно, но пълните складове вълнуваха тоя поток от хора: тия хиляди бедни планинци жадно гледаха грамадната плячка, която. . . нали я бяха спечелили те със страшни мъки в студ и глад, с денонощни ужаси между живота и смъртта? Вълнуваха се стари и млади, прости и учени. Те съзнаваха може би, че в края на краищата ще се явят силни някои, които ще им отнемат тази завладяна земя. Просто ще им заповядат да се върнат. . . да се върнат, откъдето са дошли. И те ще се върнат. А това — тия складове, набъкани с неизброимо количество дрехи, обуца, пушки, патрони, тези цели подземия със сирене, масло, сухари — тях никой няма да им иска назад. . . Те са вече спечелени, спе-

челени за малката страна. . . Това е свършено — ха-ха. . . Наистина, то беше чудно, че тия грабливи планинци, които гледаха със светнали очи плодовете на своето мъжество, само се сбутваха възхитени и още се не сещаха да се унесат в своето балканско «ура». . .

«Какво ти «ура», ето лазарѣта с осакатените и умиращи» — каза си Големан, извърнат пак към джамията, обхвана се наново от смътна тревсга и с бързи стъпки влезе в нея.

Зад величественя мраморна арка се откриваше огреян от слънцето простор, непречупван от никакви колони и покрит от висок гигантски купол, в който имаше много въздух. Сега тук всичко беше изпълнено със зловещ шепот и с глухи въздишки. И носеше се някаква странна миризма, от която сърцето се свиваше: миризмата на гниещи рани.

Сред тоя величествен богомолен дом бяха наредени маси — галерия с разголени и кървави човешки тела, — около които работеха нервно, много нервно, някакви хора в бели дрехи със запретнати и заголени ръце. Това бяха млади хора, лекари, които се извърнаха и посрещнаха с тъмни усмивки нашия човек.

Големан се смути и обърка. Тези хора бяха погълнати от своето трагично занятие, а стотиците сгърчени човешки тела около тях бяха победени от своите страдания. Лекарите се ръкуваха с него, но писателят беше сътресен и засрамен от себе си, от помислите си. Хм, лихвар е сякаш той, дошъл да събира процентите си. . . Фи! Големан би избягал, ако не четеше по всички лица на познатите тук, че постъпката му е уместна, че именно той трябва да дойде сега при тези повалени на земята силни мъже. . . Да дойде и да се наведе над тях, да им пришепне думата на поколенията — странната дума: че тяхната гибел е апотеоз на някакви възжеления.

Големан се извърна горчиво просълзен и спря поглед върху група млади войници в един ъгъл. Те бяха в болнични халати, пушеха и тихо си приказваха. Нарядно това са леко ранените. Той забърза при тях, за-

бърза, за да се избави от цялото друго, което беше тъй страшно.

— Къде сте ранени, момчета?

— На Селиолу.

— А! Значи, от първия полк. . . да, да. Ами. . . познавате ли Илия Иванов, младши подофицер?

Войниците се спогледаха.

— Той е убит — каза единият.

— Как, убит? — раздразни се, кой знае защо, Големан.

— Нали младшият подофицер Илия Иванов? — попита войникът глухо и гледаше изпод вежди.

— Мургав човек — с къдрава черна коса — смънка с бързо говорене Големан и се задави.

— Да. . . от училището на слепите, нали? Ние бяхме заедно челен отряд. Той беше при мен, когато отстъпвахме. После го намерих: измушкали го. . . все в гърдите.

Големан стоеше вцепенен, зинал беше и много пребледнял. Ранените войници го гледаха мрачни. Тоя, който беше свидетел, попита:

— Какъв ви се пада Илия Иванов?

Писателят сега се раздруса цял, сви се, за да надвие на къртещия се вик в гърдите му, и промълви:

— Видя ли — ти сам — видя ли трупа, момче?

Войникът наведе очи като на молитва и каза тихо:

— Погребахме го на могилата до двете дървета. . . с още един войник и един офицер. Телата на тези двама бяха много обезобразени, а Илия Иванов беше цял. . . Цял го прострахме и в гроба. . . Другите бяха на късове, та ги сложихме до нозете му. . .

И защото Големан още стоеше зинал, вцепенен, войникът въздъхна и каза:

— Така, брате, Илия Иванов е убит.

Старият писател хвърли мътен поглед, потърси опора, после закри с ръце лицето си и изрида. . .

Даже лекарите напуснаха страшната си работа.

— Вие не знаете. . . не знаете какъв човек изгубихме! — мълвеше писателят и цял се тресеше от ридание.

Залата онемя. Да се плаче така за един между толкова много убити. . . Но сълзите на познатия писател затрогнаха всички. Понесе се мъква. Разпитваха и лекарите. Илия Иванов-Черен? Не, не са го чували. — Как? Учителя от института на слепите? А, един снажен мургава мъж с къдрава коса? Виждали са го. . . Бедният!

На писателя стана страшно и срамно за големия човек в малката страна. . . за непочувствувания голям човек в малката страна. Той онемя изведнаж. После с поглед, блуждаещ и чужд на всички тук, той се изгуби под мраморните колони на арките.

Привечер Големан се губеше сам по разхълмените голини на изток от Люле Бургас: отиваше си в полка. Той не бързаше, луташе се като зашеметен, търсеше сякаш нещо — може би духа на убития при Селиолу Илия Иванов-Черен.

Старият писател поставяше този човек по-горе от всички, които познаваше. Илия Иванов-Черен за него беше най-светлото в неговата родина, върховното, най-надеждно на живота в нея — на мисълта, на чувството, на постиженията.

Той го беше опознал на ученическата скамейка в Казанлъшките курсове, където преди десетки години Големан бе учителствувал. Из ученическите редове там силно се отделяше странната фигура на «мавра», както го окачестви Големан още в първия момент. Снажен и сух, с четириъглесто лице мургава момък, над широкото чело на когото се виеха черни къдри. Той гладувал, този ученик: това знаеха всички преподаватели. Неговите големи очи бяха винаги удивено разкрити като от преживяна някога голяма скръб. Той правеше впечатление на траурен, изцяло траурен. И това не хармонираше с неговата снажна, широкоплеща фигура. Той бил роден по високите карпи на Балкана от бедни колибари. Имал братя и сестри, родителите му били живи и сега той ги спомождал всякога през ваканциите. В детин-

ството си Илия Иванов-Черен имал по-малък брат, когото много обичал. Една нощ му се присънило, че братчето му ще умре. Той съобщил това на родителите си и баща му го напляскал. Но скоро една заран на братчето полошевяло. Илия отишъл сам на училище, а там — било в час — той почувствувал, че братчето му е умряло: прибрал си книжките и мълком тръгнал да си ходи. Слисаният учител го спрял, но малкият човек казал със странен глас: «Братчето ми умря.» Учителят се усъмнил, придружил Илия, който изглеждал несвой, и заварили в къщи братчето наистина мъртво. Илия избелил очи и примрял. Така той заболял тогава, та го отбили от училище. После колибарите водили Илия на жетва по Добруджа и го карали на убийствен труд по керемидарници. Не се знаеше кога и как порасналото в такъв мистичен ужас дете се е явило пак по училищните скамейки. Мълвеше се, че Илия през летата работел по керемидарници. Но сам той криеше това.

Големан беше узнал съвсем случайно всичко туй за странния свой ученик, който изглеждал като мавр и който като че ли беше винаги в траур.

В ония години на учителство курсистите бяха много обикнали Големана: той дружеше с тях, те го посещаваха и у дома му. Но с Илия Иванов-Черен Големан почти не дружеше и той го не посещаваше. А после, когато курсистите се пръснаха учители по селата, случи се така, че Големан остана да си пише само със своя мавр, с Илия Иванов, а другите забрави. По-късно министерството изпрати Илия в Загреб да се подготви за учител в новооткрития у нас институт за слепите.

Така учител и ученик се събраха в София. И вече не се деляха — ето, цяло десетилетие. Те си откриваха всичко. И не спираха на идеи, като че ли нямаха такива, а търсеха само съмненията в мислите си и колебанията в своите души.

Големан — експанзивен и дързък — живееше с всичките импулси на живота в своята страна, хвърляше се във всички вълни, готов да се опълчи срещу самата

съдба и — уморен, отпаднал — отбиваше се в института на слепите.

Там лишените от светлината на очите си откриваха чаянето за слънце на своите обездолени души. Илия с мистична тържественост въвеждаше Големана в тоя мъничък храм на свещенодействие за непостижната човешка душа, която тук п и п н е ш к о м — като през безчислените векове — търсеше мъничките светлини в своето безсмъртно съществуване.

После Илия Иванов-Черен четеше на Големана страниците, в които той търсеше да открие чаянето за слънце и на своята траурна душа — да открие това пак пипнешком, защото учителят на слепите беше престанал отдавна да доверява и на своите очи. . .

И Големан — изпълван с растящо удивление пред явлия се и в неговата малка страна човек със с в о я с в е т л и н а — постепенно намираше в себе си вяра, да откърми със сърцето си тоя човек — да го затвърди в неговото, без да го накърни със своето.

Явиха се после едно след друго «Буря», «Безумец», «Сватба», «Апокриф» и «В памет на великия писател».

Големан се губеше сега из черните хълмища зад Люле Бургас, по които тук-там вече се срещаха грозно подпухнали човешки трупове. Но той ги не виждаше: пред очите му беше смъртно бледият образ на Черен. И писателят все по-остро се обхващаше от нова непосилна тъга, наподобяваща ужас.

След мобилизацията — там, в София — на Големана бяха обадили, че Илия се е съвсем изгубил: ходел със сълзи на очи, бягал от челядта си, за да не гледа невръстните си две дечица, и говорел убедено, че ще бъде убит. Сам Черен не се явяваше пред Големана. И тоя с растяща болка очакваше неизбежната среща между тях. Защото старият писател вече дълбоко съзнаваше, че се преживяват моменти, когато пътищата на учител и ученик се раздвойват може би завинаги. Той, Големан, ще се ангажира в земното полесражение — за

делото на своята родина: това е готвеният подвиг на неговото поколение,жданото чудо в неговия живот. А Илия беше далеч напред и сам Големан го беше напътствувал с всичкия възторг на своята душа. А ето сега някаква непреодолима мощ заплашваше тоя велик заговор на учител и ученик срещу бавния, срещу тромавия живот на мъничката страна. Тя, тази всепобедна сила, посягаше да повлече за коси Илия Иванов-Черен назад и да го закове при Големана, който с плът и кръв изживяваше всичките тревълнения в живота на своята страна. . . В това имаше велик трагизъм и Големан се боеше от развързката: боеше се от срещата си с Черен.

И Илия дойде в ран час, след превалянето на ношта, когато падат есенните мъгли, за да заблудят колесницата на настъпващия ден. Той беше с раница, с паласки, с пушка — младши подофицер от първи полк. . . Те дълго мълчаха. Илия изглеждаше примирен и решен. Но после лицето му се скърши, раменете отпаднаха. Той каза:

— Не разбирам къде ме води животът. . . наистина, не разбирам.

— Знам — промълви Големан, загледан през прозореца в мъгливо утро. — Ти не убивай, Илия.

Мрак и мъгла сякаш хлуйна в самата стая; двамата хора пак онемяха. После Големан додаде с нескриван трепет в гласа:

— Това, което става сега, е големият камшик на обществеността. И аз не се чувствам прав да възбудам никого срещу него. Нито даже тебе. Защото правдата на нашата родина за мен е по-голяма от правдата въобще.

Големан говореше разтегнато и жестокият смисъл на неговите думи никак не съответствуваше на меката тъга в гласа и в погледа му.

— За мен. . . аз не мога да убивам — каза също разтегнато Илия.

И двамата единодушни хора се почувствуваха дълбоко разделени.

— Аз не знам. . . дали мога да убивам, но. . . — Големан не се доизказа.

Той сякаш позавидя на своя Илия и съзна решително, че ако би чувствувал като него, би го подкрепил! И те — двама — не биха убивали никого и за нищо в света, не, никого и за нищо!

Илия изведнаж отпусна лице, излегна се на канапето и големите му широко разкрити очи се унесоха в безбрежност. Колко беше хубав тоя човек!

— А аз знам, че не мога да убивам — каза той.

«Намерѝ в това своя священ край» — помисли Големан, но не продума нищо: той вече не беше учител, пред него стоеше учителят на утрешния ден.

После техните погледи се посрещнаха и се приляха с предишната любов. Илия каза:

— Аз се осигурих за живот: децата ми щѣ вземат една малка сума.

В гласа му имаше траурно примирение. И Големан с непосилна болка си представи Илия беззащитен: захвърлил всяко оръжие и или е застрелян от свои. . . или — измушкан от чужди. . . Той никога не бе го чувствувал тъй мил и скъп и в такъв ореол! После го притисна до гърди и го изпрати. А когато остана сам, за пръв път дълбоко съзна, че никога не се беше доближавал до своя ученик тъй непосредствено, за да го види в неговата пълна светлина.

Черните хълмища зад Люле Бургас, които прекосваше Големан, сега разкриха широка мочурлива долина. По нея се утичаха вчерашните дъждовни води и миеха множество турски трупове, над които грачеха врани.

Те, труповете — бяха страшни: всеки от тях откриваше своя трагедия с положението, в което беше изстинал. Един грамаден труп бе паднал с глава върху пречупената си ръка и очите още гледаха опулено — смъртта се откриваше само през плитко продупченото сляпо око. До него друг мъничък труп бе сврял глава в калта — на темето му се откриваше петно от кръв. По-

вечето убити бяха легнали на една страна с хвърлена назад ръка — примрели сякаш в снобизъм.

Косите на Големана бавно настръхваха, той спря сред труповете и помисли почти на глас:

— Може би някой от тези е измушкал Илия. . .

Той мислеше за своя човек. Но не домисли, а със странно съкрушение си представи последния момент на Илия Иванов. Бил е в челен отряд пред Селиолу и турците са налетели изненадано. . . Другарите му са стреляли, после са и убивали, затова са били насечени. А Илия е залутал беззащитен поглед. Затуй са го намерили после измушкан — много и все в гърдите. Търсили са сърцето му може би. . .

Големан потопи очи с увереното допусчане, че някои от тези тук трупове са направили това. После се сътресе и бавно коленичи. Но защото той не знаеше никаква молитва, закри ръце и се задави в сълзите си.

Навярно поколенията някога ще постигат сълзите, горещите сълзи на стария български писател, пролени сред осеяното с трупове люлебургаско полесражение във вечерната позлата на 21 октомври 1912 г.

Той да си гледа свещите — клисарят: Капанови не са пияници! Е, пийнали са като хора, какво? Ако и това е грях, нека ги млатят в казармите пак, да ги млатят!

Пийналите обуцари — баща и син — проточиха шии през пангаря. И младият зашипя към сватбарите в черквата:

— Гро-ба наме-рете, гроба на Сашка Карабелъов! От кожата му хората си направиха вече кесии-и.

Клисарят му запуши устата. Той си пази службата, клисарят. И нека.

Обуцарите отминаха. Младият викаше:

— Лъжат, та-те-е, лъжат, тях-на-та-а. . . И когато венчават, и когато кръщават, и когато ни колят, все лъ-ъ-ъ-жат.

— Лъжат, верицата им — кандилкаше се старият. — Ама когато — когато ни колят, Събчо, не — не лъжат. А-а, там не лъжат, тях-ната. . .

В черквата гласът на свещеника студено ехтеше, елеят в кандилата прашеше, тихо и мъртво гледаха иконите. Слънцето проникваше през пъстростъклени прозорци и лепеше цветни петна по лицата на сватбарите. Зетят беше в мораво: снажен, мускулест и разноглед. До него се губеше кумът — полковник: дребен, с позеленели брада и еполети. Зелени бяха и очите му. Той ги-въртеше към всички. И всеки се посвиваше.

Клисарят гледаше навън, по отминалите обуцари. Те се разтушват, разбира се — Капановците: много ги млатели в казармите, превърнали ги на пихтия.

«Тц, тц, тц, разбърка се светът. Ето, сватба ли е това: кметът, прокопсаната кметша, прокурорът и н'ам кой още, а нито един от Карабелювия род.»

Когато свещеникът изведе новобрачните от черквата, нозете на невестата се преплетоха и зетят я отнесе на ръце във файтона.

— Съвладай се, Миче.

Мичето лежеше, топла и сочна, в ръцете му, но устните ѝ бяха пребелели, тя шепнеше:

— Казах, в къщи трябваше да се венчаем, не можем излъга никого.

Есенното слънце беше празнично, улиците се стелеха безлюдни, движеха се военни патрули, спираха пред слепите улички и секваше глъчката на скрити жени и деца в тях.

Сватбените файтони се точеха глухо. Младоженецът държеше високо дясното си рамо, на което лежеше главата на Мичето. Тя замижаваше, колчем посрещнеше разnogледия му поглед.

... Той ѝ е вече мъж. А улиците са същите и къщите — същи, и небето, и слънцето — все същи.

Не, човек не може да избегне съдбата си.

Впрочем то още се не знае. Нищо се не знае. Може всичко да се промени: слънцето ще стане мораво, дворищата ще се вапцат оранжево и ще потънат в кърваво-червено къщата.

Мичето разкри очи. И ѝ бликнаха сълзи. То — прозорците в черквата бяха морави, златисти и кърваво-червени. ... И гледаше от амвона баща ѝ, мъртвешки блед. ... Защото той умря. ... Той нали умря — още преди две години. ...

«О, ако тате не беше умрял, ако тате не беше умрял!»

— Какво, Миче?

Мичето плахо замижа.

— Господин Иванов —

— Миче, засрами се, какъв съм ти аз вече господин!

Мичето разбра. Тя беше разбрала това още в кабинета му, преди седмици, когато дебелината му длан за-

печата устата ѝ и в ушите ѝ фучеше: «Не вря-кай, няма вече накъде, ти си моя!»

Това не можеше да не се разбере.

Сълзи тънки, безсилни играеха по ресните на Мичето.

Да, не с всичко може човек да се примири.

Впрочем той, околийският началник, можеше да вземе, колкото иска — и наследство, и пари.

«Нека вземеше всичко — в тапии и в полици, както предлагаше кметшата!»

Сочното лице на Мичето се сви. — Да беше склонил той, околийският, на пари. ... да беше склонил! Сашко би бил спасен. А всичко друго. ...

«И-их, какво би значило то! И какво то значи, ха-ха! Нали Иско не е заклан!»

Младоженецът я загледа пак.

— Какво, Миче? Защо се усмихна, сладка?

Мичето се уплаши. Тя да се е усмихнала?

И замижа.

Нищо от това, разбира се: да става, каквото ще. Нали Иско е жив, нали е пуснат на свобода. ... Неговият глас се носеше вчера от Дрангазовата хумба. ... Да, той беше. ... И не се знае сега какво ще бъде. ... Нищо се не знае, нищо!

— Сотире!

— Какво, пиле?

Мичето избели очи! — уплаши се от гласа си. И забрави какво ѝ беше текнало. В съзнанието ѝ стоеше Иско. Че е жив: не е убит. Но какво можеше да значи и това сега.

«Уф, и защо ще убиват евреи — Сашко е заклан, милият, родният!»

... Младоженецът се ухили. И забърса сълзите на невестата си.

— Успокой се, Миче. Стига сълзи, гълъбчето ми. Погледни ме, моето мерджанче. Погледни ме де! Е-е?!

Мичето го погледна. Думите му тя не чуваше: слушала ги е. Това му е удоволствие на кривоокия: да я нарича просташки. И да я заплашва.

«Ех, нека.»

Младоженецът я гледаше остро.

— Какво искаше да кажеш, Миче? Ти искаше да ме питаш за нещо. Отговори де! Е-е?! —

— Искам да видя баба. Ще ми позволиш ли?

— Не.

Омръзна това с бабата. Жени! Прегърнат се и — рев: не може да ги раздели човек.

— То се свърши. Това трябва да се разбере. Изкланите — изклани. Свършено.

Мичето замижа пак.

Тежката длан на Сотира галеше бузите ѝ — ту една-та, ту другата. И когато коравата му китка допираше устните ѝ, тя си ги свиваше.

Да направи, що ще, разбира се: нали те вече не са в кабинета му, на окъсаното кожено канапе.

А-а! Но той сега ще прави това с нея в къщи пак — и утре пак — и винаги!

«Не, човек не може да се усвои с всичко!»

Ето това е най-страшното!»

Бузите на Мичето изстиваха — полъхваше ветрец. Есен е вече, сякаш късна есен — и вали дъжд, и е студено. А беше светло, грееше слънце и небето синееше.

... Да нямаше Мичето поне надежда, да нямаше никаква надежда! О, тогава тя би се решила на нещо. Би свършила със себе си например.

«Аз така и ще постъпя. Навярно.»

И заиграха по ресните ѝ пак сълзи. После потрепераха и раменете ѝ. Дойде ѝ може би да се хвърли от файтона. Какво има да чака наистина: защо да не свърши още сега?

Кривоокият я гледаше вече възторжен. И ѝ се усмихна! — притисна я по-плътнo до себе си. Тоя я обичаше, когато тя плаче, когато трепери, когато пици.

И Мичето отпадна пак на рамото му — топла и сочна.

Файтоните извиха в сляпата уличка на обушари-те Капанови.

В дъното зееха — тържествено открити — стрехе-

стите Карабелъови порти. По стоборите се катереха хлапета и пред вратите гъмжаха махленки.

Пияните обушари — баща и син — бяха метнали капи на теме и се разправяха със снажната Капанка. Тя да се не меси, то не е женска работа.

— Вятър е сватбата им! Убиха сина, като яре го заклаха и насила венчават дъщерята, зам да заграбят Карабелъовите богатства!

Капанката натика едно след друго мъжете в дълбокия двор и зарези вратата. Капнали ѝ са ръцете — да ги увива — по цели седмици — в овчи кожи, а те —

— Да не сте гъкнали, че хаир няма от вас! Сврте се в хашевито и пукайте!

Не виждат, че едвам си спасиха главите, ами още ровят.

Сватбата се източи, големите Карабелъови порти се затвориха, забуха военната музика на двора и съседските хлапета се накатериха по черниците.

— Празник е, сватба-а! Къде си, баба Карабелице, къде си, чорбаджийке, да поведеш хорото?

Махленките запляскаха бедрата:

— Мълчете бре, хари, жената умира, ха-ха-ха!

Старата тютюнджийка, Карабелица, лежеше с избелени очи в покоите си. Наяве тя слушаше сватбена-та музика от двора, но отпуснеше ли клепачи, виждаше мъртвец. И редеше, като блъскаше празен сахан о пода:

— Внука си искам да видя, снажен, та хубав, господи! Учен и умен, най-учен и най-умен! Дайте ми го-о, доведете ми го-о; няма да умра, докато го не ви-идя!

Марга, слугинята, се разсърди:

— Ще го видиш — чакай! Иди го търси в дъното на Марица.

Боже-господи, какво ѝ било писано у край време на старата чорбаджийка! Мъчи се вече така цяла седмица, ху-ху-ху!

Марга заплака. Тя плачеше, разбира се, за младия

си господар, за Сашка Карабелъов: на ръце го беше отгледала, бог да го прости.

Музиката на двора заглъхна. И на сватбената трапеза в големия салон екна гласът на кума полковник: почваха наздравниците.

Домът онемя. И при долния трапеза до кухнята се дигна Миндиля — приставът.

— На нозе! Пие се наздравица за негово величество царя. Да живее, ура!

Пи и дядо Рад, панагюрецът. Пи, какво ще му е. А после отпусна очила по гърбятя си нос и зафъфла:

— Много свят се е кърдиса-ал. Клали и хлапета, декато още на школо ходят — тц-тц! То пък защо е, а?

Миндиля, приставът, се сепна. Как защо?

— За ум. За памет. За да си окачи всеки обичка на ухото.

И засука мустак. После сне поглед на ордена си за заслуга. Той ли не знае кое за какво е!

Но дядо Рад — или е досущ изкуфял панагюрецът, или го е вече виното хванало — изтъни гърло:

— То утре ще му се чуе гласецът.

Жените зинаха със зальци в уста. И Миндиля изви ръка на хълбок, готово вече. Но дядо Рад клатеше глава, като да си е насаме.

— Ние си сватбу-уваме тука, а нему псета ръфат леша край Марица. Леша на кръщелника ми, казвам, на Сашка Карабелъов.

Устата на Миндиля се изкривиха на усмивка.

— Хей, шурак, на четмо си ме учил, токо стискай си зъбите, да ги не събираш по земята!

Ха, и таз хубава! Сашко Карабелъов тютюни купува по Кърджали: вчера се получи телеграма от него. Ако се е случило с човека нещо, чева полковникът и околийският ще дигат днес сватба.

— Я не давайте на това старо куфало да пие: ей че не знае вече що брътви!

Дядо Рад дигна изтрития си калпак на теме и изпъшка:

— Знам а-аз, тачат ме на пазаря, та узнавам. То

си е веќе като на длан. Фанали са и него. Сашка Карабелъов заедно с другите. Фанали го и хоп — в клопката. А през денеси ги спастрили. Това си е: спастрили ги! Пофали ми се сам тоя, декато ги е клал. Бръкна хе тъй е в джоба си, извади... Чудя се какво ли ще е? Пък то кожата! Кожата от лицето му... на кръщелника ми Сашко Карабелъов... Кожата бе, същинската, с мустачките и веждите... Одрал го е като яре, тую-ю! То пък защо е, а? То за-що е-е?!

Дядо Рад се разрида. Пиян! Но нали трябва човек да си свива езика. Защо са предни зъби, ако не за времена като сегашните.

И Миндиля се размаха — еднаж, че дваж и триж — все по дългия врат на панагюреца. А после го изхвърли на пруста.

Белите нощи по Дунава и в Загорието, по Странджа и над Лома, край Марица и по Огоста... белите септемврийски нощи!

Легнала е сребърна светлина в дълбокия двор на обущарите Капанови, прелива полусрутените дворни огради и открива далеч натурени камъни за преходи от двор в двор. Ех, предателски нощи, съвсем предателски! Мяркват се като самодиви женски фигури по столбовете. Учителките ще да са, разбира се. Няма да па-таксат. Толкова човешки жертви, толкова кръв и пак. Млади, та шури. Луди глави, луди, това си е.

— Защо бе, дядо Предо?

— Не е редно жени да гинат.

— Нека гинат. Да гинат, ти казвам. Такова време е дошло. Редно ли е пък да скръстим ръце, когато ни зверове разкъсват. На какво би замязал животът.

— Е, и аз не думам нещо.

— Ха, тъй. Виж, повиках те, че трябва да укрием за повечко време човек един, та у тебе ще е, къде другаде?

— Их, пак ли бела бре, момче.

— Е, бела. Ха побързай, разчисти скривалището.

— Сега.

Старецът се издаде из мрака на Капановия сенник и заслиза по спуснатата към Сакъзлийчина двор стълбичка. Скоро прегърбената му фигура се замърка по полусрутните преходи на дворищата. Поникваха изневидало дълкокоси глави, упътваха стареца и втъваха пак в сенките.

— Иско, харен е дядо Предо: злато човек! Не ни вярва и пак — слуша и върви.

— Стар е, бай Василе.

— Та що?

— Не вярват старите. Никога и в нищо не вярват те. Но изпълняват. Научени са да бъдат впрягани: шия са хванали душите им.

— Не е така, Иско. Старите вярват. Хем здраво. В смъртта вярват те. Затова са изпълнителни. Ти завари ли Шимето — дядова Предов син?

— Не.

— Пееше хубаво. Като теб. Загниха му гърдите. Е, кучешки живот! Водихме го из планините да го спасим. Нищо не помогна! А имаше човекът око, Иско: с револвер прострелваше врага, както лети. Хм, нищо не помогна. Дядо Предо плачеше по него като жена. Забравя се и днес, щом срещне някого от нас. Затова е той изпълнителен. Затова.

Пошумоляваше сяното в тъмния сенник на Капанови. Щракаха револвери — проверявани. Но сватбената музика в предния двор на Карабелъови заглушаваше всичко.

Белите, белите септемврийски нощи! Глъхнеше сребърната светлина, щом спреше сватбената музика. А забухаше ли пак, две космати ръце се издаваха дълбоко от темелния зид на Капановия сенник. Лъчите на

месечината проникваха през овошката в задния двор на Карабелъови и лепяха сребърни петна о зида на сенника. Това помагаше: двете космати ръце сновяха като лапи на вампир и растеше прсбив в стената. Имаше още да се работи, разбира се. Тъй ли ще е лесно да се провре Мичето със своите дебелини тук.

«Впрочем тя трябва да е поизтъняла, откакто е тръгнала на молитва в околийското управление.»

Косматите ръце се дръпнаха в мрака на сбора — музиката в предния двор на Карабелъови престана да буха.

Глъхне тревожно бялата нощ — и тъжна, и страшна. Хрупка само сяното си мулето на Капанови: то не чувства проклятието, което е легнало върху хората.

Младият гигант се изпружи до нозете му и сложи рошавата си глава до пробива в стената.

«Добиче, в твоето състояние някога хората ще са били по-щастливи!»

Лунните лъчи озаряваха младежката глава. Сключените вежди осеняваха горящи очи. Но сияние играеше по кораво обтегнатите бузи и откриваше горчиви бразди по ъглите на устата. Шията бе широко разкрита — дълга и женствено бяла. Под нея бяха сключени жилавите ръце и по тях се сипеха в меки кичури косите — дълги като на калугер.

Младият човек замижа. Мислеше. Навярно за Мичето. И слушаше тишината.

«Сама им отишла — да търси милост от хиени. . .» — «Е, това са те, богатските глезльовци: бързат ги от охолност да поиграят на идеи. . .» — «А сега навярно се е сплула като мокра кокошка. Може даже и да ѝ се е харесал насилникът — пфу!»

«Мда, кой знае дали ще тръгне Мичето сега със своя Иско!» — «Впрочем то е тяхна работа.»

Сватбената музика забуха в предния двор пак и косматите ръце засноваха. Глухо се къртеше темелният зид на сбора у Капанови.

А шумолеше сяното горе, в сенника. И лъщяха, и се губеха в него големите котешки очи.

Предателска нощ, съвсем предателска!

Скритият в сяното не личеше: очертаваше се само главата му — в къдрава като калпак коса. Очите му се губеха в големи синини; бузите бяха разранени и висяха по тях кичури от оскубана брада.

Но носът му лъщеше — голям и гърбат.

Пошумоляваше сяното. И тогава можеше да се познае: човекът беше в сива куртка. Тя му стоеше хлабаво — не ще е негова. Но му помагаше да лежи по корем, облакътен в сяното и вторачен в сватбения салон на Карабелъови, който светеше зад овошката. Къдрокосата глава на евреина се въртеше, за да наблюдава. И стъклата на бинокъла му блясваха и гаснеха в сяното като котешки очи. Той се уморяваше и захлупваше лице о шепи. Но не плачеше: тялото му беше в синини. Само — привиждаше му се може би сбраз. И плещите му потръпваха.

Да, на Иско се привиждаше навярно Мичето. Но отдавнашното, много отдавнашното: гимназистката — неоформена още, едвам наляла рамене. Тя навярно му се привиждаше. Защото душата бяга от погазения, от изнасиления, от омърсения образ. Класическата чистота и девственост не са измислени, види се. Нищо не е измислено в света!

... Впрочем всичко това са глупости. Нека само се реши Мичето сега. И стига да се успее. . .

... През прозорците на сватбения салон се виждаха стражари; сноват с дълбоки кани — мъкнат вино от Карабелъовите изби.

Иско поскърцваше зъби — в сяното. Там, у Карабелъови, се радват на живота, блаженствуват. . . Опиват се още и още пияните от кръв и вино, от победи и страх. . .

.....

Да, там се веселяха: навремени избухваше смях. Кумът все по извиваше зелени очи. Постисва лакътя на кметшата отдясно и засуква мустаче наляво — към невестата. Но погледът му мери младоженеца. Той ве-

че брой каните вино, с които сноват стражарите. Пази боже сляпо да прегледа.

— Какво се мръщиш, кумец, Карабелъовата изба се не пресушава.

Мичето запъпра черни ресни. Полковникът постисна и нейния лакът.

— Я му дръпни пеша, булке: твое вино се точи, не негово.

Кривоокият се изчерви — ръката на кума не се махаше от лакътя на Мичето.

Псе — кривоокият! Бива си го, не току тъй е ходил и в Македония. Впрочем това може и да не е вярно. Кумът стискаше лакътя на Мичето.

— Кое и какво му хареса толксна, кумичке: очите ли?

Мичето се засмя. Но ѝ бликнаха сълзи. И младсженецът засука мустак.

— Куме, много ме ядеш тази вечер — насред сватбата ми. Да не съм те нещо докундисал.

Кум и кумец си посрешнаха погледите току над високите гърди на Мичето. И полковникът дигна ръка върху масата. Очите му съвсем позеленяха.

— Не ръмжи. Пред кум се вса не гази. Земай чашата. Хей, чашите! За негово величество, ура!

... То ще се оправи, хе-хе. Всичко ще се оправи. Де можеше да върви тъй: да нямамо и слугини! Че какво биха правили тогава господарките?

Кметшата — отляво на кума — разля сребърен глас:

— Не знам за господарките, но какво биха правили господарите без слугинчета.

В тъмния край на трапезата еснафите спускаха ръце под масата, която се люлееше от смях.

Охолно е на някои. Нищо. Но то ще се оправи, всичко ще се оправи. Че де можеше така: пипнат някого в лихварство и — хоп — тояги по гсоло, плакарда на гърдите и хайде на показ из града. . .

Тц-тц, развратиха народа и тсва си е.

Пък и всеки да притежавал само толкова земя, кол-

кото ще можел да обработва с челядта си. . . . А кой би коренил тогава драките и балканите?

. . . . Смехът спря. Музиката бухаше навън. Адютантът на полковника стоеше чинно. Но очите му се открадваха, загледваше и той Мичето. Какви вечери се прекарваха тук, в тоя салон, само допреди седмица! То и тогава не беше удобно да се идва у Сашка Карабелъов, но. . .

Мичето посрещаше погледите на адютанта и почваше да се отпуска. Тя даже пиеше. Малките ѝ въглени очи присвито лъщяха.

Кметшата — от дясната страна на кума — съвсем беше свила тънките си устни. За харем е Мичето! За под ключ е проклетницата! За нея в Азия бегове биха се разорявали и шейхове биха воювали помежду си. Тц, наляла ония гърди, рамене, шия. . . зове мъжете, лови ги просто!

Кметът отсреща — бай Нако — четеше мислите на жена си и правеше очички на Мичето.

— Наздраве, Миче.

— Пий, бай Нако.

— Да си ни жива. За булката, господа! Тю-ю, налях се вече, невидяло се. А пък лепи ми се — да опустееше, — лепи ми се, каквото поема. Като че ли нищо не изхвърлям. . .

Кметшата се отпусна съвсем върху полковника: седи срещу мъжа си и тресе гърди.

Усмивка цъфна по устните даже на Мичето. Но бай Нако ѝ засука подстригано мустаче. И тя залута поглед.

Не, какво става с Мичето, къде се тя намира и какво търси сред тези хора тук!

Тя си беше, разбира се, у тях си, в нейния си салон — с уголемените фотографии на покойните ѝ родители, с виенското консолно огледало, с полилея за предстоящото в града електрическо осветление, с концертния роял и —

Устните на Мичето потрепераха, погледът ѝ спря на братовата ѝ фотография върху рояла.

— Заклан! Господи, няма да повярвам, никога! . . . Масата се люлееше от смях. Полковникът викаше:

— Май с бай Нако, тю-ю! Хем че нищо не изхвърля.

Кметшата пак се повали на рамото му. Кметът зафюфюка. Къс, шишжав, без шия, с лице овално и на петна, с мазни кълба около очите, той гледаше накриво.

Забърка се светът, това е. . .

— Забъркахме се-е. Забърка се целият свят, казвам ви аз. А щом е така, както е, еж и пий. Еж и пий — и не знам какво още. И едно и половина отгоре — пфу.

Кметът поизбели очи към дясната ръка на полковника, която се криеше под масата. И той я дигна. Кметшата загриза с поглед мъжа си. Смехът заглъхна. Но Ячо, прокурорът, се закикоти. Мълчеше досега, а изведнаж пипна очилата си и пръхна. Висок, дългообраз, жълт-зелен, с големи уста и с големи уши, той заподскача на стола си.

— Пр-ки-ки-ки! Бързай, бай Нако, тичай край Марица, девета разкладка е тамока — пр-ки-ки-ки! Еж и пий и не знам какво още, пр-ки-ки-ки!

Масата онемя. Полковникът засука мустак.

— Намери го. . . Де у бай Нако сърце да слезе сега край Марица, макар мястото му да е там. . .

Прокурорът заподскача още по-весело.

— Пр-ки-ки-ки! Свой ти бяха, управител им беше, тичай сега — пр-ки-ки-ки! Тичай, помана е тамока — и няма кой да им списва вестник — пр-ки-ки-ки!

Полковникът позеленя и стана. Очите му стреляха бай Нака.

«Вестник им списваше — мях с мях!»

Изправи се до прозореца. Стегнатите му в парадния мундир плещи потръпваха. Мазник — бай Нако! Управител им беше. Партизанин. Това са те — всички. Исти, бисти, глисти! Шарлатани, балагани, шарлагани — всички! Плюли са си в устата — хиляди души, не повече в цялата страна — в ъ о б щ е м, не по-

вече и няма кой да им се съпостави. Но ще видят те в последствие.

Трапезата немееше. Г-н Ешуа вече не галеше Мичето с очи над очилата си. Хе, карат се — полковникът и кметът! Нищо. «Жена-на кмет бърка. А хубава жена — п-ц! Хуба-ав.»

Г-н Ешуа загледа с ъглеца на очите си кметшата. Облегнала се е тя на масата и примижала. Презира и обича. Всички презира и всички обича. «Хе-хе, хубава жена, п-ц»...

— «Карат се — кмет и г-н полковник: е, що-о? Преди, кога кмет бил управител... и Ньой изпъдил г-н полковник... и кмет назначил г-н полковник на жилищна комис... хи-хи, г-н полковник — хоп с два нога на капан: рушвет, пъц! Е, що-о! Полковник целунал рука на кмет и — фертик!»

Г-н Ешуа разбираше това: цял живот ще се карат — полковникът и кметът — и пак ќе са заедно: жената ги държи. «А хубав жена — пъц!»

«Сега — добро. И гешефт, и всичко добро.»

Нека само Ехова даде и плодородие...

Но г-н Ешуа трепна. Изправеният до прозореца полковник се разтревожи и повика с пръст младоженеца. Те се вторачиха навън, в нощта. Полковникът натърти:

— Натам, кумец, в оня сенник, зад овошаката. Не блещи ли? Какво, а? Котешки очи ли са, или бинокъл?

Бинокъл? Жените около трапезата се протегнаха към прозореца. Но началникът, вторачен в нощта, поклати отрицателно глава.

— Няма, куме, такова нещо.

— Ти ще видиш! Не друг, а ти. Остави. Чий е тоя сенник, а?

— На Капанови — обущари едни.

— Да се срине.

— Скривалища са те — всички сенници, обори, сайванти и так далше. Да се сринат!

— Добре де. Но как ще се препитават хората, куме?

— Да пукат — хората.

— Ха-ха. А данъци кой ще плаща?

Данъци! Той ще мисли за това — кривоокият?

— До утре — тоя сенник — да се събори! Преследвай противника до окончателното му изстребление!

Дядо Рад пипаше врата си в тъмния коридор долу: протриваше бръчките си, пламнали от затилците на Миндиля.

Той си е сам крив, разбира се: трябваше да си сви-ва езика. Виното го забърка, виното. Инак защо е панегорец, ако не ще има и толкова хитрина. Време ли е да плещи човек сега, когато брат брата коли.

Старецът шареше по пода на колене: търсеше очилата си. Цафна тя — ако са се строшили... Тю, за срамотата... Не, той, дядо Рад, вече капка вино в уста не ще тури. И ще си свие езика, съвсем ще го свие, просто ще си го глътне.

Ръцете му напипаха някаква врата, тя се откряна и Карабелица изпружи шия:

— Кой е-е? Кой дойде-е? Сашка ми доведете, моя писан левент, учен, та умен, най-учен и най-умен!

Дядо Рад пропъзля на четири.

— Нали то-това му и-изяде гла-а-вата, Кара-рабе-лице! Що му е тря-рябало учение! И що му е тря-ря-бало у-у-ум!

Старата сграбчи сахана до възглавието си и заблъска пода:

— Внука си искам да видя! Дайте ми го-о! И няма да умра, докато го не ви-идя!

«Ще умреш, ехе, и още как! — Дядо Рад гледаше връстницата си, жълта като смин. — А каква хубава беше тя някога — ху-бава, е-ех!»

И панегорецът се заогледва плахо, че току се при-пя пак:

— Заклан е, Карабелице! Заклан е ма! С други три-ста като него; с други три хиляди като него — все мла-

ди и зелени, господи! Заклали ги — ху-ху-ху! — драли ги като ярета, че... че зимали страна на сиромашкия народ — ху-ху-ху! На сиромашкия народ ма, Карабелице — ху-ху-ху! А грях ли е това, господи — грях ли е, ху-ху-ху! Грях ли е хо-о, звярове побеснели — ху-ху-ху! Ху-ху-ху!

Старата чорбаджийка избели потъмнели очи. И ръцете ѝ се отпуснаха по двете страни на одъра — тежки като великденски свещи.

Плачът на панагюреца изби в кашлица.

Отърча изплашена слугинята Марга, погледа и плесна ръце. Тя разбра, то беше ясно. И хукна — блъсна се о стълбите в коридора.

— Божа проклетия — йоох, сватба и опяло в един ден! Чорбаджийката ми душа бере, йоох!

Наскачаха жените от сватбената трапеза при кухнята. Но Миндия — приставът — ги скова. И се яви сам в покоите на умиращата. Дядо Рад още кашляше. Миндия огледа стаята и възправи стареца.

— Дигай се, старо куфало, какво си се скашкар. Върви да намериш оцет, да опомним жената.

И го изтласка навън.

Миндия знаеше кое как трябва. Той прошари с две ръце под възглавието на умиращата, напипа кадифена чантичка със седефена дръжка и се задъха, докато прибере съдържанието ѝ в задните джобове на куртката си. После вмъкна чантичката пак на мястото ѝ — под тежката глава на чорбаджийката.

Оцетът, който донесе дядо Рад, не дотрябва: умиращата запъпра клепача. Можеше, разбира се, да ѝ се втикне малко оцет под носа. Но каква полза. И защо. Много е дотрябвало на света да живее още Карабелица. — Дядо Рад беше пристъпил опулен, но Миндия му отблъсна ръката.

— Остави. Не трябва. Не видиш ли, душа бере. И по-добре!

Миндия не се вълнуваше.

А слугинята Марга беше вече пропъзляла по стълбите в горния етаж. И бледа, чорлава, втурна се в

салона. Не можеше нищо да ѝ се разбере, то се знае. Но Мичето пребеля и писна: «Стара майко!»

Глупачка слугиня! Диване такова — просто да я пребие човек! Умряла Карабелица — чудо станало! И утре е ден, ще я погребат: не можеше ли да се премълчи? Каква брачна нощ ще е то, след всичко това... Впрочем...

Сватбарите обориха чела.

Но Мичето се опомни и блъсна околийския: да я оставят на скръбта ѝ, да я оставят!

Обхвана я обаче и кметшата. Запрегръща я и целува. Да дойде на себе си Мичето, миличката! Умрялата — умряла! Ще е измийт утре, ще я облекат и ще я погребат.

— Миче, гълъбче, не си разтуряй сватбата, тъкмо се поотпуснахме!

Мичето заискри очи. Досети се може би какво трябва сега. И залута поглед по гостите — тъмна в лице, устните ѝ треперят. Ще им кресне навярно да се махат. А-а, да се махнат!

Полковникът, извил ръка на хълбок, гледаше младоженеца. И по устните му играеше виното, което беше пил.

«Фит с фит!»

— Какво се пинкавиш, хей! На тебе казвам, кумец, върви да приклопиш очите на баба си. И потършувай под възглавието ѝ, да те не преварят.

Кривоокият се сепна. И повлече жените. А по стълбите ги изостави.

Приставът Миндиев вече излизаше от стаята на старицата. И прибра нозе.

— Не е още умряла, г-н началник: душа бере.

... Умиращата посрещна зетя си с блуждаещи очи. Но тоя спря поглед на дядо Рад.

«Този пък — лукова глава тук, хе!»

Трябваше да се бърза, разбира се. И затършува зетят под възглавието на старицата. Напипа кадифената чантичка, сви я в шепата си и метна ръка зад гръб.

Умиращата усети може би: запъпра пръстите на мъртвите си ръце.

А Мичето вече пишеше из коридора:

— Кому ме остави, стара майчице!

— Що не викнеш повече! Викни, да те чуе целият град! Миче, на теб казвам, престани! Престани де! Е-е?

Кривото му око я гледаше разширено. Но Мичето го не виждаше сега: отблъсна ръката му и се повали над умиращата.

— Не мога вече, бабинко! А-а, не се живее вече! Земи ме със себе си! С тебе искам да умра, старо майко — с те-бе!

Сотир я обхвана. Дойде му може би и да я целуне. Той я обичаше, когато тя ревеше от мъка, когато пишеше отчаяно. Но се съвладя: отстрани я само от възглавието.

И застиска окочанелите ръце на старицата. Даже ѝ се усмихна.

— Дай си, майко, сърце. Ще повикаме сутре поп да те причести. Нали и то трябва. Дай си сърце. Не се то умира тъй лесно, гледай си работата.

Карабелица избистри едното си око. Но гледаше вече от она свят. Замърдаха обаче и устните ѝ: казваше нещо. Надвесиха се всички. Зетят разпери ръце.

— Какво, а, бабо? Кажи: Имаш ли — вложени — някъде — пари? А? Пари, казвам да си скрила някъде, а? Пари! Пари!

Старицата зафъфла. Околийският се обърна към дядо Рад:

— Свате, слушай добре!

— Аз слу-слушам.

Кметшата се проточи цяла над одъра.

— Кажи, Карабелице, ей, всички сме тука!

Старицата изви гаснещо око към всички, спря го на внучката си и раззина уста:

— Се-ме-то ви да-да из-с-с-схне.

Кметшата отскочи. Околийският стоеше втрещен.

— Ка-какво каза?

Мичето натика в устата си цялата мокра от сълзи кърпичка, която стискаше.

А на старицата отлекна: заклопи тя очи и отпусна лице като причестена. След малко долната ѝ челюст изтрака. . .

Смъртта се възцари. Но околийският не ѝ повярва: наведе огледалце до устните на умрялата. Стъкло-то остана чисто. Да, спряло беше онова, което замъглява огледалото. И слава богу.

— Хайде сега, горе! Сватбата продължава!

Околийският държеше зад гръб ръката си, която стискаше празната кадифена чантичка. Дали не я е претършувал дядо Рад? Или приставът Миндилиев може би?

Кметшата обгърна Мичето. — Нямаше какво, разбира се: не можеше да се разтури цяла сватба за умрялата! — Но Мичето писна. Кривоокият кипна пак. И завика слугинята — все с ръката зад гърба:

— Марга! Марга ма!

Диване! Кой знае къде се е свряла и реве. — Марга-а!

4

Заходи мъртвец из слепите улички, изреди вратите и влезе в дворищата. Тъмните сенки на махленските хлапета изчезнаха от клонете на черниците, спря глъчката по стоборите, затаи дъх животът.

Снажната Капанка разля дрезгав глас още от пруста:

— Наказа ги господ! Карабелица издъхнала на-сред сватбата!

Старият Капанов се прозя. Виж ти, наказал ги бил господ.

— Той е с тях ма, какво ти разбираш с женския си ум.

Събочо се изсмя и скочи.

— Я ставай, тате, все ще намерим кръчма, да пийнем за лека пръст на чорбаджийката.

Ще намерят те, тъй било лесно сега: току се стреля из улиците. . . Сянка се мярнала някъде или е хукнал някой да бяга. . .

Снажната Капанка се мръщеше.

— Я си налягайте парцалите!

Току какво разбира тя, старата!

— Кой е луд ма да ходи по това време из улиците?

Обущарите — баща и син — прекосиха своя дълбок двор, изгубиха се в обора и се явиха в сенника горе. Отдясно е овошакът на Карабелъови, а назад — Сакъзлийчината бахча, която извежда в ракѣджийския сайвант на Дрангазовата хумба. Знаеха си пътищата обущарите.

Събчо затърси подвижната стълба, за да слязат в Сакъзлийчина двор. И му се стори, че нещо изшумоля в сяното. Но какво можеше да бъде! Стълбата обаче липсваше. Младият обущар се удиви. Затърси пак. И зина: стълбата беше спусната към Сакъзлийчината бахча!

— Тук е тършувал някой! Да не ни изнесат сяното, тате?

Старият се прозя пак.

— Не ставай диване, Събчо, кому е сега до сяно.

И се спусна по стълбата. Събчо изпсува. И също се спусна. Изкла се светът, а той се загрижил за сяното си. Нека го огън гори!

Посребрените в бялата нощ преходи из дворищата се оживиха: издадоха се като лалугери женски глави. Събчо схвана нещо. Но старият Капанов вървеше обущарски приведен.

— Тате, тук става нещо!

— А?

— Я там, жени се крият!

— Жени ли? Да се крият. Нам що.

— Бе то. . . токо виж, пак се е стоварило върху нашите глави.

Старият дигна чело. Но те вече извиваха към Дрангазовата хумба, та лалугерите по дворните преходи се бяха изпокрили.

— Какво още би се стоварило върху главите ни, Събчо? Не ще е по-страшно от умирачка. А беки с нас светът ще се свърши. Пък и да се свърши! Дано се свършеше — ваджишкият!

Марга, слугинята, разстрои сватбеното тържество. Глупачка. И избяга по задния вход: приклепна до стъпалата — пред овошака.

— Йоох, Сашо-о, Сашко Карабелъов, де да си, че да оплачеш старата си ба-ба!

Тя редеше глухо в бялата затаена нощ. А сенките на овошака се бяха прегърнали и висяха като надгробни ангели.

— Марга! Ст!

— Я-я! Майчице, кой си ти?!

— С-с-т! Много здраве от Сашко.

— Леле!!

— С-с-т! Иди веднага да пришепнеш на Мичето: чакаме я!

— Бах! Тука ли?

— С-с-т, тука. Ще ѝ пришепнеш само на ухото. Никой да не види и да не чуе! Хайде!

Но Марга не можеше да прекрачи. И човекът — дългос и тъмен като високата и тъмна сега Карабелъова стряха — я пригали. Слугинята притисна глава о широките му гърди.

— Йоох, де ми го господарчето — Сашко — кам го-о?

Непознатият ѝ позастисна устата, после ѝ погали увехналите бузи, изтри ѝ сълзите и допря устни о набръчканото ѝ чело.

— Върви, Марга. Помогни да спасим поне Мичето. И бъди юначка: в теб ни е надеждата сега.

. . . Кметшата беше отвела Мичето в мутвака да си поплакне очите, а сама се повърна да проследи кривокия. Той ще опипа украшенията на старата тютюнджийка, то се знае!

Сотир, заключен в мъртвешката стая, пухтеше. Кадифената чантичка със седефената дръжка беше пу-

ста. Една златна карфица само, с коралова топка, убоде дланта му и той я изтегли. Забила се е в дъното на чантичката и затова е изостанала, разбира се.

Да оберат околийския началник! — Лицето на кривоокия пребеляваше и позеленяваше. Отмести той отново трупа (главата висна на одъра) и затършува наново — треперещ, жаден. Но нямаше нито един-единичък златен пендар.

Трупът можеше съвсем да се хвърли на земята, разбира се. Как? И ще я тачи още! — Сотир посегна. Но се досети, че украшенията можеше да са пришити в самите дрехи на Карабелица. Умиращите винаги се мъчат да отнесат всичко със себе си.

И запипа пак треперещ, жаден. Разкъса старешката антерия, намери вързоп книжа, заразливства ги. Тапши. . . крепостни актове. . .

Кметшата се задъхваше въвн, пияна от любопитство.

Марга я съзря и се мушна в мутвака. Тя трепереше: Сашко е въвн, чака, господи! Как да обади това на Мичето?

А Мичето — закрила лице о стената — хлипаше, сама в нощта, в живота, в света.

Марга се опули пред нея. И се прекръсти: очевидно, божият пръст ѝ помагаше сега. И натисна устни с показалец.

— Ш-ш-ш-ст!

Мичето не можеше да разбере. Марга ще да се е побъркала. Впрочем — все едно.

Слугинята обаче се притисна о нея — любеща, вярна.

— Сссш, скоро! Сашко е! Чакат те! Сссш, въвн те чакат!

Това можеше да възкреси и мъртвата Карабелица, разбира се. Мичето тръгна унесена. Сашко жив? И се досети: угаси лампата.

Но въвн тя настръхна: видя кметшата пред мъртвешката стая. И покойната ѝ стара майка, и кривоокият, и сватбата горе — всичко се преплете наново в съзна-

нието ѝ. Но обхвана я Марга (даже ѝ затисна майчински устата) и я повлече под стълбите в черния вход.

Блесна бялата нощ. И пак се замрачи: пред двете жени изпъкна голобрадият исполин.

Не всекиму и не винаги се случват такива срещи! Да, Мичето протегна пълни с любов ръце, а главата си метна назад ужасена.

— Без страх, Карабельова.

Непознатият я гледаше със светли очи. И не беше страшен.

— В овощака ви чака Иско.

— Иско?!

— И други още. Бихте ли тръгнали с нас?

Светлите очи на исполина се нещо вгълбнаха. Той се съмнява може би дали Мичето ще тръгне с тях. Тя се вторачи в него — и не писна. Впи само мъничките си пръсти в коравата му ръка и простена:

— Водете ме! Ох, водете!

Марга, слугинята, трябваше да изостане, разбира се.

В предния двор музикантите бяха онемели.

Миндиля, висок и смешно тънък, се беше повъртял пред тях и после кривна по тясната уличка край дома, където беше курникът. Ръцете му не трепереха. Само се беше малко повдетенил човекът. Че кога е пипал той — и кога е чувствувал свои — такива брилянтни обици, златен емайлиран часовник с троен ланец, пръстени (три — единият цяло змийче с диамантни очи) и още накит пендари, цял накит!

Попревит сега, висок, той накриви фуражка:

«Ще ме видят те мене вече на проклетата им служба! Не съм си намерил децата на пътя?!»

И се-заогледва. Знаеше човекът кое как става! Трябва сега да укрие скъпоценностите.

Уличката между дома и високата дворна стена беше циментирана. И нито по къщния зид, нито по стената личаха цепнатини. Само тръбата за дъждовната

вода от покрива зееше широко, но — ще завали дъжд... или деца ще бръкнат. . .

Да, приставът се беше малко вдетенил. Закърка обаче от курника петелът и Миндиля се опомни: огледа всичко, спокойно решен, и се изгуби в овсяка зад дома.

Ще изкопае дупка и ще зарови нещата.

Ще ги завие предварително в кърпа, разбира се.

И ще затисне мястото с плоча или с по-големичък камък.

Миндиля знаеше кое как трябва!

Вишните бяха още кичести и тъмнееше под тях. Миндиля излезе на светло — търсеше камък. И се озова при темелния зид на Капановия сенник.

В зида зееше голям прсбив и от него се подаваше нещо, което се скри светкавично, като глава на гигантска костенурка. Котка трябва да беше, какво ще е друго. Миндиля се удиви повече на прсбива в стената: кой ли е събарял тука? Но това ли беше важно сега! И забърза: избра подходящ камък и се изгуби пак в овсяка.

Из пробива се подаде главата на гигантската костенурка и заследи пристава. Какво търсеше сега това куче тук?

Миндиля спря до кривата крушка. Огря го голям сноп лунна светлина. Изтегли от кръста си нож и се наведе.

Иско почна да се вълнува. Какво ровеше наистина това куче сега там, тоя пристав? Младият евреин се наведе, окършван от болки по снагата си. И се изправи пак: следеше пристава. Хм, да не е в синини тялото на Иско! Приставът беше само на десетина стъпки от него. Ще го издебне изотзад и. . .

Иско не беше човек убивал. Нито му е минавало някога това през ума. Но сега той можеше.

И се развълнува.

А нямаше време, всеки миг би се задала откъм дома Мичето — и всичко в света.

Да. А ето — размахал се беше сега — в овсяка

Хоро

Ръкопис

Понякога си гледа външните — ким
сара: Капанови не са били чужди! В,
бидежте са, както хора, какво? Аз
и това е грех. Нека ги имамт в
казармените
така, да ги имамт!

Тийваните обущари — бача
и сит — тротоира чини през бач
сара. И младият заучил ким
свагарите в кърпата.

— Гро-ба нание-рете, гроба
на Сачка Карабасилов! Аз го-
фрагма му хората си направила
вече кесии-и.

Кимсара му заучил у снота.
Иско си била сифрима, ^{Кимсара} ~~Кимсара~~
различна се. И нима.

Обущарите от митара. Мла-
дият Викатие:

— А кифай, та-т-е, а кифай,
тлх-ка-та-а. И когато бива-
ва, и когато крещават, и
когато ни колят, все по-
в-з-з-з!

там — клатушкаше се като махало — тоя пристав! Не, наистина, какво вършеше това куче тъкмо сега тук?

Иско се задъхваше. И запълзя. Трябваше да действа.

А Миндиля — тънък, висок и превит надве — въртеше с една ръка ножа — дълбаеше земята, а с другата се държеше о кривия дънер на крушата. Той беше унесен в работата си. Иско трябваше само да пропълзи хладнокръвно изотзад и да му пришепне: «Горе ръцете!» Да, защо непременно да го убие? Ще го плени! Нима това ще е по-мъчно, отколкото самото убийство. . .

Откъм дома обаче се чуха стъпки. И Иско разкри обятия, готов да прегърне целия свят. Очите му виждаха из овощака очертания на силуети, каквито там още нямаше. И узрялата в младия евреин тъмна воля да убие се стопи.

Това не беше странно, разбира се. Инак Иско трябваше сега — тъкмо сега! — да се обземе от свирепост. Да. Не бяха ли тези кучета — тоя пристав там и ония кръволоци горе, — които избиха света, измъчиха до смърт самия Иско и поругаха Мичето. . . сред бял ден я поругаха. . . пред очите на целия град. . .

Разкривеният от синини по тялото кьдрокос момък затаи дъх: допитваше може би сърцето и душата си. Но от това не излезе нищо. Той просто забрави приставва, който все още дълбаеше земята на няколко стъпки от него. Забрави Иско къде е и какво му предстои. И се изправи.

Странен човек! Не, хората си са различни. Впрочем те все пак си приличат — поне в някои случаи. Светулки са, когато се влюбят. Губят се в нощта на живота като блуждащи огньове. И са мили, трогателно мили. Особено сметливите евреи. Те, бедните, когато се влюбят, се вдетиняват дотам, че трябва просто да ги вземете на ръце като пеленачета.

Из овощака се замярка наистина дългокосият: водеше Мичето. Иско ги отличи съвсем ясно. И съзна, че трябва да се опомни: приставът можеше да се обърне всеки миг.

Но не дотрябва — за щастие: нищо не дотрябва. Дългокосият в овощака се отдели от Мичето. И запляпа като дебнеш звяр. А Иско се вцепени съвсем.

Миндиля, приведен до дънера на кривата круша, късно счу стъпките, които го приближаваха. Той не свари да се изправи: обърна се само. И зина ужасен. А после инстинктивно се блъсна с рамо о дънера. Бедният, даже не гъкна: вцепени се само опулен. Впрочем с кого ли не би било същото: страшна беше цевта на пистолета в ръката на дългокосия и още по-страшни бяха вторачените му сиви очи.

— Горе ръцете!

Миндиля изтърва ножа и дигна ръце като на гимнастика. И зачака — покорен на съдбата. Той е и сам хора убивал, та знае: ако викне, лошо; ако не викне, пак лошо. Прочее трябваше да се печели време. Миндиля знаеше кое как трябва!

Обаче изведнаж положението се влоши. Мичето, което беше спряло в гъстия овощак, не издържа: полюля се и се повали като труп.

Миндиля чу, плещите му потрепераха, но не посмея да се обърне: остана с дигнати нагоре ръце. Нападателят му обаче схвана с ъглеца на очите си станалото и прехвърли пистолета от дясната си ръка в лявата. После се наведе до ухото на Миндиля:

— Снеми ръцете.

Миндиля се подчини като автомат. А едновременно съзна, че положението му е безнадеждно: челюстите му изтракаха. Но след това той вече надали запомни нещо: върху съляпото му око отдясно се стовари тъмна вечност.

Ударът беше тежък. Миндиля — тънък, висок — се повали като покосен.

И сенките на дръвчетата се сгъстиха. Помръкна бялата нощ. Над овощака се простря зловещо гигантско крило.

Сотир Иванов въртеше кривото си око от ярост. Мъртвата Карабелица беше обрана, той нищо не намери нито у нея, нито в чантичката ѝ, нито по одъра, нито в цялата стая, нищо!

А! Да оберат него, Сотира Иванов!

Миндиля се е скопосал, разбира се, приставът: негова работа ще е това; той посрещна Сотира одеде пред прага на мъртвата. . .

«Душа бере, а?!»

И с широки стъпки началникът прекоси коридора. Ще му избегне той, Миндиля, ха-ха! Вдън земя да се е скрил, Сотир ще го намери — охо!

Ако пък старата е предала скъпоценностите си на Мичето и тя ги крие, за да избяга с тях. . . в Америка да избяга. . .

«Нека се опита, да видим!»

Музикантите бяха прибрали инструментите си — и обясниха: приставът Миндилев се повъртял около тях и кривнал край дома в задния двор.

Сотир се нещо поколеба. (Мичето наистина може да избяга, ако старата ѝ е дала скъпоценностите си. . . Да, може да избяга в Америка.)

«Глупости!»

Ще избяга Мичето! Де по дяволите? Не, това е изключено!

Сотир забърза. Мошеник Миндилев! Той е минал в овощака, за да зарови плячката си.

Луната стоеше високо, нощта бе съвсем бяла и тишината — зловеща. Сенките на дръвчетата се тълпяха между дънерите като дебнещи убийци.

Сотир се огледваше поприведен, проточил врат. И не посягаше за револвера си. Той ще повали Миндиля с пестник.

Пристъпваше на пръсти. Не дишаше.

И изведнаж ръката му прошари по кръста: кривото му око се избели и се скова; долната му челюст изтрака.

«Убит!»

Не можеше да се увери — то беше невероятно. Нямаше обаче съмнение: проснатият недалеч труп беше Миндиля — лунният блясък се пречупваше в сърмената му нашивка.

«Убит!»

Хвана се о клон — побиха го тръпки. Стори му се може би че и това убийство е извършил сам той. И вече трепереше като лист.

«Да посегнат на полицията!»

Хм, те може да посегнат и на Сотира! Даже още сега може да посегнат, в тоя миг... А-а!

Трупът лежеше недалеч, окървавен и страшен. И нямаше наоколо никой освен помръкналата бяла нощ и зловещата тишина. Никой! Не, това беше ужасно. Кривото око на Сотира изхвъркаше из орбитата. Сега трябва да има някой тук! И трябваше тоя някой да хване Сотира!

Зъбите му изтракаха пак. И проточи той врат — за да го колят може би.

В овощака обаче все още нямаше никой, съвсем никой — наистина!

И течаха секундите, тежки като разтопено олово.

Най-после ръката на Сотира почна да чувства револвера, който играеше в нея като тръстика. Кривото му око се прибра в орбитата и се вторачи в проснатия труп. Той лежеше с глава в локва кръв, а до нея тъмнееше черна дръжка на забит в земята нож.

Трупът и ножът бяха като живи: говореха. Но животът се сковаваше от техния говор. Чудно беше, че Сотир не хуква да бяга. Задържахше го може би кривото му око: то вече играеше между трупа и ножа.

«Неговият нож! Със самия негов нож...»

И се стъписа. Отличи околоръст стъпки — на убийцата сигурно! Потръгна по стъпките. И спря забъркан: по рохкавата пръст съвсем ясно личаха стъпки и от женски токове. По челото на Сотира се преплетоха бръчки — предугади нещастие. Взираше се развълнуван: стъпките идеха откъм дома! Потръгна, накъдето

вървяха стъпките. Но се видя пред пробива в темелния зид на Капановия сенник.

«А-а!»

Сега вече беше ясно. Тук са работили крадци, пробивали са стената... Така... Полковникът одева се усъмни... Той имаше право... Тъй... Едни са работили пробива, а други са наблюдавали от сенника с бинокъл.

«А и жена между тях»...

Не, какво значеше всичко това наистина? Защо е убит приставът Миндилев?

Сотир стоеше замаян. Не знаеше защо е тук и какво търси; недоумяваше какво трябва да предприеме.

Но будеше се вече в душата му тревога и скръб. Очевидно, около него ставаше нещо страшно. Миниран е може би целият дом!

«Мичел!»

Ръката му съвладя револвера. Да загине Мичето! А-а, той би убил света!

Потърка си челото. И кошмарният сън се разсипа.

Домът стоеше непоколебим, прозорците светеха и ръката на Сотир Иванов стискаше — също непоколебимо — револвера. Да дойдат! Нека дойде, който смее!

Потърка си челото пак. И вече знаеше къде е, защо е дошел, какво търси. Мерзавец Миндилев! Той сам се е наврял в ръцете на убийците си: дошел е да зарови скъпоценностите тук и —

Пристъпи до трупа. Да, до главата му зееше дупката, която е копал... Мерзавец!

И не бяха сега страшни ни локвата кръв, ни забитият в земята нож. Сотир се задъхваше от гняв. И тършуваше в джобовете, в ръкавите, в пазвата на кървавия труп. Не, нищо нямаше: убийците са опипали всичко!

«Разори ме, мошеник!»

Негодуванието в душата на Сотира преля; едното му коляно потрепера; ще ритне трупа.

Но това ли беше сега важно!

И се наведе пак: бръкна в задните джобове на куртката.

Приклезна, прималя му: тук бяха всичките — всичките! Брилянтните обици, пръстените, накитът пендари и златният часовник — емайлиран — с тройния ланец, сладко мек, змийски мек.

Устата му се наляха; той преглъщаше трогнат. И галеше скъпоценностите: познаване ги. Когато почна сечта — и хванаха Сашка Карабелъов — тогава кметшата донесе — ето същите — цяла шепа — донесе ги на Сотира — за да спаси Сашка — ха-ха! Не, Сотир не прие! Достойно отказа. Да.

«А тоя мерзавец Миндидев тази вечер щеше... Мер-за-вец!»

Сега Сотир би могъл да ритне трупа.

Кметшата търсеше Мичето. Оставила я беше в мутвака — и лампата не беше угасена тогава —

«Хм, да се е върнала сама горе в сватбената зала?!»
Не, това не можеше да се донусне.

Излязла е тя, Мичето, на двора да се оведри.

— Миче! Миче ма!

Наковица се наведе под стълбите към черния вход. И се блъсна о Марга.

— А, Марга. Вън ли е Мичето ма?

— За-защо? Ка-какво?

Марга се хвана о кметшата. И трепереше. Притисна се о нея. Търси може би да си излее бездомнишката скръб. Е, тя е расла, бедната, у Карабелъови, свързана е с целия този дом, който ето не се знае сега как ще свърши...

Марга се припя.

— Йоох, опустя Карабелъовият дом, госпожа, опустя-я.

Бедничката слугиня. Но кого по-напред да съжалява човек сега. Кметшата се отегчи. — Опустял бил Карабелъовият дом! Марга е изкуфяла: зет влиза в къщи, а тя —

— Я върви да си оплакнеш лицето. Де си била?

— Ни-ни-никъде.

Марга се задърпа. И току приклезна.

— Госпожо — водица — умирам — йоох!

Бялата нощ проникваше през замрежените прозорци на мутвака. Кметшата наля вода. — Слугинята Марга е нещастно същество, заслужава съжаление.

А Марга, изцъклила очи, озърта се — иде ѝ да бяга може би. Кметшата натисна чашата вода в устата ѝ.

— Ха, пий! Че ела на себе си, стара жена си. Умряла ти чорбаджийката, чудо станало. Мигар няма да умрем и ние. Ха, върви сега при покойната, че е грехота да се оставя смъртник сам.

Нежната кметша проследи грижливо слугинята до мъртвешката стая, а после пое стълбите. — Мичето трябва да е възлязло горе. Затворило се е в някоя стая. Е, нека си поплаче.

Снажната жена се оправи пред огледалото и влезе в сватбената зала.

Говореше. Ячо, прокурорът. Пофъфлаше. Но мисълта му бе строга и отсечена. — Трябва да се излезе на правия път. И съвестите да бъдат на чисто. Стига вече партизански лъготения. От днес — на една страна са разрушителите, а на друга — всички останали.

— И няма вече, господа — няма място — по целия свят — за двете страни: на земята ще живеем или само ние, или само те!

Кметшата се трогна, т. е. тя намери сълзите си: нали не биваше със сухи очи да изрази това, което имаше да обади! Забърса си очите и разля треперлив глас:

— Господа, бог да прости старата Карабелица!

Настанаха всички. Полковникът отсече тържествено лице.

— Чашите, господа. Стражари, вино. По възможност ведна-га!

... Кръщаване, венчаване, погребение: ето пътя, на живота. — Полковникът трогателно подчертаваше думите си. — Пладне на живота е венчавката, вечер — погребението.

— При нашия трагичен случай обаче, почитаемо събрание, аз имам честта да ви напомня — и да подчер-

тая — третото начало на живота, ореола на чест и слава: рождението.

... Полковникът е пийнал, разбира се — човек е и той най-после. Но хората бяха попреяли, а ораторът задълба: помълчава, обмисля, повтаря, като на словесно.

Кметшата беше неспокойна: не се явяваше Мичето.

«Ще земе да се отрови това момиче. Всичко става, много ѝ се набра.»

И не издържа нежната яловка: повъртя се и цврцна навън. Жена! Полковникът се престори, че не забеляза. И продължи — за рождението. То е нещо по-върховно от личната съдба и по величие надхвърля трагедията на смъртта.

— Ето, почитаемо събрание, това върховно нещо се извършва днес пред очите ни: въпреки косата на смъртта, която се размахва, ето ражда се наново нашето отечество! Да-а, сред кърви —

... Влезе обаче околийският началник и хвърли тревожно:

— Господа, неприятност. Само без вълнение, моля ви се.

Полковникът кипна:

— Молчат!

Хората недоумяваха. Началникът добави:

— Нашият храбър пристав Миндилев е убит — вероломно — на двора тук, под самите ни прозорци —

«Убит!»

Лицата пребеляха! Никой, види се, не беше свикнал на тази дума. Полковникът даже изплезил крайчеца на езика си.

«Убит!»

Прокурорът пипаше с две ръце очилата си, а младият адютант се изпъна — чака заповед.

Само кметът, бай Нако, седна и подпря глава с ръка, облакътен на масата, т. е. залепи длан о сляпото си око и дигна пръсти нагоре, като че гласува...

Но влезе кметшата — Наковица, — огледа смутено всички и се обърна към началника:

— А бре, младоженецо, кам ти я булката?

Стройната яловка се помъчи да удари на смях, но гласът ѝ трепереше.

Младоженецът страшно преbledня. Спомни си навярно женските стъпки в овошача.

— Мичето?!

— Няма я. Претърсих цялата къща. Бях я оставила в мутвака долу. Отивам — няма я. Питам Марга, слугинята. Хм, гъска: нищо не може да ѝ се разбере.

Сотир запрегльща — преседна му. И си изтегли револвера. Кривото му око се избели. Такъв ще е той, когато хора убива. Завъртя на пета и нещо изскимча — излезе.

Полковникът въртеше очи и не можеше да разбере. Но реши: протри шепи към адютанта си.

— Подпоручик, тревога — веднага! И ординареца с коня ми! — Пст! Пратете ми първия срещнат патрул: ние не можем да се облягаме на тази пърша в а полиция! Пст! Да почнат н е м е д л е н о арести: всеки срещнат, всеки — без из-кдю-че-ние!

Аджутантът удари за трети път крак о крак и излезе. Бай Нако забарабани с пръсти над сляпото си око.

«Ще арестуваш ти, чакай...»

Тя ще стане една... Нали са почнали избиванията току под прозорците ни, то... селяните трябва да са вече пред града... И не се знае кой как ще осъмне утре...

Полковникът отсече сурово:

— Господа, по местам!

После изви ръка на хълбок.

— Ну, и таз добра: да убият полицейския пристав под прозорците ни!

И пак занемяха. Бай Нако изпъшка.

— То още се ядва. Може и женска история да е: Миндилев обичаше тънкия занаят —

Помълча после и додаде:

— Другото, другото-о!

Ячо, прокурорът, пипна наново очилата си. Какво друго? Обърнаха се и всички.

— Не разбрахте ли? Булката е отвлечена! Ялова ни е сватбата!

Еснафите се спогледнаха с широко разкрити очи. Изби ги може би на смях. Бай Нако ги следеше. И сви лукаво очи. Да, убийството на пристава навярно беше във връзка с изчезването на булката. И всичко това тая вечер може би е цял заговор.

— Има тук, господа, риба работа: не се токо тъй отвлича булка наред сватба!

Полковникът го измери с позеленял поглед. И Наковица простря нога под масата — настъпи крака на мъжа си.

Но какво разбираше тя. Жена! Къде ще се договеди, че то сега е и до нейната глава. Бай Нако се поразсърди. И посрещна дръзко позеленелия поглед на полковника. Като искат да я карат на своя глава — те, военните, — на им сега! — После се обърна пак към еснафите:

— Криво да стоим, право да говорим: сватба ли беше нашата днес?!

Полковникът замига. Мазник бай Нако, пфу! Партизанин! Отваря си вратца пред еснафите, та ако стане нещо през тази нощ, ще падне утре пак на краката си.

— Какво искаш да кажеш, кмете.

— Нищо.

Бай Нако запали цигара. Запали и полковникът. И се измерваха с очи. Еснафите се свиха съвсем. Че сватбата им днес беше никаква — то е тъй, кой ще спори. Но нали уж кметът и кметшата бяха сватували. . . Така се знаеше в града. . . А ето какво излиза сега! . . .

Полковникът направи гушка.

— Че сватбата ни, кмете, е 'нам каква — за това няма спор. Но кой я устрои? Да не съм аз тука кум за кривите очи на някого?

И се обърна към кметшата:

— Речи му, Софке, да млъкне, че ще ме земат дяволите. По чие настояване се намесих аз в тази каша, ако не по ваше.

Бай Нако загледа през дима на цигарата си. Хубаво настояване наистина! Полковникът се пазари — за кумството си — с дни. И взе хубав десетък от Карабелъевото наследство. Да, номуне взе!

— Остави, Гнойнишки! Не знам кой прав — кой крив, но краят му се не види. Вършите я някаква вие там, военните с полицията, а кой ще отговаря, един бог знае.

Бай Нако беше свил езика си на фуния. Едвам се съдържа, ще му отпусне края. Че управление ли е това наистина? Кога е било тъй и къде — къде по цял свят?

Полковникът пребледня.

— Ще рече, кмете, ти си пак чистият. Ни лук ял, ни на лук мирише, а?

Кметът отново сви език на фунийка. И таз добра! Вършил там — околийският началник — с Мичето — таквоз — свършил я, като кучето на нивата — пфе! А после — хората криви.

Бай Нако втична ръце в джобовете на панталоните си.

— Вие сте власт! Полицията е власт! И прокурорът! А намеси ли се някой?

Ячо подскочи. И погледна полковника. По устните на тоя се очерта пеница. Сватбарите се спотаиха. Бай Нако обаче нехаеше. Нанася се през една нощ — тъй или инак — небивало петно на целия град: опозорява се — в самото околийско управление — единствената дъщеря на най-видно семейство —

— Да, господа! А няма кой да се намеси! Няма и няма!

Какво е трябвало да прави той, кметът на тоя град? Заповядайте да кажете! Заповядайте! Да скръсти ръце! Това ли? Никога!

— Аз от двайсет години представлявам — в тоя град — една партия с неизброими заслуги към отечеството — да!

Не, бай Нако не е можал да допусне опозоряването на тази партия в неговото лице като кмет: по никакъв начин!

— Прочее трябваше да действам, г-да. Но как? Заповядайте да кажете!

Сватбарите мълчаха. Ясно беше, че скандалът е трябвало да се потуши: длъжен е бил той, бай Нако, кметът, да измие нанесеното на града петно. И изпълнил е той това достойно, най-достойно. Намесил е даже и своята съпруга, да, как другояче? Женска история! Направил е въобще бай Нако възможното — при наличните обстоятелства. Той дълго е молил — трябвало е! — дълго е убеждавал — не е могло другояче! — и г-н полковника. Молил го и го убеждавал най-напред лично, после чрез приятели, а накрай и чрез жена си. Да. И е успял!

Прочее тази беше историята и този бе смисълът на това сватбено тържество днес, което, уви, ето свършваше сега с потресающи събития!

Бай Нако се покашля в шепа:

— Но, господа, най-после човек предполага, а бог разполага. То не се знае още наистина какво е и накъде ще избие, но не бива тъй. Не, не, не! Казвам, не! Опълчихме целия народ против държавата си, почитаеми граждани! Къде ще му излезе краят? Помислете! Стара мъдрост е, казвам ви аз: глас народен, глас божи! . . . Полковникът беше бит. Бит по всички линии. Ячо прокурорът загледа настрани.

Но изведнаж далеч — през града далеч — рухна сякаш скала.

Тишината се залюшна. Залюшна се и самата бяла нощ. И се начупи: над града полетяха — и се трошиха хиляди буци пръст.

Гарнизонът биеше тревога. Дребняха барабани, ечеха тревожно тръби. Зовяха от всички страни. И гонеха на всички страни. Стичайте се, хей! И бягайте. . . . Белите, белите септемврийски нощи!

Полковникът изви и двете си ръце на хълбок: надигаше се на пръсти; пораснаха му криле. И погледът на очите му вече тъпчеше бай Нака, тъпчеше го вдън земя. Пъзльо, демагог, безхарактерен човек, партизанин!

Залата онемя, сватбарите изтръпнаха. Полковникът измери и тях с унищожаващ поглед и процеди малко през нос:

— Значи, та-ка-а. Прочее, господа, аз ще им дам сега един глас божи, че ще ме помнят и внуците им!

Старият Капанов мърмореше нещо в сайванта зад Дрангазовата хумба.

— Събчо, завий ми цигарата, момчето ми. . . Тю-ю бре, треперят вече ваджишките ръце. . . Събчо-о!

Събчо не чуваше. Облакът се на зида, пуши и зяпа в месечината. Е, заковала се е тя на небето и не мърда. Бяла нощ! Бяла нощ, черна година!

Събчовата цигара догаряше на долната му устна. И гърлото му беше съвсем засъхнало. Май с Дрангаз, не рачи да отвори, тю-ю му и човека! До вчера се въртеше на пети пред тях, а ей го, надул се е и той сега.

Събчо изви шия към хумбата и изпсува.

Може и в къщи да си е човекът, разбира се; отишел е да вечеря; амче. . . То се чу отначало говор долу наистина, но хумба нали е, плъх да цвърцне, пак бумти.

— Събчо бре, Събчо-о —

— Какво, тате?

— Завий ми цигарата, момчето ми.

Събчо пак направи оглушки. Надигна се на пръсти до зида и пружеше шия към дворищата: следеше нещо.

А старият наостри уши към хумбата: чу му се пак глъчка долу.

«Ба, има някой вътре.»

И се залепи о вратцата. Но шумът заглъхна.

— Отвори, Дрангаз! Празник е най-после: жа си дотамамим карара, та че утре — на работа пак!

Хумбата не се отзова. Старият приклепна до стената.

Хм, работа утре — хе-хе. . . Вятър е вече и делникът му, вятър и празникът, вятър! Няма живуване и

— Прочее трябваше да действам, г-да. Но как? Заповядайте да кажете!

Сватбарите мълчаха. Ясно беше, че скандалът е трябвало да се потуши: длъжен е бил той, бай Нако, кметът, да измие нанесеното на града петно. И изпълнил е той това достойно, най-достойно. Намесил е даже и своята съпруга, да, как другояче? Женска история! Направил е въобще бай Нако възможното — при наличните обстоятелства. Той дълго е молил — трябвало е! — дълго е убеждавал — не е могло другояче! — и г-н полковника. Молил го и го убеждавал най-напред лично, после чрез приятели, а накрай и чрез жена си. Да. И е успял!

Прочее тази беше историята и този бе смисълът на това сватбено тържество днес, което, уви, ето свършваше сега с потресающи събития!

Бай Нако се покашля в шепа:

— Но, господа, най-после човек предполага, а бог разполага. То не се знае още наистина какво е и накъде ще избие, но не бива тъй. Не, не, не! Казвам, не! Опълчихме целия народ против държавата си, почитаеми граждани! Къде ще му излезе краят? Помислете! Стара мъдрост е, казвам ви аз: глас народен, глас божи! ... Полковникът беше бит. Бит по всички линии. Ячо прокурорът загледа настрани.

Но изведнаж далеч — през града далеч — рухна сякаш скала.

Тишината се залюшна. Залюшна се и самата бяла нощ. И се начупи: над града полетяха — и се трошеха хиляди буци пръст.

Гарнизонът биеше тревога. Дребняха барабани, ечеха тревожно тръби. Зовяха от всички страни. И гонеха на всички страни. Стичайте се, хей! И бягайте. ... Белите, белите септемврийски нощи!

Полковникът изви и двете си ръце на хълбок: надигаше се на пръсти; пораснаха му криле. И погледът на очите му вече тъпчеше бай Нака, тъпчеше го вдън земя. Пъзльо, демагог, безхарактерен човек, партизанин!

Залата онемя, сватбарите изтръпнаха. Полковникът измери и тях с унищожаващ поглед и процеди малко през нос:

— Значи, та-ка-а. Прочее, господа, аз ще им дам сега един глас божи, че ще ме помнят и внуците им!

Старият Капанов мърмореше нещо в сайванта зад Дрангазовата хумба.

— Събчо, завий ми цигарата, момчето ми. ... Тю-ю бре, треперят вече ваджишките ръце. ... Събчо-о!

Събчо не чуваше. Облакът се на зида, пуши и зяпа в месечината. Е, заковала се е тя на небето и не мърда. Бяла нощ! Бяла нощ, черна година!

Събчовата цигара догаряше на долната му устна. И гърлото му беше съвсем засъхнало. Май с Дрангаз, не рачи да отвори, тю-ю му и човека! До вчера се въртеше на пети пред тях, а ей го, надул се е и той сега.

Събчо изви шия към хумбата и изпсува.

Може и в къщи да си е човекът, разбира се; отишел е да вечеря; амче. ... То се чу отначало говор долу наистина, но хумба нали е, плъх да цвърцне, пак бумти.

— Събчо бре, Събчо-о —

— Какво, тате?

— Завий ми цигарата, момчето ми.

Събчо пак направи оглушки. Надигна се на пръсти до зида и пружеше шия към дворищата: следеше нещо. А старият наостри уши към хумбата: чу му се пак глъчка долу.

«Ба, има някой вътре.»

И се залепи о вратцата. Но шумът заглъхна.

— Отвори, Дрангаз! Празник е най-после: жа си дотамамим карара, та че утре — на работа пак!

Хумбата не се отзова. Старият приклезна до стената.

Хм, работа утре — хе-хе. ... Вятър е вече и делникът му, вятър и празникът, вятър! Няма живуване и

това си е. На че хлябът стана 35 гроша — тц-тц, намерата му майна! —

Събчо събори камък от зида, унесен по това, което следеше из дворищата. И повика шепном баща си:

— Тате, тате! Тате бе, я ела!

Старият смачка в шепа недоправената си цигара и пристъпи. Загледя. Любопитен и той! Дотрябало му какво там някои вършат — яли си главите, хе!... Ех, да би вървял занаятът! Че жа се дели от дюгения си старият Капанов! А бе й-о-о! Светът да се запали от четирите страни, той не жа дигне глава... Да гори светът! Жа ти тръгнат теб Капановците да зяпат... и по хумби да киснат сега, когато на главата им е вдовица снаха със сирачета, е-ех!

— Е, какво, Събчо, а?

— Мома се краде, тате —

Из дворищата ставаше нещо. Влачеха жена. То не личеше дали тъкмо я влачат, или я само водят, но работата не беше чиста: пълзят все край стените, а по дворните преходи се чугулят жени — посрещат ги и сякаш се прегръщат...

Обущарите, баща и син, пружеха шиш.

— Мома се краде, тате! Казвам ти! Само да видиш!

— На такова ми мирише и мен. Хаирлия да им е, Събчо.

Но заглъхнаха дворищата и замря бялата нощ пак.

Хумбата на Дрангаза не се обаждаше.

Старият обущар втикна в ръката на сина си недоправената цигара.

— Завий ми я. — Тю-ю му и животът, брей!

— Инак, нека крадат, Събчо... Мома било, или друго: да крада-ат... Тя се видя вече...

Събчо завиваше цигарата. — То не се още знае — за ония там из дворищата — крадат ли момата, или сама им отива тя, току —

Старият се прозя. — Все едно. Върти се светът. И не е лошо, нека се върти — колелото ниедно!

— Да се женят, Събчо... За хората казвам... Да се плоди народът, че... че каквото ни подбраха чор-

баджата, жа ни кърдисат... Коренът жа ни пресушат, само да видиш —

Събчо драсна кибрит. То все ще се пресуши нечий корен, ама ха да видим, чий —

— Запали, тате. Пали де! И си гледай кефа: не жа ни кърдисат: нямат сметка! От нашата пот живеят, тяхната — Ама ако дойде ред, ние да ги —

Събчо се ококори, вратцата на хумбата скръцнаха.

— Ах, твоята верица крѣчмарска!

И на един скок затисна рамо о вратцата.

— Дрангаз, отвори! Жа я изкъртя — казвам ти, Дрангаз — не си яж —

Вратцата се залости отвътре. Време ли е за отваряне: откога е минал полицейският час!

Старият обущар избута сина си. Дете си е още Събчо, не е проумял света: арменски уста и царски врата отварят.

И сви устни о ключалката.

— Дрангаз, отвори да чуеш какво се случи. Ние сме бе, аз, Капанов, с моя Събчо.

И Дрангазът отвори: лъхна из хумбата на вино и тютюн.

Стълбичката беше стръмна, но не им е първица на обущарите: смъкнаха се долу, като по възже.

Мъждееше присвита лампа и бялата навън нощ примигваше из свряно високо прозорче. Край бъчвите блясваха цигари и потухваха като светулки. Двама ли са, трима ли? Хм, панти някои... от измета на руския цар ще са: нали те колят вече кучето и у нас, тяхната...

Старият Капанов се сложи на нисък стол и се наежи.

— Седни, Събчо. Дрангаз, пелин!

Събчо зави цигара и драсна кибрит — огледа другите в хумбата.

— Кой сте бе?

Хората млъчаха. Събчо се наведе до баща си.

— Селяни, тате. Май че са малевците — я се обърни.

— Да са, Събчо, нам що.

— Ония бе, тате, хората от Малево. . . дето ги млатиха — в казармата — и повече от нас.

— Аха —

Старият се обърна. Но видя в мрачевата пак само блещукането на цигарите.

— Вие ли сте, аленколар?

— Наздравичко, дядо Капанов.

— Пийте наздраве. Да ви е сладко. Мръдни бе, Дрангаз!

Дрангазът положи табличката на земя и зачака да чуе какво се е случило. Но Събчо го сгриза.

— Жа ни светиш ли бе? Махай се, не жа си сбъркаме устата.

После дигна чаша към малевците:

— Наздравичко, другари. Бог да прости загиналите. . . а че и тия, дето жа гинат!

Хумбата се преобрази. Главите се наведоха. . . В казармите са пак — те: обуцарите, малевците и други още, много други. . . Тъмно е и вони. . . Слушат се охкания, подът е разкашкан от кърви. . . Ех!

Старият Капанов изпъшка. И гаврътна чашата пелин. А мъката му се понесе като прозявка: пъшкаха един след друг. Събчо проточи глухо: «Как хората стерегите. Я и так не убегу-у» —

Как я пеяха те там! Пеяха и плачеха. Нищо.

— Какво се е случило навън, дядо Капанов?

— Ами, случило се. Дрангазът не отваряше.

— Ние помислихме кой знае какво.

Събчо засука мустак.

— Какво има да се случи: едни гледат сватба, други — брадва.

— Тъй е.

— Само у Карабелъови — там началникът, кривоокият — неговата — сега вече жа накриви калпак: умряла е — сред сватбата — старата тютюнджийка.

— Тъй ли? — Виж ти! — Върви му на кръволока.

Върви му. — Събчо зацеди през зъби. — Дебелото Миче — Карабелъовата — тепърва жа дебелее. . . Да плюе на братовата си памет — тю, анасьна — хм, тц,

тц. . . Ама нищо. Добър е господ. Ех, море, голям денец с малка пита, жа додеш ли?!

Цигарите трайно осветиха наведените бъчви. — Хм, ще дойде той, големият денец с малка пита: не може да не дойде!

Събчо стъпка цигарата си.

— Пък одева някои крадоха мома. Истина! Тю му и света! Кажи и нож забий: едни гледат сватба, други — брадва. Това си е и туйто!

Малевците проточиха вратове.

— Мома ли? — Виж ти! — Кога бе?

— Мома. Отвякоха я.

— Ама сега ли?

— Сега. Току-що.

Селяните се нещо сбутаха. После се раздвижиха: стават един след друг. И се снизаха по тъмната стълбичка нагоре: пристягат пояси и изчезват в бялата нощ.

Старият Капанов нищо не забеляза. Стои приведен до сложената на земя табличка. Пуши и пие. Не чува, не мисли: нищо вече не чува и нищо не мисли.

Но Събчо се огледа. И бутна с показалец челото си. Брех, тия, малевците, бъркат тези ципури — краденето на момата тази вечер, истина! Тяжна работа ще е! Намерили му времето, здраве му кажи, хе-хе!

И скочи, ококори се под носа на Дрангаза, пита го с ръце къде са шукнали малевците.

Кръчмарят залепи показалец на уста.

След малко обаче вратцата горе се отвори, надникна дългокоса глава и разля в хумбата дрезгав глас:

— Пропилявайте се, еснафи, хайде! Сврете се веднага вдън земя, че да не ни кълнете после!

. . . Хм, това пък какво значеше? Сега вече дигна глава и старият Капанов. Но Дрангазът залости вратцата. Къде ще вървят обуцарите в това ни едно време. По-лошо е, ако ги заловят тъкмо сега, когато става кой знае какво.

Очевидно, Дрангазът знаеше кое-що.

Е, негова работа!

Дрангаз, пелин!

— Ония бе, тате, хората от Малево. . . дето ги млатиха — в казармата — и повече от нас.

— Аха —

Старият се обърна. Но видя в мрачевата пак само блещукането на цигарите.

— Вие ли сте, аленколар?

— Наздравичко, дядо Капанов.

— Пийте наздраве. Да ви е сладко. Мръдни бе, Дрангаз!

Дрангазът положи табличката на земя и зачака да чуе какво се е случило. Но Събчо го сгриза.

— Жа ни светиш ли бе? Махай се, не жа си събраме устата.

После дигна чаша към малевците:

— Наздравичко, другари. Бог да прости загиналите. . . а че и тия, дето жа гинат!

Хумбата се преобрази. Главите се наведоха. . . В казармите са пак — те: обушарите, малевците и други още, много други. . . Тъмно е и вони. . . Слушат се охкания, подът е разкашкан от кърви. . . Ех!

Старият Капанов изпъшка. И гаврътна чашата пелин. А мъката му се понесе като прозявка: пъшкаха един след друг. Събчо проточи глухо: «Как хотите стерегите. Я и так не убегу-у» —

Как я пеяха те там! Пеяха и плачеха. Нищо.

— Какво се е случило навън, дядо Капанов?

— Ами, случило се. Дрангазът не отваряше.

— Ние помислихме кой знае какво.

Събчо засука мустак.

— Какво има да се случи: едни гледат сватба, други — брадва.

— Тъй е.

— Само у Карабельови — там началникът, кривоокият — неговата — сега вече жа накриви калпак: умряла е — сред сватбата — старата тютюнджийка.

— Тъй ли? — Виж ти! — Върви му на кръволока.

Върви му. — Събчо зацеди през зъби. — Дебелото Миче — Карабельовата — тепърва жа дебелее. . . Да плюе на братовата си памет — тю, анасьна — хм, тц,

тц. . . Ама нищо. Добър е господ. Ех, море, голям денец с малка пита, жа додеш ли?!

Цигарите трайно осветиха наведените бъчви. — Хм, ще дойде той, големият денец с малка пита: не може да не дойде!

Събчо стъпка цигарата си.

— Пък одева някои крадоха мома. Истина! Тю му и света! Кажи и нож забий: едни гледат сватба, други — брадва. Това си е и туйто!

Малевците проточиха вратове.

— Мома ли? — Виж ти! — Кога бе?

— Мома. Отвлякоха я.

— Ама сега ли?

— Сега. Току-що.

Селяните се нещо сбутаха. После се раздвижиха: стават един след друг. И се снизаха по тъмната стълбичка нагоре: пристягат пояси и изчезват в бялата нощ.

Старият Капанов нищо не забеляза. Стои приведен до сложената на земя табличка. Пуши и пие. Не чува, не мисли: нищо вече не чува и нищо не мисли.

Но Събчо се огледа. И бутна с показалец челото си. Брех, тия, малевците, бъркат тези ципури — краденето на момата тази вечер, истина! Тяхна работа ще е! Намерили му времето, здраве му кажи, хе-хе!

И скочи, ококори се под носа на Дрангаза, пита го с ръце къде са шукнали малевците.

Кръчмарят залепи показалец на уста.

След малко обаче вратцата горе се отвори, надникна дългокоса глава и разля в хумбата дрезгав глас:

— Пропилявайте се, еснафи, хайде! Сврите се веднага вдън земя, че да не ни кълнете после!

. . . Хм, това пък какво значеше? Сега вече дигна глава и старият Капанов. Но Дрангазът залости вратцата. Къде ще вървят обушарите в това ни едно време. По-лошо е, ако ги заловят тъкмо сега, когато става кой знае какво.

Очевидно, Дрангазът знаеше кое-що.

Е, негова работа!

Дрангаз, пелин!

Тресе се бялата нощ от тръби и барабани. Куршуми сякаш се сипят над къщата. Или нахлуват орди в града. Залостват се дворни и къщни врати; светват и гаснат прозорци и тремове. На места се спущат стари и прогнили кепенци, които не са спущани от много години. Е, все така е било през вековете — през всички векове! Или не, не е било все така! Ново е сега, съвсем ново. И винаги е било ново, страшно ново, когато земята се стели с трупове.

... На пазаря сред града изви дим, разрасна се чер облак и скоро заиграха-пламъци на стълпове.

Бялата нощ се нажежи, стана червена.

И тръбите на тревогата заечаха панически.

— Пожар!

Понесоха се и изстрели. Зачестиха. Дигна се рев. И се удави в женски писъци:

— Господи, избиват! Избиват пак! Зверове!

Малевците пълзяха край дворните зидове, снизани на вереница — държат ниско карабините си и се озъртат.

Събираха се пред засенчени от овощака преходи и оглеждаха дворищата околоръст.

— А можеше и без пожара, бай Василе, а? Сбъркахме.

Дългокосият водеше. Сумти снишен и се извърща към огнения стълп сред града. Страшно е, безпричинно страшно. Малевците се задъхваха. И пак бяха любопитни.

— А де я булката, бай Василе, а?

Дългокосият не отговаряше. Може и да не чува: оглушителна е военната тревога.

После изведнаж стихна: секнаха тръбите и барабаните като ударени.

И сърцата забиха. Бивало е и по-страшно през войните, то се знае. Нищо. Стига да се изтръгнат сега от града, да преварят само войската!

— У-у, ще ни се пръснат сърцата. И през войните не е било толкова страшно. Защо, бай Василе, а?

— Е, стреляха ви тогава и зад гърба.

— Истина! — Така беше — хи-хи!

Нахълтаха в гъст овощак. Дългокосият почука карабината си. Малевците приклекнаха.

— Сватба!

Шумяха стъпки. И чу се тихо:

— Пожар!

Размесиха се. После се задърлиха. Дългокосият не можеше да повярва. Тридесет души! Не, това беше лудост. Как се храни и как се предвижва такава чета?

— Ние ще се източим в Сърбия, бай Василе. Да хванем само Балкана еднаж. Не се живее вече тук. . .

Не се живеяло вече тука. . . А народът къде ще се източи. . . И той ли в Сърбия? — Дългокосият гледаше изпод вежди.

— Имате ли поне оръжие?

— Де оръжие.

Тръгнали като на избор. Остава да дигнат по един слънчоглед, като ония край Огоста: скакалци ще плашат. . . Пуста кюския!

«Впрочем изборджии и ураджии!»

И се повлече дългата вереница. Вървят снишени и задъхани. По преходите дългокосият изостава и оглежда всекиго. Учители, словослагатели, счетоводители из кантори, студенти. . .

«Чакаха манна от небето. . . Пуста кюския!»

Снизаните във вереницата също загледваха дългокосия. «Забъркана глава. . . екзалтиран тип. . . Е, нищо, нали помага сега!»

Да, всеки с вярата си. Иско разбираше това. И не се делеше от дългокосия. Инак, няма съмнение, бъдещето е тяхно, на Искони. Каква смисъл има от индивидуализъм, личен морал и пр. Романтика и нищо повече. Преди всичко и над всичко класовото съзнание, да!

— А сега — само да минем еднаж голините пред Балкана, бай Василе, нали?

— После?

— Да хванем гората, думам.

— А хляб?

— Е, там, който вече издържи.

— А който не издържи?

Иско обори чело. Нима и той може да жертвува току тъй кого да било. . . Дългокосият го гледаше остро. Дете е той, Иско. Артист. По театрите да пее и ситите да облажава. А се загрижил за тържеството на пролетариата. . .

— Деца сте вий, Иско, бозайничета. Всички до един.

Ще отнемат господството на царе, папи, патриарси. . . ще съкрушат милитаризма. . . А тръгнали с голи ръце, даже без парче хляб, като на сватба. . .

Иско попила оскубаната си брада. Боляха разранените му страни. Нищо. А дългокосият не беше прав, разбира се. Тръгнали били те с голи ръце, като на сватба. . . Не, на смърт са те тръгнали — с открити души, с пламтящи сърца! Такава е истината! И ще гинат те със скръстени ръце! Защото не оръжието ще победи. Не!

Броят ще победи, безчислеността на народните маси. Работните ръце ще победят заедно с всичко онова, което те творят — машините и богатствата.

— Класовата борба, бай Василе, не е измислица. В определен ден, в определен час пролетариатът ще дигне ръце като един човек. И стой! — ще рухне всичко.

— Без да гръмне даже ръждив пищов?

— То ли е важно? — Иско кривеше устни. — И топове ще гърмят. Но ще победят не те —

— А в Русия, Иско?

— Е, Русия! И в Русия, и в Азия, и в Африка, че и у нас — навред, където. . .

Впрочем то е дълго. Пък и не струва да спорят хора с различни гледища. Не си разбират от езика. Иско проумяваше това.

— Стига, бай Василе, да се откъсне Азия, както се откъсна Русия. Нозете на европейската хидра ще бъдат веднага подсечени. И ще секнат всички извори —

. . . А голините над градските лозя вече се разкриха: свиши чело надалеч Средна гора. Ще запее скоро отнякъде картечница. Тя се е покатерила направо по ярищата — картечната рота — навярно. И се е залостила някъде. . .

— Хм, да ще сега пролетариатът да каже «стой!» — а, Иско?

Очите на дългокосия блеснаха, той замахна с карабината си и изви дясното рамо напред.

Пълзяха снискени, страшни.

— Да. Иско, Йехова е сътворил милиони раби, които не ще се източат заедно с вас в Сърбия. Те ще си останат по селата, из гънките на това поле. И ще ни посрещнат сега. И ще ни нахранят, и ще ни напоят — както са правили със своите верни хайдутини през векове. . .

. . . Да, селата са правили това — през векове — със своите хайдутини, но какъв хайдутин е Иско и какво ще търси той сега по тези села. . .

— Не, бай Василе, по-добре е в Балкана.

По-добре е, разбира се. Но Балканът не се яде и не се пие.

— Иско, да се отърсиш от твоя Маркс, ще те заколя.

Иско се усмихва: очите на дългокосия го галят братски. А иначе — Иско се е отърсил вече от всичко, от всичко. . .

— Да свърша само, бай Василе, да свърша по-скоро с тоя кучешки живот!

Ба! Дългокосият се обърна кипнал. Не е го срам — Иско? Сега да се отказва от живота, сега, когато Мичето. . .

— Ей, Иско, тя е злато! Щом ти чу името, прърпна като птичка, истина!

Ха, отщял му се животът — на Иско — сега! Той е просто глупец, недостоеен глупец.

— Чуй бе, дай ми Мичето — харизмам ти целия Балкан и целия свят — ха-ха!

Иско загледа настрани. — Да му дадел Мичето. . .

Мигар Иско я е взимал, та ще му я дава... Други взимаха Мичето... То се свърши...

«Гнусна съдба, гнусна!»

...И не ѝ продума Иско тази вечер — не можа. Нито я целуна, нито я погали — не можа. А беше готов да умре до нозете ѝ. Да, именно, да умре. Топеше се от желание да коленичи пред нея и да ѝ каже: сега вече да умрем. А нищо не направи, нищо не продума, нито даже въздъхна.

«Гнусна съдба, пфу!»

— Бай Василе —

— Какво, братче —

— Една молба — молба на живот и смърт: ако се видим натясно, не ме давай жив в ръцетена кръволиците.

Дългокосият сграби ръката на Иско. Това е право... А-а, това е, виж, право... Добре е намислил това Иско. Наистина, няма вече смисъл да попадне той в ръце... Кривоокият ще го одере жив... Да, жив... И то не за друго, а от ревност...

— Прав си, Иско, истина. Но не се бой. Ако войската пресече пътя ни, ти не се късай от мен, братче. Аз, щом дотрябва, ще ти тегля куршума.

И по свой ред Иско застиска широката му ръка. Хубав е Иско... Да, хубав е в самата си душа еврейнът... Е, влюбен е... Затова, разбира се, хе-хе —

7

Бели и кървави нощи — предателски бели и предателски кървави. Ето, избягала е доблестта от сърцата и душите са опръскани като ръцете на убийца. Бучат Огнените стълпове на пожарището сред града, обхващат небето, задушват нощта, а камбани не бият и не се мярка никъде жив човек. Доблестта е избягала от сърцата и душите са оцапани като ръцете на убийца.

...Карабельовият дом опустяваше. Марга беше расла и остаряла в него. А ето сега: какво имаше тя вече в тоя дом? Не, трябва просто да я вземат сега за ръка и да я отвежат в гробищата.

Изгубена в страшната нощ на живота, старата слу-

гиня беше коленичила при покойната си господарка. И чупеше ръце. Да би отворила — чорбаджийката — поне едното си око — само за миг — колкото Марга да ѝ обади, каквото знаеше за Сашко и каквото се беше случило с Мичето...

Но блъсна някой троснато вратата. Марга изхълца: тя разбра, преди да види. Младоженецът началник пристъпваше на пръсти, с насочен револвер и със страшно изкривено око. Старата слугиня се задърпа назад, към покойната, и се хвана о нея. Кой ли жив би могъл да ѝ помогне сега!

Сотир ѝ сграбчи косичника:

— Кучка ти!

От мънникото лице на Марга останаха само две петна — две мътни очи.

Сотир я повлече. Марга знаеше защо. И не гъкна.

В дъното на коридора, до мутвака, през широко разтворени врати се виждаше малката сватбена трапеза. Тя беше вече пуста. Дремеше до ъглеца на масата само дядо Рад.

Старецът си потри очите и очилата: не можеше да разбере. Околийският началник влачеше Марга право срещу него, като да ги е хванал в нещо. Старата слугиня, изгубила ума, пресипнало шипеше:

— Какво им съм аз крива, йо-ох!

Началникът присви врата и на дядо Рад при косичника на Марга:

— Ще кажете — вашата — всичко ще кажете, из-я-дох ви!

Старият панагюрец разбра: началникът ще ги коли. И търсеше погледа на Марга: тя знае може би защо?

— Ка-кажи ма, а-ако зна-наеш!

И Марга гъкна — ще каже:

— Тè-тè, натам!

Кривоокият се задави:

— Кои бяха?

— Ми-Мичето.

Сотир се раздруса като ударен.

— Ми-че-то ли? Сама ли, а?

И повлече пленниците си, накъдето беше посочила Марга. Той се давеше от ярост.

— Накъде, казвай!

— Ната-ам!

— Кой бяха?

— Не-не зна-ам.

— Ставай, изя-дох те!

И Марга си намираше нозете пак.

Излязоха на двора, влязоха в овощака. И се откри трупът на Миндиля — грамаден и кървав. Марга се стъписа, нозете ѝ се присвиха наново. Дядо Рад стоеше опулен. Увехналите му страни се тресяха, челюстите се бяха сковали. Началникът шипеше:

— Кой го уби? Каз-вай-те!

Дядо Рад би проговорил, ако знаеше. Но Марга се заекна пак. Тя не можеше да мълчи! Езикът ѝ беше обаче надебелял и само точеше «то-то-то».

— Изплюй си езика, кучка! Думай, ти казвам!

— Се-сега —

— Е-е-е?

— Ка-кво —

— Кой го уби?

— Зна-зна-ам ли?

— С-с-ст! Думай: кой го уби?

— Та зна-знам ли бре; господ го е убил.

Кривоокият се стъписа. — «А-а!» — Но ще ги научи той. Ще кажат те — ох!

Събра им ръцете, усуква ги с шнура на револвера си и ги върза о дърво. После потърси сабята си, която не носеше: ще ги накълца. Това вече разбра и Марга: Лицето ѝ се проточи.

— Аз ще-ще-ще кажа —

А дядо Рад се отдаде на съдбата: стои смирен — търси спасителя в душата си.

Кривоокият се вторачи в него: дразнеше го смиренieto му. И го срита.

— Думай! На теб казвам: ти знаеш повече!

Старецът изви шия към Марга.

— Бог види, Марго, турчин е, не е наш. Кажи, ако знаеш нещо.

Тежката длан на Сотира залющи старешката буза и тя се поду.

Марга чакаше своя ред. Кривоокият изви пръсти срещу гръкляна ѝ. И тя проговори — ясно, точно:

— Не знам нищо. Ще ме заколиш, братче, и пак не ще знам. Кое да кажа? Какво?

— Колцина бяха?

— Един.

— Лъжеш!

— Ей ми бога, само един.

— Какво ти каза? Как стана?

— Рече, Сашко е вън — господарчето ми.

Марга търсеше сълзите на очите си, но те се бяха скрили. И отговаряше. — Мичето е тръгнала, разбира се, веднага е тръгнала, защо ще се двоуми? — Тук, в овощака са хлътнали, то се знае. Там, към сенника на Капанови може да са отишли — как ще ги види Марга? Отърчала веднага кметшата и я отвела при покойната ѝ господарка.

— Кметшата ли?

— Тя, братче. Питай я, ако не вярваш. Донесе ми и водица жената — за да дойда на себе си.

Началникът попира челото си. Не можеше да разбере. Нито биваше да повярва.

— Ама кметшата ли?

— Тя, братче.

— Наковица?

— Наковица — същата.

Сотир пак си потърка челото. Той до днес не беше доверявал — в живота и в света — никому. Съвсем никому. Никога и за нищо. Сега това обаче надхвърляше всичко. То беше повече от допустимото. Коварство и низост: А-а! Небивало коварство! Небивала низост!

И изсвири оглушително, а после даде и револверни изстрели.

Струпа се глутница. Огледаха пробива в сенника, качиха се горе, надникнаха в Сакъзлийчина двор. Врат-

цата бяха високи, а не се откри подвижна стълба. Нападателят са могли да отвлекат и нея, разбира се. Но те сега, след полицейския час, ще са избягали през дома на Капанови. А може и в него да са още. . .

Обхванаха маалата, свиха обръча и Сотир зае стрехтия дворен кладенец на общарите, а глутницата се начугули в къщния пруст.

Е, шум, крясъци, писък. . . Сотир Иванов сумтеше бесен. И сгриза агентите, които довякоха Капанката със Събчовица. Старата беше окървавена. Глупци агенти, не ще се научат да не бият по голо.

Сотир усуква широките плещи на Капанката. Събчовица се запени. Крещи. Тя е в положение, но какво от това. Сотир ѝ присви косичника до ботуша си. И потърси втората снаха на Капанови — вдовицата. Някои зашепнаха — болна била, пък и — мъж ѝ загинал на Селиолу. . .

На Селиолу! И по-добре, че е загинал: не ще до-трябва сега да го коли Сотир.

— Тук я искам! Веднага!

Довлякоха и вдовицата. Но пък Капанката сега възбуя: нея тя им не дава — йоо. . .

— Намерете мъжете ни бре — тях намерете — и с тях се разправяйте — кучета!

Аха!

Камшикът на кривоокия заплющя. И не спираше. Капанката, наново в кърви, все по се пенеше:

— Бий, куче! Бийте ни! Бийте и мъжа ѝ! Изровете го от Селиолу и го бийте — да проумее.

Брантия! — Сотир се поколеба. Но камшикът заплющя веднага пак. Капанката вече крещеше:

— Бий, куче! Ей ти гръб: бий, мръсно! Бийте ни, избивайте ни, кръволоци, кръволоци!

Пфу, мерзавка!

Сотир сви камшика. И сипна с език нажежени гвоздеи. Всичко живо ще бъде изтърбушено: да кажат! Деца в майки ще бъдат разчекнати: да кажат! Градът цял ще бъде съборен и сто педи под земята ще се копае: да кажат!

Очевидно, станало беше нещо небивало. Жените почваха да разбират. Капанката даже се сепна — забрави кървите си. Забъркали са пак някаква нейните скопосници, да ги господ убиеше! Тя се обърна към вдовицата си снаха. И тая изпружи шия през рамото ѝ:

— Сумясай се бре, господине, началник ли си, какво си: защо се нахвърляш на нас? Намери ни мъжете и тях питай!

Камшикът изплющя сега през рамото на Капанката. И ще се гаврят още с полицията — брантии! Че нали за мъжете им ги бие Сотир: нима за тях.

Изплю той пяната от устата си и заповяда да отрежат кладенчевото въже.

Ще кажат те, охо! Ще ги спуща той една по една в кладенеца и ще ги държи във водата, докато проговорят.

Навързаха жените. Очите на Капанката се избелиха: могат, кучетата, сила им е, турци са! Погледна тя трудната Събчовица и запрегльща.

— Ама какво искате бре, хора?

— Де ви са мъжете?

Жените зинаха. Това ли било? Туй, а? Тю-ю! Че да не са Капановците кокошкарци — я партизани някакви — или да са потръгнали по мърсии — а? Нали е грехота да се бедят еснафи хора?

И таз добра! Чисто е челото на Капанови, така да се знае! Не са се крили те и няма да се крият — никога! Млатили са ги преди в казармите, нека ги млатят пак: широк им е гръбът, общарски е!

— Хе, ще ги крием! По кръчмите са, из хумбите: правят си адета, дотамамяват си карара — да им държи влага през седмицата по черни грижи с пусти опустял занаят — е-ех! Ха, търсете ги у Дрангаза, ей къде е! Де ще са другаде, де по пръждомите — в това ни едно време!

... Капанови — баща и син — бяха си дотамамили карара. Да ги водят сега. Нека! Рай ще им е и в пъ-

къла. Пък и — крали там някои мома, а тях бедят, ха-ха!

Вървяха те пред глутницата и се кандилкаха. Не видяла се и намярата му. . . А защо тях да бедят, а?

Събчо заби нозе сред бялата нощ. Не мръдва — йо! За такъв р е з и л л и к — не! С какви очи ще гледа той после майка си, жена си. . . Някои крали невеста, а тях карат!

Старият скърши врат. Бива си го и Събчо! Ей че диване!

— Тука има риба работа, Събчо-о! Върви, ти думам: срещу ръжен се не рита.

Намерил Събчо време да мърка за крадена мома. Диване!

Старият обушар преплиташе нозе, но чувствуваше, че агентите са като оси. Е, от това си изкарват те хляба, то се знае. А все пак оси са сега, не са като друг път. Кучета, хе, ку-че-та!

— Нищо. Яли им въ-вълци главите. Ама дър-ръ-тъж се, Събчо-о, жа ни ръфат тия кучета пак тая нощ.

— Право, тате. Кое е право — право. Тю-ю! Ама рече го оня: пропилявайте се, кай, е-сна-фи! Сврите се, кай, вдъ-дън земя —

Събчо мъркаше през нос. Но агентите се навалиха.

— Кто? Когда? Скажи, чорт!

Баща и син се притиснаха един о друг, дълго се надуваха, после зареваха.

. . . Ще кажат те, всичко ще кажат — в казармата.

Събчо, окървавен, потръгна. И ръмжеше пак. Шушумиги такива, руски шушумиги! Там ще каже той!

— За крадената мома им е з о р ъ т, тате, само да видиш!

Старият скърши пак врат. Събчо е пиан. Умрели са ония за жени. Малко им са били по въстаналите села...

— Не жа им е до жени, Събчо-о: много са с а р п нещо. . . Ха, дано им е вече до главите.

Събчо хлъцна. И заби пак нозе. Щом не им е за крадената мома — е? Какво е то таквоз: пипнат човека,

после тап-туп и хайде в казармите! Къде се намираме, а? Да не е тук Русия?

— Сто-ой! Бихте ни — добре. Карате ни — и то добре. А къде, а? Защо? Платихме ли ти бе, Дрангаз? Хей, Дранга-аз!

■ Кръчмарят отсъствуваше, агентите се зъбеха:

— Движис, чорт!

— Чорт? Няма чорт! Тука, братушка, не е Русия!

И Събчо заработи с лакти. А после страшно изрева:

— Колят ни, бе-ей!

. . . Навързаха ги, както му е редът. И обушарите укротяха. Не се клатушкат вече. Само старият мъркаше:

— Ц-ц, пенсиите не им достигат, пенсиите на офицерята. Да ми помниш думата, Събчо-о, пак ще си приказваме.

Полковникът откри широко вратата на сватбената зала и повика с пръст Яча — прокурора. Поговориха и Ячо по свой ред махна с пръст на кметшата, на Наковица: повика я.

Бай Нако се забърка: това пък какво е? Той потръгна, но му дадоха знак да не наближава.

Кметшата се вълнуваше, даже повиши глас: била е долу, да! Намерила е слугинята Марга в черния вход, дала ѝ е и водица, да! Какво от това?

Ячо изсвири с уста. И полковникът повика часови.

— Заповядайте, госпожо, в срещната стая.

Наковица заплака.

Бай Нако изви ръце назад: какво е то таквоз, съпругът на таз жена е тук най-после и е готов да отговаря.

. . . — Моля ви се, моля ви се, г-н полковник Гнойнишки!

Полковникът се ухили. — Просто не може човек да разбере военните! Но ще ги вземе дяволът най-после!

— Моля, казвам, г-н полковник, каква е тази комедия, питам аз?

Ячо загледа кмета над очилата си. Пълен такъв и никакъв на глед — бай Нако, — а като рече, прави се и страшен, хи-хи. . .

Полковникът гледаше настрани.

— Нищо, бай Нако. Застава съм — службата го изисква — да зема под стража — за момент — г-жа Софка.

Хм, наистина, човек не може да ги разбере — военните! — устните на бай Нако побеляха. Той беше внушителен. Ще хване сякаш дребничкия полковник и ще го стопи в дебелиите си ръце.

Гледай го ти!

Впрочем скандал и какъв още! Властите взаимно се унищожават. Същинска анархия.

— Това, господа, е равносилно да арестувате мен — кмета на града! Добре, заповядайте: на разположение ви съм!

И се поклони бай Нако! Полковникът се позамисли — с пръст на едина мустак. И с пръст от другата си ръка направи знак навън. Яви се друг часови.

— Службата го изисква, г-н кмете — и колкото да е неприятно, — заповядайте!

Сватбарите се втрещиха: полковникът проследи арестуваните кмет и кметша и после изви ръце назад — загледа сватбарите.

— Спокойствие, господа. Седнете. Не е още удобно за разотиване. Разположете се. Ако обичате, може да ви се донесе още вино. Раз-ре-ша-вам.

Из съседната стая се чу плачливият глас на кметшата:

— Аз да съм се сговаряла с Мичето — с такава мръсница! Това е просто гнусно!

.

Мичето лежеше върху окъсан козяк. Снагата ѝ — лека и сочна — се гърчеше и потръпваше. До възгласието ѝ бе коленичило непознато момиче и я тешеше:

— Успокой се, другарко, тъй не може да проникне и дявол.

Мичето разбираше, че може вече да се успокои: те са в земята, дълбоко под жилищата на живи и мъртви. Но снагата ѝ се свиваше и тръпнеше:

«Иско не ми продума. Сърди ми се. Има и право.»

Непознатата ѝ галеше разсипаните къдри. И Мичето виждаше, че тя е с подрязани коси. Студентка ще е. Е, все едно.

«Да не помисля аз нито еднаж — нито еднаж — какво му е било на Иско през това време.»

В душата на Мичето се сплитаха оловено тежки възели. Тях не ще развърже вече никой. Никой и никога. Само един можеше това — той един, милият, родният.

«Сашо, бате, мили батю!»

Лицето ѝ просия. Но и веднага мъртвешки пребледня.

Да, то Марга тази вечер я полъга. «Сашко е вън — каза, — чака те». . .

«Господи, господи.»

Мичето се беше надигнало на козяка и блъсна сега глава о стената. Студентката се уплаши. А нямаше защо. Това у Мичето беше нерви. Малко ли е преживяла горката. Ще мине то, всичко ще мине.

Мичето се излегна на козяка. От челото ѝ капеха едри капки пот. Да капят. Всеки по своя път.

«Само по-скоро, господи. Да се видя еднаж при Сашка — милия, родния, едничкия.»

Да иде еднаж Мичето при брата си. Той я чака — навярно. Не може човек да умре съвсем. То би било тъй страшно!

Мичето съзна, че Сашко не е умрял, не може да е умрял. Той я чака.

Той чака своята мила, своята поругана сестра. Чака я с кървави сълзи на очи.

«Какво друго имаше Сашко на света? Само нея! Да, само нея. И още — сиромашкия народ. Целия сиромашки народ.»

Тях обичаше Сашко. Тях едничко. Само тях.

«И затова го убиха те — о-о!»

Но нека. Така и трябва. Ах, така и трябва в тоя мръсен свят — мръсен!

«Само да се свърши сега и с мен, по-скоро да се свърши!»

Да се види еднаж Мичето при Сашка — светлия, милия.

Да. И ще избягат. Веднага!

В Балкана ще избягат.

«В пещерите на Въртопа! Там, да!»

Студентката лепеше мънинки длани по бузите ѝ. И на Мичето ставаше мило. Те ще избягат в Балкана, в пещерите на Въртопа. Сашко, тя и Иско. Ще се изгубят пак под сталактитните сводове, под тайнствените сталактитни сводове.

Ах, как пророчески говореше тогава Сашко!

«Послушай, сестро — говореше, — послушай легендите на стария Балкан. Нас ще избият. И много още като нас ще избият. Но ще живее легендата за равенство и братство и ще възсияе тя над стария Балкан.»

... Ох, изприказаха се вече легендите. Всички легенди се изприказаха. ... Мичето клатеше отрицателно глава: тя не иска вече нищо да слуша.

— Мале. ... мила маминке!

... Иско не ѝ продума тази вечер. ... Не ѝ продума той тази вечер нито думица. ...

Не, Мичето няма вече нищо да слуша: никакви легенди!

— Майко ма! Мамичке!

И защо да я теши тази някаква студентка сега!

Никой няма право да теши Мичето: тя не позволява!

Нейното е свършено. Тя трябва да умре. Нима не съзнава това и сама!

— Нека Иско знае, че —

Иско стоеше настрани, гърбом към Мичето. А зад него беше приставът — убитият.

— Иско!

Не се обърна. Сърди се. И с право. Но дали Мичето

се жертвува само за него. Само за него и за брат си!

— Иско!

Иско я погледна с мъртвешки очи. У-у!

— Успокой се ма, Карабелева, ела на себе си!

Какво е това от теб, като че си човек убила —

Мичето леденееше.

— Другият уби пристава, другият! ...

Бедната Карабелева, може и да се побърка! Да, нейното е най-страшно: по-добре, да са я убили. ...

— Че какво се е случило, другарко? Хм, вързали те злодеи и се гаврили. Плюй и толкоз, хе!

Мичето впи шепи в пръстите на студентката, поотблъсна я и я гледаше с изцъклени очи. Беше побъркана, очевидно. Шепнеше нещо, но не можеше да издаде глас. Студентката разбра: ново убийство е станало тази вечер.

— Убиха ли? Успокой се, Карабелева. ... Пак ли убиха някого, а? Ох, успокой се. Много свят избиха те. А-а, кръволоци! Ела, легни, другарко.

Нека легне Карабелева. Да се успокои. Тя е измъчена — миличката. Но то ще мине. Дай, боже, да мине. Ех, погазиха я ония изверги, ограбиха я и я опозориха.

Пръстите на Мичето останаха впити в шепичките на студентката, тази не можеше да ги освободи и почна да вика: Мичето се надигна страшна и с всичка сила блъсна пак глава о стената.

Нима тя не знае, че е погазена и опозорена!

Глухо е в подземие. Глухо и мъртво. Като в гроб. И странно звучи гласът на студентката: говори сякаш изпод земята.

И Мичето съзнава, че наистина може да се побърка. Но нима е по-добре, като е в ума си. Другото е по-страшно! Ако и Сашко не ѝ повярва, ако и той се отвърне от нея. ...

Но не! Сашко никога — никога Сашко Карабелов не ще се отвърне от своята — от своята родна сестра —

от своята едничка родна сестра, която — която го обича — която обича само — само него в света — само него и никого друг!...

— Мале ма, мамичко!

Мичето се захлупи на очи.

— Така, другарко, поплачи си тихичко, оттуши се. Сега спасението ни е само в поройните сълзи, Карабелева!

...Тя не е права. Студентката не е права. Мичето не може да се спаси нито със сълзи, нито с писъци, нито със самата си смърт.

Никой и нищо вече не може да спаси Мичето.

Един само той, родният, милият. ... А-а!

— Карабелева, другарко, моля ти се!

Мичето се надигаше — пламнала, възторжена: ще кресне на целия свят, че никога Сашко Карабелъов — той един никога —

— Брат ми никога няма да се отвърне от мен! Цял свят да ме охули, той един няма да се отвърне от мен! Нико-га-а!

Студентката хлъцна.

— Но, другарко, никой не се е отвърнал от теб. Нали за това те спасиха ма? Цял народ е с тебе, Карабелева!

Мичето я загледа широко опулена. Но стоеше зад нея Иско със своите кротки, със своите тъжно сини очи. Златистите му къдри пламтяха. Мичето го виждаше ясно. И се разтрепера: протегна ръце. О, той ѝ е всичко! Тя го обича като слънцето, като луната, като целия свят. Само него обича тя. Ах, обича го, обича го по-страшно от смърт!...

— Обичам го ма — обичам го, стара майко — като бог го обичам ма-а —

— Обичай си го, другарко! Нали затова те спаси той?

— Страшно-о —

Студентката държеше яко ръцете на Мичето, но това не помогна. Тази се дърпаше и изкрещя:

— Махнете я, махнете я от очите ми-и!

Капанката обаче не се махаше от очите ѝ — старата обушарка: пляскаше бедра и ревеше:

— Дю-ю, кучка! Ние махленски ще те разкъсаме, мръсница поразна! Да лягаш с убийцата на брата си — у-у, поганка чумясала!

Лежи Мичето възнак на козяка, цепи я глава, а едната ѝ нога е отпаднала на пода. Нека да правят с нея, каквото щат. Нека цял свят прави с нея, каквото ще.

Студентката прибра отпадналата ѝ нога.

— Боже мой, боже мой —

— Но няма защо да се вълнуваш вече ма, другарко, ти си спасена. Ето, огледай се: ние сме в такова скривалище, че и дяволът не може ни откри —

Мичето се оглеждаше. Студентката ѝ стискаше ръцете.

— Земи се в шепи, другарко. Потърси волята си. Ние трябва да бъдем борци, Карабелева!

Хм, борци. ... не иска Мичето да бъде борец. Пък и — нищо ѝ не е ней. Ще ѝ мине. Марга я полъга тази вечер: каза ѝ, че Сашко я чакал във —

Студентката я галеше:

— Отпусни се, другарко. Съвсем се отпусни. Така. Гледай да заспиш. Ще трябва да посъбереш сили, Карабелева: път ти предстои.

Мичето се отпущаше. То Марга я полъга тази вечер, разбира се. ... Но няма къде тя да върви.

— Тя ме заблуди — Марга. И не се маха отпреде ми — милият, милият! Все го гледам — жив —

— Кой ма? Кой, другарко?

Мичето залута печален поглед и го спря на студентката.

— Брат ми — заклания — гледам го — жи-ив —

Студентката изпищя:

— Мълчи-и ма —

А-а! С коя не е така. ... Стоят мъртвите живи — ден и нощ, винаги. ... живи пред очите им!

— Избиха ги, другарко! Звярове! Звярове! Ограбиха живота! И пусто е сега, мъртво-о!

Ех, вий бели, бели септемврийски нощи!

Мичето беше мълчало дни и нощи, страшни дни и нощи — мръсни, гнусни.

И сега проговори. Развързаха се възлите в душата ѝ.

А малката студентка се беше захлупила на очи и плачеше. Но Мичето искаше да я чуят. Да я чуят всички. Да.

— Който е познал позора, който е изпитал мръсотата, нека чуе: те са над всичко в света!

Позорът и мръсотата са над самата вселена. О, те заминават месечината и минават зад слънцето.

— А-а! Но аз съм вече на чисто със света! Съвсем на чисто, съвсем!

Мичето е умила ръцете си. И не се бои вече от нищо. От нищо!

— Аз мога вече, сестро, да тръгна сега съвсем гола! Срещу всички! Сред бял ден ѝ срещу всички — гола!

...Бедната! Бедничката! Миличката! Да, тя не е издържала тежкия си жребий. Студентката — все още разплакана — мокреше със сълзите си пухкавите ръце на Мичето. И тя се смълча. А после грабна главичката на студентката, притисна я о голото си рамо и се разтрепера като лист:

— Не ти запомних името. — Нищо. — Но да знаеш, с мен е свършено: те тази вечер убиха пристава.

— Е, убили, какво? Толкова свят се изби. — Студентката не проумяваше.

— В нашия двор — задния — в овошача — когато бягахме. — Убиха го!

— Кого ма?

— Пристава.

— Пристава? Кой? Защо?

— Когато бягахме. Убиха го. Иско и другият: те го убиха!

— Истина ли? Оня, високия пристав, който беше пожарникар преди? Него ли?

Мичето поклати глава. И в погледа на очите ѝ замря стъкленият ужас на убийца.

Студентката плесна ръце.

— Браво!

И заходи със ситни стъпки.

— Така на тези кръволоци, та-ка-а! А-а, ще ги избием до един, до един!

Те ще избият до един всичките кръволоци. Какво не извършиха те, какво само не извършиха. Ще видят сега.

Мичето склочи ръце под главата си. Гласът на студентката се отекваше глух в сводестото подземие.

То трябва да е турска баня — това подземие. Или може би е останка от римски катакомби. Все едно, разбира се. А сводът е рухнал някога. . . И е закърпен с препречени греди. . . отрупани с камъни и с пръст. . . Да. . . И може пак да рухне. . . Дано. . .

Погледът на Мичето блуждаеше по огънатите над главата ѝ черни греди. И престана да ги вижда. То натам беше изкривената крушка в техния овошак. . . и приставът. . . стои с дигнати нагоре ръце — висок, страшен. . .

— У-у, страшен, у-у!

Студентката се опомни. И застиска пак ръцете на Мичето. Тя да нехае, нищо че са убили пристава, ще трябва още много, много да се убиват.

Мичето се обърна съвсем към стената.

— Но ние трябва да сме решени на смърт, другарко Карабелева! Така и само така ние ще се покажем достойни за нашите свещени жертви.

Мичето откри лицето си. Тя е решена на смърт. Само да я изведат еднаж оттук, от тоя страшен гроб, да я изведат по-скоро —

— Кога ще дойдат те —

— Кои, другарко?

— Искви —

— Но те се изтеглиха, Карабелева. Веднага напу-
наха града. Може ли инак?

Бузите на Мичето побеляха.

— Иско — Иско няма ли да дойде?

— Но как, другарко? Как-може той вече да се мер-
не в града?

Студентката повеселя. Е, весело е да се гледа влю-
бен човек! Мичето ѝ обърна мъничката глава и я пита-
ше шепном, като дете майка си: няма ли тя вече да
види Иска? Никак ли няма да го види? Никога ли?
Глупавка!...

— Но нали те ще те отведат в София ма—ха-ха! В Со-
фия ще те доведат, Карабелева, при мен. И ще те наредя
аз там. Там всичко може, другарко: цяла София е с
нас!

«В София!»

Мичето потрепера и отпадна, като опомнена след
кошмарен сън. В София! Да, в София...

В София Мичето има леля и братовчедки —

«В София! Истина» —

И ако Иско не ѝ прости...

Той няма да ѝ прости, разбира се!

И с право: свършено е вече между него и нея.

По-добре е даже никак вече да го не среща Мичето.
И него, и другия — дългокосия.

Той също не ѝ продума нищо тази вечер. Човек уби
за нея и пак нито я погледна, нито ѝ продума...

Мичето даже не знае името му.

Все едно. Нека никой вече да не продумва на Ми-
чето. Никой в света. Кой би могъл да знае какво е тя
преживяла? Никой. Но Мичето ще разкаже на леля
си — там, в София. Всичко ще ѝ разкаже. И само на
нея, само на нея —

— Другият... кой беше?

— За кого мислиш, Карабелева?

— Другият — с Иско —

Студентката сви рамене.

— Той не е от нашите, другарко. Но няма какво,
нали помагат сега —

Разбира се. — Мичето обърна лице към стената.
И тя вече не е от техните. Така е, разбира се. Нищо.
Затова може би Иско не ѝ продума тази вечер. Да, на-
вярно.

«А не знае — и не помисля — Иско, — че всичко
стана само за него!»

...Те се нахвърлиха на нея — и кривсокият, и
полковникът, и всички, — нахвърлиха се само защото
тя е залибила еврейин.

— А-а! Но него съм аз залюбила! И ще го любя!
Само него и до гроб!

— Какво, другарко?

Мичето се облакът на козяка. Гледаше съсредото-
чено. Беше спокойна.

— Онези се нахвърлиха на мен, другарко, само за-
щото бях залибила еврейин. Тази е истината. Казвах
ми го в очите. Мразеха ме — искаха даже да ме убият.
И затова се погавриха.

Студентката се намръщи. Какво общо имат религио-
зните различия — и расовите — и любов някаква — с
развилите се събития!

— Не, другарко Карабелева, не! Днешните злодей-
ства — и ужасите, и всичко — имат чисто класов ха-
рактер.

Мъничката глава с подрязаните коси се тресеше като
на жрица.

— Твоите осквернители, другарко, са се нахвърлили
на теб първо, защото си сестра на незаменения работ-
нически трибун Сашко Карабелев. Второ — защото си
богата. И трето — защото си хубава, да!

Мичето замижа. И потекоха ѝ сълзи. Нима тя отри-
чаше всичко това... макар че полковникът се закле
даже пред кметшата... закле се най-кръвнишки, че
ще заколи Иско... «нейния еврейин»... пред самите ѝ
очи, ще го заколи, ако тя не склони да иде под венчило
с кривоокия —

«Боже мой, боже мой!»

А студентката ситнеше по разровения под на скри-
валището и от време на време пак потрисаше главичка

като жрица. Икономическия принцип, материализма, ето ключа на всичко! Експроприация, потисничество на работните маси, кръвопускане, да!

— Това е капитализмът, другарко! Кървав е производът му — грабежи и убийства; кървав ще бъде и краят му — катакомби от човешки кости!

... Така е, разбира се: нима Мичето не знае всичко това. Пък и — нали ѝ го казваха направо в очите: да се венчае за кривоокия, да му роди дете, а после нека го напусне, ако ще. . .

— Те ми го казваха в очите. . . Така ме придумваше и кметшата: да се венчая, да му родя дете, за да осигури наследството, а после —

Студентката се сви и наежи като котка. Нима и кметшата — пфу!

— Председателка на женското дружество уж, еманципаторка, ха-ха-ха!

Мичето си потърка челото. Какво важеше кметшата. Сводница, какво друго. Она беше страшен, полковникът. Зъл и студен — ввв —

— Впиха се в мен като вампири —
Мичето избели очи.

— Вампири, същи вампири. «Ще те заколим» — викаха. И биха го направили. Щяха. Биха дочакали да им родя дете и биха ме заклали от страх да не избягам. . . и да не разкрия всичко. Ха-хо-о-о!

Студентката се втрещи: Мичето се провикна болно, разсмя се и се разрида. Едната ѝ нога пак се отплесна на козяка. Устните ѝ пребеляха. И ловеше въздуха с шепите си. Ноктите ѝ се впиваха в дланите.

— Дете искаше. — Напиваше ме и дете искаше. — Забиваше ножа до главата ми и ме караше да пия — дете искаше — ха-хо-о!

Ех, страшни нощи, бели и страшни септемврийски нощи!

Лежи възник, хубава като богиня, Миче Карабельова, сестрата на Сашко Карабелюв, убития вожд на хиляден народ.

Лежи разкрячена, удавена в мръсотата и срам, в страшна мръсотата и срам.

Пфу!

Студентката метна назад подстриганите си коси и изви писък, като усукана с камшик.

8

Далеч в нощта — незнайно далеч и незнайно къде — тракаше картечница.

Чия ли е? . . .

Стеляха небето огнени стълпове — и биеха камбани, ечеха пожарникарски тръби. . .

А по изби и скривалища, по плевни и из обори туптяха задавени гърди — туптяха с ритъма на далечната картечница. . .

Да, селата са въстанали — непременно. . .

— А, звярове, настъпи и вашият край!

Ех, ранни възторзи, които понякога разчорлят и побелели бради. Не, хората просто не се отчайват. Особено жените. Впрочем женски гробища няма. . .

Наковица, кметшата, не можеше да разбере — просто не можеше, даже никак не можеше! — ето това: в какви времена живеем ние днес?

Тя легеше на тясно канапе, превита надве; слушаше тежките стъпки на часовоя пред вратата; гледаше широкия гръб на съпруга си и хапеше устни.

— А-а, господи! Но в какви времена живеем ние днес!

Тя се чувствуваше изхвърлена на улицата и даже сритана. . . То не може наистина да няма арестувания: кой ще отрече това? Но да се арестува кметът, да се арестува кметшата, кметшата на града! Не, наистина, в какви времена живеем ние днес, а?

Бай Нако пухтеше:

— Дете ставаш, Софке, дете ставаш — пфе! Ум ще търсиш у военен — и човещина — пфе!

Работата им — на военните — е все със селските

като жрица. Икономическия принцип, материализма, ето ключа на всичко! Експроприация, потисничество на работните маси, кръвопускане, да!

— Това е капитализмът, другарко! Кървав е производът му — грабежи и убийства; кървав ще бъде и краят му — катакомби от човешки кости!

... Така е, разбира се: нима Мичето не знае всичко това. Пък и — нали ѝ го казваха направо в очите: да се венчае за кривоокия, да му роди дете, а после нека го напусне, ако ще. . .

— Те ми го казваха в очите. . . Така ме придумваше и кметшата: да се венчая, да му родя дете, за да осигури наследството, а после —

Студентката се сви и наежи като котка. Нима и кметшата — пфу!

— Председателка на женското дружество уж, еманципаторка, ха-ха-ха!

Мичето си потърка челото. Какво важеше кметшата. Сводница, какво друго. Она беше страшен, полковникът. Зъл и студен — ввв —

— Впиха се в мен като вампири —
Мичето избели очи.

— Вампири, същи вампири. «Ще те заколим» — викаха. И биха го направили. Щяха. Биха дочакали да им родя дете и биха ме заклали от страх да не избягам. . . и да не разкрия всичко. Ха-хо-о-о!

Студентката се втрещи: Мичето се провикна болно, разсмя се и се разрида. Едната ѝ нога пак се отплесна на козяка. Устните ѝ пребеляха. И ловеше въздуха с шепите си. Ноктите ѝ се впиваха в дланите.

— Дете искаше. — Напиваше ме и дете искаше. — Забиваше ножа до главата ми и ме караше да пия — дете искаше — ха-хо-о!

Ех, страшни нощи, бели и страшни септемврийски нощи!

Лежи възник, хубава като богиня, Миче Карабелюва, сестрата на Сашко Карабелюв, убития вожд на хиляден народ.

Лежи разкрячена, удавена в мръсотата и срам, в страшна мръсотата и срам.

Пфу!

Студентката метна назад подстриганите си коси и изви писък, като усукана с камшик.

8

Далеч в нощта — незнайно далеч и незнайно къде — тракаше картечница.

Чия ли е? . . .

Стеляха небето огнени стълпове — и биеха камбани, ечеха пожарникарски тръби. . .

А по изби и скривалища, по плевни и из обори туптяха задавени гърди — туптяха с ритъма на далечната картечница. . .

Да, селата са въстанали — непременно. . .

— А, звярове, настъпи и вашият край!

Ех, ранни възторзи, които понякога разчорлят и побелели бради. Не, хората просто не се отчайват. Особено жените. Впрочем женски гробища няма. . .

Наковица, кметшата, не можеше да разбере — просто не можеше, даже никак не можеше! — ето това: в какви времена живеем ние днес?

Тя лежеше на тясно канапе, превита надве; слушаше тежките стъпки на часовоя пред вратата; гледаше широкия гръб на съпруга си и хапеше устни.

— А-а, господи! Но в какви времена живеем ние днес!

Тя се чувствуваше изхвърлена на улицата и даже сритана. . . То не може наистина да няма арестувания: кой ще отрече това? Но да се арестува кметът, да се арестува кметшата, кметшата на града! Не, наистина, в какви времена живеем ние днес, а?

Бай Нако пухтеше:

— Дете ставаш, Софке, дете ставаш — пфе! Ум ще търсиш у военен — и човещина — пфе!

Работата им — на военните — е все със селските

момчетии — цял живот: да ги муштруват, да им разбиват зъбите. И винаги са на открито, под слънце. . . Как да не им се изпържат мозъците? Вари ги, печи ги, все си са това!

— На офицера, Софке, дай му махмузи, качи го на кон и го пусни да коли: това!

Бай Нако се задъхваше от обида и гняв. Но Софка не чуваше: слушала му е партизанщините цял живот. Тя се разправяше в душата си с околийския началник, с кривоокия. Да се усъмни той в нея, даже в нея!

«Луд, съвсем луд!»

Инак беше обяснимо, то се знае: да му избегне Мичето. . . Мичето да му откраднат. . . Мичето Карабельова. . . след венчилото да му я откраднат. . .

«А-а!»

Не, Софка разбираше какво може да става в душата на кривоокия дявол сега. Да му отнемат Ми-че-то! Че то жена като нея се среща само в султанските хареми. За такава жена един мъж, който е мъж, може да запази света от четирите страни!

Кметшата се унесе. Хм, Сотир, околийският началник, е смятал вече навярно, че е пречупил волята на Мичето. . . че я е смачкал в ръцете си, както трябва, ха-ха. . . Пък това. . . такова едно-нещо. . . не всеки може да го разбере, не. . . Сотир е извивал врата на Мичето, за да я коли, та така ѝ е разкъсвал дрехите. . . Не, то е нещо такова, такова. . . И не всеки може да го разбере. . . А Наковица го разбираше това. Даже ѝ се услаждаше то. . . И чувствуваше снизхождение към кривоокия.

Той, Сотир Иванов, стоеше обаче във въображение-то ѝ страшен — с избелено криво око.

«У-у, такъв ще да е той, когато коли ония.»

Да. И такъв ще да е бил той, когато е хванал слугинята Марга, та тя му е изповядала всичко.

«Мръсна слугиня! Мен да намеси тя, мен!»

Да намесят нея, кметшата, в убийството на полицейския пристав!

Побиха я тръпки. У-у! Не, Наковица почваше вече

да разбира какво нещо е то, да ви грабнат посред нощ, да ви хвърлят в камион и хайде към Марица. . .

«У-у, маминке!»

. . . И как е можал да повярва той, кривоокият, на една слугиня, как е можал! Пфу! Мазник, просто мазник! Да му е правила Наковица толкова добрини, да се е излагала за него, а той. . . той да я скара с полковник Гнойнишки!

«С Димо да ме скара, с Димо. . . господи!»

Че между нея и полковника вече е свършено — свършено е: и дума да не става! След всичко това сега тя не ще иска да го види и на смъртния си час. Не, по-скоро ще се помири с кривоокия, отколкото с него. Разбира се. Сотир, началникът, е такъв-онакъв, но все пак ще вземе от дума. Той одеве е бил в умопомрачение, просто в умопомрачение. Да. Хм, да му избегне. Мичето — ха-ха-ха! . . . Мичето, която той е обливал — голичка — с шампанско, ха-ха-ха!

Залюляха се месата на охранената яловка. Бай Нако се сепна: хайде сега и истерика, пфе!

— Софке, засрами се, на теб казвам, стига! Помисли най-послед къде сме и какво става с нас, пфе!

Софка се съвладя: изхлипваше само. Но болният смях играеше още по лицето ѝ. Пред замижалите ѝ очи стоеше Мичето — обливана голичка — с шампанско. . .

Какво не са правили и те — Софка и полковникът — из турските къщи — по цели часове, когато — когато Нако ходеше по избори. . .

«А-а! И ей го сега каква я завърши с нас! Господи-и-и!»

Нако стоеше строг до възглавието ѝ. И се сложи най-послед на стол. Може би той трябваше още с някоя думица да затисне истериката на жена си. Но не намери такава думица. При туй и погледът му се беше заковал о върха на чепиците и не можеше да го откъсне оттам. Тц-тц, това да дочака той, това от Димо, от полковник Гнойнишки!

«Не, Софка ще заболее, непременно ще заболее, само да видиш!»

И погледна съчувствено жена си. Домиля му тя. Той си я обичаше — Нако. Е, то и всяка жена не е за изтърване, разбира се, но собствената е друго: в края на краищата тя си е все пак своя. . .

— Не струва, Софке, казвам ти. Хм, и ще плачеш — защо? Това е едно безобразие и нищо повече. Т-е-е ще арестуват нас, т-е-е — пффе! Че да не съм аз тук лукова глава? Още утре ще телеграфирам, където трябва!

Софка се обърна — на канапето — с дебелините си навън. Тя почваше да схваща — сред плача си, — че е оглупяла. Димо да я изостави? Нея да изостави — Димчо, нейният Димчо?!

«О, боже!»

То тяхното се почна фатално, просто фатално. Да. Избра се Нако депутат и се възгордя: не иска да води и нея в София. Така ли! Добре. Софка престана да яде. Ха де!

И Нако отстъпи, какви ще ги бърка, ха-ха.

А после, още с пристигането в София, първият, когото срещнаха по стълбите на хотела, той! Дребничко, стегнато, а сочно, сочно — просто кебапче, същинско кебапче, току-що снето от скарата кебапче — ха-ха!

Софка се извърна на гръб върху канапето. Димо ли да се откаже от нея?! Да го не вярваш.

«Ерген ще си умре той, ерген!»

Сприхав си е — Димо. И опак на служба. Само това, и нищо друго. Надул го е одеде кривоокият дявол и той — пр-р-р, като кибритена клечка, ха-ха.

Пък и другото. . . Мда. . . Не е то малко, не е: избиха толкова свят. . . И как ще излязат наглава, само един бог знае. . .

Мда. . . А иначе — ще му мине на Димо. . . И сам ще ѝ дойде той, на крака ще ѝ дойде. . . Ще отстрани Нака и ще дойде. . . Друго е жена, друго — любовница. . . Че то Димо — за нея — се отказва даже от София! «Не ща им Софията — викаше. — Искam си Софка — ха-ха!»

През войните пък — ха-ха! Струпахаму се суматие

следствени дела — все за подаръците, които изпращаше от бойното поле — килими, огледала, картини — «Мой си е той! И аз му съм всичко, а-аз!»

Бай Нако се разтревожи. Картечницата, която тракаше далеч някъде, почна да се слуша по-близо.

«Селяните са, идат!»

И протри ръце. Пък нямаше защо: дойдат ли селяните, тя се свърши —

«Капут е и с нас, и с партиите ни!»

То с партиите и без това е капут, разбира се: не щат да се слоят; шефовете са недостойни.

И ще си разиграват коня офицерята, здраве му кажи.

«Към провала вървим, катастрофа ни предстои, катастрофа!»

Не-съм-не-но! Да ти управляват военни държава-та, че да цъфнеш. Ей ти Гнойнишки: през ден е на трапезата ти, толкова клюки по Ссфка за него, а виж го сега.

«Ни се водят, ни се карат!»

И всичкото зло е от тях. Катастрофите — една след друга — само от тях! Че какво беше то, когато в края на краищата германците докараха своите вагони банкноти. Хи, невидяло се! Плюха на ръцете си и самите генерали! Бе тренове с тютюни, тренове с афиони, тренове със сол, със захар, със сапун. — Сред бял ден — тю! Разбра ги цял свят!

«Че тъй ли става то, хей, Тонковци!»

Не, това си е: военните ги не бива, просто ги не бива. Току потръгнало е сега тъй. И така ще върви. Пък дано ни господ изкара на добър край.

Бай Нако заходи със ситни стъпки край стената. И протри ръце. Лошо-добро, а все пак дано смогнат — ония в София — с войската да превият врата на селяните. . . Само да се успее — е-ех! На бай Нака му стига — в това разбъркано време да — да покметува само годинка още, една годинка, не повече. Най-сериозно:

една годинка! Цигларницата да си уреди преди всичко. И другото, разбира се — всичко друго. . .

. . . Някой откряна вратата. И бай Нако пребледня. Но надникна Дечко — помощник-кметът.

— Тука ли сте, г-н кмете? — Ах, извинете, г-жо —

Кметшата отскочи от канапето. Бай Нако стоеше все още смутен. Помощник-кметът Дечко не беше между сватбарите тази вечер: човекът не е на чисто с военните. Прочее какво търсеше той сега тук?

— Какво има, Дечко, а? — забърза бай Нако навън.

И схвана: друг вятър е подухнал! Дигнат беше часовият от вратата. Хм, да не е натясно градът?

— А, Дечко? Е?

— Нищо, г-н кмете: вика ви г-н полковникът.

— Полковникът ли? Хм, е? А картечницата — тая натам, дето пере? Тя чия е, а?

— Тя е нищо. Само за кураж. И да посплаши.

Помощникът сниши глас: и четата още не била догонена: нямало за всеки случай още сведения —

Бай Нако разпери ръце: значи, и чета?!

Да, излязла е от града чета. Същата навярно, която е отвлякла Мичето. Но тя, Мичето, не била вече с нея, скрили са я навярно из махалите някъде. Един четник се е изтървал от яра из лозята, строшил си и двата крака, та него заловили и той разкрил всичко.

— Та, значи, Карабелевата не била с тях, а? Хм, чудно!

Помощникът Дечко се усмихваше неспокойно. Не е чудно, разбира се, че четата не е повела и Карабелевата към Балкана, къде с жена! Укрили са я някъде в града. Лошото е, че кривоокият, околийският началник, пак се е разбеснял: заканвал се открито деца в майки да разплаче.

Кмет и помощник се спогледаха изпод вежди: изпитват се. После загледаха настрани. Бай Нако протри ръце:

— Тя ще се разбере до утре. Е, къде е полковникът?

— Долу, г-н кмете, при нас.

— Долу! Защо долу!

Сватбарите били още горе, полковникът не им разрешавал да се разотидат. И с право, разбира се: нека да не се разнесе още случката из града.

Потръгнаха. Но кметът се повърна, да успокои жена си.

— Комедия, Софке, не сме вече арестувани, пфе! Ха, успокой се. Иди, ако щеш, в сватбения салон: сватбарите са още там. Но стой си по-добре тук. Мен Гнойнишки ме викал за нещо долу. Ще видя какво е и ще дойда да ти обадя. — Лежи си, пиле, лежи. И-их, каква си!

Търсеше да я целуне.

— Дай де! Сърдиш ли ми се?

Софка не се сърдеше, разбира се. Защо ще се сърди. То щом Димо вика Нака долу, минало му е, значи, и ще дойде. Веднага ще дойде.

Навън бай Нако срещна кривоокия — проточил шия като пиан. Младоженец и той — ха-ха!

«Панта с панта! На му сега булка!»

Сотир се захлупи върху кревата на Мичето. Никой да не е видял, никой да не е чул, никой да не е усетил! «Мръсен свят, мръсен!»

И да няма кой да му помогне сега.

Сотир би крака целувал: нека му само намерят Мичето! Т. е. нека му помогнат да си я намери! Защо му е инак тя вече. . . След тоя срам, и сама да му дойде Мичето, той я не ще. . . Не, стига му. . .

«Позор! Позор!»

Сотир натискаше лице о пуховите възглавници на Мичето. И би проплакал навярно. Но нещо подсече мъката му. То беше странно. Нещо такова се случва с човека само когато се дави. Сотир се е давил, та знаеше. Газеха Струма, водите го обърнаха и ето тогава се случи то с него: почувствува, че е разкървал майчината си гърда. . .

Глупости, разбира се. Де ще помни човек какво е вършел като кърмаче. . . После ще са разправяли това на Сотира. Навярно. Да, после, разбира се.

«Кучешки живот, кучешки!»

Всъщност майка му не ще е имала мляко, как иначе? Малко ли гладуваха и после. Едно дете, което има какво да сучи, не разкървавява гърдата на майка си. . . Да не се е пък родил Сотир изверг?!

«Изверг, а? Е, нека! Какво?»

Кривото му око се избели. И ноктите му се впиха в дланите. Нека! Какво? Той и сега би изхапал момиченцето на перачката —

«Кучешка намяра, кучешка!»

Перачката прибираше стражари през нощите. . . Цялата уличка се дигна срещу нея. . .

Това е. . . Това беше. . .

«Децата правят, каквото виждат от възрастните! Да! Нека се знае това!» — Сотир се дигна.

«А-а! Децата правят, Миче, каквото виждат от възрастните! И не са те родени изверги, не са-а-а!»

Не са, разбира се. — Сотир се излегна на гръб. — Може най-после и изверг да се е родил той. Нима се знае кой какъв се ражда. Нима може да се разбере кой запали Доксат? Палеха, грабежа, убиваха всички. Нали затова никого после не разстреляха. А то не беше право. Трябваше да разстрелват. И пръв трябваше да разстрелят него, Сотира. Да.

«Тряб-бва-ше-е!»

Така! Нека го разстрелят и сега! Да го разстрелят! Той не ще се защити. Няма и зъб да обели, хе! В Саришабан остави Сотир цял чифлик с триста купи сяно.

«Върнете ми чифлика! Върнете ми сяното! И аз ще ви плюя на всичко тук! Ха!»

. . . Празно и пусто беше в брачната стая: нямаше кой да върне на Сотир Иванов чифлика и сяното.

И гледаше го студено през прозорците бялата нощ.
Кучешки живот!

Сотир втична ръце в джобовете на панталоните си. Ще забегне и от тоя град, какво?

И изтръпна, кривото му око се заискри: дясната

ръка зашари в джоба, звънкаха пендарите, той ги изтегли бавно, погледа ги и ги запрати по пода.

«Така!»

Защо му са те? Защо му е всичко друго сега!

«Мамо ма-а!» —

Снажният човек се сви — сниши се като сираче. И прегърна кревата на Мичето. А след малко зариде. Да, плачеше задавен, с прехрипнал глас, като отчаяно дете. И плачеше за Мичето, разбира се. Нали човек си не знае сърцето. Не, никой не познава своето сърце!

Глухо е у Карабелъови — глухо и зловещо. Шепнат из коридорите грозни сенки — сноват и изчезват: все дебели лица на млади житари, винари, лихвари. Само старшите стражари стоят тъмни от двете страни на тъмна врата. Вътре се чуе звън и глух говор. Старшите се понавеждат към ключалката.

— По най-положителни сведения, господа, опасното еврейче Иско не е напуснало града. . .

. . . Не е го напуснало, разбира се, щом и Карабелъовата е още в града — хи-хи! — Старшите се навеждаха до ключалката. . .

. . . Около дълга маса стояха сдървени лица. В ъгъла на стаята алков закриваше креват. Председателят често звънеше. И стана.

— Имам думата, господа. Дълга да забележа: не може да се говори без разрешение. И настоявам да се повика немедленно околийския началник. Защото моментът е събличен и може да се каем в последствие. — Има думата г-н полковник Гнойнишки.

Старшите стражари отвън дишаха вече в самата ключалка.

Дребничкият полковник повиши глас:

— Аз разбирам, господа, вашия председател, за-

пасния майор г-н Кандилев Добри, юрист. Но без сарказми; да, без сарказми. Ще ме разберете в последствие. А засега — признавам: околийският началник ще отговаря. Защото ако миналата седмица той не беше — по известните причини — снизходителен към опасното еврейче Иско — ние не щяхме да имаме в последствие това днес —

Старшите стражари отвън се стъписаха: вратата се откряна и издаде глава кметът, бай Нако.

— Хайде, там, пред входа! И никой да не припарва из коридорите!

... Вътре онемяха. По устните на председателя, г-н запасния майор Кандилев Добри, юрист, заигра пеница.

— Известните причини, господа, за които н а м е к в а г-н полковник Гнойнишки, за мен тук, на това място, са неизвестни. При това уважаемият г-н полковник Гнойнишки ще се съгласи, вярвам, че началникът на гарнизона не бива да се идентифицира с шефа на полицията, защото, помислете, какво може да излезе в последствие. Трябва, господа, да се пази моралния престиж на армията, за да не се каем в последствие.

... Позицията на председателя беше силна, разбира се, особено по своята справедливост. И полковник Гнойнишки не можеше да не обясни, че ако той, като началник на гарнизона, както ако и г-на Ячо Дундов, като представител на паркета, правеха чест на събраните сега, това предстоеше да се оцени в последствие. Защото при събития тъй исторически, тъй решителни, тъй съдбоносни като настъпилите през тази нощ — при такива едно събития не трябва ли всеки, а също и началник гарнизона, а също и г-н прокурорът — не трябва ли и те да кажат своята си авторитетна дума пред е к з е к у т и в а т а на съзнателното гражданство, на верноподанното към короната и армията гражданство?

Полковникът повиши пак глас:

— Да, господа, моментът е с ю б л и м е н. Одързостиха се — тази нощ — и посегнаха впоследствие — родоотстъпниците — върху законно установените власти. Така ли е? Добре! Какво в последствие? Просто да ги довършим! Нищо повече! Прочее към дело: смело и непоколебимо! Да ги довършим до крррааак, гос-по-да-а!

... Лицата бледнееха. Прочете се списъкът. Всеки ближеше засъхналите си устни.

Бай Нако броеше: свиваше пръст след пръст. А тъй като пръстите му не достигаха, той повтори...

Полковник Гнойнишки простря покровителствено ръка:

— Г-да, не се съмнявам, че всеки от вас е готов да отстои твърдо, с желязна воля, за священото дело на армията. Но ще си позволя да ви пришепна и друго: не забравяйте, в игра са днес не само интересите на България, не! В игра са днес и вашите глави, господа... Толкоз. У мному мало довяет...

Ресните на всички очи пъпреха. Полковникът си наложи фуражката.

— Но, господа, аз не искам да ви влияя, нямам право, армията е неутрална. Прочее —

И изкозирува към всички с войнишки полукръг.

... Излезе и бай Ячо. А последва ги и кметът. Бързаше и се посви:

— Извини, Гнойнишки, но — недоразумението с жена ми? Питам само...

Гнойнишки се изпъчи.

— Най-напред, Нако, тази работа сега. Хайде! И никакво кълчене, разбираш ли?

— Е да, е да. Но — жена ми?

Ячо си пипна очилата. Май с Нако, ще се спазарява сякаш... Кметът запъпра дебелиите си ръце.

— Но, моля ви се, зема се — п у б л и ч н о — жена ми под стража, а после стражата се дига: как трябва да се разбере това?

Как трябвало да се разбере! Полковникът засука мустак.

— Какво има да се разбира бе, Нако: срещата на г-жа Софка със слугинята Марга е просто ф а т а л н а.

Че тази среща беше фатална — за това нямаше какво да се говори.

— Но, Димо, ако Карабелица не беше починала — и то нечаяно, тъкмо сред сватбеното веселие, — нали? — слугинята Марга нямаше да възлесе горе и Мичето нямаше да слезе долу и, значи, Софка нямаше да я придружи, та прочее —

Гнойнишки махна ръка.

— Стига, Нако. Не е ли и тя там — слугинята Марга?

Там беше тя, разбира се — при навързаните в овошача. Бай Нако протри шепа.

— Е?

И Гнойнишки отсече с полегата длан въздуха:

— И нея — фюйт!

Това беше ясно.

— Разбирам бе, Димо, но —

— Ни-как-во но!

Гнойнишки отсече пак въздуха с полегата длан:

— Всичките — фюйт! Толкоз! Хайде!

Нако разбра и загали лакътя на полковника.

— Добре бе, брате, за това не споря, то се разбра. Но трябва да сме на чисто, Димо, за Софка, казвам: човек се уби тук, пристав се уби! Не е шега, Гнойнишки! Аз настоявам предварително на очна ставка със слугинята Марга. Това е а б с о л ю т н о н е о б х о д и м о.

Полковникът загледа Яча и тоя се разсмя.

— Тю-ю бе, Нако, и-и-и, холан!

Кметът недоумяваше. Трябва да се тури край на скандала със Софка, как инак? Но лицето на Гнойнишки позеленя; очите му се заискриха. Ей че тъпак — Нако! А окръжен управител е бил до вчера — пфу!

— Няма вече следствия бе, човек, няма очни ставки и так далше! Чека — туйто!

Бай Нако изви ръце на хълбок и широко се ухили.

— А с жена ми?

— Нейната е лесна. Аз отивам при нея.

Разискванията бяха почнали. Думата имаше помощник-кметът Дечко. Бай Нако седна до него.

— Дръж, Дечко!

И ораторът повиши глас. — Да, в живота на поколенията има съкровени минути, пред които трябва да се благоговее. И не бива никога да се губи вяра в племето, в народа. Защото историята не е открила до днес друг граждански олтар.

— Понятието народ, господа, не е фикция: планините, горите и полетата са мъртви, без хора. Разбира се, не е фикция и идеалът за обществена дисциплина. Девизът един за всички и всички за един —

Бай Нако беше зяпнал от удоволствие. И извика:

— Карай, Дечко!

А после хвърли на цялата маса:

— Какъв талант ще излезе от него, стига да се отърси от своя Маркс?

Дечко — висок, мургав, с големи черни очи и с дебели сплеснати устни — се ухили и сви рамене.

— Благодаря за благопожеланията, г-н кмете. — Та, господа, девизът един за всички и всички за един е върховно начало за всяка здрава, ценна и жизнеспособна общественост. Обаче не бива да забравяме, че тоя девиз, тоя свещен девиз не изключва противоречията и борбите между разните слоеве и класи.

Аха. . . Председателят позвъни:

— На предмета, моля.

— Именно, г-н председателю. Партиите, идейните течения, даже гражданските войни са последствия, а не причини: те се коренят в съзнателното и несъзнателно стремление у всички нас към изглаждане на противоречивите класови интереси в името на идеална обществена дисциплина. И е време в такъв сублимен момент, като преживявания сега, да ми се позволи известна откровеност. Убивахме, г-да, противниците си преди седмица, готвие се да ги избиваме и сега, а ще трябва може би да разстрелваме и след седмица. Но докога?

Стаята онемя: очите на всички се скриха под сключо-

чените вежди. Само кметът, бай Нако, сви език на фунийка.

— Дечко бе, старшите стражари аз [отпъдих на двора.

— Не ви разбирам, г-н кмете.

— В коридора не може да припари никой, казвам. Прочее няма кой да те чуе.

— Толкоз по-добре, г-н кмете: слушате ме, значи, само вие и мога да бъда съвсем откровен. Време е да се опомним. Днес ние пишем история, която утре ще четат децата ни. И не бива те да се гнусят от бащите си, нали?

Председателят мигаше с ръка върху звънеца. Висок, плещест, с дълго лице, той слушаше опулен и, види се, не доразбираше. Ораторът посрещна опуления му поглед и попримижа.

— Г-н председателю, г-да, моля малко снизхождение. Хора ще избиваме тук, синове на нашата страна и равноправни с нас граждани, съвсем равноправни. Прочее да бъдем на чисто. Аз не трепвам от това, че ще трябва да загинат още 300 — 400 или най-много 1000 човеци. . .

— Браво, Дечко, карай!

Бай Нако протриваше възхитено ръце. Карай! И Дечко повиши тон:

— Ако е нужно, даже и собственоръчно бих е к з е к у т и р а л, г-да. Но не бива да се заслепяваме, а-а! Ний всички — с децата и с жените си, — всички все тук ще живеем, в тази страна, сред този народ, да! Не можем се пресели на месечината, г-да, не можем избяга — поне всички, да!

Я! — Председателят забрави звънеца и заблъска нозе.

— Кой ще бяга? Ние не сме дезертьори, другарю! Без обиди!

А зад алкова се извири с уста.

Главите около масата се свиха между раменете. Ораторът пребледня.

Председателят се обърна към алкова.

— Без интервенции, господин поручик.

А после позвъни и попита през нос:

— Иска ли някой думата?

Дечко разпери ръце:

— Но, г-н председателю —

— Без но.

— Позволете, не ви разбирам.

— Умря, Марко, казвам.

Тя се разбра. Бай Нако застиска ръката на помощника си.

— Зарежи, Дечко, нали виждаш?

Но Дечко се наведе умолително до ухото му.

— Аз утре отчет ще давам пред избирателите си, г-н кмете. . . Аз съм представител на работническа партия, най-после. . .

Да, това беше право. Бай Нако смигна на председателя. Нека се доизкаже помощник-кметът на града: нали това ще вършим сега?

И Дечко се поизкашля в шепа.

— Аз отбягвам, г-да, отбягвам и съзнателно ще отбягвам в тоя трагичен момент онова, което е в дъното на събитията днес: мизерията на работните маси, бедствията на бежанците, чудовищната скъпотия —

Ще отбягва уж, пък го казва! Бай Нако застиска пак ръката на оратора.

— Дечко бе, тази стока овехтя: харчеха я — школите дрипльовци — по всички панаири от четвърт век —

Ораторът откри широко чело:

— Именно, г-н кмете! И трябва дважд по-внимателни да бъдем, щом народът е проагитиран от четвърт век насам —

А-а! Бай Нако плесна дебела длан по масата.

— Да живееш, Дечко! Ха, добави сега: а кой го проагитира, а? Аз ли, или ти, а?

Сдървените лица около масата се оживиха. По челото на оратора лъсна пот.

Бай Нако тържествуваше.

— Виж какво ще ти кажа аз още, Дечко: в съседната стая има мъртвец, помина се Карабелица.

Дечко се забърка съвсем. И бай Нако сниши тон:

— Казвам, Дечко, и мъртвите имат уши: зарежи, стига!

Дечко ще зареже, то се знае. Но трябва да закръгли поне главната си мисъл.

Председателят позвъни:

— Никакви мисли! На бойна линия трябва да се действа — ф е р т и к!

Пламна мургавото лице на снажния помощник-кмет. Ще им каже той — ей сега ще им каже, — че са на бойна линия, но срещу собствения си народ, да!

Алковът в тъгъла на стаята обаче се шумно разкри. Върху креват в ослепително бельо лежеше възник мъж с лице под широкопола сива шапка. И единият му крак откриваше към оратора дебела подметка.

По съдървените около масата лица бликна уплахата на овни в кланица.

Бай Нако се извърна настрани. Устните му мърдаха. Той беше възмутен. И с право: на тоя креват можеше да се положи утре мъртвата Карабелица. А тоя сега се е метнал на него с чепиците си. Просто безобразие и нищо повече, пфе!

Само ораторът не се обърна: лицето му гореше.

— Господа, не може да не се обмисля, щом се решава съдбата на 17 човешки същества.

Председателят позвъни:

— Нямате думата. Ние сме в а к ц и я. И ще обмисляме в п о с л е д с т в и е.

Дечко, все още горещ, сви рамене.

— При тези условия, г-н председателю, аз се виждам принуден да напусна езекутивата —

Бай Нако подскочи. «Хм, това момче си търси белята!»

— Слушай бе, Дечко, ние сега писаната ли прилагаме, или неписаната?

Дечко пъпреше ресни. Бай Нако го дръпна при себе си.

— Седни де, седни. Питам те: глупавите ли вразумяваме ние сега, или бесните усмиряваме?

Дечко седна. — Бесните усмиряват, то се знае: нали затова е и Дечко сега тук!

Бай Нако повеселя.

— Тъй речи, другарю. Така, момчето ми. Фиш! Фиш! Кажете рибе, па да те разбере цел свет. Значи, ние не съдим, а наказваме, така ли е? Е, добре, за какво може да спорим? Пет ли да са, десет ли, или двама — за какво друго, а? Добре, ако има разногласие, ще гласуваме и — свършено!

Но подът се раздруса — председателят буйно тупна с крак.

— Никакво гласуване, господа! Стига партизанство! Умря Марко.

Кметът отпусна ръце като ударен. Ха сега де!

— Но, г-н председателю —

— Никакво гласуване! Ще подпишем протокол и толкоз. Гла-су-ва-не, хайде де-е-е!

Кметът се ухили до уши. И се заекна:

— Не по врат, а по шия —

— Как-как? — Председателят се надигаше бавно. — Повторете, г-н кмете —

Смееше ли бай Нако да повтори! Председателят, запасният майор Кандилев Добри, юрист, беше син-зелен и шепнеше:

— Господа, обиден съм и заявявам: или г-н кметът навън, или аз! Решението ми е категорично. Засега това, а другото в п о с л е д с т в и е.

Ще излезе бай Нако, то се знае. Защо да не излезе. Но не е там работата, разбира се.

Всичкото това сега, очевидно, е едно недоразумение, само едно голо недоразумение.

— Аз казах, господа —

Бай Нако сви пак език на фунийка:

— Аз казах: не по врат, а по шия, защото ръка ли дигаш, или протокол подписваш, все е гласуване!

— Никакво гласуване!

Председателят трепереше:

— Повтарям, никакво гласуване!

— Добре бе, брате —

Бай Нако му протегна дебелиите си ръце.

— Ето, аз съм напълно съгласен с вас, щом вий не сте съгласни с мен.

Помириха се. Бай Нако даже потупа противника си.

— Вие, г. Кандилев, не сте правили политика и затова се обиждате от нищо.

Не беше, разбира се, нито място, нито време да се определя правил ли е някой политика, или не. Сега трябваше да се говори по същество —

А по същество думата взе човекът със сивата широкопола шапка. Той дойде от кревата. Нисък, съвсем обръснат, с големи татарски скули. Хвърли на масата готов протокол.

— Подпишете, че да се свърши. Много я усукахте.

Мяркат се образи в замрялата стая и върху дългата маса падат имена, тежки като трупове: четете се протоколът.

Очите са свити, гласовете одрезгавели, устните треперят.

Градският кмет, бай Нако, стиска ръцете на помощника си и му шепне:

— Не ставай дете, Дечко, подписването на протокол е идеална форма на гласуване: съгласен си — подписваш; не си съгласен — мотивираш особено мнение. Така — и агнето здраво, и вълкът сит!

Шепне бай Нако, слуша четенето на протокола и храбро подхвърля:

— Аха, Дърленски, адвокатчето — пада му се; изучи го дядо владика, а той се дигна срещу черквата. По-нататък!

— Капановите ли! Хм, пиияници! Но нищо: езичецът им жилва човека и в гроба. Карай!

— Марга, глупачката, хе-хе, надали е разбрала какво става. Ама нищо, да е разбрала! По-нататък.

Възцари се тишина, онемя и бай Нако, около масата трепереха само пребели устни.

Заходи перото. . .

И не хващаше мастило — перото. . .

Дечко, помощникът, отместе стола си. И настръхна тишината. Чакаха зинали, слушаха. Но се понесе само шипене на пресипнал глас:

— Ни-нима, вси-сичките бе, господа. . . вси-сичките се-се-седемнайсет?!

Перото падна от нечия ръка. Не го пое вече никой. Председателят подкани:

— Продължавайте, господа!

Перото потръгна пак. Бай Нако, кметът, стискаше ръката на помощника си:

— Няма как, Дечко! Няма що, братче! Ще се избият. . . в България. . . както каза и ти. . . някакви 300 — 400 или най-много хиляда души. . . Е, няма да се свърши родът човешки!

Дечко избели очи. Не, той не е казвал такова нещо! И облиза устни с език. Звяр е кметът! Свиня! Ка-то че ли орехи брой! Бясна свиня!

— Мастилото, господа. . . мастилото, моля!

Перото пак падна от нечий ръце. Пое го Дечко, помощникът.

Но се понесоха тежки стъпки, драсна се кибрит до Дечка, запали се цигара и се осветиха две вълчи сиви очи под дълбоко прихлупена сива широкопола шапка.

Пресипналият глас на Дечко изшипя:

— Мастилницата, моля — самата мастилница: ще мотивирам особено мнение —

А-а, особено мнение! Председателят блъсна своя стол.

— Няма го майстора, другарю —

Той стана бавно — председателят. Заклучи вратата. Залепи гръб о нея. Вторачи стъклени очи в Дечка.

— Стои тук — другарят; слуша всичко; узнава

всичко; съдействува на всичко; зема и заплата; и после — «аз бях на особено мнение». . . На-а, особено мнение!

Е, тя се разбра. . .

Бай Нако избърза — яви се в тъмния коридор. Озърна се като убийца, нозете му се прегънаха и кой знае защо, попипа си дебелините отзад. Пое после стълбите за горния етаж. И спря.

«Фашизъм, пфе! И добре, токо кам фашистите? Генерали без армия, пфе!»

И пое пак нагоре. — Да проагитират — фашистите — народа, да го доведат до увлечение, че тогава да развеят байрак. Да.

«А така ще изколят само младежта, и това си е. Просто ще се опозорим пред цял свят. Не, не, властта трябва да се поеме пак от партиите. Толкоз. Нищо повече.»

Горе той обърса студената пот от челото си и влезе при Софка. Тя беше с огледалце в ръка.

— Е, Софке, разследва ли те полковникът?

— Да, току-що.

Лицето на Софка гореше, тя беше изпотена, очевидно, разследвали са я.

— Е?

— Глупости, Нако. Отиде сега Димо да ругае оно-гова, кривоокия.

Софка кривеше очи по огледалцето и съвсем обърна гръб на мъжа си. Бай Нако се нацупи: втична ръце в джобовете на панталоните си и пусна корем напред — излезе.

Под балкона на предния Карабелъов двор гъмжеха жени. Бай Нако затипа на пръсти. Жените, дигнати из домовете си по бели фусты, белеяха сега като видения в гробища.

«Какви времена доживяхме, тю-ю!»

Бай Нако се посви и затипа назад. Поспря пред

стаята на жена си, но си представи мустачките на полковник Гнойнишки. И отмина.

Само то да е, разбира се. . . Обърка се светът, и това си е. . . Баре да е революция, пък то. . . Убиват — някои — пристава Миндилев, подкупват слугинята Марга, отвличат Мичето изпод венчило, подпалват пазаря. . . излиза и цяла чета из града. . . а после? Щуротия една и нищо повече! Няма да гръмне и кьорав пищов, пфе!

«И те генерали без армия — хе-хе!»

Мда, фашизъм без фашисти, революция без революционери — пфе! Иди му хвани края! Самоизяждаме се, и толкоз!

Бай Нако беше свил пак устни на фунийка. Но изведнаж полузина ужасен: стрелна му в съзнанието цифрата 17.

«У-у. . . толкова преди. . . и сега толкоз. . . Е, де ще я изкараме по тоя ред, а?»

Мда, не вървим добре. . . Ще погнусим света. И, току виж, заличили са ни от лицето на земята. . . просто тъй, като мръсно петно — хи-хи. . .

«Истина, само да видиш!»

Къс, дебел, разкрячен, кметът бай Нако се проникваше от мислите си и в съзнанието му догаряше цифрата 17 — голяма, червена. . .

Но сепна се и забърза на пръсти — излезе в задното крило на коридора.

А тук клекна — сви се като от изстрел. Долу някой изрева:

— Няма ли господ на небето, бе-е-й!

Бялата нощ сливаше наведените дръвчета на овощака. И навързаните едвам личаха — по двама на дънер, един зад друг, приведени, пшкват като Сизифа.

Бай Нако не беше видял нищо. Но виждаше, свит на кълбо зад дъсчените перила. И трепереше цял. Ще се яви сега оня със сивата шапка и. . . Не, тогава Нако ще избяга, то се знае. Той би избягал още сега. Но слушаше: те говореха — те долу. . . Това прикова-ваше бай Нака.

«А след малко... няма вече да говорят... никога!»

Пръстите на бай Нако заиграха... пръстите на ръцете му... с които току-що беше подписал долу протокола...

Не, той ще избяга! Но слушаше: те говореха, те долу... Цигарка искаше някой, цигарка —

А-а! Бай Нако си извади носната кърпичка...

«Нека им дадат пък... да им дадат за последно по една цигарка... какво има!»

И забърса кметът сълзите си.

Той имаше добро сърце — бай Нако.

В стаята на Мичето се сипеше глъч. Кумът, полковник Гнойнишки, хокаше кумеца си. Пфу, да плаче за една жена, за една мокра пола!

— Войвода си бил, Сотире, офицер си бил! Засрами се!

Пък и жена като жена ли е най-после Мичето? Да се венчае — доброволно — с едного, пък да хукне с евреин, пфу!

— Плюй, ти казвам! Ха, ставай! Стани де!

Сотир се остави да го дигне кумът му. Но се сложи пак на Мичения креват. И похлупи лице в шепите си.

Мда, все пак за окайване беше той. Полковник Гнойнишки разбираше това. Мичето беше жена — тука ли си! Парче и половина. Та че фръква и наследството... Тю да се не видеше!

И заходи — полковникът — със ситни стъпки. Сучеше мустачките си, ще ги оскуби. Мичето трябва да се намери! И ще се намери, то се знае. Заслужава това той кривоок дявол.

— Сотире, стига! Ще я намеря, ти казвам! Давам ти честната си войнишка дума.

Сотир изхлипа и още по затисна лице о шепите си. А какъв храбрец беше той — той кривоок дявол! А-а, как летеше той с ротата си на Криволак!

Гнойнишки спря и опна гърди. Ех, дявол да го

вземе, дявол да го вземе! Сражаваха се те — и той, и Сотир, и всички, — сражаваха се на изток и на запад, на север и на юг. — Дявол да го вземе, дявол!

А сега тоя герой... тоя крилат храбрец... тоя беден Сотир... Мда-а, за никакви бакалски богатства тук — е-е-ех!

Нищо.

Нима трябва да благоденствуват като мародерите, които... които...

Нищо.

На Круша взводът на Сотир Иванов се стопи цял, самият той беше с пронизан врат...

И оцеля! Кривоок дявол, ха-ха!

Нищо.

Мда, такива подвизи, такива подвизи! Е-ех! Погребваха се всички надежди, всички. Здраве му кажи. Мда.

Просто лягай и мри.

Гнойнишки тупна с крак и раздруса къщата.

— Сотире, ще те бия! Пфу, за една фуста! Казвам ти, ще те бия — ставай!

Сотир изохка и се дигна. Нему не е му вече до фуста. Жена като жена. Пък и — би видяла Мичето — намерила си би тя господя — само да му се падне още еднаж в ръцете —

— Не е там работата, куме, а виж какво —

И зашепнаха.

Бай Нако беше пропъзлял на четири в коридора: стори му се, че долу се яви човекът със сивата шапка.

Турнал пръст на уста като дете, той ясно съзнаваше, че живее във времена, като богомилските някога. Да, богомилските — от средните векове — и нищо повече! Тю-тю —

И зина: от спалнята на Мичето се понесоха крясъци. Гнойнишки, полковникът, викаше с пълно гърло, като на парад. Хм, сякаш нарочно. И не командува, а псува.

— Мерзавец! Ще заповядам да те разстрелят немедлено!

Не, какво значеше това? Комедия или трагедия, а? Бай Нако се стъписваше — вратите на спалнята се открянаха — нарочно сякаш! Гнойнишки подаде рамо и крещеше:

— Престъпник, сте вие! О п о р о ч и х т е властта! О с к а н д а л и х т е правителството!

И като изпружи шия навън, изрева:

— Под-по-ручик Ти-ихов!

Адютантът поникна като из пода — тънък, изтегнат, хубав.

— Подпоручик, земам под стража шефа на полицията. Той още не е уволнен от началството, това ще стане впоследствие. Прочее поверявам го вам.

И адютантът се закова пред вратата.

Бай Нако протри ръце. Не, даже игра да е това, пак е нещо. А можеше и да не е игра. Човек за човека е вълк. Гнойнишки ще изяде кривоокия сега, за да измие себе си.

Сипнаха се любопитни от сватбения салон и от долния етаж. Помощник-кметът Дечко се залепи о бай Нака. Хм, любопитен и той, хе-хе: минало му е!

Гнойнишки поговори насаме със запасния майор Кандилев, сви връчения му протокол и разля глас към всички:

— Не мога, господа, да ви поверя нищо от онова невероятно и скандалиозно, което... Впрочем това вие ще узнаете в последствие. А сега —

И направи знак да го последват.

Лицата пребеляха.

Коридорът се изпразни бавно.

Адютантът — закован пред спалнята на Мичето — запали цигара. И не видя откъде поникна до него бай Нако. Той пристъпи с незапалена цигара, ръцете му трепереха. Адютантът попита:

— Всичките ли — навързаните в овощака, — всичките ли, г-н кмете?

— Всичките. Тъй се реши.

Погледите им се посрещнаха през цигаревия дим. Адютантът се заекна.

— Ч-ч-че не-не са ли и те българи, г-н кмете?

Хубав е адютантът — дълголик, с тънки устни! Бай Нако се извърна. Гледай го какво пита, май с момче. Хм, цъфна тя, щом са потресени вече и те —

Но зад бай Нако поникна още нечия сянка — също с незапалена цигара.

— Да запала, бай Нако. Що не слезеш долу, а?

— Аха, Ячо. Ти що не слезеш, а?

— Може ли? Аз съм прокурор.

Но в предния двор запищяха жени. «Що ни биете бре, хе-й! Хм, ясно е: ще ги карат да присъствуват. Кмет и прокурор отърчаха към предния балкон. В бялата нощ се очертаваха долу гърбове в куртки: въртяха бичове и женският вой се губеше към задния двор.

Бай Нако беше забил нокти в лакътя на Ячо и се повлече с него към задното антре.

Долу, пред овощака, лътят ножовете на кордон войници. Жените изпълниха празното място пред тях.

И бялата нощ настръхна: войниците зашракаха отворите на пушките си.

А-а!

Из навързаните се понесоха недомлъвки, после хълцукания. И някой страшно изрева.

— Ще ни убиват, бе-ей!

Но и веднага всичко онемя: из овощака се замярка сива широкопола шапка.

Старият обущар Капанов изпружи шия към сина си зад себе:

— Съ-събчо, жа ни убиват: затова гонят жените към нас. Помни ми думата, жа си приказваме пак.

Събчо изхълца. И старият се сепна.

— Срамота, Събчо! Дръж се, сине, мъж си!

Но Събчо се тресеше цял зад гърба му. Е, не се лесно мре на младост. Пък и първа рожба чака Събчо. Поне да го оставеха да си я види, че тогава. Старият обущар разбираше това. Кучета!

— Поеми х а в а, сине! Ей тъй!

И обущарят пое шумно дъх. Но Събчо изхърка са-

Не, какво значеше това? Комедия или трагедия, а? Бай Нако се стъписваше — вратите на спалнята се открянаха — нарочно сякаш! Гнойнишки подаде рамо и крещеше:

— Престъпник сте вие! О п о р о ч и х т е властта! О с к а н д а л и х т е правителството!

И като изпружи шия навън, изрева:

— Под-по-ручик Ти-ихов!

Адютантът поникна като из пода — тънък, изтегнат, хубав.

— Подпоручик, земам под стража шефа на полицията. Той още не е уволнен от началството, това ще стане впоследствие. Прочее поверявам го вам.

И адютантът се закова пред вратата.

Бай Нако протри ръце. Не, даже игра да е това, пак е нещо. А можеше и да не е игра. Човек за човека е вълк. Гнойнишки ще изяде кривоокия сега, за да измие себе си.

Сипнаха се любопитни от сватбения салон и от долния етаж. Помощник-кметът Дечко се залепи о бай Нака. Хм, любопитен и той, хе-хе: минало му е!

Гнойнишки поговори насаме със запасния майор Кандилев, сви връчения му протокол и разля глас към всички:

— Не мога, господа, да ви поверя нищо от онова невероятно и скандалиозно, което... Впрочем това вие ще узнаете в п о с л е д с т в и е. А сега —

И направи знак да го последват.

Лицата пребеляха.

Коридорът се изпразни бавно.

Адютантът — закован пред спалнята на Мичето — запали цигара. И не видя откъде поникна до него бай Нако. Той пристъпи с незапалена цигара, ръцете му трепереха. Адютантът попита:

— Всичките ли — навързаните в овощака, — всичките ли, г-н кмете?

— Всичките. Тъй се реши.

Погледите им се посрещнаха през цигаревия дим. Адютантът се заекна.

— Ч-ч-че не-не са ли и те българи, г-н кмете?

Хубав е адютантът — дълголик, с тънки устни! Бай Нако се извърна. Гледай го какво пита, май с момче. Хм, цъфна тя, щом са потресени вече и те —

Но зад бай Нако поникна още нечия сянка — също с незапалена цигара.

— Да запали, бай Нако. Що не слезеш долу, а?

— Аха, Ячо. Ти що не слезеш, а?

— Може ли? Аз съм прокурор.

Но в предния двор запищяха жени. «Що ни биете бре, хе-й! Хм, ясно е: ще ги карат да присъствуват. Кмет и прокурор отърчаха към предния балкон. В бялата нощ се очертаваха долу гърбове в куртки: въртяха бичове и женският вой се губеше към задния двор.

Бай Нако беше забил нокти в лакътя на Ячо и се повлече с него към задното антре.

Долу, пред овощака, лъщят ножовете на кордон войници. Жените изпълниха празното място пред тях.

И бялата нощ настръхна: войниците зашракаха отворите на пушките си.

А-а!

Из навързаните се понесоха недомлъвки, после хълцукания. И някой страшно изрева.

— Ще ни убиват, бе-ей!

Но и веднага всичко онемя: из овощака се замърка сива широкопола шапка.

Старият обущар Капанов изпружи шия към сина си зад себе:

— Съ-събчо, жа ни убиват: затова гонят жените към нас. Помни ми думата, жа си приказваме пак.

Събчо изхълца. И старият се сепна.

— Срамота, Събчо! Дръж се, сине, мъж си!

Но Събчо се тресеше цял зад гърба му. Е, не се лесно мре на младост. Пък и първа рожба чака Събчо. По-не да го оставеха да си я види, че тогава. Старият обущар разбираше това. Кучета!

— Поеми х а в а, сине! Ей тъй!

И обущарят пое шумно дъх. Но Събчо изхърка са-

мо задавено. Хм, ще умре, преди да го измушкат. Старият ритна заднем сина си.

— Поеми хава, ти казвам, псё. Хайде де-е, чудо щало да бъде, че ще липсаве от света!

И Събчо се окопоти.

— Не-не ми се мре бе, та-та-тате.

— Бе беки мене ми се ме-ме-мре. Ама умирали са то-толкова хо-хора, Съ-събчо. Пък то мо-може теб и да не ко-колят. Амче, каква ще стане тя, ако ко-колят и младите, амче —

Но от съседното дърво завика дрезгло Марга, слугинята:

— Го-гос-поди, мене за-защо ще колят: аз-съм же-же-на-а —

Старият Капанов изпружи шия наная: от съседното дърво отвързаха адвокатчето Дърленски. А-а, почва!

— Съ-съ-бчо, почват!

И изхвъркнаха очите на Събча от орбитите, устните му се подува и се пукаха, той безумно изрева:

— По-мощ бе, хора, колят ни бе, ей!

Ревът — грозен, животински — процепи бялата нощ. Старият обушар се заогъва о вързаните си ръце: хората, които отвързваха адвокатчето Дърленски от съседното дърво, се насочиха към Събча.

И прозвня стоманен глас:

— Кой изрева?

Събчо се заекна и пак разля зверинен глас:

— А-а-з —

И баща му прехапа език: тъп парабелов изстрел разтресе младото тяло на вързания зад гърба му Събчо. Старият обушар се напегна приведен, давеше го кръвта от прехапаяния език, изпружи шия към убийцата на сина си и отчаяно ритна заднем.

Убийцата отскочи. И изпсува. После зина също и пред стария обушар черната като змия цев на парабел. Гърмът беше съвсем отблизо: тъп.

Бялата нощ почервения.

Жените, притиснати о задната стена на дома, пишяха и се люлееха като завеса със зацапани фигури.

И блещяха пред тях войнишките байонети като погребални канделябри.

Кордонът войници се пречупи — изтласкаха напред адвокатчето Дърленски. Жените онемяха.

И пристъпи пред тях снажен мъж.

— Българки! Ст, тишина! Българки, ще отговаряте, каквото ви питам. Така. Ето, пред вас е едно нищожество. Прочее питам: човек ли е това, или червей?

Човек е, то се знае, какъв ти червей. Жените се запритискаха една о друга. Ораторът избуя.

— Отговаряйте, като ви питам, мерзавки!

Страшен... Жените зашепнаха: «Дърленсковото е.» «То е ами!»

— Така. Добре. Тъй. Този е червеят Дърленски, адвокатчето. Сега да излезе напред тази мръсница, която го е родила. Вед-на-га!

А-а! Жените стояха като ударени. И някоя хвърли високо:

— Тя е в гробищата бре!

Ораторът не може да разбере.

— Какво било?

И загърлиха жените по цялата стена: «В гробищата е бре!»

«Там я търсете!» — «Че дано прибере господ и вас при нея.»

Снажният човек се сопна. И се надвеси над зацапаната завеса.

— Коя прокълна? Тука я искам! Веднага!

«Ау!» — изхрипя една. «Ау!» — кресна и друга. Ба! Завикаха дрезгло:

— Мъртвите не са мръсници бре! Мъртвите са светци, поразнико, да те господ убиеше!

«Щур Кандилев, пфу!»

Полковник Гнойнишки дръпна оратора настрани.

Не биваше така, жени са, ще закрят като гъски, то се знае.

— По-сдържано, г-н Кандилев, по-сдържано и с такт, тъй, знаеш —

— Разбирам, г-н полковник.

Жените стояха притиснати една о друга. Но Кандилев пристъпи сега мек. Нека излезе тази, която го е прокълнала: доброволно да излезе, нищо няма да ѝ стори той!

Така, разбира се, човешки трябва. — Жените се заблъскаха: сред тях се задвижи чорлава глава с окървавено лице, Капанката беше навярно: не можеше добре да се отличи, но тя трябва да беше — обушарката.

Кандилев я пое. И я обърна към жените.

— Ха тъй. Прочее, българки, тая вещица е родила този червей!

Капанката — снажна, плещеста — се възмути: тя да е родила това свито пред войниците джудже?! Но Кандилев повиши глас:

— Сега, жени, ще искам — пак доброволно — да ми изтласкате тук сестрите или братовчедките на този червей. Хайде!

Жените се споглеждаха. Дърленското, адвокатчето, нямало никакъв род: било кръгло сираче. Кандилев се обърка. Необходими бяха сега, види се, някои сестри и братовчедки на червея Дърленски: съвсем необходими! А то ги нямало и жените не можеха да ги измислят, разбира се.

Кандилев се заогледва безпомощен и пак възбуя: лъжат тия мерзавки! Но полковник Гнойнишки го взима отново подръка. Щом родоотстъпникът Дърленски няма родове, откъде ще му ги намерят жените!

— Мерзавецът може да е незаконен син, Кандилев! Може да е подхвърлено дете: откъде ще му земеш това роднини?

И зашепнаха. Нямаше съмнение, тъкмо с адвокатчето трябваше е ф е к т, за да не излезе само голо едно убийство, като преди: то не е възпитателно впоследствие!

— Да, признавам, Кандилев, належащо е именно тоя адвокат изверг, той именно да бъде пред самата си смърт оплют от своите си майка и сестри, от своите си жена и деца, но — фаталност!

Снажният Кандилев попипа брадичката си.

— Чакайте, г-н полковник, ако тоя мерзавец не е имал даже и жена, то... може ли да е нямал любовница?

... Истина! Имал е, разбира се — и само една ли... Вот идея! Браво, Кандилев!

Измислица е, всичко е измислица. И нямат легенди вековете; всяко поколение е съчинявало само за себе си и нищо не се е предавало от минало за бъдеще. Даже надали е имало минало. И не ще има бъдеще. Нищо не е имало и нищо не ще има: мърсете, колкото искате, — дедите не ще чуят и внуците не ще се червят.

Над овощака бездушно цареше бялата нощ. Войнишките байонети блещяха като погребални кандилябри. И замряла беше живата зацапана завеса по задната стена на Карабелевия дом.

Снажният запасен майор пристъпи пак. И тържествен беше сега.

— Из кървите, които ние днес проливаме, българки — кърви черни, кърви подли, кърви мръсни, — из тия кърви въобщем ние искаме да израсне свещено поколение. Ето защо всеки родоотстъпник трябва, преди смъртта си, да бъде всенародно оплют и преди всичко от тия, които въобщем му са били близки на душата. Затова аз пожелах отначало да ми посочите майката на тоя изверг. Но той нямал такава. Добре, толкоз по-добре: не за-слу-жа-ва! Пожелах после да ми посочите неговите сестри и братовчедки. Но той нямал и такива. Добре, толкоз по-добре: не ги заслужава! Нун, сега, вън от майка и сестри, каква още мила женска душа може да има един мъж? Помислете, а? С една ду-

ма, въобщем, българки — тоя изверг — той все ще да се е вреждал с някоя от вас, а?

... Живата зацапана завеса се прегъна към стената, продра се глухо нечие гърло «уха-а» и се зачупиха сякаш лозови пръчки, запрашиха, пламнаха:

— Уха-а, мазник? Дю-ю!

Глупец Кандилев, пфу!

Когато камшиците приковаха живата зацапана завеса о зида, Гнойнишки изтегли сабята си.

— Няма никоя да гъкне, ще ви изколя като кокошки. Слушайте. През петстотин години, да, през цели пет века не е имало дом в България и не е имало челяд българска, които да не са били газени от агарянеца. Лъжа ли е, мърсии?! Е, добре, ето това е, което ще докарат до главите ни пак продажници като тоя червей!

Мъничкият полковник изви сабята си към свития пред войниците Дърленски.

И той трепна — черен, с изцъклени очи.

Това се почувствува. Полковникът се раздруса от погнус и шумно се изхрачи върху вързания.

— Пфу, п о з о р н о к л е й м о на земната кора! Жени! Българки! Едни окаляници, които според делата си и впоследствие стават предатели на своите си отечество и държава, на своите си майки и жени, на своите си... с една дума, такива едни изверги, които не жалят и децата си, какво заслужават, а? Единоединствено: оплюване! Да, всенародно оплюване! И смърт! Н е м е д л е н а, м о м е н т а л н а, да! Оплюване и смърт!

Дърленското, адвокатчето, заслужаваше оплюване, то се знае: няма ни куче, ни коте, а и то бърка света. Капанката хвърли през войнишките пушки плах поглед към овощака. Сърцето ѝ се заскрежи. Ще дочака тя реда на своите и ще видят тогава — всички ще видят. А сега ще изпълнява. И пристъпи към Дърленското. Да не плюе ли? Капанката би удавила в храчки и целия свят!

Потръгнаха жените — плюят.
И се вцепениха: блясъкът на байонетите се пречупи, вързаното адвокатче — мъничко, сдървено — изрева отсечено и после се дигна от земята, набучено на ножовете като чучуло.

... Ще премират жените — една по друга, то се знае. И ще ги отвлекат пак в предния двор — как инак?

Нищо. Можеше да се оплюват не живите, а труповете им, разбира се. Но нищо.

Ячо, прокурорът, обаче беше възмутен. Непростителен г а ф! Избий ги, напласти труповете и плюй после, колкото щеш.

— Амче.

Те бяха съгласни — прокурор и кмет, свити в горното задно антре. Бай Нако намисли даже нещо по-силно:

— Военните — остави ги ти, Ячо. Хм, желаш да превъзпиташ народа — добре! Настели утре труповете сред пазаря, полей ги с газ и нека се извърви градът: да плюят! А после — запали! Да горят! Да горят дни и нощи — за приказ и помен на вечни...

Той не се доизказа, в овощака екна песен:

«Мила родино, ти си земен рай—»

И се пречупи от бързи два изстрела. А после продължи пак:

«Твоята хубост, твойта прелест, ах, те-е ня-мат кра-ай...»

Жените запищяха по такта на двойните изстрели. Бай Нако приклепна до нозете на прокурора и броеше: на всеки двоен изстрел свиваше по един пръст.

И песента в овощака не прекъсваше.

А последният изстрел беше само един.

И следващият пръст от ръката на кмета остана изправен. Така трябваше: нали по протокола бяха 17?

Но бай Нако сви и изправения си пръст: той не беше турил в своята сметка измушкания Дърленски.

И се опули в пръстите си: не, сметката не излиза! Едно, две... пет... осем...

«Осем! Е, осем по два — 16!»

Свитите пръсти на бай Нака показваха 16 разстреляни. И таз добра!

— Ячо, аз изброих само 16.

— 16 ли?

— Ето бе, брате: на всеки изстрел по един пръст; един, два. . . пет. . . осем. . . Хм! Има си хас да е избягал някой. Фтаса тя тогаз! Току виж, описал е после всичко —

— Глупости, Нако. Смяташ ли и Дърленски?

— Смятам го.

— Ами двата изстрела преди него!

Кметът трепна. Да, той беше забравил първите два изстрела. И сви бърже още един пръст. Но веднага изблещи очи.

— Че каква стана тя: сега пък излизат 18! Ячо! Ячо бе!

— Остави, Нако, чакай.

Прокурорът следеше нещо долу. Кметът го задържа:

— Господи! Грешка е станало, Ячо: 18 души са!

— 18 ли? Тогава може 18 да са.

— Но как, Ячо, в протокола бяха 17 — най-сериозно!

— Тогава 17 ще са.

— Но аз броих: 18 излизат, най-сериозно!

— Как ще излизат 18, Нако, като са били 17! Сбъркал си нещо. Това е.

Нако запъпра ръце. Орехи ли е броил, че ще сбърка — и таз добра!

— Това е човешки живот, Ячо!

Но кмет и прокурор трепнаха; долу някой каза високо:

— А бе — 18 излизат!

Агентите влачеха трупове от овощака, някой ги броеше и повтори пак:

— 18 са, истина!

Кмет и прокурор се озоваха долу. Полковник Гнойнишки ги сгриза с поглед.

— Да се преброят труповете! Срамота!

Агентите ги запремятаха. Не, те не бяха по-малко!

— 18, г-н полковник.

И таз добра. . . Ръката на Гнойнишки заигра по мустаците.

— Поручик Рибаров, как трябва да се разбере това: вий ни давате 18 трупа?!

Човекът с широкополата шапка изплю залепената на устните си цигара:

— Щом са 18. . . толкова ще да са били, г-н полковник —

Ха сега де! . . . Кметът пристъпи.

— Хм, 18 са, и аз толкова ги изкарах, Гнойнишки, истина!

— Молчат!

Гнойнишки махна с ръка и викна старшия стражар:

— Я бе измъкни от грамадата трупа на пристава Миндилев: с него стават 18. Хайде!

— Труцът на пристава ние отнесохме още снощи у дома му, г-н полковник!

Гнойнишки позеленя. На какво приличаше това наистина: труповете трябваше да бъдат 17.

— Да се преброят пак! Веднага!

. . . Не, труповете бяха 18! И не можеха да станат 17 — по никакъв начин!

Гнойнишки разпери ръце. А пристъпи и Кандилев, запасният майор:

— Господин полковник, осмелявам се да доложя, че ние сме взели протоколно решение само за 17 души. Прочее аз отхвърлям от себе си всяка отговорност!

. . . И с право, разбира се, Гнойнишки се облегна на сабята си. Така е, отговорността пада върху тоя, който е съставил списъка да.

— Шефът на полицията! Мда. . . И толкоз по-добре! Великолепно! Сега вече е свършено с него — с тоя мерзавец, да!

. . .
Бай Нако протри ръце. Тя ще стане сега една. . . И запреде по стълбите след Гнойнишки. Тоя влезе при

кривоокия — в спалнята на Мичето. Да, тя ще стане сега една —

Бай Нако поднесе цигара на адютанта и залепи ухо о ключалката.

В коридора се яви и Ячо, прокурорът. Обущата му скърцаха. Бай Нако размахна ръце зад гръб — да не шуми Ячо!

И след малко отскочи като ударен.

— Господи, дядо Рад убит! По погрешка убит, ай-й-й!

Кметът стискаше дебелия си бузи и се залюля. А като стигна срещната стена, приклепна с опрян о нея гръб.

— Миличкият, миличкият дядо Рад!

Ячо, прокурорът, разбра: убили са наред с другите и стария черковен певец дядо Рад. Но как е попаднал той между навързаните в овощака! Странно. Впрочем така е то, щом се и г н о р и р а правосъдието, да, да.

И поднесе на съкрушения бай Нако цигарка.

— Запали, Нако. Станало сега. Хм, просто глупаво. Запали де!

— Остави, брате. . . Ти не знаеш, ех! Това е нечувано злодеяние.

— Да не ти е нещо роднина старият псалт, а, Нако?

Кметът заплака. Роднина, хм, роднина!

— Роднина е ни-нищо, Ячо! Е-ех! Ако съм аз днес грамотен човек, да знаеш, дължа го на дядо Рад! Да. И ако още знам молитвичка някоя, от него съм я научил, от него, да! И песенчица ако помня, да, и песенчица даже, пак от него е!

Бай Нако извади носна кърпичка и се осекна.

— И каквото добро е още останало в душичката ми, Ячо-о. . . и ако е останало още нещо добро в душичката ми, Ячо-о, от дядо Рад е, от дядо Рад. . . от неговата златна устичка — златна, златна, — е-ех!

Бай Нако се съкруши съвсем. И Ячо го подигна

насила: не биваше кметът на града да е приклепнал до стена тъй, като селянин по съдилищните коридори.

— Стига, Нако. Станало сега. Ха, запали.

И Нако запали цигара, засмука, а после сви език на фунийка до самото ухо на Ячо.

— Ячо, да знаеш, те ще разстрелят и нас, само да видиш!

— Кои бе?

— Военните, кои.

— Мълчи, и стените имат уши.

Бай Нако се пообърна и засмука пак цигарата. — Миличкият дядо Рад! — А те ще разстрелват, военните, каквото и да мисли прокурорът, да. Ц-ц, миличкият дядо Рад!

— Хм, виждам го — пред очите ми е и сега, Ячо: бедничкият дядо Рад! — Дай ми още една цигара. — Да, седим ние по ризки в школото — все край стени-те, на пода, — де още чинове! Седим, а той ни разказва, разказва — все за панагюрското въстание! Как са се били с турците първия ден, после как втория. . . И крили се сетне по таваните — седмици, седмици, — все по таваните — е-ех!

. . . Вратата на Мичината стая се откряна, показва полковник Гнойнишки гръб и викаше:

— Ще отговаряте! Да се разстрели старият черковен певец на града, не, това не може да се прости! Аз още утре ще ви предам на прокурора, още утре!

И тръшна вратата пак, защото кривоокият се оправдаваше нещо.

Бай Нако заискри очи. Ще види той сега — началникът — кой кум, кой сват. И задърпа ръкава на прокурора.

— Ячо, защо да го предават на теб, а? Откажи! Има ли сега съд за другите? В камион и хайде!

Прокурорът сви с език цигарата в ъглеца на устата си.

— Бе те нека ми го дадат, че тя е лесна —

. . . Полковник Гнойнишки отвори пак вратата и се изплю.

— Няма вече кум и кумец, батинка: картечница за теб, картечница!

Пресрещнаха го прокурорът и кметът.

— Как е станало това, г-н полковник — как е могло да стане?

— Кое бе, Ячо?

— Разстрелването без присъда, моля ви се —

— Де холам —

Бай Нако разпери ръце:

— Но, Димо, дядо Рад е ветеран от панагюрското въстание —

Полковникът го сгриза с-очи. — Ветеран — дядо Рад, — а е способствувал тази нощ да влезе тук чета, да убие пристава Миндилев, да отвлече Мичето — да!

— Оставете господата: гнил народ, робски, подъл! Я вървете по мене!

Бялата нощ жълтееше: страшно жълти, с раззина-ти уста се издаваха простреляните черепи из грама-дата трупове.

И кървите миришеха.

Жените, подкарани от предния двор, прииждаха по уличката, изпускаха отсечени писъци и скубеха коси пред кордона войници.

Сбиха ги в куп, оградиха ги каскети и заиграха камшици пак.

— Ще онемеее!

И онемяха.

Тогава началникът на гарнизона, кметът, прокуро-рът и всички пристъпиха към грамадата.

Изтегли полковникът сабята си и разля стоманен глас:

— Проклятие и храчки върху родоотстъпниците за вечни времена! Плюйте! Който не плюе, ще го съссека на място!

... Плюеха.

Камшици подкараха и жените.

Още малко — ще почнат и те.

Но зафуча над всички глави — полудя, може би! —

висока, чорлава, окървавена Капанката: зафуча под камшиците.

— У-у-у-у мари, хе-е-ей! Която плювне, жа я уду-ша-а!

Пристъпи, дигна крак високо към грамадата на-пластени трупове и впи ръце в корема си. Гласът ѝ бе-ше прегракнал, но изрева отчаяно:

— Не жа ги плюем ние, г-н офице-е-ер, че хей та-ка сме ги късали от себе си!

Камшиците замряха над потръгналите жени. Соп-наха се главите с каскети. Онемяха всичко. И се разрас-на грамадата от трупове — въцари се в бялата нощ. Страшно, до полудя страшно!

Полковник Гнойнишки се стъписа и се облегна о земята с върха на сабята си, която заигра като пружи-на. Трепереха и нозете му. Мърмореше нещо. Обмис-ляше може би тактично отстъпление.

— Добре. ... И ти имаш право. ... Така да е: няма да плюете. ... Добре. ...

После потресе глава и разля тънък глас:

— Музиката! Да дойде веднага! Не-медле-но!

Жените се свиха, блъскани от стеклите се музикан-ти.

Гнойнишки пхтеше. И заповяда:

— Хоро! Пайдушката! Веднага!

Настръхна и самото небе: музиката засвири. И мъ-ничкият полковник, бесен в лице, разигра сабята си.

— Кмете, повеждай! Хоро искам! Хващайте се всички! Хоррро, ви казвам, или с труповете ви Мари-ца ще задръстя!

Но Капанката — разкращена, снажна, чорлава — се залюля като пияна. И изшипя:

— Убий, куче! Убий!

Дребничкият полковник трепна пак. Съвзе се оба-че и грабна камшик от стражар.

— На хорото, своята —

Капанката се преве, обви с ръка окървавената си наново шия, поколеба се. ... Но изръмжа като тигрица и се впи в ръката на полковника.

— Хайде, г-н. офицееер! Скача-ай!
Капанката скачаше — полковникът я ритна и се
откъсна, — но тя скачаше; играе. . .

Хоро.

Чупи ръце, блъска нозе и крещи:

— Иху-у мари, земьо черна! Их-а мари, земьо
сладка! Иху-у! Их-а-а! Препукай се мари — иху-у!
Препукай се, курво земьо, та ни погълни мари — ихуу,
иха-ха — хи-и-и. . .

БЕЛЕЖКИ

Антон Страшимиров е автор на девет романа — «Смутно време», «Есенни дни», «Среща», «Висящ мост», «Бена», «Вихър», «Хоро», «Роби» и «Пропаст». В настоящото издание влизат четири от тези романа — «Есенни дни», «Вихър», «Хоро» и «Роби».

Романът «Смутно време» е отпечатан през 1899 г. в Пловдив, издание на книгоиздателство «Ив. Г. Игнатов». Отпечатан и в «Съчинения», т. I, 1947 г., под редакцията на Д. Б. Митов.

Романът «Среща» е издание на книжарница «Наука» на Б. Попов през 1904 г., София. Препечатан и в «Съчинения», т. II, 1947 г.

Първото издание на романа «Висящ мост» със заглавие «Без път» е отпечатано през 1919 година, София. Второто издание е от 1929 г. и излиза като том трети от «Избрани съчинения» (книгоиздателство «Хемус»). За трети път — в «Съчинения», т. III, 1948 г.

Романът «Бена» излиза през 1921 г. През 1927 г. в редактираната и издавана от А. Страшимиров библиотека «Зарници» излиза второ издание. За трети път — в «Съчинения», т. III, 1948 г.

Романът «Пропаст» излиза през 1936 г., издание на книгоиздателство «Ново училище». За втори път — в «Съчинения», т. IV, 1947 г.

ЕСЕННИ ДНИ

Романът «Есенни дни» излиза през 1902 г. като бр. 2 от «Българска библиотека», издание на Книжовното дружество (сегашната Академия на науките), от фонда «Напредък».

В своята автобиографична книга «Творчество и живот» (София, 1935 г.) Антон Страшимиров съобщава, че «Есенни дни» е не само издаден, но и премиран от Книжовното дружество. Обаче от протоколите на Книжовното дружество се вижда, че е взето решение само за издаване, а не и за премиране. (Вж. Летопис на българ-

ското книжовно дружество в София, кн. III за 1901 и 1902 година, стр. 35, 58 и 60.)

На заглавната корица на първото издание на «Есенни дни» не е отбелязано към кой литературен вид е причислена книгата. На втора страница на външната корица на същото издание е отбелязана като повест навярно от уредника на «Българска библиотека». Второто издание на «Есенни дни» излиза двацет години след първото като номер първи от издаваната от автора «Българска общодостъпна библиотека» (София, 1922 г., Работническа кооперативна печатница «Напред»). В това издание на заглавната страница Антон Страшимиров пише изрично, че това е роман, като го снабдява с един обширен предговор «Град и село», в който се прави преглед на развитието на българската бедетристика. Третото издание на «Есенни дни» е поместено във втория том от «Съчинения», издание, предприето по случай юбилея на автора през 1931 г. За четвърти път излиза в том III на «Съчинения», София, 1947 г.

Отношението на критиката към «Есенни дни» след неговото публикуване и по-късно изобщо е положително. Този роман от мнозина се смята за най-хубавото произведение на писателя. По-важни статии за «Есенни дни» са на И-в в «Ново време», г. VII, стр. 670—679, Х. У. (Иван Пеев Плачков), в «Периодическо списание» (кн. 63, стр. 752—756), на Кирил Христов («Българска сбирка», г. X, стр. 190—198), на Стефан Минчев («Мисъл», г. XIII, стр. 324—333). Ценни материали за мястото на действието в «Есенни дни» и особено за един герой от романа Жельо Кефала дава Стефан Станчев в студията си «Александър Георгиев — Коджак фалията в един роман на Антон Страшимиров». (Вж. Панайот Павлов — Александър Георгиев, благодетел на Бургас, Бургас, 1938 г., стр. I—VIII.)

Стр. 23 Ж е л ъ о — Жельо Кефалът, един от героите на «Есенни дни», взет направо от действителността. В негово лице А. Страшимиров е дал почти точен портрет на известния бургаски гражданин Ал. Георгиев.

ВИХЪР

Романът «Вихър» е публикуван за пръв път в 1922 г. като № 5 и 6 от «Българска общодостъпна библиотека», издавана и редактирана от самия Антон Страшимиров. В това издание нито на

външната, нито на вътрешната заглавна страница авторът е посочил към кой литературен вид причислява това свое произведение. Едва на гърба на корицата на втория том е поместено редакционно-рекламно съобщение, очевидно писано от самия Страшимиров, в което се казва: «Съчинението е роман без интрига — страшният роман на войната.» По-късно в своята автобиографична книга «Творчество и живот» авторът нарича «Вихър» роман-хроника или роман-хронология. (Вж. «Творчество и живот», София, 1931 г., стр. 58 и 78.) «Вихър» е основна и много разширена разработка на раздела «Първи устрем» от книгата на А. Страшимиров «Войни и освобождение» (София, 1916 г.). За втори път — в том IV на Съчинения, София, 1947 г.

Стр. 164 Х р и с т о Г а н ч е в — бележит български артист, роден през 1877 и починал като мобилизиран през 1912 г.

Стр. 216 К и р ч е в — Атанас Кирчев, бележит български артист (1879—1912), завършил драматическа школа в Русия.

Стр. 218 *A la guerre comme à la guerre* — на война като на война (френски израз).

Стр. 221 Р а ш е в — Ангел Рашев (1869—1954), известен български педагог, завършил класическа филология в Бон (Германия), и дългогодишен преподавател по старогръцки и латински език в I м. гимназия в София.

Стр. 235 И л и я И в а н о в - Ч е р е н — български писател (1880—1912), любимец на А. Страшимиров, който му е бил учител в педагогическото училище в Казанлък.

Стр. 238 Н о ч е в — капитан Ночев, герой от Балканската война.

Стр. 248 Т о ш е в — генерал Стефан Тошев (1859—1924), прославил се в действията при Селиолу и Люле Бургас през Балканската война.

Стр. 255 Основател на българската ежедневна преса — С. С. Шангов (1867—1925), известен главно като редактор на всекидневника «Вечерна поща».

Стр. 262 С м а и л с — Самуел Смайлс (1812—1904), английски писател и педагог.

Стр. 341 Н и к о л и е в — д-р Иван Николиев (1878—1957), известен столичен лекар-гинеколог.

Стр. 343 П а н и ц а — майор К. Паница (1855—1890), участвувал в контрапреврата през 1886 г. При опит за бунт срещу цар Фердинанд е бил арестуван, осъден на смърт и екзекутиран.

Стр. 370 Б у р я и пр. — произведения от рано загиналия писател Илия Иванов-Черен.

ХОРО

Романът «ХОРО» е публикуван през 1926 г. като номер първи от издаваната и редактирана от А. Страшимиров библиотека «Зарници». По нареждане на властите това остро насочено срещу Цанковите палачи произведение бе конфискувано. Романът има няколко издания в чужбина. За втори път излиза едва през 1947 г. в том IV на Съчинения под редакцията на Д. Б. Митов.

СЪДЪРЖАНИЕ

ЕСЕННИ ДНИ	5
ВИХЪР	153
ХОРО	375

Редактор Милка Спасова
Художник Евгени Клиничаров
Худ. редактор Магда Абазова
Техн. редактор Любен Петров
Коректор Жулиета Койчева

Формат 32/84/108; тираж 10 000 екз.; печатни коли 30-37;
издателски коли 23-08; л. г. IV; поръчка № 10/1963 г.
на издателство «Български писател»; дадена за набор
на 15. XI. 1962 г.; излиза от печат на 15. II. 1963 г.;
цена 1.62 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София